

СТАРИНАР

*На корицама: Манастир Добрун, фреске,
око 1343. године (фото: М. Појовић)*

*Sur la couverture: Monastère Dobrun, peinture murale,
vers 1343. (photo: M. Popović)*

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BEOGRAD

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

UDK 902/904 (050) YU ISSN 0350-0241
СТАРИНАР LI, 1-224, БЕОГРАД 2002.

Institut Archéologique Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME LII/2002

Rédacteur

MILOJE R. VASIĆ

Comité de rédaction

Rastko VASIĆ, Slobodan DUŠANIĆ, Noël DUVAL (Paris), Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN,
Ivana POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ, Nikola TASIĆ, Olivera ILIĆ (secrétaire de la rédaction)

BEOGRAD 2003

Археолошки институт Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА LII/2002

Уредник

МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ

Редакциони одбор

Растко ВАСИЋ, Слободан ДУШАНИЋ, Ноел ДИВАЛ (Париз), Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН,
Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ, Никола ТАСИЋ, Оливера ИЛИЋ (секретар редакције)

БЕОГРАД 2003.

Издаје: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник: Данијела ПАРАЦКИ
Штампа: »ТИРОГРАФИС«, Београд
Тираж: 1000 примерака

Књига је објављена уз финансијску помоћ
Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

<i>Никола Тасић</i>	Милутин Гарашанин (1920–2002)	9
---------------------	---	---

РАСПРАВЕ – ETUDES

<i>Josip Šarić</i>	Stone as material for production of chipped artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia	11
<i>Јосип Шарић</i>	Стене као материјал за израду окресаних артефаката у раном и средњем неолиту Србије	24
<i>Dragana Antonović</i>	Copper processing in Vinča: new contributions to the thesis about metallurgical character of Vinča culture	27
<i>Драгана Антониовић</i>	Прерада бакра у Винчи: нови прилози тези о металуршком карактеру Винчанске културе	44
<i>Vesna Dimitrijević, Boban Trpković</i>	New Spondylus Findings at Vinča-Belo Brdo: 1998–2001 Campaigns and Regional Approach to Problem	47
<i>Vesna Dimitrijević, Boban Trpković</i>	Нови налази од спондилуса у Винчи: кампање 1998–2001 и регионални приступ проблему	61
<i>Miodrag Tomović</i>	A head from Karataš attributed to Emperor Clodius Albinus	63
<i>Миодраг Томовић</i>	Глава са Караташа која се приписује цару Клодију Албину	77
<i>Ida Sinkević</i>	Western Chapels in Middle Byzantine Churches: Meaning and Significance	79
<i>Ида Синкевић</i>	Намена и значење капела на западној страни цркава из средњовизантијског периода	92
<i>Marko Popović</i>	Средњовековни Добрун	93
<i>Marko Popović</i>	Medieval Dobrun	114

ПРИЛОЗИ – APERCUS

<i>Sabine Schade-Linding</i>	Vorbericht zur bandkeramischen Siedlung in Bad Nauheim-Nieder-Mörlen »Hempler« (Wetteraukreis/Hessen)	117
<i>Сабине Шаде-Линдинг</i>	Прелиминарни извештај о бандкерамичком насељу у Бад Наухајму-Нидер Мерлен »Хемплер« (округ Ветерау/Хесен)	137

<i>Александар Булајковић</i>	Камени калуп из Клиновца	139
<i>Aleksandar Bulatović</i>	A stone mould from Klinovac	144
<i>Petar Popović</i>	Le site laténien de Dautovac – Korićani et les fibules ornées de «boucles» ou de «huit» («à brandebourgs»)	145
<i>Петар Појковић</i>	Латенски локалитет Даутовац–Корићани и фибуле у виду »петљи« или »осмица« («à brandebourgs»)	152
<i>Ivana Popović,</i> <i>Aleksandar V. Popović</i>	Greek inscription on golden finger ring from National museum in Belgrade	157
<i>Ивана Појковић,</i> <i>Александар В. Појковић</i>	Грчки натпис са златног прстена из Народног музеја у Београду	161
<i>Милена Милин</i>	Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово)	163
<i>Milena Milin</i>	The newly-discovered epigraphic monuments from Sočanica (Kosovo)	171
<i>Бранислав Цветковић</i>	Две камене иконице из збирке Завичајног музеја у Јагодини	175
<i>Branislav Cvetković</i>	Two stone Icons from the Home Museum Collection in Jagodina	180
<i>Aleksandar Medović</i>	Archäobotanische Untersuchungen in der metallzeitlichen Siedlung Židovar, Vojvodina/Jugoslawien. Ein Vorbericht	181
<i>Александар Медовић</i>	Археоботаничка истраживања металодобног насеља Жидовар, Војводина/Југославија (прелиминарни извештај)	190
<i>Ксенија Боројевић</i>	Анализа биљних остатака са тврђаве Рас (12. век и почетак 13. века)	191
<i>Ksenija Borojević</i>	The analysis of plant remains from the fortress Ras (the 12 th and the beginning of the 13 th century)	205
КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS		
<i>Борислав Јовановић</i>	Henrieta Todorova, Ivan Vajsov, <i>Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens</i> , Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XX, 6. Band (A. Jockenhövel, W. Kubach, hrg.), Stuttgart, 2001.	207
<i>Борислав Јовановић</i>	Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak-Gregl, Nives Majnarić-Pandžić, <i>Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj</i> , knjiga prva, naklada Naprijed d.d., Zagreb 1998.	209
<i>Борислав Јовановић</i>	Zoia Maxim, <i>Neo-Eneoliticul din Transilvania, Date arheologice si matematico-statistice</i> , Bibliotheka Musei Napocensis XIX, Cluj-Napoca, 1999.	211
<i>Раско Васић</i>	Maria Novotna, <i>Die Fibeln in der Slowakei</i> , Prähistorische Bronzefunde (PBF) XIV, 11, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2001.	212
<i>Славица Арсенијевић</i>	Gerhard Tomedi, <i>Italische Panzerplatten und Panzerscheiben</i> , PBF III, 3, Stuttgart 2000.	213

<i>Borislav Jovanović, Petar Popović</i>	Venceslas Kruta, <i>Les Celtes, Histoire et Dictionnaire, Des Origines à la romanisation et au christianisme</i> , Edition R Laffont, Paris 2000.	216
<i>Оліа Пелцџер</i>	N. Lewis, <i>The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters. Greek Papyri</i> , Jerusalem 1989; H. M. Cotton, A. Yardeni, <i>Aramaic, Hebrew and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites</i> , Oxford, 1997; Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni, B. A. Levine, <i>The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters. Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri</i> , Jerusalem 2002.	218
<i>Мирослава Мирковић</i>	B. Lörincz, <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit, Teil I: Die Inschriften</i> , Wiener Archäologische Studien, Bd.3, Wien 2001.	220
<i>Оліа Пелцџер</i>	<i>Singidunum</i> , 1 (1997), 2 (2000), 3 (2002), издање Археолошког института Београд, уредник др Марко Поповић	221
<i>Рагмила Зојиовић</i>	Bjerner Olsen, <i>Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja</i> , Geopoetika, Beograd 2002.	223

МИЛУТИН ГАРАШАНИН

(11. 09. 1920 – 04. 04. 2002)

Четвртог априла 2002. године српска и југословенска археологија изгубила је једну од најзначајнијих личности која је обележила својим истраживањима другу половину XIX века – Милутина Гарашанина. Иза њега су остале бројне монографије, студије, расправе, истраживана налазишта и генерације археолога које је он формирао као универзитетски професор. Његово место налази се у самом врху европске праисторијске археологије. Као незаобилазни репер остаће његови резултати у проучавању готово свих праисторијских култура југоисточне Европе, посебно винчанске, затим бубањско-хумске, параћинске и многих других култура које су захваљујући њему добиле своје место у историји праисторијског периода.

Пут археолога истраживача започео је у Музеју града Београда (1945–1946), одакле прелази у Народни музеј где је провео четири године да би затим прешао у Археолошки институт САН (1950–1957), а затим је био постављен за ванредног и даље за редовног професора Филозофског факултета. За Археолошки институт остао је везан до краја свога живота, било да је водио значајне археолошке пројекте, да је делао као члан Научног савета, Управног одбора, координатор или као члан Редакције часописа у коме објављујемо и овај некролог. Више од пола века Милутин Гарашанин је присутан у археолошкој науци остављајући дубок траг и лични утицај на бројне генерације археолога у Србији, Босни, Црној Гори или Македонији. Многи студенти су дипломирали код њега, неки су бранили своје магистарске радове или докторске дисертације, а многи млади археолози су стицали своја прва знања на његовим бројним ископавањима.

Током свог дугог научног и истраживачког рада Милутин Гарашанин је показивао интересовање готово за све периоде праисторијске археологије: од старчевачке и винчанске културе до етнокултурних проблема палеобалканских народа. Свој рад започиње студијом, докторском дисертацијом »Хронологија винчанске културе« која је објављена 1950. године као један од покушаја да заједно са В. Милојчићем и А. Бенцем демистификује теорију о »Јонској колонији Винчи«. После ње ређају се студије, расправе, самосталне или колективне монографије, чланци и извештаји. Иако се у штампи налазе још неки његови радови, може се рећи да њихов укупни број прелази цифру од 500. Импазантан обим који је у овом тренутку и овом приликом тешко потпуније приказати. Задовољићемо се да поменемо само неке његове фундаменталне доприносе бољем познавању археологије југоисточне Европе.

Међу првим обимним студијама које заједно са сличним радовима В. Милојчића и А. Бенца објављених у Bericht der Römisch-germanischen Kommission представљају својеврсну »трилогију« о неолиту и бронзаном добу Балкана налази се и његов рад »Neolithikum und Bronzezeit im Serbien und Makedonien«

(BRGK, 1959). Другу по реду синтезу у којој је сумирао своја научна истраживања чини његова двотомна монографија »Праисторија на тлу СР Србије« (1973). Заједно са »Праисторијом Војводине« (Б. Брукнер, Б. Јовановић, Н. Тасић, 1974), она представља прву регионалну синтезу свега онога што је на овим просторима урађено на проучавању материјалне и духовне културе праисторијског времена.

Следећи граничник у великом научном опусу М. Гарашанина представља други том »Праисторије југословенских земаља« чији је он уредник и аутор великог броја текстова као његове студије које се налазе у IV тому овог изузетно значајног научног подухвата за читаву територију бивше Југославије. На крају, као следећи међаш у његовом раду могли би да поменемо Зборник »Илири и Албанци« који је он осмислио, уредио и написао једну свеобухватну студију под насловом »Настанак и порекло Илира« (1988. год). Заједно са још четири угледна научника (Ф. Папазоглу, В. Поповић, Б. Ферјанчић, и С. Ђирковић) М. Гарашанин се труди да научно и објективно, лишен тада актуелних политичких ставова, да одговор на многа питања из области етногенезе Илира.

Захваљујући бројним теренским истраживањима, налазишта и некропола из различитих периода праисторијске археологије, Гарашанин је сам, или заједно са својом супругом Драгом Гарашанин, унео читав низ нових појмова и открио или формулисао бројне културе. После периодизације винчанске културе, свог научног првенца, он је у више својих радова покушао да јасно издвоји »бубањско-хумску културну групу« као самосталну појаву и да на основу ископавања у Бубњу изврши њену периодизацију и повеже је у једну културно-историјску целину са појавама у Бугарској, Румунији и Македонији. Слично је и са културама Добрача и са параћинском културном групом које је јасно одредио у својим радовима посебно у »Праисторији на тлу Србије« и у »Праисторији југословенских земаља« том IV. Овим групама (културама) требало би додати и Медијана групу коју је дефинисао, на основу истраживања код Ниша, као прелазну појаву између бронзаног и старијег гвозденог доба. Могла би се набрајати и многа друга истраживања која су појаснила многе културне појаве у праисторији југоисточне Европе, на пример, истраживања у Македонији, посебно у Пелагонији коју је увео у праисторијску науку као врло значајну област. Међутим, то је тема опширних елаборација која ће, надамо се, врло брзо уследити обзиром на разноврсност интересовања М. Гарашанина које је он показивао у својим студијама и расправама.

Рудиција и ауторитет који је Гарашанин имао у археолошкој науци донела су му бројна признања и почаси. Навешћемо само неке од њих. Поред тога што је био редовни члан, једно време и генерални секретар своје матичне Српске академије наука и уметности он је био инострани (дописни, редовни или почасни) члан Баварске академије наука, Академије наука и уметности Босне и Херцеговине, Македонске академије наука и уметности. члан је бројних института међу којима Немачког, Аустријског и Института за праисторију Италије. Дугогодишњи је члан највиших тела Уније за праисторију и протоисторију (UISPP), потпредседник Међународне асоцијације за студије југоисточне Европе (AIESEE), потпредседник Међународног савета за филозофију и хуманистичке науке, почасни члан је Conseil international des etudes Indoeuropeenes et Thraces у Софији и Међународне комисије за индоевропске студије и Тракологију у Букурешту и других страних и домаћих асоцијација.

Не тако давно Универзитет у Букурешту га је, ценећи његове заслуге за сарадњу југословенских и румунских археолога, нарочито на Ђердапу (лимесу) изабрао за почасног професора.

Не претендујући на потпуност, навели би Гарашанинов допринос у објављивању монографија, зборника и многих часописа: од Археолошког прегледа, *Archaeologia Iugoslavicae, Balcanicae, Macedoniae Acta Archaeologica*, Годишњак Центра за балканолошка истраживања и многих других. Као један од најагилнијих сарадника Старицара, Гарашанин је објавио своје многе прилоге и био више од 30 година члан његове Редакције. Један свој број Старицара XL–XLI, Археолошки институт му је посветио поводом његове седамдесетгодишњице. У њему се налази велики део библиографије (до 1970 године).

Никола Тасић

JOSIP ŠARIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

STONE AS MATERIAL FOR PRODUCTION OF CHIPPED ARTIFACTS IN EARLY AND MIDDLE NEOLITHIC OF SERBIA

Abstract. – In this work we studied artifacts from 20 Early and Middle Neolithic sites in Serbia. Stone used as raw material for production of chipped tools are defined and we pointed to inadequate usage of certain terms. By using of the data from geologic literature and statistical analysis of representation of certain stone at distinct sites we present assumption about location of primary occurrence of so called »Balkan flint« and obsidian in the territory of Serbia.

Key words. – chipped artifacts, chert, quartzite, quartz, white stone of different origin, obsidian, Early and Middle Neolithic, Serbia.

The territory of central Balkans with all the influences gathering there has special significance for developing of the neolithization. Period of the earliest agricultural communities in the territory of Serbia is represented today by artifacts related to Proto-Starčevo, that is Gura Bacului and Starčevo culture. These are the cultures that characterize Early and Middle Neolithic and which commenced in the end of 8th and the beginning of 7th millennium before present. These absolute dates are established according to relatively small number of C-14 measurement. The end of period in which bearers of these cultures dominated is related to the end of 7th and beginning of the 6th millennium before present.¹ Occurrence of the Vinča culture at the historical stage brought new aspects of material and probably spiritual culture but these changes were not such as to be essentially reflected on the basic procedure of production chipped stone artifacts.

Large and very important segment of unstudied archaeological finds of that period are just the artifacts of chipped stone. As segment of inventory used every day in various production processes and on various materials this kind of artifacts could offer abundant data related to comprehensive reconstruction of life in just one structure, one settlement or in a wider region inhabited by members of one larger ethnic agglomeration that we call today the region of certain cultural groups.

Ideally, the analysis of artifacts of chipped stone carried out in detail could provide following data:

- making of classic typology based mainly on morphological characteristics of artifacts,
- functional analysis by studying macroscopic and microscopic traces of use would make possible attribution of specific artifacts within distinct category,
- clear distinguishing of main categories that is types of tools complemented by characteristic traces of use would enable identification of certain types of activities within one settlement what is prerequisite for analysis of priority economy in the certain area.
- precise location of finds within one settlement, vertically as well as horizontally, would enable recording of working areas or actual workshops for production of chipped artifacts i.e. for working of other materials with chipped artifacts,
- petrographic analysis but conducted only by competent geological experts could to the certain extent to point to the origin of raw materials that is to primary occurrences and eventually to the possible routes along which were established contacts between more or less distant communities,
- and finally and it is often primary question for archaeology, the previous stages in the general

¹ Tasić Ne., *Comparative C-14 dates from the Neolithic Settlements in Serbia*, in Srejović D. (editor), *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948–1988*, Beograd 1988, 45–47.

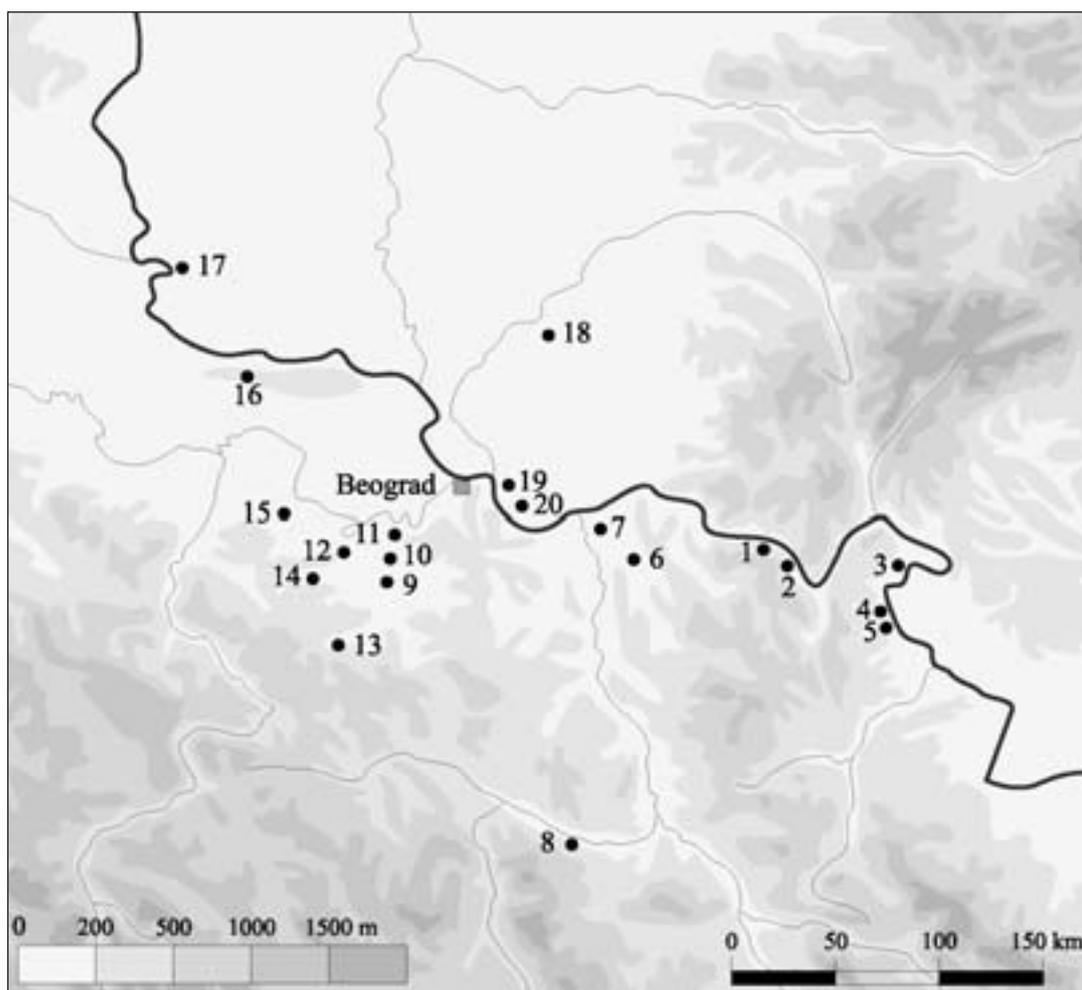

Figure 1. Geographical position of localities: 1. Padina (Donji Milanovac), 2. Lepenski Vir (Donji Milanovac), 3. Donja strana (Velesnica), 4. Ušće Kameničkog potoka (Novi Mihajlovac), 5. Knjepište (Mihajlovac), 6. Toplik (Malo Crniće), 7. Orašje (Dubravica), 8. Blagotin (Poljna), 9. Livade (Kalenić), 10. Novo Selo (Stubline), 11. Lug (Zvečka), 12. Vinogradi (Grabovac), 13. Šalitrena pećina (Brežde), 14. Simića strana (Čučuge), 15. Popovića brdo (Zablaće), 16. Golokut (Vizić), 17. Donja Branjevina (Deronje), 18. Stari vinogradi (Banatska Dubica), 19. Rafinerija (Vojlovica), 20. Sedlar (Pančevo)

analysis would make possible, again only to the certain extent, the perception of links with previous cultures and defining of the degree of influence exercised directly or indirectly, in succession or with gap.

This work is an attempt to answer more comprehensively at least one of many questions posed by chipped artifacts – in this case the question whether all chipped artifacts made of obsidian and so called »Balkan flint« found at some of Early and Middle Neolithic sites in Serbia are imported as a result of contacts between distant communities or they could be of autochthonous origin.

Chipped stone artifacts used for the analysis of raw material and its provenance originate from 20 sites (Fig. 1).² Finding conditions were not identical but

most of material is from the sites where archaeological excavations had been conducted such as Padina, Lepenski Vir, Ušće Kameničkog potoka, Knjepište, Donja strana–Velesnica, Blagotin, Vinogradi–Grabovac, Livade, Šalitrena pećina, Donja Branjevina, Golokut and Vojlovica. Artifact collections from the sites Lug,

² When this paper was in preparation material from Padina was already moved from Centre for archaeological investigations, Faculty of Philosophy in Belgrade to National museum in Kladovo and unavailable for examination. All the data are taken from M. A. thesis of I. Radovanović. As the subject of that work included examination of Mesolithic chipped stone artifacts finds of Starčevo provenance were studied only partially. Hence direct comparison with other sites, according raw materials and types of implements, was not possible.

Novo selo, Stari vinograd–Banatska Dubica and Sedlar are established as a result of test trenching. Chipped artifacts from the site Popovića brdo were partially collected during test trenching and mostly during site survey while collections from the sites Simića strana and Toplik were established only during site survey. Finds from the site Orašje resulted from systematic excavations but due to the loss of documentation they have the character of finds acquired by site surveying.

Complete site and technical documentation about finding conditions is of primary significance for interpretation of any kind of archaeological material and therefore also for the chipped stone artifacts. Unfortunately there are various reasons why such data are not complete or non-existent thus leaving many museum collections without possibility for carrying out necessary analyses.

Because of the incompleteness of information for the finds not coming from excavations these specimens were used as comparative series that would show that proportional incidence of certain basic types does not show relevant exceptions even in the case when there is possibility of mixing with the Late Neolithic material. It is the best indicator that evolutionary trends on a global plan do not show essential changes and that often changes noticeable in the chipped artifacts collections from many sites need not be the result of chronological difference but that they are of local character and related to either the type of raw material or type of economy or the individual skill in manufacture and that by all means should not be disregarded.

Small amount of artifacts from the sites Sedlar, Vojlovica, Stari vinogradi, Novo selo, Vinogradi and Lug makes these sites of secondary importance in establishing of complete typological scheme for chipped artifacts of the Early and Middle Neolithic in the territory of Serbia.

OBJECTIVE OF PETROGRAPHIC INVESTIGATIONS

The conclusions about raw material used for manufacturing of chipped artifacts as well as about the provenance of raw material were reached as a consequence of help and numerous consultations of colleagues from the Institute for Mineralogy, Crystallography, Petrology and Geochemistry of Faculty of Mining and Geology in Belgrade.³

The objective of petrographic investigations was twofold:

1. application of certain analyses that will provide satisfactory petrographic data necessary for archaeological considerations and

2. attempt to clarify and use accurately geological terms that are, we can easily say, traditionally used in archaeological literature but are from geological aspect imprecise, arbitrary and completely inadequate.

Problem of selection of analytical procedure is imposed in the first step by the fact that in most cases archaeological objects should not be damaged and also by the specific character of material itself. Thus the choice is most often limited to only a few undestructive methods first of all to macroscopic determination of mineral content, composition (structure and texture) of rocks as well as other physical characteristics of material (colour, streak, chippability, breakability, hardness according to Mohs and the like). To this should be added the process of determination of carbonate presence in the rock performed by the use of diluted (3:1) and cold hydrochloric acid.⁴

Studying of microphysiographic characteristics of rocks and minerals using the polarisation transmitted/reflected light microscope besides representing basic petrographic investigations after which are selected instrumental analyses to be conducted, could also offer adequate information for archaeological studies. These investigations are, however, possible only in the cases when it is possible to damage the material.

Other methods of investigation of rocks and minerals like X-ray diffraction of powder, differential-thermal analyses, geochemical investigations (determination of contents of macro- and microelements using instruments with various limits of detection) analysis by the electronic microprobe, then determination of physical (e.g. volume density) and technical characteristics of material (different types of hardness, resistance to fire, frost etc.) offer no doubt more details and could solve problems of origin and specifics of materials but only when there is good ground of geological data. This, first of all, concerns the establishing of reference series and simultaneous geological and archaeological investigations at the same site, which in this area and for the time being do not exist. Because of all the above-mentioned, following the suggestion of colleagues

---

³ I am particularly grateful to Prof. Dr N. Vasić, who during consultations with his many advices and suggestions directed this work towards its final form.

⁴ Calcite (CaCO_3) reacts with cold and diluted HCl, in contrast to dolomite ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$) that reacts only with heated and diluted HCl or other carbonates. which do not react with such solution.

sites	raw material					
	chert	quartzite	quartz	white stones of different origin	obsidian	other stone
Lepenski Vir	•	•	•		•	•
Velesnica	•	•				
Ušće Kameničkog potoka	•	•				
Knjepište	•	•				
Orašje	•					
Toplik	•			•	•	
Blagotin	•	•	•	•	•	
Popovića brdo	•	•	•	•	•	
Simića strana	•			•	•	
Šalitrena pećina	•			•		
Lug	•					
Vinogradi	•					
Novo selo	•					
Livade	•	•		•	•	
Golokut	•				•	
Donja Branjevina	•	•			•	
Stari vinogradi	•				•	
Rafinerija	•					
Sedlar	•					

Table 1. Distribution of main stones within sites

from Institute for Mineralogy, Crystallography, Petrology and Geochemistry we carried out only macroscopic and microscopic investigations of the rocks with the possibility to undertake, in some of subsequent phases, more detailed and interdisciplinary investigation of the material not only from the sites studied here but also from other sites as well.

TYPES OF STONES

In the territory of Serbia the earliest traces of, conditionally speaking, mining that is exploitation of stone suitable for production of chipped artifacts are related to the area of Kremenac close to village Rujnik near Niš where first investigation results suggest possible activities already in the Early Palaeolithic.⁵ Finds of opal in the area Glavica–Krivo Polje by Ramaća near Kragujevac and traces of strip mine represented by shallow pits are indicators that this deposit of raw material was used by inhabitants of Starčevo culture settlements, which were situated in the immediate surroundings during Early, that is

Middle Neolithic.⁶ Except Lepenski Vir where it is quoted that for chipped artifacts were used also basalt and igneous rocks⁷ at all other sites it is possible to classify raw material as follows:

- *chert*
- *quartzite*
- *quartz*
- *white stone of different origin*
- *obsidian*

Distribution of all registered raw materials at archaeological sites from which comes the material studied in this work is presented on table 1.

On table 2 are data about proportional participation of five characteristic types of raw material at the sites

⁵ Kaluderović Z., Kremenac kod Niša – Paleolitsko nalazište, *Starinar* XLVII, Beograd 1996, 289–290.

⁶ Јовановић Б., Богдановић М., Главица, Криво Поље – праисторијски рудник опала, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6, Beograd 1990, 82–84.

⁷ Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., Chipped Stone Industries from Lepenski Vir, Yugoslavia, *Preistoria Alpina*, Vol. 19, Museo Tridentino di Scienze Naturali, Trento 1984, 259–287.

raw material sites	chert	quartzite	quartz	white stones of different origin	obsidian
Lepenski Vir IIIa–b	319 specimens = 89,85%	3 specimens = 0,83%	23 specimens = 6,74%	0	?
Ušće Kameničkog potoka, Novi Mihajlovac	203 specimens = 77,48%	59 specimens = 22,51%	0	0	0
Knjepište, Mihajlovac	313 specimens = 87,67%	44 specimens = 12,32%	0	0	0
Donja strana, Velesnica	104 specimens = 19,84%	420 specimens = 80,15%	0	0	0
Blagotin, Trstenik	1004 specimens = 42,47%	1311 specimens = 55,81%	29 specimens = 1,23%	3 specimens = 0,12%	2 specimens = 0,08%
Livade, Kalenić	17 specimens = 54,83%	1 specimen = 3,22%	0	11 specimens = 35,48%	2 specimens = 6,45%
Šalitrena pećina, Brežde	92 specimens = 76,66%	0	0	28 specimens = 23,33%	0
Simića strana, Čučuge	38 specimens = 84,44%	0	0	6 specimens = 13,33%	1 specimen = 2,22%
Popovića brdo, Zablaće	903 specimens = 96,78%	17 specimens = 1,82%	3 specimens = 0,32%	7 specimens = 0,75%	3 specimens = 0,32%
Golokut, Vizić	22 specimens = 81,48%	0	0	0	5 specimens = 18,51%
Donja Branjevina, Deronje	823 specimens = 98,21%	11 specimens = 1,31%	0	0	4 specimens = 0,47%

Table 2. Proportional distribution of main stones

where systematic excavations were conducted that is site surveying in the course of which complete material was collected without triage and there are also reliable data that on these settlements material in question was not mixed with later material.

Cherts are silicate sediments consisting of chalcedony and quartz. They might contain remains of radiolarians (microorganisms with silica skeletons) and siliceous foraminifers (microorganisms with most often calcite skeleton) etc.⁸

Chert is of great hardness but also brittleness and it has characteristic conchoidal fracture and its surface is most often slightly to very glossy and could be more or less translucent at thin sections. It could be very variegated depending on kind and quantity of admixtures. Admixtures of oxides or hydroxides of iron give yellow, brown, reddish and reddish-brown colour to the rock, manganese gives greenish or blue-green colour, clay minerals grey and organic material black.⁹ Usage of terms in our or foreign archaeological literature is

the result of ignorance and incorrect interpretation as a consequence of often uncritical and unstandardised use of certain terms among petrologists themselves.

Huang uses terms chert and flint with observation that flint is the black variation of chert and that this term is much better to use for prehistoric artifacts.¹⁰ Having in mind that cherts with macroscopically identical characteristics could come from one deposit but also from very distant ones as well as cherts with different macroscopical characteristics could come from very distant but also one deposit it causes suspicion that it is justifiable to classify raw material according to colour as one of essential criterions. Concretion of cherts (as result of substitution most often of lime-

⁸ If contents of radiolarians is high (over 20%) stone could be considered as radiolarite (organogenic sediment) that according to general characteristics does not differ from chert.

⁹ Protić M., *Petrologija sedimentnih stena*, Beograd 1984, 171.

¹⁰ Huang T.W., *Petrologija*, Beograd 1967, 250.

stone) occur as concretionary layers, lentils and nodes in one lithological column.¹¹ Such cherts viewed laterally and vertically could differ greatly from macroscopic point of view. All petrological investigations disregarding their type (X-ray, differential-thermal analysis, microscopic analysis) without control samples from precisely located areas of exploitation in prehistoric times from archaeological point of view do not offer comparable results. Exact definition in petrologic sense could suggest geological units within which this kind of chert occurs and thus to point to the courses of investigation of potential primary occurrences.¹²

Special attention in the investigations should be paid to distinguishing of chert and opal because cherts as sediments of biochemical and chemical origin could be very ancient while opals as chemical sediments are considerably later from small, rather localized sources often related to hydrothermal activities that could have decisive impact on archaeological interpretation.

Taking into account that there are different concepts in geological literature¹³ and that terms *flint*, *chert*, *silexite*, *novaculite*, *jasper*, *chert* are used as synonyms in this work the term chert will be exclusively used and it will include all the stone, which according the above mentioned definition belong to the group of silicate sediments disregarding color, gloss and transparency.

Cherts are the best represented raw material and predominate at all sites except at Blagotin and Velesnica. In future investigations attention should be paid to primary occurrence of chert that are also potential places of exploitation and at the same time areas where knowledge was acquired necessary for development of mining in the later periods. Following the data from Basic geological maps (scale 1:100.000) and their interpretations it could be noticed that primary occurrences of chert are registered in carbonate tuffs not far from Donji Milanovac (black chert) and in Cretaceous–Sinaia deposits of the Miroč zone¹⁴, in Jurassic sediments of Timočka krajina (black chert) and Cretaceous volcanic-sediment rocks of Miroč¹⁵ in upper Jurassic horizons of Veliki vrh and Lomnica¹⁶ in Upper Jurassic flysh sediments in the area from Radjevstica to Lepevac and in the region of Mošut, Igroš and Šljivovo,¹⁷ in sediment-volcanic series of Jurassic date in the area of Studenica and Polumir and Željina,¹⁸ in diabase-chert formation near Dragobraća, Gornja Sabanta, Trešnjevnik and in the Lopatnica valley¹⁹ in Jurassic layers at Bela reka and Hajdučki potok and near Ripanj,²⁰ in Jurassic limestones of the complex Maglješ, Čubrica and Blagulja, diabase-cherts formations of Jurassic date on Little and Middle Povlen, across Medvednik and Povlen to

the northern slopes of Maljen,²¹ in Mesozoic marls and sandstones with layers of limestone on the western and southwestern slopes of Avala, in carbonate sediments on top and on northern slopes of Avala and in tortonian limestones near Leštani.²²

Of course this is not by all means the complete list of regions of possible primary exploitation of cherts as the data were taken from small-scale maps and thus small occurrences of certain rock types are not represented. As there is still no complex joint project of geological and archaeological team that could solve in a satisfactory way the question of provenance of chert at the archaeological sites dating from the Early and Middle Neolithic most of the conclusions will remain hypothetical for the time being.

PROBLEM OF LOCATION OF PRIMARY OCCURRENCE OF SO CALLED »BALKAN FLINT«

In addition the problem of location of so called »Balkan flint« should be considered. This is the chert,

¹¹ Protić M., (editor), *Geološka terminologija i nomenklatura IV, Petrologija*, Beograd 1975, 139. Ćirić B., Neka zapažanja o dijabaz-rožnačkoj formaciji Dinarida, *Vesnik XI, Zavod za geološka i geofizička istraživanja Srbije*, Beograd 1954, 31–88.

¹² Hodges H., *Artifacts, an introduction to early materials and technology*, London 1981.

¹³ Na primer: Pettijohn F.J., *Sedimentary Rocks*, New York 1957, 431–444; Tomkeieff S.I., *Dictionary of Petrology*, Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Singapore 1983, 97.

¹⁴ Bogdanović P., Rakić M., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Donji Milanovac, Oršova, Turnu Severin i Baja de Arana*, Beograd 1980.

¹⁵ Kalenić M., Đorđević M., Krstić B., Bogdanović P., Milošaković R., Divljan M., Čičulić M., Džodžo R., Rudolf Lj., Jovanović Lj., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Bor*, Beograd 1976.

¹⁶ Vujisić T., Kalenić M., Navala M., Lončarević Č., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Lapovo*, Beograd 1981.

¹⁷ Rakić M., Hadži-Vuković M., Dimitrijević M., Kalenić M., Marković V., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Kruševac*, Beograd 1969.

¹⁸ Urošević M., Pavlović Z., Klisić M., Malešević M., Stefanović M., Marković O., Trifunović S., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Vrnjci*, Beograd 1973.

¹⁹ Marković B., Urošević M., Pavlović Z., Terzin V., Jovanović Ž., Karović J., Vujisić T., Antonijević R., Malešević M., Rakić M., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Kraljevo*, Beograd 1968.

²⁰ Filipović I., Rodin V., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Obrenovac*, Beograd 1980.

²¹ Mojsilović S., Filipović I., Avramović V., Pejović D., Tomić R., Baklajić D., Đoković I., Navala M., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Valjevo*, Beograd 1975.

²² Ivković A., *Tumač za Osnovnu geološku kartu, list Pančevo*, Beograd 1975.

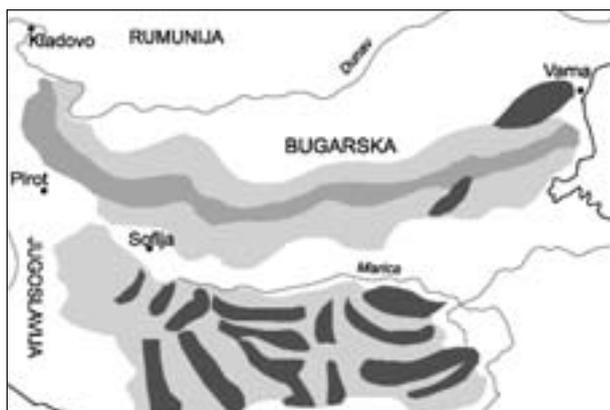

Figure 2. Zones with »Balkan flint« in Bulgaria (after Voytek)

Figure 3. Terrane Pre-Balkan (after Dimitrijević)

which color could be honey to honey-gray or milky-gray with lighter circular spots of grayish color and for it Kozłowski and Kozłowski say: »This raw-material did not appear in Iron Gate and was imported from Pre-Balkan Plateau, east of Iron Gates. Its exact localization, however, is not known«²³ and then add: »A peculiar thing is that all analogies concerning certain types of artifacts like end-scrapers, retouched blades and flakes concern the whole region supplied with Balkan flint which also include finds of Körös culture in Great Hungarian Plain«.²⁴

In her dissertation Voytek said: »In addition, in Lepenski Vir IIIb, the inhabitants used yellow spotted chert for the first time. This material was found in blades and large flakes which were also located inside pots«²⁵ and also »Outcrops of Balkan flint are known from Dobrogea and the pre-Balkan platform in northern Bulgaria (Tringham 1971, 153; Nacev and Kancev 1984). In addition, it can be found in blocks along the river gravels on the left bank of the Danube, e.g., at Greaca and Suhaia (Comsa, 1976, 240)«.²⁶

Contrary to Kozłowski and Kozłowski, Voytek located areas with primary occurrence of »Balkan flint« connecting them also to »Pre-Balkan Plateau«. It is the area in northern Bulgaria to the west of Varna and the area on the left bank of the Prut in Dobrogea in Romania. Distance between these areas is approximately 450 km.

In her dissertation B. Voytek defines zones of chert in Bulgaria (Fig. 2).²⁷ Zone spreading in east-west direction from Black Sea coast to the eastern Serbia could be clearly distinguished. When we compare this outline with geological map in figure 3 we can recognize absolute correspondence with the zone identified as Pre-Balkan.

The used term »Pre-Balkan Plateau« is from geological point of view (in this context) highly problematic. This zone mentioned by Kozłowski and Kozłowski as well as by Voytek and which they call Pre-Balkan Plateau according to the data from geological literature²⁸ corresponds to **terrane** (not terrain) identified as Pre-Balkan in the territory of Bulgaria and further westwards extends in the terrane Vrška Čuka-Miroč (eastern Serbia).

These are distinct geological terms so their regard as identical leads to confusion as in using literature as in consultations with colleagues geologists.

Analysis of proportional representation of »Balkan flint« in the material studied in this work indicates that going downstream along the Danube from Lepenski Vir towards Knjepište number of artifacts of this raw material decreases and that would be illogical if we accept the assumption about primary occurrences/outcrops as explained by Kozłowski and Kozłowski and Voytek (Fig. 4).

If we accept explanation of Voytek about first use of »Balkan flint« only by the inhabitants of Lepenski Vir IIIb settlement question could be asked where are from the specimens of chipped stone artifacts made of identical raw material at the sites located much more to the west of the Iron Gates like Toplik (Malo Crniće), Orašje (Dubravica) and Blagotin (Poljna) that are dated into earlier phases of the Starčevo culture?

²³ Kozłowski J.K., Kozłowski S.K., *op. cit.* 267.

²⁴ *Ibid.* 275

²⁵ Voytek B., *The Exploitation of Lithic Resources in Neolithic Southeast Europe*, Berkeley 1985, 69.

²⁶ *Ibid.* 129,130

²⁷ Voytek B., *op. cit.* Map IIIA.2.

²⁸ Dimitrijević M.D., *Geološki atlas Srbije 1*, Beograd 1992.

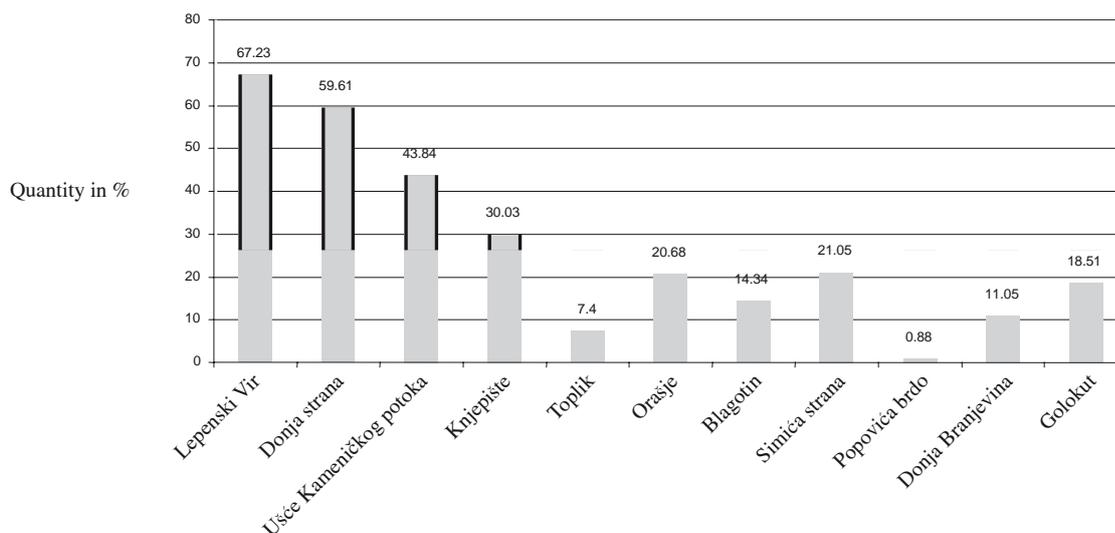

Figure 4. Proportional distribution of »Balkan flint« in comparison to other types of chert

On the other hand this type of chert is represented at Blagotin by 14.34% (distance from the zone in Romania is about 680 km and from zone in Bulgaria about 500 km) while at notably more distant site Simića strana ratio increases to 21.05% (distance from the zone in Romania is about 720 km and from zone in Bulgaria about 600 km) but at rather close settlement Popovića brdo decreases to only 0.88%. At the site Donja Branjevina, the most distant site in relation to the Iron Gates area, (distance from the zone in Romania about 750 km and from zone in Bulgaria about 700 km) the ratio increases again to 11.05% and at site Golokut ratio reaches even 18.51%. And Golokut is only 35 km far from Donja Branjevina (distance from zone in Romania about 730 km and from zone in Bulgaria about 660 km).

Disproportion in use of certain types of raw material could be the result also of chronological gap between outcrops from which particular material originates. It is logical that during longer time periods smaller primary deposits became exhausted as well as the new ones were probably discovered. However, chronological framework of the sites from which studied material comes is such that they do not have principal role in establishing proportional aspect of »Balkan flint«.

In the Ključ region, within the area of village Korbovo, is situated Zbradila, very important site of the Vinča culture.²⁹ Collection of chipped stone artifacts from this site contain 1896 specimens and when raw material is considered even 85.44% are specimens made of »Balkan flint«. Some of these artifacts made

of this type of rock have a cortex of river pebble that suggests the practice of using rocks from secondary sediments – river deposits.³⁰ In the case of this Late Neolithic site we could argue about the chronological difference that caused the difference in the ratio of material made of »Balkan flint« but it is very significant that there were artifacts which having the river pebble cortex suggest the local origin of this particular kind of raw material.

Investigations carried out in Poland also offer information about distribution of high quality chert and there were discovered authentic mining activities in the region of primary deposits. So called »Jurassic flint« (Jurassic–Cracow flint) from the Cracow area was distributed at a distance from 260 up to maximal 475 km.³¹ Thus, not even so popular raw material in Linear Bandkeramik culture was not transported as far as 750 km what is the distance between Donja Branjevina and zone with »Balkan flint« in Dobrogea. We should keep in mind that apart from the sites in the Iron Gates and Ključ region all other sites with substantial amount of

²⁹ Бабовић Љ., Збрадила – Корбово, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Бергајске свеске II*, Београд 1984, 93–100; Zbradila – Korbovo, *Compte-rendu des fouilles en 1981, Đerdapske sveske III*, Београд 1986, 95–98.

³⁰ Šarić J., *Artefakti od okresanog kamena sa lokaliteta Zbradila, Korbovo*, Београд 2002, unpublished.

³¹ Lech J., Mining and Distribution of Siliceous Rocks Among the First Farming Communities in Eastern Central Europe – a review, in Kozłowski J.K. and Kozłowski S.K. (editors), *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe, Archaeologia interregionalis*, Krakow 1988, 369–380.

artifacts made of »Balkan flint« are more than 475 km far from the potential primary deposits of this raw material in Bulgaria and Romania.

Find of three artifacts with river pebble cortex in Velesnica and Blagotin as well as large amount of such artifacts at Late Neolithic site Zbradila in the analysis of provenance of this kind of chert raises some questions:

– is it possible that common raw material as chert that is widely distributed could have been the object of trade or barter operating at distances greater than 700 km what was recorded only in the trade and exchange of obsidian, which from geographical point of view has rather restricted area of deposits and which due to its quality attracts special attention of users?

– is it probable that from the areas of primary deposits instead of high quality large pieces of chert small river pebbles have being brought as subject of exchange or trade?

– whether the find of artifact with river pebble cortex suggests collecting of this raw material washed out from primary deposit in the immediate vicinity of Velesnica and Blagotin?

As we already emphasised the conditions of chert formation are such that in different areas could be created stone of identical petrographic characteristics so this should be taken into account when trying to locate primary deposits of »Balkan flint«. So even if we accept the thesis about existence of primary deposits of that kind of raw material in the region imprecisely determined as »Pre-Balkan Plateau« in the works of above mentioned authors it in any case does not mean that only in that region could be found stone of cited macroscopic characteristics known as »Balkan flint«.

Quartzite is metamorphic rock very widespread in nature and when it concerns the variety convenient for production of chipped stone artifacts it was most frequently collected from river deposits. The fact is that quartzite is greatly used for production of tools and reason for unawareness of this industry is in the fact that such tools are often unrecognised and hence not gathered during excavations. Therefore, we think that great discrepancy in proportional presence of quartzite at certain sites is not the result of more or less distinct heritage of earlier periods but to the great extent consequence of the incomplete collections. If it concerns the sites with undoubtedly complete inventory of chipped stone tools difference in the proportional occurrence of quartzite could primarily be the result of greater or smaller availability of raw material in the environment. Best indicator of this is the fact that

almost all specimens with preserved cortex have in fact the river pebble cortex as the evidence that mostly pebbles from river deposits were used. The only exception is Blagotin with exceptionally developed quartzite industry where most of the specimens have cortex that indicates exploitation from primary deposits. Having in mind that at Blagotin were not ascertained traces of settlement dating prior to Proto–Starčevo culture the use of quartzite surely was not the consequence of eventual Mesolithic tradition but of the fact that in immediate surrounding, in the rocky massifs, were easily accessible quartzite veins.

Quartz – regular crystals of quartz are often found in rock cavities – geodes and best known varieties are: citrine – of yellow color, amethyst – violet, morion – black and cairngorm – dark brown. Besides as separate quartz crystals also appears like druse and more often in grainy aggregates.³² Its hardness is 7 according to Mohs' scale, it has rather distinctive conchoidal fracture with exceptionally sharp edges on the flakes and except by color it is very difficult to distinguish visually quartz flakes from those of volcanic glass especially when thin and very transparent artifacts are concerned.

Rock crystal is colorless variety of low-temperature quartz that makes rhombohedral prisms with pyramidal planes on both or only one end. Larger specimens of crystalline quartz suitable for flaking seem to be found rather infrequently so the artifacts of this raw material are exceptionally rare at our Early Neolithic sites. In the material examined in this work artifacts of quartz and in a small amount were discovered only at the sites Popovića Brdo and Blagotin.

Considerably less represented in nature than cherts and quartzites is the main reason why quartz as raw material was not used more often and small number of artifacts at the sites where it was used is the result of scarcity of large enough crystals suitable for working. However, quartz remains as one of top-quality raw materials that is confirmed by the quality of quartz blades from Blagotin. Presence of quartz at Blagotin (29 specimens) could be related to the position of this settlement located in the Zapadna Morava valley and surrounded by mountains Kotlenik, Jelica, Čemerno, Kopaonik, Požar, Jastrebac, Ozren, Rtanj, Kučaj, Juhor and Gledić. Somewhat to the north is mountain Rudnik where in the region Prljuša–Mali Šturac were discovered traces of exploitation of copper and quartz from the

³² Ilić S., Karamata S., *Specijalna mineralogija*, Beograd 1978.

Metal Ages.³³ In the pit-dwelling 07 were discovered specimens of amphibolite with characteristic paragenesis. They were probably used as raw material for decorative objects because of its impressive weight and attractive surface after polishing. In the natural environment these amphibolites could be found together with quartz crystals and they are the evidence of interest for different types of raw material as well as of exploratory campaigns organized to look for them. Thanks to such campaigns the quartz was found at Blagotin.

White stone of different origin – this unfortunately inadequate term stands for artifacts made of siliceous limestones, magnezite, porcelanit, tuffs and diatomaceous earth,³⁴ at least when polished tools are in question.³⁵ Antonović states that investigation of so called »light white stone« revealed that it was mostly silicified magnesite, which because of its density of 3 g/cm³ could not at all be called »light white stone« but that this term should be retained for the time being because it is »...largely accepted in literature...« Bogosavljević–Petrović suggests the use of term »soft white stone«.³⁶ Adopting such formulations for the group of stone of different origin and physical properties among which predominates silicified magnesite that is neither light nor soft stone marks the beginning of the whole series of, later hardly eradicable, misconceptions that have most striking examples in inadequate use of terms silex, chert, flint, quartz and quartzite in our or foreign literature, as the problem we have already discussed. Neither the term *white stone of different origin* could solve this problem and in this work we used it to diminish inconsistencies noticed also by the authors that suggested those two cited terms.

Raw material studied in this work that relates to the term »white stone of different origin« occurs in very small proportion at the sites Livade (Kalenić), Simića strana (Čučuge), Toplik (Malo Crniće), Šalitrena pećina (Brežde), Popovića brdo (Zablaće) and Blagotin (Poljna). As it was possible to perform only macroscopic analysis on the basis of noticed characteristic it could be concluded, with certain reserve, that material used was in most instances silicified tuff but there were artifacts of silicified marl and silicified wood (at Blagotin). Having in mind the activities that chipped stone artifacts were intended for and the fact that silicified tuff is less hard than chert and that it is much more liable to damage even when working less hard materials it is surprising that this raw material was used for chipped stone artifacts. It could not be ruled out that these artifacts were possibly by-products in the process of making polished artifacts – axes as it was the case at Divostin.³⁷

White stone of different origin as well as quartz represent secondary raw material for production of chipped stone artifacts. Artifacts of this raw material are represented in small number and these are mostly unretouched and low-quality flakes and blades. It is interesting that four sites (Popovića brdo, Simića strana, Šalitrena pećina and Livade) are situated within restricted geographical area between river Sava to the north, Drina to the west, Kolubara to the east and Ribnica to the south while Blagotin is in central Serbia on the river Zapadna Morava and Toplik more to the east on the Mlava river. For Toplik suggested dating is in Proto–Starčevo phase, for Livade (without more precise determination) in Starčevo, for Popovića brdo, Simića strana and Šalitrena pećina in Starčevo II and for Blagotin in Proto–Starčevo II phase.³⁸ Geographical position of the sites and period from which the last four sites date could be indicators for the space and time when white stone of different origin emerged in use reaching maximum during Late Neolithic and Vinča culture.

Core made of fragmented axe from the site Popovića brdo supports the assumption that chipped stone artifacts made of white stone of different origin are in fact by-products in the process of making polished stone artifacts as it is the case at Divostin.³⁹

Obsidian belongs to the group of volcanic glass, which represents amorphous mass produced by sudden

³³ Јовановић Б., Прљуша – Мали Штурац, Праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику, *Зборник Народног музеја* XVIII, Чачак 1988, 5–12.

³⁴ Antonović D., *Nastanak i razvoj industrije glačanog kamena u neolitu Srbije* (doktorska disertacija, nepublikovano), Beograd 1998, 26. In her dissertation Antonović D. quote as raw material diatomaceous earth that as free sediment could not be of any usability. It is probably diatomite that she had in mind.

³⁵ Antonović D., Use of Light White Stone in the Central Balkans Neolithics, *Starinar* XLVIII, Beograd 1997, 33–39; *Nastanak i razvoj industrije glačanog kamena u neolitu Srbije* (doctoral dissertation, unpublished), Beograd 1998, 24–28.

³⁶ Богосављевић–Петровић В., Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине, *Зборник Народног музеја* XXI, Чачак 1991, 5–36; Ка проблему идентификације рудничких и радионићких налазишта каменних сировина у периоду неолита и енеолита, *Starinar* XLIX, Beograd 1998, 155–166.

³⁷ Tringham E.R., Mc Pherron A., Gunn J., Odell G., The Flaked Stone Industry from Divostin and Banja in Mc Pherron A. and Srejović D., *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh-Kragujevac 1988, 203–253.

³⁸ Dating of material from Blagotin in Proto–Starčevo II phase is a result of recent analyses of pottery finds carried by D. Nikolić. Nikolić D., Zečević J., *Blagotin, Istraživanja 1989–1999.*, Beograd 2001.

³⁹ Tringham E.R., Mc Pherron A., Gunn J., Odell G., *op. cit.*, 225–226.

cooling of molten lava during volcanic eruptions. It is often found as interstices in volcanic rocks.⁴⁰

Volcanic glasses differ according to chemical composition (water contents is very important) and structural and texture characteristics. On the basis of these parameters it is possible to distinguish following varieties: obsidian, pitchstone, perlite and pumice.⁴¹

Obsidian and pitchstone do not differ macroscopically while perlite with its perlite fissures and porous pumice is clearly distinguishable.

Obsidian is volcanic glass having structure from rhyolite to andesite with 1% of water.⁴² It has smooth, glossy surface with conchoidal fracture and is mostly of grey, grey-black and black color⁴³ although dispersed hematite could provide dark red or brown color.⁴⁴ Hardness of this rock according to Mohs' scale is about 6.5 so traces of wear on the surface are more easily and quickly established than on chert.

When we consider obsidian as specific raw material whose primary deposits are rather restricted regionally it is interesting to examine distribution of this material.

For central and southeast Europe important is obsidian deposit in Tokay–Preshov district and on mountain Hedaly in Hungary. This obsidian is mostly of green and light green color but could be also grey, black, brown and very rarely red.⁴⁵ Obsidian was recorded in Romania as well but it was established that this obsidian is unsuitable for producing artifacts by chipping⁴⁶ while Williams and Nandris⁴⁷ present data about primary deposits of obsidian in north-eastern Hungary in the area of mountain Zemplén (Tokay–Preshov region) and in south-eastern Slovakia.⁴⁸ In the central Mediterranean predominate deposits on Sardinia, Palmarola, Lipari and Pantelleria⁴⁹ in eastern Mediterranean deposits on Gialio, Melos and Antiparos⁵⁰ and in the region of Asia Minor and the Near East deposits in central Anatolia and in Armenia to the west of lakes Van and Sevan.⁵¹

At Middle Neolithic site Gaione near Parma obsidian from island Palmarola is present, in Early Neolithic horizons of the site Arene Candide was discovered obsidian from Sardinia (52%) and Palmarola (42%) while in Late Neolithic horizons of Arene Candide prevails obsidian from Lipari (88%). It is significant that at Grotta dell' Uzzo in the Neolithic period predominates obsidian from Pantelleria contrary to the previous assumption that in Sicily and south Italy predominates obsidian from Lipari.⁵² Distance between the southernmost source of raw material and northernmost find of obsidian artifacts from this deposit is about 540 km and relates to Palmarola Island and site of Arene Candide.

In the Early Aegean Neolithic the northernmost find of obsidian from Melos is at Nea Nikomedia about 480 km far,⁵³ while in Asia Minor and the Near East obsidian was transported at the distance of almost 850 km, for Anatolian obsidian found in Beidha and somewhat more than 1000 km for Armenian obsidian found in Ali Kosh.⁵⁴

As Renfrew concludes⁵⁵ on the basis of ethno-archaeological studies of contemporary primitive societies commodity as obsidian was probably treated as gift between friends and merchants based on reciprocity thus excluding existence of free market. Further implications of such conclusion were that Melos obsidian was exploited by members of one community and as highly prized commodity exchanged unworked pieces for food and other goods with communities in their closest vicinity. From there obsidian as part of similar barter trade shifts further without involvement of specialized merchants. This means that subject of exchange was obsidian in cores while production of necessary flakes and blades was carried out by later users, that is specialists at certain settlements or individuals skilled in working this kind of raw material.

⁴⁰ Tomkeieff S.I., *Dictionary of Petrology*, Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Singapore 1983.

⁴¹ Đorđević V., Đorđević P., Milovanović D., *Osnovi petrologije*, Beograd 1991.

⁴² Huang, *op. cit.* 148. Protić M., (urednik), *Geološka terminologija i nomenklatura IV, Petrologija*, Beograd 1975, 108.

⁴³ Protić M., *op. cit.* 108.

⁴⁴ Huang, *op. cit.* 147.

⁴⁵ Титов В., Ранний и средний неолит восточной Венгрии, *Культура Бюкк, у Археолофия Бенирши*, Москва 1980, 220.

⁴⁶ Nandris J., A reconsideration of the south-east European sources of archaeological obsidian, *Bulletin London University Institute of Archaeology* 12, London 1975, 71–94.

⁴⁷ Williams O., Nandris J., The Hungarian and Slovak Sources of Archaeological Obsidian: an Interim Report on Further Fieldwork with a Note on Tektites, *Journal of Archaeological Science*, Vol. 4, No. 3, London–New York 1977, 207–219.

⁴⁸ This obsidian is also of no use for making chipped artifacts but it is important as an example for primary occurrence even today noticeable in the nature.

⁴⁹ Tykot H.R., Ammerman J.A., New directions in central Mediterranean obsidian studies, *Antiquity*, Vol. 71, No. 274, Avenel 1997, 1000–1006.

⁵⁰ Renfrew C., Trade and Craft Specialisation in Teocharis D., *Neolithic Greece*, Athena 1973, 179–191.

⁵¹ Renfrew C., Bahn P., *Archaeology, Theories, Methods and Practice*, London 1991.

⁵² Tykot H.R., Ammerman J.A., *op. cit.* 1004.

⁵³ Renfrew C., *op. cit.*

⁵⁴ Renfrew C., Bahn P., *op. cit.* 325–326.

⁵⁵ Renfrew C., *op. cit.*

Same conclusion is stated by Renfrew and Bahn⁵⁶ for routes of distribution of Anatolian and Armenian obsidian identifying the zone of procurement covering primary deposits within an area of 320 km in diameter and contact zone outside the mentioned area. In the procurement zone inhabitants of certain settlements acquire raw material themselves while in the contact zone barter trade was organized for convenient goods without participation of specialized merchants. In the contact zone as the settlement is further from zone of procurement so the amount of obsidian artifacts is smaller.

Accepting this model of obsidian distribution we can use term zone of procurement for Tokay–Preshov area while archaeological sites in Serbia where obsidian was found are within the contact zone. Unfortunately, incomplete information about discovered material so far does not make possible establishing of completely clear picture about decreasing of number of obsidian artifacts in relation to the distance of archaeological site from the zone of procurement. Obsidian from the area of mountain Zemplén occurs like small and often secondary deposits where fragments of various sizes are found but without large and massive outcrops. These fragments most probably represent remains of disintegration of certain outcrops of rhyolitic glass. Wooded and tilled areas hinder discovering of these outcrops and in that area also have not been registered traces of prehistoric settlements.⁵⁷ Zone covering approximately 6 sq. km is also identified in the territory of Ukraine in the Gersovtse–Fedelshovtse region between the zone with obsidian in eastern Slovakia and zone with pearlite in Oas–Negresti region in north-western Romania.⁵⁸ This so called Trans–Carpathian zone supplied predominantly obsidian of purple color and black obsidian with spherulites and black obsidian with »liquid« structure that are of less significance and are scattered in this area. Williams and Nandris emphasize that during investigations in 1975 in the area of Zemplén mountain among large amount of geological and archaeological material were not encountered specimens of obsidian of green, red and red-yellow color⁵⁹ that are mentioned by Roska⁶⁰ and Janšak⁶¹. New investigations revealed, however, that obsidian from Tokay–Preshov district and mountain Hedaly is mostly green and light green and to a smaller scale grey, black, brown and red.⁶² If all obsidian from our sites originates from this zone of procurement and all discovered examples are black or grey question could be asked why not a single specimen of green color was found when it is best represented in the area of primary deposits nor any piece of brown or red color.

Williams and Nandris⁶³ cite in their report largest finds of black obsidian, up to 3.3 cm in Hungary (Tolcsva) and 7.5 cm in Slovakia (Malá Torona) while Titov⁶⁴ mentions finds of obsidian cores up to 15 cm long from the sites of Bükk culture in Hungary.

Difference in these data points clearly to insufficient geological investigations of regions with primary deposits of obsidian and that leads to further negative implications in archaeological investigations. Only detailed comprehension of primary deposits and analyses of samples from them will enable establishing of control series that will help in interpretation of origin of obsidian artifacts from the Neolithic sites in south-east Europe, that is from Proto–Starčevo and Starčevo sites in Serbia. Until then the possibility should be open for the existence of primary deposits of obsidian also in the territory of Serbia. That means that all obsidian need not be explained as import from archaeological point of view. In the territory of Serbia are known numerous examples of Tertiary volcanism of acid or intermediary character⁶⁵ and as a consequence of volcanic activities and ejection of magma could be expected finds of volcanic glass. Local outcrops of volcanic glass whose exploitation was possible in the Neolithic could have been of small size and exhausted already in that time or could have been covered with sediments in the earlier millennia and nowadays inaccessible or unknown. Proof for stated assumption is the find of black obsidian pebbles in the valley of Onjega brook on the northern slopes of the Rudnik mountain.⁶⁶

Pichstone is also volcanic rock, similar to obsidian, and according to some authors it is of rhyolitic structure while according to others its structure is rather various.

⁵⁶ Renfrew C., Bahn P., *op. cit.* 325–326.

⁵⁷ Williams O., Nandris J., *op. cit.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Roska S., Ceva despre obsidiana, *Arhivele Olteniei* IV, No. 17, Craiova 1925, 168–170.

⁶¹ Janšak S., *Praveké sídliská s obsidianovou industriou na východnom slovensku*, Bratislava 1935.

⁶² Титов В., *op. cit.* 220.

⁶³ Williams O., Nandris J., *op. cit.*

⁶⁴ Титов В., *op. cit.* 220.

⁶⁵ Svetković V., *Petrostrukturne i vulkanološke karakteristike boračkog eruptivnog kompleksa* (doctoral thesis, unpublished), Beograd 1997.

⁶⁶ Жеж Ж., Најстарији трагови седелачког живота на подручју Колубаре, прилог познавању развоја старчевачке културе, *Колубара* 3, Београд 1998, 27–37. Even though there is no mention of obsidian pebbles in the published text in personal communication Ž. Jež told me about the find of obsidian pebbles in the brook Onjeg, and that he got the information from geology engineer S. Čitaković.

It is produced as a result of sudden cooling of lava, it is of resinous gloss and could be black, brown, green and red. It contains up to 10% of water and it is one of essential criterions for distinction among the types of volcanic glass since there are great difficulties in establishing mineralogical composition and inconsistencies of criteria for identification.⁶⁷ Hence there are no analyses performed on the artifacts of volcanic glass from the sites in Serbia the question is still open whether it was always obsidian or the pichstone was also used.

Obsidian is raw material of almost no importance for production of chipped stone artifacts in the Early and Middle Neolithic of Serbia. Only quartz was used less than obsidian. It is interesting coincidence, which might be also accidental that of six sites where white stones of different origin were used at five of them obsidian was also used and these are Toplik, Blagotin, Popovića brdo, Simića strana and Livade. Besides these mentioned sites obsidian was found at Lepenski Vir, Donja Branjevina, Golokut and Stari vinogradi (Banatska Dubica). The earliest use is related to Lepenski Vir and Toplik dated into Proto-Starčevo and Blagotin dated into Proto-Starčevo II. All other finds relate to phases Starčevo II and III. While for the finds from Donja Branjevina, Golokut and Stari vinogradi it could be assumed with considerable probability that this material was imported for other sites there is still an open question of the provenance of obsidian. High proportion of obsidian artifacts from Golokut (18.51%) is surprising disregarding the fact that whole series is in fact small for proportional analyses.

Following the data offered by interpreters of main geological map as possible primary deposits of volcanic

glass could be distinguished Timok eruptive region⁶⁸ volcanics of Turonian–Sennonian series in the Bor region⁶⁹; tuffs of Tertiary magmatism in the Ibar valley⁷⁰; as well as Čačak–Kraljevo basin⁷¹; and volcanic area Barajevo–Ripanj.⁷² It is necessary to mention again information about obsidian pebbles in the Onjega brook on the northern slopes of the Rudnik mountain as well as about hyaloclastite in the Borač eruptive complex.⁷³

* * *

Taking into account present level of our knowledge many conclusions remain hypothetical and depending to the great extent on the number of investigated archaeological sites, amount of discovered chipped stone artifacts, the scope of technical documentation from excavations, number and character of petrologic analyses, uncoordinated academic terms as well as on insufficiently approved hypotheses cited in literature by different authors.

Location of possible primary deposits of certain raw materials used for chipped stone artifacts could and should be the starting point for detailed site survey but in co-operation with competent geological experts. Having in mind the genuine assumptions about local origin of at least one segment of the used »Balkan flint« and possibly obsidian results could be very interesting and indicative for partial correction of current opinions about processes and routes of communication between the bearers of Neolithic cultures in Serbia.

Translated by: Mirjana Vukmanović

⁶⁷ Huang T.W., *op. cit.* 148.; Protić M., *op. cit.* 122.

⁶⁸ Bogdanović P., Rakić M., *op. cit.*

⁶⁹ Kalenić M. i dr., *op. cit.*

⁷⁰ Urošević M. i dr., *op. cit.*

⁷¹ Marković B. i dr., *op. cit.*

⁷² Filipović I., Rodin V., *op. cit.*

⁷³ Cvetković V., *op. cit.*

Резиме:

ЈОСИП ШАРИЋ, Археолошки институт, Београд

СТЕНЕ КАО МАТЕРИЈАЛ ЗА ИЗРАДУ ОКРЕСАНИХ АРТЕФАКАТА У РАНОМ И СРЕДЊЕМ НЕОЛИТУ СРБИЈЕ

Велики и веома битан део необрађених археолошких налаза чине артефакти од окресаног камена који, као део инвентара свакодневно коришћеног у различитим производним процесима и на различитим материјалима, могу да пруже бројне податке везане за целовиту реконструкцију живота у само једном објекту, у једном насељу или на ширем простору настањеном припадницима једне веће етничке агломерације који ми данас називамо простором одређених културних група.

Овај рад је покушај да се, поред детерминације стена коришћених за израду окресаних артефаката, да потпунији одговор на питање да ли су сви окресани артефакти израђени од опсидијана и тзв. »балканског кремена« пронађени на неким од рано- и средњонеолитских локалитета у Србији импорт као резултат контакта међу удаљеним заједницама или су могли да буду и аутохтоног порекла.

Артефакти од окресаног камена на основу којих је извршена анализа сировина и њеног порекла потичу са 20 налазишта (слика 1). Услови налаза нису били идентични, али већи део материјала је са локалитета на којима су вршена систематска ископавања, а то су Падина, Лепенски Вир, ушће Каменичког потока, Књепиште, Доња страна-Велесница, Благодина, Виногради-Грабовач, Ливаде, Шалитрена пећина, Доња Брањевина, Голокут и Војловица.

Осим локалитета Лепенски Вир, за који се наводи да се за израду окресаних артефаката користе и базалт и магматске стене, на свим осталим налазиштима могуће је сировински материјал разврстати на: *рожнац*, *кварцист*, *кварц*, *»беле стене различитог поштанка«* и *опсидијан* (табела 1 и 2).

Поменути такозвани »балкански кремен« је рожнац чија боја може бити од боје меда до медносиве, односно млечносиве, са светлијим кружним пегама сивкасте боје, за који Козловски и Козловски као и Војтек дају податке о локацијама примарних појава и лежишта називајући ту област *»Пребалканском платформом«*. У својој дисертацији Војтек даје приказ зона рожнаца у Бугарској (слика 2). Јасно се уочава зона која се у правцу исток-запад пружа од обала Црног мора до источних области Србије. Када се тај приказ упореди са геолошким картом на слици 3, приметна је апсолутна подударност са зоном обележеном као Пребалкан. Употребљени термин *»Пребалканска платформа«* је са геолошке тачке гледишта (у овом контексту) веома проблематичан. Та зона на коју се позивају Козловски и Козловски и Војтек, називајући је *Пребалканском платформом*, према геолошким литературним подацима припада посебној тектонској јединици која одговара **терану** (не *шерену!*) под називом *Пребалкан* који је издвојен на подручју Бугарске, а даље ка западу наставља се на *шера*н Вршка Чука-Мироч (источна Србија). Реч је о посебним геолошким појмовима, па њихово поистовећивање доводи до забуне како приликом

коришћења литературе, тако и код консултација са колегама геолошке струке.

Анализа процентуалног учешћа тзв. »балканског кремена« у материјалу обрађеном у овом раду показује да идући низводно Дунавом, од Лепенског Вира ка Књепишту, број артефаката од те сировине опада, што би било нелогично ако се прихвати претпоставка о положају примарних појава/лежишта онако како то тумаче Козловски и Козловски и Војтек (слика 4). Ако се прихвати тумачење Војтек о првој употреби тзв. »балканског кремена« тек од стране житеља насеља из фазе Лепенски Вир Шв, поставља се питање одакле примерци окресаних артефаката израђених од идентичног сировинског материјала на налазиштима знатно западније лоцираним у односу на Ђердапски простор, као што су Топлик (Мало Црниће), Орашје (Дубравица) и Благодина (Пољна) која су датована у старије фазе старчевачке културе?

Налаз три артефакта са кортексом речног облутка у Велесници и у Благодину, као и већи број таквих артефаката са млађенеолитског локалитета Збрадила, у анализи о пореклу ове врсте рожнаца поставља следећа питања:

– да ли је вероватно да би обична сировина, као што је рожнац који је веома распрострањен, могла да буде предмет размене или трговине обављане и на удаљеностима већим од 700 km, што је забележено само у размени и трговини опсидијаном који има, у географском смислу, уско лоцирана лежишта и који квалитетом привлачи посебну пажњу корисника?

– да ли је вероватно да би се са простора примарних лежишта, као предмет размене или трговине, уместо квалитетних великих комада рожнаца доносили мали речни облутци?

– да ли налаз артефаката са кортексом речног облутка указује на прикупљање те сировине која је испрана из примарне појаве у непосредном географском окружењу Велеснице и Благодина?

Услови под којима се формирају рожнаци такви су да на различитим просторима могу да настану стене идентичних петрографских карактеристика, па ту чињеницу треба узети у обзир и приликом покушаја да се лоцирају примарне појаве/лежишта тзв. »балканског кремена«. Дакле, чак и ако прихватимо тезу о положају примарних лежишта те врсте сировинског материјала на простору непрецизно дефинисане *»Пребалканске платформе«* у радовима већ поменутих аутора, то ни у ком случају не значи да би само на том простору могле да се јаве стене наведених макроскопских карактеристика познате под називом »балкански кремен«.

Опсидијан припада групи вулканског стакла које представља аморфне масе настале наглим очвршћавањем лаве приликом вулканских ерупција. Често се појављује као интестиције у вулканским стенама. Вулканска стакла се међу-

собно разликују према хемијском саставу (веома је значајан садржај воде у њима) и структурно-текстурним карактеристикама. На основу ових параметара могуће је издвојити следеће варијетете: опсидијан, пехштајн, перлит и пловућац.

Опсидијан је вулканско стакло састава од риолита до андезита са садржајем воде до 1%. Изражена је глатка, сјајна површина са шкољкастим преломом, а јавља се углавном у сивој, сивоцрној и црној боји, иако дисперзни хематит може да му да тамноцрвену или мрку боју. Тврдина ове стене по Мосу је око 6,5, па се и употребни трагови лакше и брже образују на површини, него код рожнаца.

За централну и југоисточну Европу значајно је лежиште опсидијана у Токајско-прешовској области и на планини Хедаљ, у Мађарској. На том простору опсидијан се јавља углавном у зеленој и светлозеленој боји, а заступљен је и сиви, црни, мрк и још ређе црвени. Евидентиране су и појаве у Румунији за које се установило да се на њима налази опсидијан неупотребљив за израду артефаката окресивањем, док Вилијамс и Нандрис износе податке о примарним лежиштима опсидијана у североисточној Мађарској, у области планине Земплен (Токајско-прешовска област) и југоисточној Словачкој. У централном Средоземљу доминирају лежишта на Сардинији, Палмароли, Липарима и Панталерији, у источном Средоземљу налазишта на Гиалију, Мелосу и Антипаросу, а у области Мале Азије и Блиског истока, лежишта у централној Анатолији и у Јерменији, на простору западно од језера Ван и Севан.

Као што закључује Ренфру на основу етноархеолошких проучавања савремених примитивних заједница, роба као што је опсидијан вероватно је била предмет поклона између пријатеља и трговаца и то на бази реципроцитета, што би искључивало постојање отвореног тржишта. Даље импликације таквог закључка биле би, рецимо, да мелоски опсидијан експлоатишу припадници једне заједнице, и као високовредну робу, необрађене комаде мењају за храну или другу робу са припадницима заједнице из најближег окружења, одакле роба у сличној размени одлази даље, без присуства специјализованих трговаца. То подразумева и да је предмет размене опсидијан у језгрима, док израду потребних одбитака и сечива врше каснији корисници, односно специјализовани мајстори на појединим насељима или појединци вични обради те врсте сировинског материјала.

Исти закључак наводе Ренфру и Бан за путеве дистрибуције анатолског и јерменског опсидијана, издвајајући зону снабдевања која покрива примарна лежишта у кругу пречника до 320 км и контактну зону ван наведеног простора. У зони снабдевања становници појединих насеља сами се опскрбљују сировинским материјалом, док се у контактної зони врши размена за одговарајућу робу, без учешћа специјализованих трговаца. У контактної зони, што је насеље удаљеније од зоне снабдевања са примарним лежиштима, број опсидијанских артефаката је мањи.

Прихватајући овај модел о начину дистрибуције опсидијана, за Токајско-прешовску област може се употребити термин зона снабдевања, док би археолошка налазишта на територији Србије, са којих потиче опсидијан, представљала део контактне зоне. Нажалост, непотпун увид у до сада пронађен материјал не омогућава стварање потпуно јасне представе о опадању броја опсидијанских артефаката са све већом удаљеношћу археолошког налазишта од зоне

снабдевања. Опсидијан из области планине Земплен јавља се у виду малих и често секундарних појава у којима се налазе фрагменти различитих величина, али без великих и масивних излива. Фрагменти највероватније представљају остатке распадања неког излива риолитског стакла. Пошумљене и обрадиве површине отежавају откривање тих појава, а на том простору нису евидентирани ни трагови праисторијских насеља. Вилијамс и Нандрис истичу да, током теренских истраживања 1975. године, у области планине Земплен у великој количини геолошког и археолошког материјала нису запажени примерци опсидијана зелене, црвене и црвеножуће боје које помињу Роска и Јаншак. Новија истраживања ипак показују да се у Токајско-прешовској области и на планини Хедаљ опсидијан јавља највише у зеленој и светлозеленој боји, а у мањој мери и у сивој, црној, браон и црвеној боји. Уколико сав опсидијан са наших археолошких налазишта потиче из те зоне снабдевања, а сви пронађени примерци су црне или сиве боје, поставља се питање како није пронађен ниједан примерак зелене боје, која је на простору примарних лежишта најзаступљенија, односно није пронађен ниједан примерак мрке или црвене боје?

Вилијамс и Нандрис у извештају наводе налазе примерке црног опсидијана са највећим димензијама до 3,3 cm у Мађарској (Толчва) и 7,5 cm у Словачкој (Мала Торона), док Титов помиње налазе опсидијанских језгара са дужином до 15 cm са локалитета Бик културе у Мађарској. Разлике у тим подацима јасно указују на недовољну геолошку истраженост простора са примарним појавама/лежиштима опсидијана, што доводи до даљих негативних импликација приликом археолошких проучавања. Тек ће детаљно познавање примарних појава и анализе узорака са њих омогућити стварање контролних серија које би помогле у тумачењу порекла опсидијанских артефаката са неолитских локалитета југоисточне Европе, односно са протостарчевачких и старчевачких налазишта у Србији. До тада мора да остане отворена могућност постојања примарних појава/лежишта опсидијана и на територији Србије, што би значило да не мора сав опсидијан у археолошком смислу да буде протумачен као импорт. На територији Србије су заступљени бројни примери терцијарног вулканизма, киселог до интермедијарног карактера, а као последице вулканских активности и изливања магме могу се очекивати и појаве вулканског стакла. Локалне појаве вулканског стакла, чија је експлоатација била могућа током неолита, могле су бити малих димензија и исцрпене још у то време, односно током протеклих миленијума могле су да буду покривене наслагама и данас неприступачне и непознате. Потврда изнетој претпоставци је налаз облутака од црног опсидијана у долини потока Оњега, на северним падинама Рудника.

Опсидијан је сировина без већег значаја за израду окресаних артефаката у старијем и средњем неолиту на тлу Србије. Мање од опсидијана заступљен је само кварц. Интересантна је подударност, која може да буде и случајност, да се од шест налазишта на којима су коришћене беле стене различитог постанка, на пет паралелно јавља и опсидијан и то су Топлик, Благотин, Поповића брдо, Симића страна и Ливаде. Осим на наведеним налазиштима, опсидијан је пронађен и на Лепенском Виру, Доњој Брањевини, Голокуту и Старим виноградима (Банатска Дубица). Најранија употреба везана је за Лепенски Вир и Топлик који су дато-

вани у протостарчево и Благодин који је датован у протостарчево II. Сви остали налази везани су за фазе старчево II и III и док за налазе са Доње Брањевине, Голокута и Старих винограда са знатном вероватноћом може да се претпостави да је реч о импортованом материјалу, за остале локалитете остаје отворено питање порекла пронађеног опсидијана. Изненађује висок проценат опсидијанских артефаката са локалитета Голокут (18,51%), без обзира што је цела серија у основи мала за процентуалне анализе.

Пратећи податке које дају тумачи основне геолошке карте, као потенцијалне примарне појаве/лежишта вулканског стакла издвајају се тимочка еруптивна област; вулканисти турон-сенонске серије на простору Бора; туфови терцијарног магматизма у долини Ибра; као и чачанско-краљевачки басен; и вулканогено подручје Барајево – Рипањ. Неопходно је поновити и податак о налазу опсидијанских облутака у кориту потока Оњег, на северним падинама Рудника, као и о појавама хијалокластита у борачком еруптивном комплексу.

На садашњем степену истражености многи закључци остају у сфери хипотетичног, диктирани у великој мери бројем истражених археолошких локалитета, количином пронађених окресаних артефаката, обимом техничке документације са ископавања, бројем и врстом обављених петролошких анализа, неусаглашеношћу стручних термина као и недовољно аргументованим поставкама које се у литератури цитирају од аутора до аутора.

Лоцирање потенцијалних примарних појава/лежишта за поједине сировине коришћене у изради окресаних артефаката може и требало би да буде полазна основа за детаљну теренску проспекцију, али у оквиру сарадње са компетентним стручњацима геолошке струке. С обзиром на реалне претпоставке о локалном пореклу бар једног дела коришћеног тзв. »балканског кремена« и, могуће опсидијана, резултати би могли да буду веома интересантни и индикативни за делимичну корекцију тренутно важећих мишљења о процесима и правцима комуникација међу носиоцима неолитских култура на тлу Србије.

DRAGANA ANTONOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

COPPER PROCESSING IN VINČA NEW CONTRIBUTIONS TO THE THESIS ABOUT METALLURGICAL CHARACTER OF VINČA CULTURE

Abstract. – Abundant hand written documentation from excavations of Vinča (1908–1934) offers sufficient evidence that confirms the thesis established by investigator of Vinča M. M. Vasić himself that Vinča was metallurgical center.

After comparing these data with the finds related to early copper processing on other sites of the central Balkans (Belovode, Pločnik, Gornja Tuzla, Fafos, Selevac) it could be assumed that Vinča culture was acquainted with metallurgy from its very outset. This assumption is supported by similar finds from other sides of the world (Tymna, Chinflon, Batán Grande) and even more so the results of experimental copper processing.

Key words. – Vinča, malachite, copper metallurgy, Neolithic, central Balkans.

In the recent years finds that inevitably and certainly confirm metallurgical aspects of the Vinča culture from its very beginning are becoming more and more frequent. Besides well known find of Vinča copper mine at Rudna Glava that confirmed with certainty that Vinča culture was acquainted with metallurgy¹ the new discoveries at Belovode and Pločnik have taken place in the last decades of the 20th century and they shifted the introduction of metal almost to the very beginning of Vinča culture.² However, the thesis that bearers of Vinča culture and particularly inhabitants of its eponymous site were engaged in metal processing is a good deal earlier than the mentioned finds.

The thesis of metallurgical character of the Vinča culture is almost whole century old and was established by the first and most prominent investigator of Vinča, Miloje M. Vasić. He related, of course, this thesis to the period in which he dated the site at Vinča because according to his opinion the settlement in Vinča was founded in the metal age, at the transition from Middle to Late Minoan period, under strong Aegean influence. The reason for establishing and prolonged existence of the settlement was the exploitation and processing of ore from the hilly surroundings.³ Vasić was sure about the date of the Vinča settlement from the first contact with material from this site that reached him as chance finds⁴ so metal using by Vinča inhabitants was not a bit odd to him. After first excavations in 1908 there were

mentioned, among other finds, lumps of galena and cinnabar as well as oxidised pieces of the metal supposed to be copper.⁵ With each new investigation campaign Vasić was more and more certain that it was the metallurgical centre where mostly cinnabar was processed in order to produce mercury. In the monograph on Vinča we find detailed description of the procedure of mercury processing in this settlement. Such activity is confirmed by numerous finds of cinnabar lumps found in all site layers, the construction of the furnaces in Vinča houses as well as exploitation of cinnabar mines on the Avala mountain.⁶ Later on after refuting dating of Vinča as Greek colony and its determination as the Neolithic site⁷ the theory about metallurgy in Vinča was forgotten although it was never scientifically dismissed.

After discovery of copper mine at Rudna Glava dating from the later phase of Vinča culture⁸ and after investigations at Divostin,⁹ Selevac¹⁰ and especially at

¹ Jovanović 1982.

² Шљивар, Јацановић 1996, 1996а, 1997, 1997а, 1998; Шљивар, Кузмановић-Цветковић 1997.

³ Vasić 1932: 97, 111.

⁴ Vasić 1906: 127; Vasić 1908: 115.

⁵ Vassits 1910: 31.

⁶ Vasić 1932: 1–22, 104.

⁷ Milojević 1949; Garašanin 1951.

⁸ Jovanović 1982.

⁹ McPherron, Srejić 1988.

¹⁰ Tringham, Krstić 1990.

Terms used in Vasić's journals	Depths of finds
Oxidised metal	1,0–10,25 (bottom of pit) m
Oxidised bronze or copper	1,2–8,7 m
Green oxide	4,3–5,1 m
Glass paste	1,4–8,0 m
Green faience	6,1–10,0 (Silo S) m
Green stone	8,5 and 8,7 m
Avalite	5,6 and 6,1 m
Green pigment	5,6 and 8,9 m
Blue colored iridescent glass	4,7 m
Blue pigment	3,8 m

Table 1. Terms used in Vasić's journals denoting finds of malachite and azurite

Pločnik and Belovode in last few years the thesis that Vinča was one of the metallurgical centres of Vinča culture became actual again. However, the accent is now on copper processing. Pretext for consideration of possible copper processing in Vinča was large number of lumps and decorative objects of malachite collected during Vasić's excavations at Vinča and nowadays gathered in the National Museum collection and Archaeological Collection of Faculty of Philosophy in Belgrade.¹¹ In his published works Vasić does not mention many finds of malachite but refers to some finds that could be related to this copper ore. It is mentioned that small lumps of green colour were frequently found so the author assumed that this pigment could have been used for cosmetic purposes in spite of the fact that green pigment was not confirmed on the single object from Vinča.¹² These small lumps of green pigment were, according to the words of author, looking »like pieces of oxidised copper or bronze and were considered to be so«. There were larger specimens as well that according to the author support the opinion that green mineral pigment was produced in Vinča.¹³ For the green pigment at Vinča is explicitly said that it is not of malachite but of Avalite – chromium silicate originating from Avala, from cinnabar mine at Šuplja Stena.¹⁴ Next group of finds that could be related to malachite are »trinkets of green paste« often found at Vinča.¹⁵

Mentioned attitude to this type of finds of Vinča investigator himself had also impact on later works about Vinča culture. There is almost no mention of malachite, copper objects or possibility of copper processing at Vinča itself in the later literature. The single exception is the necklace consisting of, as Vinča investigator mentions, »17 small, perforated bronze trinkets and one larger bronze pendant« found in 1911 at the

depth of 6 m within one rectangular structure.¹⁶ Later analyses of the material used for the beads revealed that it was copper metalized mineral with malachite overlay.¹⁷

Contrary to the published works Vasić in his daily logs recorded this kind of finds very meticulously¹⁸ giving their precise number, often mentioning their size and sometimes precise finding place if they were found on house floors or in the pits. Depending on the depth where they were found Vinča investigator named them differently never using the term »malachite« (»azurite«). Most frequent term for this material is »oxidised metal« or »oxidised bronze or copper«. This kind of material is found mostly in the form of unworked lumps rarely as beads or pendants and it is encountered in all layers of the site at Vinča. The deepest find of this kind was recorded at the bottom of the pit investigated in 1911, 10.25 m under the ground level.¹⁹ For certain finds in the layers between 6.0 metre and horizon of pit dwellings investigator himself has doubts that they are pieces of oxidised metal and

¹¹ This author had opportunity to study this material in 1988–1989 and results of that study are published in Антоновић 1992: 36, 40

¹² Васић 1932: 34–35.

¹³ Васић 1932: 35.

¹⁴ Васић 1932: 36.

¹⁵ Васић 1936: 170.

¹⁶ Васић 1936a: 43.

¹⁷ Jovanović 1971: 22.

¹⁸ I was able to examine original journals of Miloje M. Vasić from excavations in Vinča. They are now in the Archaeological Collection of Faculty of Philosophy in Belgrade and I am very grateful to Dr Dubravka Nikolić for the opportunity to study them.

¹⁹ Journal for the year 1911, page 156.

Depth	Finds of malachite and azurite recorded in Vasić's journals
1.0 m	1 lump of oxidised metal
1.1 m	1 lump of oxidised metal; 1 lump of oxidised bronze
1.2 m	2 lumps of oxidised bronze
1.4 m	1 bead of glass paste
1.5 m	1 lump of oxidised metal
1.6 m	2 lumps of oxidised metal
1.7 m	2 lumps of oxidised bronze
1.8 m	3 lumps of oxidised bronze; 2 lumps of oxidised metal
1.9 m	1 bead of oxidised bronze
2.0 m	1 bead of oxidised bronze or copper; 1 lump of oxidised metal
2.1 m	1 lump of oxidised metal
2.2 m	20 lumps of bronze; 1 lump of oxidised metal
2.25 m	large amount of lumps of oxidised metal
2.3 m	3 lumps of oxidised metal
2.4 m	1 bead of oxidised bronze or copper; 2 lumps of oxidised metal
2.5 m	large amount of bronze lumps; 6 lumps of oxidised metal
2.6 m	large amount of lumps of oxidised metal
2.8 m	large amount of bronze lumps
2.9 m	large amount of bronze lumps; 2 beads of oxidised bronze; large amount of lumps of oxidised metal
3.0 m	2 lumps of bronze; 1 lump of oxidised metal
3.1 m	1 bead of oxidised bronze or copper; 1 lump of oxidised bronze
3.2 m	large amount of lumps of oxidised metal
3.3 m	large amount of lumps of oxidised metal
3.4 m	3 lumps of oxidised metal
3.49 m – Grundris III	large amount of lumps of oxidised metal
3.5 m	2 lumps of oxidised bronze
3.6 m	2 lumps of bronze
3.7 m	1 lump of bronze
3.8 m	1 lump of oxidised bronze
3.9 m	1 bead of oxidised bronze
4.0 m	1 lump of oxidised metal
4.2 m	1 lump of oxidised metal
4.3 m	lumps of green metal oxide (bronze)
4.4 m	large amount of lumps of oxidised bronze; 1 bead and 1 fragmented pendant of oxidised bronze
4.5 m	large amount of lumps of oxidised metal (bronze)
4.6 m	1 lump of oxidised metal
4.7 m	large amount of lumps of green metal oxide (bronze); 1 lump of blue iridescent glass
4.9 m	1 lump of oxidised metal
5.0 m	1 lump of oxidised metal
5.1 m	lumps of green metal oxide (bronze)
5.3 m	1 bead of oxidised metal
5.4 m	2 beads of oxidised bronze or copper
5.5 m	2 beads of oxidised metal

5.6 m	2 lumps of blue pigment; 1 lump of Avalite (of green color); 1 lump of green pigment; 1 lump of oxidised metal
5.7 m	large amount of lumps of oxidised metal
5.8 m	large amount of lumps of oxidised metal
6.0 m	2 lumps of oxidised metal
6.1 m	1 lump of Avalite (green color); 1 bead of greenish faience
6.2 m	2 lumps of green ore; large amount of lumps of oxidised metal
6.3 m	2 lumps of oxidised bronze; large amount of lumps of oxidised metal; 1 bead of oxidised metal
6.4 m	1 lump of green slag
6.5 m	2 lumps of oxidised metal or paste
6.7 m	1 lump of oxidised metal
6.8 m	1 lump of oxidised metal
6.9 m	1 lump of oxidised metal or paste
7.0 m	1 lump and 1 bead of oxidised green slag or paste
7.3 m	1 lump of oxidised metal
7.5 m	1 bead of bronze?
7.65 m	1 lump of oxidised metal
7.7 m	1 bead of oxidised bronze or copper
8.0 m	1 bead of oxidised metal; 16 semi-finished beads of green glass paste
8.1 m	1 lump of oxidised metal
8.15 m	2 lumps of green faience or Avalite
8.3 m	1 lump of green faience or Avalite (cosmetics)
8.34 m	2 lumps of oxidised metal
8.36 m	lumps of oxidised metal mixed with charcoal
8.41 m	large amount of lumps of oxidised metal
8.45 m	1 bead of faience
8.6 m	large amount of lumps of oxidised metal
8.7 m	1 pendant and 1 lump of greenish stone like salt; 1 lump of oxidised metal; 1 lump of green faience or Avalite; large amount of lumps of oxidised metal
8.9 m	1 lump of green color
9.0 m	1 lump of oxidised metal
9.1 m	1 lump of green color
9.24 m	1 lump of oxidised metal
9.5 m	1 bead of oxidised metal
10.25m (pit bottom)	1 fragmented bead of oxidised metal
Pit	1 lump of oxidised metal
Silo S – bottom	large amount of lumps of green faience or Avalite
Silo SS III (9.4–9.96 m)	2 lumps of green faience
Silo SS II (9.2–9.8 m)	2 lumps of green faience

Table 2. Depths and finds of malachite and azurite that Vasić recorded in his journals

assumes that it is green paste and possibly green faience. Extremely rarely in the journals are used terms »green stone«, »Avalite« or simply »green pigment«. Presence of azurite is recorded by expressions »blue tinted

iridescent glass« and »blue pigment« at the depths between 3.8 and 4.7 metres (Table 1; Table 2).

Comparing the data from Vasić's journals that mention the lumps of oxidised metal, bronze or

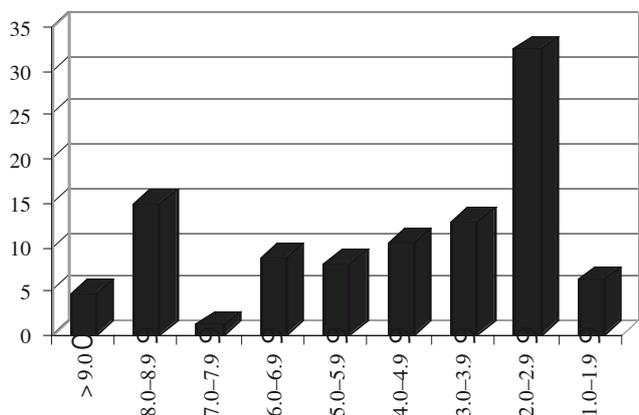
Depth	Find
1.1 m	1 lump of malachite (18×11×8 mm)
1.2 m	2 lumps of malachite
1.3 m	1/2 bead of malachite (diam 8 mm)
1.5 m	6 lumps of malachite
1.6 m	3 lumps of malachite
1.7 m	1 lump of malachite; 2 beads of malachite (diam 10 mm)
1.8 m	4 lumps of malachite
1.9 m	4 lumps (largest 8×7×14 mm) and 3 beads of malachite (diam 3, 4 and 5 mm)
2.0 m	1 lump (19×13×36 mm) and 1 bead of malachite (diam 6 mm)
2.1 m	1 bead (diam 7 mm) and 1 pendant (13×9×14 mm) of malachite; 3 lumps of malachite and 2 of azurite
2.3 m	1 lump of malachite
2.4 m	2 lumps of malachite (diam 5 mm)
2.5 m	40 lumps (largest 11×8×4 mm), 6 beads (diam 4,5 and 12 mm) and 1 pendant of malachite
2.6 m	5 lumps of malachite
2.8 m	6 lumps of malachite and 1 lump of azurite (largest 6×9×4 mm)
2.9 m	25 lumps (largest 6×9×6 mm) and 1 bead of malachite (diam 6 mm); 1 lump of azurite (14×11×9 mm)
3.1 m	1 lump of malachite and 1 bead of malachite (diam 8 mm)
3.2 m	1 lump of malachite (18×11×8 mm)
3.3 m	2 beads of malachite (diam 6 mm)
3.4 m	2 lumps of malachite
3.5 m	2 lumps of malachite
3.7 m	1 lump of malachite (diam 3 mm)
3.8 m	1 lump of malachite
3.9 m	5 lumps of malachite, some with traces of perforation (largest 7×6×5 mm)
4.5 m	1 pendant of malachite (21×13×9 mm)
4.9 m	1 bead of malachite (diam 4 mm)
5.5 m	1 lump and 1 bead (diam 4 mm) of malachite
6.3 m	1 lump of malachite
6.4 m	1 lump of malachite
7.3 m	1 lump of malachite
8,0 m	1 bead of malachite (diam 14 mm)
8.7 m	1 lump of malachite
9.24 m	1 lump of malachite
9.5 m	1/2 bead of malachite (diam 6 mm)

Table 3. Objects and lumps of malachite and azurite nowadays in Archaeological Collection of Faculty of Philosophy in Belgrade and in Prehistoric Department of National Museum in Belgrade

copper, green paste or faience with material in the collections of National Museum and Faculty of Philosophy in Belgrade we came to the conclusion that under all mentioned terms used by Vasić is actually contained malachite. Among the finds predominate amorphous lumps of malachite but certain amount of artefacts is recorded as well. In the collections of National Museum and Faculty of Philosophy in

Belgrade are 18 beads²⁰ and 7 pendants, fragmented or complete, from Vasić's excavations at Vinča (Fig. 1: a–i). Finds originate from earlier and later Vinča layers respectively (Table 3). The largest bead is 13 mm in

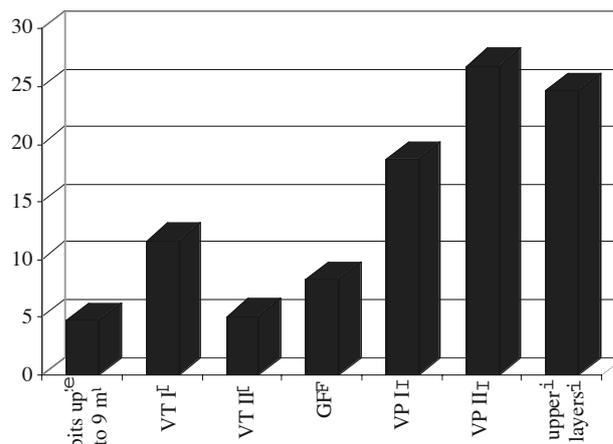
²⁰ According to Vasić's records there were much more beads but nowadays only these are preserved.

Graph 1. Distribution of malachite and azurite in Vinča (according to depth)

diameter. These are all cylindrical beads with biconical perforation (Fig. 1: a–b). Among pendants the largest is $21 \times 13 \times 9$ mm (Fig. 1: i). There are also in the National Museum in Belgrade somewhat larger, well-worked malachite pendants, which Museum acquired as chance finds from Vinča (Fig. 1: f–h). All mentioned objects are polished to some extent and perforated. In his 1930 journal Vasić mentioned one pendant ($2.3 \times 2.0 \times 0.6$ cm) of stone, which by description corresponds to the malachite found at the depth of 8.7 m (Fig. 1: d).²¹ It seems that objects of malachite were produced in the settlement itself. In favour of this speaks the information from Vasić's 1930 journal. In that year at the depth of 8.0 metres was discovered interesting find consisting of 16 semi-processed beads (without perforation), up to 8 mm in diameter, made of soft green stone suggested by Vasić to be the glass paste (Fig. 1: c).²² Unworked lumps of malachite are of various sizes: from the small ones having 3 mm in diameter to the somewhat larger specimens with diameter ranging from 1 to 2 cm. Some of them were burnt and are found stuck together in larger lumps mixed with charcoal. Azurite occurs very rarely. Just a few amorphous lumps are recorded.

Malachite was found in all Vinča layers and as it seems according to descriptions in the excavation journals it looks to be evenly represented at all depths. It was also found in the pits excavated in the virgin soil: at the bottom of silo S, and in silos SS II between 9.2–9.8 m and SS III (9.4–9.96 m) situated next to pit dwelling D, all investigated in 1934.²³ Also, in 1911 one fragmented bead was found on the bottom of the pit

Graph 2. Distribution of malachite and azurite in Vinča according to cultural periods (VT – Vinča–Tordoš, GF – Gradac phase, VP – Vinča–Pločnik)

that was at the depth of 10.25 m under original ground level.²⁴ Finds of malachite were also encountered on house floors. Lumps of malachite or identified by Vasić as »small lumps of oxidised metal« were found on the floors of the houses from depths of 2.5 m, 2.6 to 2.8 m and 3.49 m (Grundris III) investigated in 1912 as well as on the floor of the house from the depth of 6.7 m investigated in 1911.²⁵ Occasionally these lumps were mixed with pieces of coal. According to general estimate of quantity of malachite found in Vinča based on the data from Vasić's journals, find frequency within cultural phases is higher in the later periods of Vinča culture. However, there is no extreme difference in number of finds between cultural phases (Graph 1; Graph 2).

For the time being objects of malachite were found besides at Vinča also at Selevac, Divostin, Gornja Tuzla, Belovode and Čoka. At Selevac was found one bead of malachite.²⁶ In the Late Vinča horizons at Divostin were found only few perforated pendants and many discoid beads the largest being 7 mm in diameter, 4 mm high and with 2 mm perforation (Fig. 1: l–o). There was discovered the complete workshop for manufacturing malachite beads.²⁷ Many beads 3–8 mm

²¹ Journal for the year 1930, page 30.

²² Journal for the year 1930, page 15.

²³ Journal for the year 1934, pp. 67–70.

²⁴ See footnote 3.

²⁵ Journal for the year 1912, page 29; journal for the year 1911, pp. 69, 126.

²⁶ Glumac, Tringham 1990: 554.

²⁷ Glumac 1988: 458.

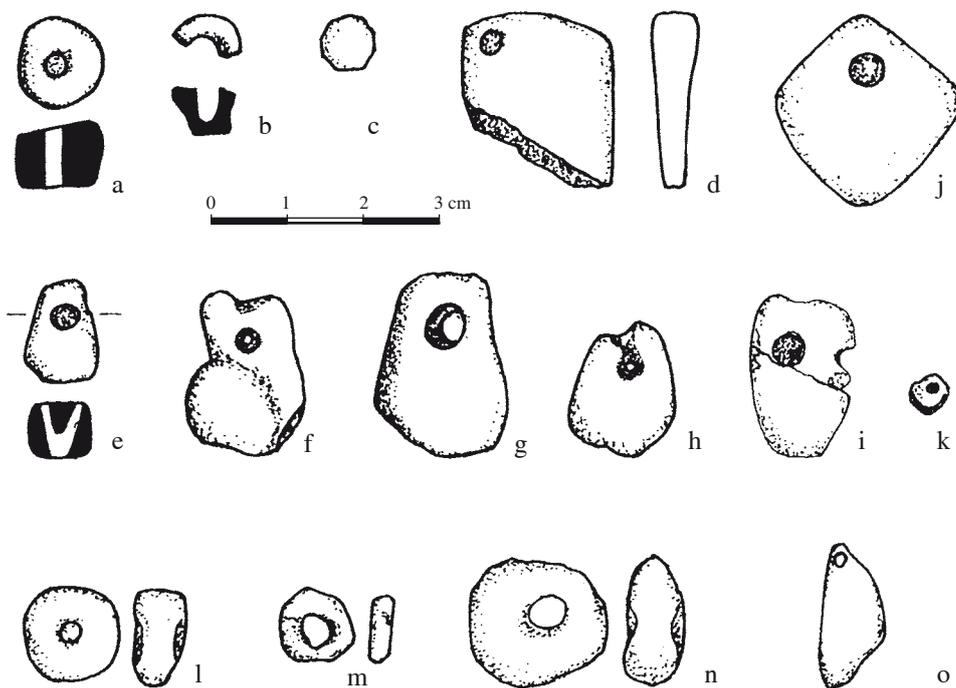

Figure 1. Objects of malachite. Vinča: a) bead from 2.3 m; b) bead from 1.3 m; c) bead from 8.0 m; d) pendant from 8.7 m; e) pendant from 2.1 m; f–h) pendants acquired for National Museum, Belgrade; i) pendant from 4.5 m; Belovode: j–k) trenches I and II from 1994 (after Шљивар, Јацановић 1997a); Divostin: l–o) horizon II (after Glumac 1988)

in diameter and one nicely worked pendant were found at Belovode (Fig. 1: j–k). They were found in all settlement layers dating from Vinča Tordoš and Gradac phase.²⁸ At Tisza culture site Kremenjak near Čoka, in pit 2 were found 14 beads of malachite in a vessel containing also other types of decorative objects assumed to be Vinča culture import.²⁹ Decorative objects of malachite were in use also earlier of the Vinča culture in the territory it later encompassed. One pendant is recorded at Lepenski Vir in settlement IIIa³⁰ while in pits and pit dwellings of Lepenski Vir IIIb settlement occur the beads of azurite and malachite.³¹ At Divostin I dated in Starčevo culture was found one pendant and one conically shaped piece of azurite.³² This is the only specimen of azurite in Starčevo culture so far. At Zmajevac near Smederevska Palanka, also the Starčevo culture site, was recorded the lump of malachite.³³ These isolated cases should not be connected with metallurgy because malachite was used exclusively as decorative stone but this undoubtedly confirm that bearers of Starčevo culture were acquainted with deposits of copper ore. Cases of the use of malachite for production of decorative objects, also entirely exceptional, were recorded in the Early Neolithic of surrounding areas. All these finds, as well

as those from the Starčevo culture territory occur in the immediate vicinity of copper bearing regions.³⁴

Finds of malachite, as unworked lumps are much more numerous. They were recorded at Vinča, Belovode, Pločnik, Opovo, Fafos, Divostin, Selevac. According to the number of finds Belovode certainly stands out.³⁵ Just during one season at this site as much as 0.4 kg of malachite was found in trench 5 within small area dating from the Gradac phase.³⁶ Thermally treated lumps have been frequently found although it is not precisely stated whether they were found in the layer of conflagration or it was the case of ore processing.³⁷ At Selevac were

²⁸ Шљивар, Јацановић 1996: 187; Шљивар, Јацановић 1996a: 58; Шљивар, Јацановић 1997: 121.

²⁹ Banner 1960: 18; Гарашанин 1973: 148.

³⁰ Sreјовић, Babović 1981:92.

³¹ Срејовић 1969: 173.

³² Glumac 1988: 460.

³³ Чаpман 1981: 131.

³⁴ Чаpман, Тулеcote 1983: 374–375.

³⁵ Шљивар, Јацановић 1997a: 192–193.

³⁶ Шљивар, Јацановић 1997: 121.

³⁷ Шљивар, Јацановић 1996: 187; Шљивар, Јацановић 1997: 124; Шљивар, Јацановић 1998: 77.

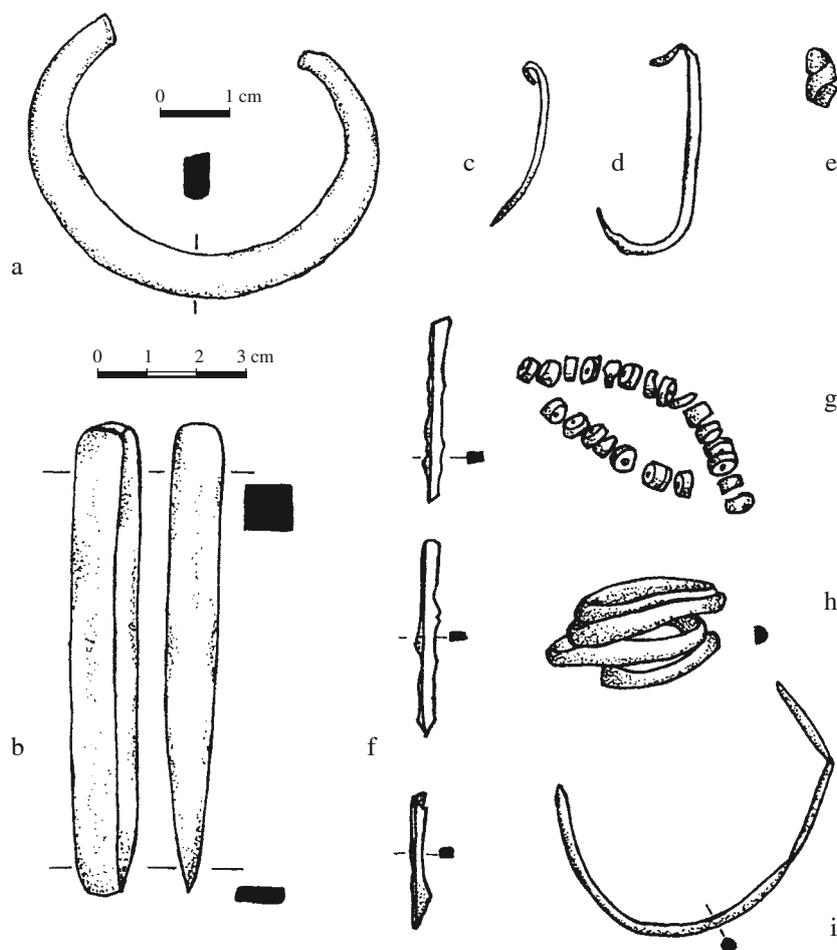

Figure 2. Objects of copper. Divostin: a) horizon II (after Glumac 1988); Pločnik: b) trench VIII, horizon III (after Šljivar 1996); Gornja Tuzla (after Čović 1961): c–e) stratum II; f–i) stratum III

collected all in all 209 malachite lumps, 87% of which were smaller than 5 cm mm.³⁸ At Divostin II slightly less than 100 lumps of malachite were found within entire excavated area and 75% of them are smaller than 1 cm.³⁹ According to Vasić's notes number of untreated lumps at Vinča was considerably larger than at Divostin and Selevac: more than 500 of them distributed within all settlement layers were found. At Pločnik near Prokuplje large amount of malachite lumps was recorded in Vinča–Tordoš horizons.⁴⁰ At Gornja Tuzla, in stratum III, the earliest settlement horizon dated in the period Vinča–Pločnik I was found large amount of small lumps of copper oxide which the author relates with production of copper objects at this very site.⁴¹ There is one more case of large amount of malachite that could be according to the opinion of investigator related to the copper processing in the settlement. At the site Fafos I near Kosovska Mitrovica, settlement dating from Vinča–Pločnik phase, in the pits 16 and 38

were recorded intensive remains of native copper mineral defined by petrologic analysis as malachite with cuprite and azurite.⁴² We would also like to mention two lumps of copper oxide at Late Vinča site in Opovo.⁴³ This find could not be related so far to copper processing at this site.

Facts that certainly confirm the knowledge of copper processing are the finds of copper objects registered at Vinča culture sites. Most have been found at Gornja Tuzla (Fig. 2: c–i) if we exclude hoards from Pločnik whose dating is still questionable. In the

³⁸ Glumac, Tringham 1990: 555.

³⁹ Glumac 1988: 457.

⁴⁰ D. Šljivar, Report on the meeting of Prehistoric section of Serbian Archaeological Association, delivered on the 15. 11. 2001.

⁴¹ Čović 1961: 103.

⁴² Jovanović 1961: 42.

⁴³ Tringham, Brukner, Voytek 1985: 443.

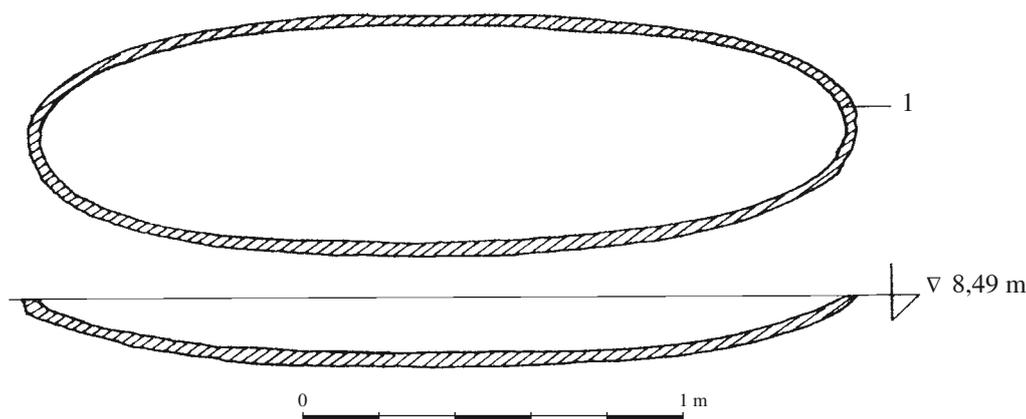

Figure 3. Boat-like recess in Vinča (after Vasić's journal for 1913, pp. 125–148): 1) wall of red baked clay

stratum III dating from Vinča–Pločnik I period two groups of small copper beads, one of 22 and other of 13 pieces, the spiral ring of the wire of segment section, fragment of thin wire of circular section, possibly part of bracelet and 3 fragments of some tool, presumably awl were found.⁴⁴ In the stratum II attributed to the very end of Vinča culture were found few small beads, one fragmented saltaleon, small needle with twisted eye, 2 fishhooks and few fragments of wire of circular section.⁴⁵ Massive copper chisel stratified and dated with certainty was recorded at Pločnik (Fig. 2: b). It was found in the intact layer at the border of III and II horizons attributed to the Gradac and Vinča–Tordoš II phases.⁴⁶ Pločnik hoards are still considered as dubious find concerning chronological attribution. They were considered so far to be Eneolithic hoards buried into earlier Vinča culture layer. More prevailing opinion after recent investigations at Pločnik is that mentioned hoards could be attributed to the Gradac phase of Vinča culture and subsequently that they are not buried later but that they are closed associations from the last phase of the life at Pločnik.⁴⁷ In the light of this new opinion the Pločnik hoards appear to be the most significant find of copper products in the Vinča culture: in all four hoards 45 massive copper tools – axe-hammers and chisels were found.⁴⁸ According to earlier conducted analyses two chisels from hoard 1 discovered by Grbić in the course of his excavations were made most probably of the native copper while most of the artefacts has great resemblance of metal composition with copper finds from Selevac and Gomolava⁴⁹ and that might indicate same source of raw material but we shall discuss that later. At other sites copper in the form of completed artefacts or lumps is recorded in very few instances. From

Divostin originate few small copper beads, one pendant and bracelet (Fig 2: a) all found in undisturbed Vinča–Pločnik horizon.⁵⁰ One rather small copper bead along with few rather corroded small granules were found at Selevac.⁵¹ At Grivac, in the block Barice IA, in the Late Vinča horizon was found one copper bead almost completely crumbled.⁵² From Early Vinča layers in the trench I at Belovode originate few finds of small copper lumps. According to the opinion of investigators of this site it is most probably native copper.⁵³ This is for the time being the earliest find of copper in Vinča culture. At Ratina near Kraljevo presence of copper jewellery is confirmed in the shape of one loop of copper wire. This is confirmed by green remains of copper oxide on fragments of anthropomorphic figurines.⁵⁴ At Gomolava were found 3 small metal beads in exclusively Late Vinča horizon⁵⁵ as well as 7 beads and a bracelet in the burials of the Vinča–Pločnik I cemetery.⁵⁶ At Velika Gradina in Stapani near Užice in the II cultural layer dating from Vinča–Pločnik period was found a bracelet of copper wire of square section.⁵⁷

⁴⁴ Čović 1961: 98.

⁴⁵ Čović 1961: 102–103.

⁴⁶ Šljivar 1996: 96–97.

⁴⁷ Шљивар, Кузмановић-Цветковић 1998: 82–83.

⁴⁸ Сталио 1964; Сталио 1973.

⁴⁹ Pernicka et al. 1993: 4, 16.

⁵⁰ Glumac 1988: 458–460.

⁵¹ Glumac, Tringham 1990: 554.

⁵² Гавела 1956–1957: 265.

⁵³ Шљивар, Јацановић 1996: 187.

⁵⁴ Љамић-Валовић, Валовић 1988: 23.

⁵⁵ Ottaway 1979: 53, 55.

⁵⁶ Брукнер 1980: 32, 34.

⁵⁷ Jurišić 1960: 97.

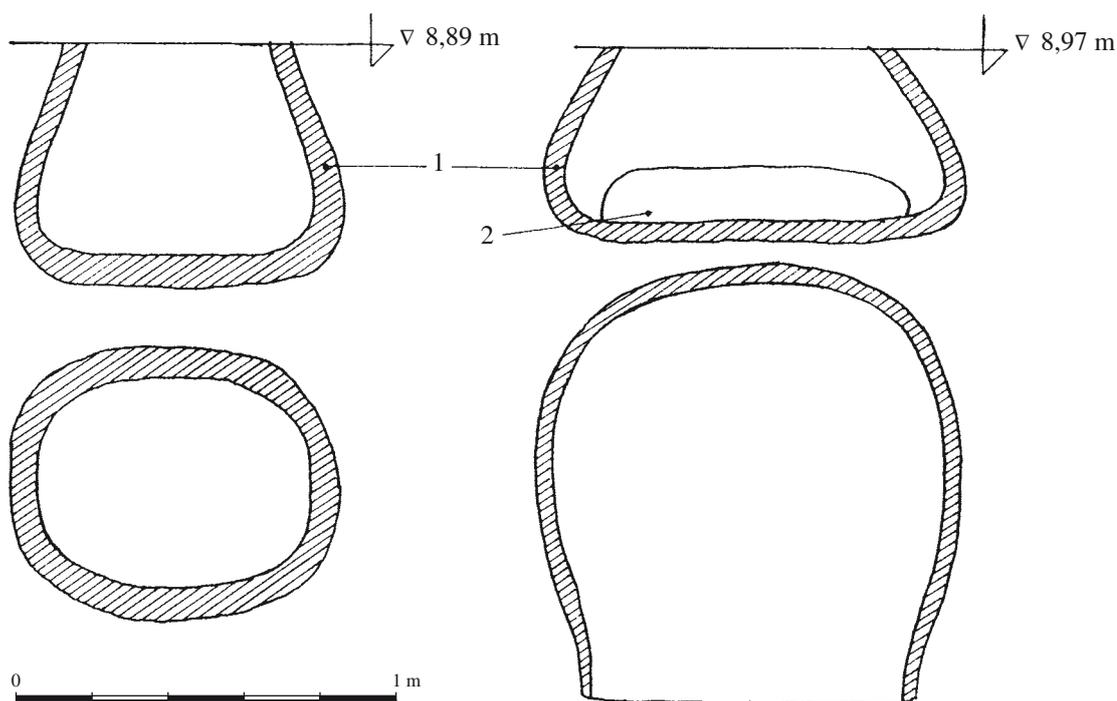

Figure 4. Pits with wider bottoms (after Vasić's journal for 1913, pp. 125–148):
1) wall of red baked clay; 2) opening by the bottom of larger pit

The question raised after everything we said is where was organised production of copper from which the objects recorded at Vinča culture sites were manufactured. Clearly defined working and smelting place in the Vinča culture has not yet been encountered. However, that is how it looks like only at first glance. Possible working places are already described in certain published works – precisely these sites are Pločnik, Fafos, Selevac and Belovode. Even Vasić in his already mentioned journals from excavations at Vinča described situations which indubitably indicate smelting activity in this Neolithic settlement. Thus Vasić recorded that at depth of 6.7 m (house ground plan) and 8.36 m investigated in 1911 were found pieces of malachite in a lump with charcoal that conclusively confirms presence of malachite in the fire with coal. We are inclined to explain this as intentional activity and not incident because at mentioned house plans wasn't any trace of conflagration.⁵⁸ At the depths of 6.2 m, 6.4 m and 7.0 m in 1930 were found »pieces of greenish slag resulting from intense fire«.⁵⁹ In the 1913, within small area at the depths from 8.10 to 8.97 m many shallow pits and flat inclined surfaces possibly floors of horseshoe-shaped kilns with walls of unevenly fired clay were discovered.⁶⁰ These pits Vasić called »boat-like recesses« because of specific shape. All the recesses are of

elongated ellipsoid shape on plan and very shallow (Fig. 3), the largest being 2.10×0.53×0.14 m. Walls of these recesses, 8 cm thick are of unevenly fired clay in a way that it is red in the central zone turning to brown in the periphery. As a rule soot and ash were found at the bottom. Besides these recesses but within same area and at the depth of 8.89 and 8.97 m 2 pits with bottom wider than opening were discovered. Smaller pit, 0.47×0.34×0.55 in size, with 5–8 cm thick red baked walls was 0.71×0.55 m at the bottom (Fig. 4). Bigger pit, 0.87×0.67×0.45 m, with 4–5 cm thick baked walls was at the bottom 1.11×1.04 m. This pit had at one side near the bottom an aperture of almost rectangular shape 0.83×0.14m and the edge of it was also of red baked clay as well as the entire interior of the pit (Fig. 4). Vasić explained this pit as metallurgical kiln. Looking from modern perspective when we know about the earliest Chalcolithic metallurgical kilns at Sinai we see how Vasić was right when he explained the described pits as metallurgical structures. Thus, in Tymna, the mentioned Chalcolithic kilns had almost

⁵⁸ Journal for the year 1911, pp. 69, 148.

⁵⁹ Journal for the year 1930, pp. 151, 173, 219.

⁶⁰ Journal for the year 1913, pp. 125–148.

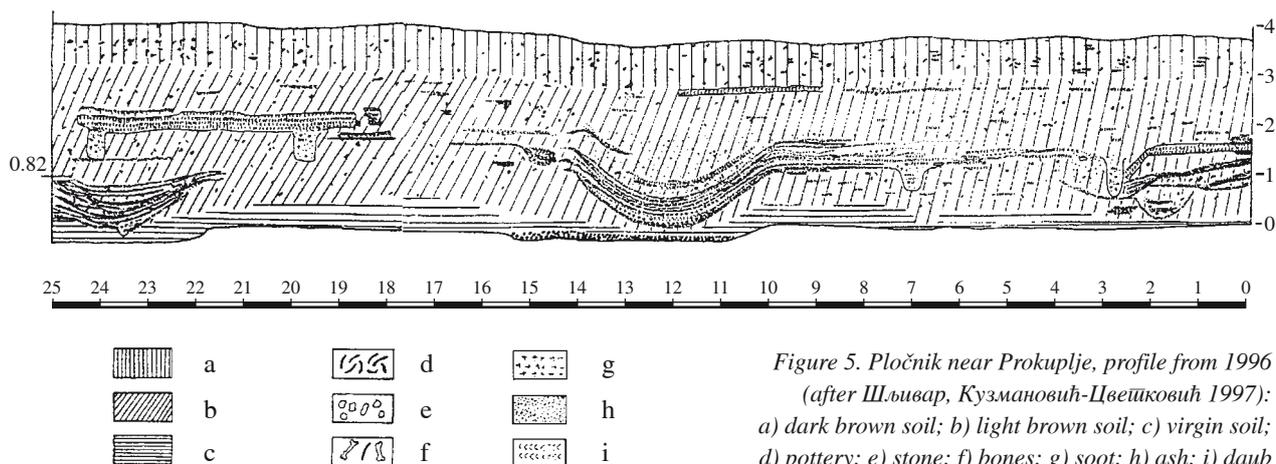

Figure 5. Pločnik near Prokuplje, profile from 1996 (after Шљивар, Кузмановић-Цветковић 1997): a) dark brown soil; b) light brown soil; c) virgin soil; d) pottery; e) stone; f) bones; g) soot; h) ash; i) daub

identical shape as these ones in Vinča.⁶¹ In larger pits were found fragments of »brazier«, as Vasić says, of square shape. Brazier was 10 cm deep and had 5 cm thick walls unevenly fired. We would explain this brazier as vessel for metal smelting. Because of found pieces of galena and on the basis of ethnographic analogies Vasić explained this complex of pits and recesses as smelting kilns for melting lead. According to Vasić's notes, in some of our regions before modern mining, the peasants were smelting lead in ordinary pits where they heated charcoal mixed with pieces of galena and melted lead then flowed to the pit bottom producing lead cake. It is interesting that Vasić did not envisage this possibility for copper smelting although similar technology is used for its primitive production from copper carbonate ore i.e. malachite. Reason is probably because malachite and copper slag were not found there.⁶²

This type of finds was also recorded at other Vinča culture sites. Situation most similar to the one at Vinča with recesses with baked clay was recorded at Pločnik. At this site was (in the middle of south-eastern profile exposed in 1996) encountered a pit 8 m in diameter and 2 m deep with soot in successive 2–3 cm thick layers (Fig. 5). According to the opinion of investigators that looked for analogies in Antique metallurgy the appearance of the feature is the result of metallurgical activity. This pit was an integral part of larger structure, most probably the house and this is indicated by layer of rubble mixed with soot that spreads from the pit for about 9 meters. This entire find belongs to Vinča–Tordoš I horizon.⁶³ Similar situation was recorded at Fafos I. Pits 16 and 36 where large quantity of malachite in lumps or powder mixed with layers of burning were found as integral part of the houses behind them and according to the investigator's opinion these are residues discarded after metallurgical processing.⁶⁴ The copper

mineral was also encountered in these houses so it is even more so believed that copper processing was being carried out within this complex.⁶⁵

Situations and finds similar to these described above are well known in the world and were recorded on the sites – mining-smelting complexes – with earliest types of primitive copper metallurgy. The earliest, Chalcolithic kilns for copper smelting were recorded at Tymna (Sinai) at the site 39. Kilns, up to 50 cm in diameter are in fact holes in the ground lined with stones (Fig. 6). The ore and charcoal were mixed in them and copper melting temperature of 1083°C and higher was achieved by constant flow of air through bellows. After transformation of ore into slag furnace was closed and cooled. In this process the molten metal was not separated on the bottom but it remained enclosed within the slag in the form of smaller metal beads of

⁶¹ Rothenberg, Tylecote, Boydell 1978: 10–11.

⁶² We would like to mention here one interesting idea of M. M. Vasić. Thus, on the basis of mentioned finds of smelting pits for lead and horseshoe-shaped kiln for cinnabar Vasić in his journal for 1913 suggests that Vinča was an industrial-mining place where ore from the vicinity of Avala was processed. According to the finds he concludes that in Vinča since its foundation mining must have been very advanced and it is confirmed by sophisticated kilns for burning cinnabar. It was actually the fact that was decisive for Vasić's dating established for Vinča (Bronze Age) although he distinguished the finds from these lower layers as dating from the Neolithic! But as he thinks that mining and metallurgy in Vinča are not autochthonous but imported from the southeast hence the beginning of life in Vinča could not be earlier than the time of foundation of Troy II (journal for the year 1913, page 148). Consequently, he denies any connection of the site in Vinča with Neolithic period.

⁶³ Шљивар, Кузмановић-Цветковић 1997: 107.

⁶⁴ According to the description it looks more like introductory phase for ore smelting judging by analogies and from experimental investigations.

⁶⁵ Jovanović 1961: 42–43.

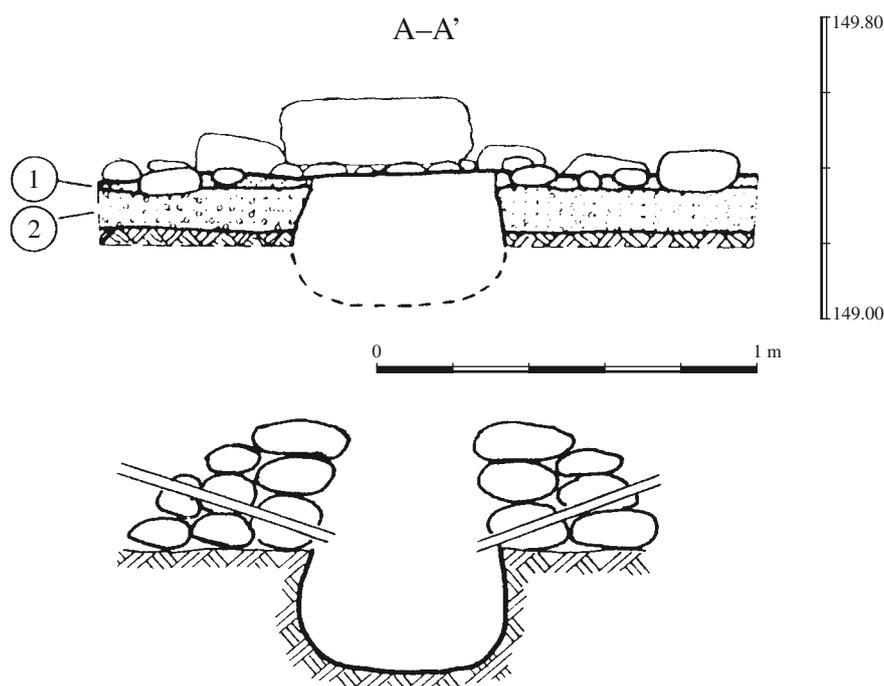

Figure 6. Chalcolithic kiln for smelting copper ore from Tymna (Sinai), site 39B.
 Top: section of kiln during excavations (1. working surface, 2. undisturbed sand layer).
 Bottom: reconstruction of kiln with bellows (after Rothenberg, Tylecote, Boydell 1978).

pure copper. Thus the next step in metal production was crushing of slag and mechanical retrieval of beads later to be melted in the melting vessels.⁶⁶ Small kilns recorded in Tymna provided good results. In them in a single turn could be obtained 0.3 kg of copper after 2 hours of thermal treating of ore in case of maximal filling of 5 kg of ingredients (ore, charcoal and flux).⁶⁷ In Spain, in Chalcolithic mining-smelting complex Chinflon are not recorded either lined kilns for ore processing or bellows so it is assumed that plain pits in the ground lined with clay were used and hide bellows. Slag collected at this site indicates that earliest, primitive technology of ore smelting was employed and as result molten metal (copper) stayed contained in slag.⁶⁸ These finds from Spain are identical with our finds from Vinča, Pločnik and Fafos where pits in the ground coated (lined) with fine clay burnt due to high temperature were recorded. Close to these entities, except in Vinča, was found large amount of malachite lumps with clear evidence of thermal treating.⁶⁹ Unambiguous find of slag with copper beads within is recorded at Selevac. There in the trenches 12 and 15 was found metallurgical slag and analyses revealed that it originated from copper ore and investigators of this site relates it with certainty to copper processing at the site.⁷⁰ In addition, the investigators linked striking

concentration of malachite in houses 1–4 investigated between 1977–78 and even more striking absence of this mineral in other stratigraphic units with organised copper processing just in the distinct section of the settlement.⁷¹ So called thermally treated malachite lumps are encountered in large amount also at Belovode⁷² so we can rightfully conclude that Belovode undoubtedly represents still another place of copper processing in Vinča culture. Confirmation for such copper processing is also offered by some ethnographic data from North and South America. Same technique (ore smelting with charcoal in the pits lined with fine clay then crushing of cold slag and remelting of copper in small pottery vessels) was practised by North America Pueblo Indians and pre-Columbian population of

⁶⁶ Rothenberg, Tylecote, Boydell 1978: 28.

⁶⁷ Rothenberg, Tylecote, Boydell 1978: 49.

⁶⁸ Rothenberg, Blanco Freijeiro 1980: 52.

⁶⁹ As these finds almost had not been analysed – exception is one analysis from Fafos, which confirms that it is malachite – we can not state with certainty whether it is malachite or slag as result of ore smelting.

⁷⁰ Glumac, Tringham 1990: 553.

⁷¹ Glumac, Tringham 1990: 557.

⁷² Шљивар, Јацановић 1996: 187; Шљивар, Јацановић 1997: 124; Шљивар, Јацановић 1998: 77.

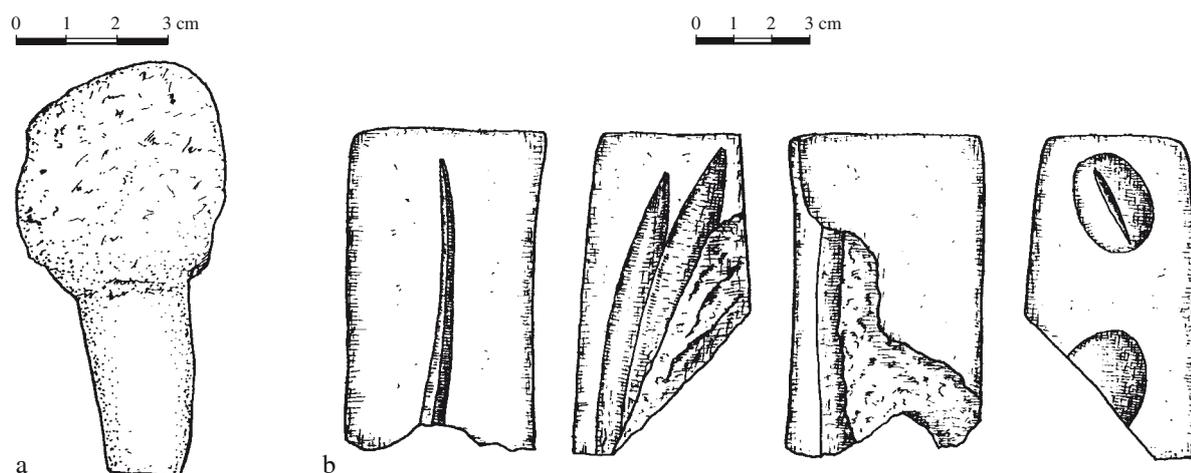

Figure 7. Molds for casting copper objects: a) Gornja Tuzla (after Čović 1961);
b) Grivac (after Antonović, in preparation)

Peru.⁷³ Bearers of the Vinča culture were obviously competent for extractive reduction technology of processing of copper oxides where it was necessary to achieve temperature when copper separates from ore and it is 1083°C. This reduction process of copper processing could be compared with reduction baking of pottery that Vinča culture bearers used and produced already from the first occurrence of the Vinča culture in this area as this pottery should be produced at the temperature of about 1100°C.⁷⁴ Thus, there should not be any doubt that Vinča culture population was capable of achieving temperature necessary for copper smelting.

The following find from Vinča from the depth of 4.2 m could be directly related with smelting activity. It is fragmented bottom of crude vessel, which was half full of green pigment as Vasić said⁷⁵ that is with pulverised malachite as was established after much later analyses.⁷⁶ Such pulverised ore was used in the primitive technology of copper producing. Experiments carried out with ore from Tymna required ore to be crushed in granules of less than 5 mm⁷⁷ while in experiments with ore from Rudna Glava it was crushed in granules up to 100 µm.⁷⁸ This information could be linked with above-mentioned fragmented bottom of crude vessel from Vinča containing pulverised malachite and explained as the initial stage in the process of copper ore smelting.

At some sites indirect evidence of smelting activity is recorded comprising vessels and moulds for metal casting. Small vessel for metal casting is encountered so far only in the fourth Pločnik hoard.⁷⁹ Large number of miniature vessels discovered at Vinča

was never related to metal smelting even though some of them by shape and fabric are quite appropriate for metallurgical purpose.⁸⁰ Moulds for casting copper artefacts (Fig. 7) are mentioned at Gornja Tuzla where a piece of mould, in fact its sprue cap, for casting of axes was found⁸¹ and at Grivac where in the layers of Vinča–Pločnik I phase was found fragmented mould of sandstone secondary used as bone pin sharpener.⁸²

In favour of early introduction of copper processing speaks the fact that bearers of Vinča culture were by all accounts well acquainted with ore deposits in their territory. This is confirmed also by good knowledge about high quality stone raw material used for production of stone tools in the Vinča culture.⁸³ Some of this raw material was certainly acquired in organised way possibly even by quarrying although there is not comprehensible evidence for such assertion. As the territory of Vinča culture was and remained exceptionally rich in copper ore deposits it is beyond doubt that bearers of Vinča culture got acquainted rather early with those deposits and commenced their exploitation.

⁷³ Tylecote, Merkel 1984: 4; Renfrew, Bahn 1998: 328–329.

⁷⁴ Renfrew 1969: 38.

⁷⁵ Vasić 1932: 35.

⁷⁶ Chapman, Tylecote 1983: 373.

⁷⁷ Rothenberg, Tylecote, Boydell 1978: 31.

⁷⁸ Tylecote 1982: 463.

⁷⁹ Сталио 1973: 157.

⁸⁰ Летица 1967.

⁸¹ Čović 1961: 103.

⁸² Antonović, in preparation.

⁸³ Antonović 1998: 17–41; Богосављевић-Петровић 1992: 9–12.

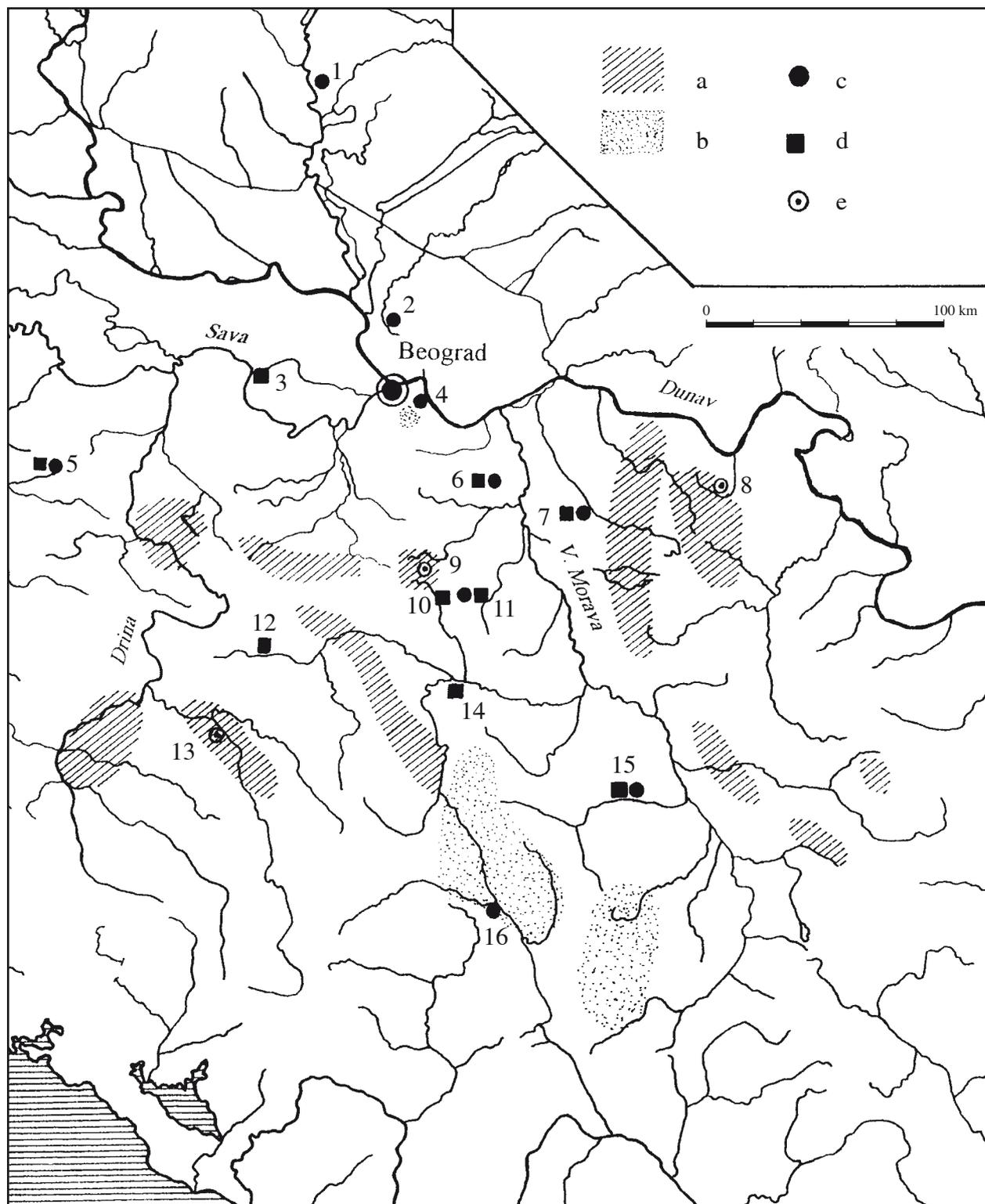

Figure 8. Finds of malachite, azurite and copper objects from Vinča and copper ore deposits within Vinča territory: a. ore deposits (after Simić 1951; Putnik 1981), b. regions where copper exploitation was possible in prehistory (after Simić 1951; Putnik 1981), c. sites where malachite and azurite are registered, d. sites where copper objects are found, e. prehistoric copper mines (after Jovanović 1982, Јовановић 1988, Davies 1937).

1. Čoka, 2. Opovo, 3. Gomolava, 4. Vinča, 5. Gornja Tuzla, 6. Selevac, 7. Belovode, 8. Rudna Glava, 9. Mali Šturac, 10. Grivac, 11. Divostin, 12. Stapari, 13. Jarmovac, 14. Ratina, 15. Pločnik, 16. Fafos.

Already mentioned malachite and azurite, basic carbonates of copper, resulting from decomposition and transformation of all copper ores and frequently present at Vinča culture sites are very widely distributed in the Central Balkans. Their occurrence in prehistory could be related to present occurrence of copper ores deposits (Fig. 8). Malachite and azurite are today almost impossible to find in the nature but it does not necessarily mean that it was the case in the Neolithic. It is absolutely certain that they were much more abundant in the past but their exhaustion is undoubtedly in relation with primitive prehistoric metallurgy but also with the fact that malachite was in all epochs, like it is today, appreciated as ornamental stone. For the time being we can not say anything more concrete about origin of copper ore used for primitive metallurgy on the Vinča culture sites because of exceptionally small number of precise analyses. According to the latest and most advanced investigations of samples of malachite, ore, slag and metal objects from some of Vinča culture sites (Selevac, Pločnik, Gomolava, Rudna Glava) the only definite conclusion reached was that for the time being we can not identify the source of ore used during the earliest metallurgic period in our territory. Unfortunately, there is also missing the expected confirmation that Rudna Glava

mine was the main source of copper ore in the Late Vinča period. Something that analyses called our attention to is the fact that inhabitants of Selevac, Pločnik and Gomolava seem to have been using the same source of raw material but this source was certainly not in the eastern Serbia nor at Rudnik, the ore deposits, which are so far noted as the earliest mines in our region.⁸⁴

After everything said it is obvious that metallurgy, that is copper ore processing and producing of copper was practised in the Vinča culture from its very beginning. This statement does not seem controversial after results of excavations at Pločnik and Belovode as well as after new examination and explanation of material and journals from Vinča. Much more important question that is being raised now is when bearers of Vinča culture got acquainted with new technology and whether this knowledge of metallurgy was autochthonous or initiated by external influences. In any case this is the direction to be followed in future investigations of the Vinča culture that will shed entirely new light on the character of this exceptional Neolithic culture, which with every recently discovered site proved to be the culture we still know little about.

Translated by: Mirjana Vukmanović

---

⁸⁴ Samples from ore deposits at Bor, Majdanpek, Rudna Glava, Crnaja, Rudnik, Lajkovac, Čadinje and Šatorica were investigated (Pernicka et al. 1993: 16–50).

BIBLIOGRAPHY:

- Антоновић, Д., 1992.** *Предмети од гачаног камена из Винче*. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.
- Antonović, D., 1998.** *Nastanak i razvoj industrije glačanog kamena u neolitu Srbije*. Ph D. dissertation. Belgrade University: Faculty of Philosophy.
- Antonović, D., in preparation.** *Oruđe od glačanog kamena sa neolitskih lokaliteta u Grivcu*. U: *Grivac: naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, ur. M. Bogdanović. Kragujevac: Narodni muzej.
- Banner, J., 1960.** The Neolithic Settlement on the Kremenjak Hill at Csóka (Čoka): the Excavations of F. Móra in the years 1907 to 1913. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XII, 1–56.
- Брукнер, Б., 1980.** Насеље винчанске групе на Гомолави (неолитски и ранонеолитски слој): извештај са ископавања 1967–1976. г. *Раг војвођанских музеја* 26, 5–55.
- Chapman, J., 1981.** *The Vinča culture of South-East Europe*, Oxford: B.A.R. International Series 117.
- Chapman, J., Tylecote, R. F., 1983.** Notes: Early Copper in the Balkans. *Proceedings of the Prehistoric Society* 49: 373–379.
- Čović, B., 1961.** Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* n.s. XV–XVI/1960–1961, 79–139.
- Garašanin, M., 1951.** *Hronologija vinčanske grupe*, Ljubljana: Univerza.
- Гавела, Б., 1957.** Енеолитска насеља у Гривцу. *Старинар н.с.* VII–VIII: 237–268.
- Гарашанин, М., 1973.** *Праисторија на тлу СР Србије I–II*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Glumac, P., 1988.** Copper Mineral Finds from Divostin. In: *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, eds. A. McPherron, D. Srejović, Pittsburgh: University of Pittsburgh, 457–462.
- Glumac, P., Tringham, R., 1990.** The Exploitation of Copper Minerals. In: *Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia*, eds. R. Tringham, D. Krstić, Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, 549–565.
- Davies, O. 1937.** Prehistoric copper-mine at Jarmovac near Priboj na Limu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XLIX–1, 1–3.
- Durman, A., 1988.** Industrija cinabarita u Vinči. *Opuscula archaeologica* 13: 1–9.
- Jovanović, B., 1961.** Stratigrafija naselja vinčanske grupe kod Kosovske Mitrovice. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* VI, 9–78.
- Jovanović, B., 1971.** *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*. Beograd: Arheološki institut.
- Jovanović, B., 1982.** *Rudna Glava: najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu*. Bor: Muzej rudarstva i metalurgije; Beograd: Arheološki institut.
- Јовановић, Б., 1988.** Прљуша – Мали Штурац: праисторијски рудник бакра и горског кристала на Руднику. *Зборник радова Народног музеја у Чачаку* XVIII, 5–12.
- Jurišić, A., 1960.** Gradine zapadne Srbije. In: *Arheološko društvo Jugoslavije: praistorijska sekcija I*, Ohrid: Arheološko društvo Jugoslavije, 91–98.
- Легња, З., 1967.** Минијатурни судови из Винче. *Зборник Народног музеја* V: 77–126.
- Љамић-Валовић, Н., Валовић, С., 1988.** Амулети и привесци из винчанског насеља у Ратини. *Зборник Народног музеја* XIII–1: 21–27.
- McPherron, A., Srejović, D. 1988.** (Eds.) *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh.
- Milojčić, V., 1949.** *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Ottaway, B. S., 1979.** Analysis of Earliest metal finds from Gomolava. *Rad vojvođanskih muzeja* 25: 53–59.
- Pernicka, E., Begemann, F., Schmitt-Strecker, S., Wagner, G. A., 1993.** Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores. *Praehistorische Zeitschrift* 68–1: 1–57.
- Putnik, S., 1981.** *Metalogenija bakra jurske dijabaz-rožnačke formacije*. Posebna izdanja 6. Beograd: Geoinstitut.
- Renfrew, C., 1969.** The Autonomy of the South-East European Copper Age. *Proceedings of the Prehistoric Society* 35: 12–47.
- Renfrew, C., Bahn, P., 1998.** *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.
- Rothenberg, B., Blanco Freijeiro, A. 1980.** Ancient copper mining and smelting at Chinflon (Huelva, SW Spain). In: *Scientific studies in Early Mining and Extractive Metallurgy*, ed. P.T. Craddock, Occasional Paper 20, London: British Museum, 41–62.
- Rothenberg, B., Tylecote R. F., Boydell, P. J., 1978.** *Chalcolithic Copper Smelting*. Archaeo-Metallurgy I. London: Institute for Archaeo-Metallurgical Studies.

Simić, V., 1951. *Istoriski razvoj našeg rudarstva*. Beograd.

Срејовић, Д., 1969. *Лејенски Вир*. Београд: Српска књижевна задруга.

Sreјović, D., Babović, Lj., 1981. *Lepenski Vir – Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*. Mainz: Von Zabern.

Сталио, Б., 1964. Нови метални налаз из Плочника код Прокупља. *Зборник Народној музеја IV*: 35–41.

Сталио, Б., 1973. Четврти налаз бакарног и каменог оруђа са Плочника код Прокупља. *Зборник Народној музеја VII*: 157–161.

Šljivar, D., 1996. The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: a Relationship of its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects. *Старинар XLVII*: 85–97.

Шљивар, Д., Јацановић, Д., 1996. Велико Лале, »Беловоде«: насеље винчанске групе. *Гласник Српској археолошкој друштва* 11: 185–189.

Шљивар, Д., Јацановић, Д., 1996а. Велико Лале–Беловоде, насеље винчанске културе. *Гласник Српској археолошкој друштва* 12: 55–60.

Шљивар, Д., Јацановић, Д., 1997. Велико Лале–Беловоде, насеље винчанске групе. *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 115–125.

Шљивар, Д., Јацановић, Д., 1997а. Археометалургија бакра на насељу винчанске културе Беловоде, код Петровца на Млави. У: *Археологија источне Србије: научни скупи Београд – Доњи Милановац, децембар 1995. године*, ур. М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, 189–195.

Шљивар, Д., Јацановић, Д., 1998. Велико Лале, Беловоде – истраживања у 1997. *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 73–78.

Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј., 1997. Плочник код Прокупља, насеље винчанске културе. *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 103–113.

Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј., 1998. Плочник код Прокупља, истраживања у 1997. *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 79–85.

Tringham, R., Brukner, B., Voytek, B., 1985. The Oporovo Project: a Study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic. *Journal of Field Archaeology* 12–4: 425–444.

Tringham, R., Krstić, D. 1990. (Eds.), Selevac: a Neolithic Village in Yugoslavia, Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California.

Tylecote, R. F., 1982. Smelting Copper Ore from Rudna Glava, Yugoslavia. *Proceedings of the Prehistoric Society* 48, 459–465.

Tylecote, R. F., Merkel, J. F., 1985. Experimental smelting techniques: achievements and future. In: *Furnaces and Smelting Technology in Antiquity*, eds. P. T. Craddock, M. J. Hughes, Occasional Paper 48, London: British Museum.

Васић, М. М., 1906. Неколики преисторијски налази из Винче. *Старинар I/2*: 89–127.

Васић, М. М., 1908. Преисторијски обредни предмети: прилози ка познавању преисторијске религије у Србији. *Старинар III*: 71–120.

Vassits, M. M., 1910. Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908. *Praehistorische Zeitschrift II*: 23–39.

Васић, М. М., 1932. *Преисториска Винча I*. Београд: Државна штампарија.

Васић, М. М., 1936. *Преисториска Винча II*. Београд: Државна штампарија.

Васић, М. М., 1936а. *Преисториска Винча IV*. Београд: Државна штампарија.

Резиме:

ДРАГАНА АНТОНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ПРЕРАДА БАКРА У ВИНЧИ: НОВИ ПРИЛОЗИ ТЕЗИ О МЕТАЛУРШКОМ КАРАКТЕРУ ВИНЧАНСКЕ КУЛТУРЕ

Последњих година све су учесталији налази који неумитно и сигурно потврђују металуршки аспект Винчанске културе од самих њених почетака. Поред већ добро познатог открића Винчанског рудника бакра на Рудној Глави, ту су и нова открића на Беловодама и Плочнику која су упознавање са металом померила скоро до самог почетка Винчанске културе.

Теза о металуршком карактеру Винчанске културе стара је безмало цео век, а поставио је први и највећи истраживач Винче Милоје М. Васић. Он је Винчу сматрао пре свега центром за прераду живе и олова, а због погрешног датовања Винче у позно минојски период прерада бакра је за њега представљала потпуно очекивану делатност којој није посветио редове у својој монографији. Насупрот публикованим радовима Васић у својим дневницима веома уредно нотира сваки налаз малахита односно оксидираног метала, дајући тачне податке у ком су броју нађени, често наводи њихове димензије, а понекад и тачно место налаза ако су нађени на подовима кућа или у јамама (табела 1–3).

Открићем рудника бакра на Рудној Глави и након истраживања на Дивостину, Селевцу, Плочнику и Беловодама последњих година, теза да је Винча била један од металуршких центара Винчанске културе поново постаје актуелна. Међутим, сада се акценат ставља на прераду бакра. Директан повод за разматрање могућности прераде бакра у Винчи био је велики број груменова и украсних предмета од малахита прикупљених током Васићевих ископавања Винче, а који се данас чувају у Народном музеју и у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду.

У материјалу преовлађују аморфни груменови малахита, али је забележен и изванредан број предмета од овог минерала (сл. 1: а–i). Налази подједнако потичу из старије и из млађе Винчанских слојева (табела 3). Малахит је налажен у свим слојевима Винче и како се чини на основу описа у дневницима са ископавања, изгледа да је био равномерно заступљен на свим дубинама (графикон 1–2).

Предмети од малахита до сада су нађени, осим у Винчи, још и на Селевцу, Дивостину (сл. 1: l–o), Горњој Тузли, Беловодама (сл. 1: j–k) и Чоки. Налази малахита у облику необрађених груменова су знатно бројнији. Забележени су у Винчи, Плочнику, Опову, Фафосу, Дивостину, Селевцу, Горњој Тузли, а по броју налаза предњачи свакако Беловоде, где су често налажени и термички третирано груменови, мада се не прецизира да ли су они нађени у слоју пожара или је у питању прерада руде. Украсни предмети од малахита користили су се и пре Винчанске културе на територији коју је она покривала: на Лепенском Виру у насељу III, Дивостину I и Змајевцу код Смедеревске Паланке. Ове усамљене случајеве свакако не треба доводити у везу са познавањем металургије, јер је малахит коришћен искључиво као украсни

камен, али то свакако сведочи да су се носиоци Старчевачке културе већ били упознали са лежиштима бакарне руде.

Оно што свакако сведочи о познавању прераде бакра јесу налази бакарних предмета забележени на Винчанским локалитетима. Највише их је нађено у Горњој Тузли (сл. 2: с–i), ако изузмемо налазе остава из Плочника чије је датовање још увек под знаком питања. У Плочнику је, као сигурно стратифицирано и датовано забележено једно масивно бакарно длето (сл. 2: b), нађено у интактном слоју са почетка градачке фазе. Након новијих истраживања у Плочнику, чини се и да се 4 остава, раније откривене, могу одредити у градачку фазу Винчанске културе, па се тако оне показују као најзначајнији налаз израђевина од бакра из Винчанске културе – из сва 4 депоа потиче укупно 45 масивних бакарних алатки. На осталим локалитетима бакар, у облику готових предмета или груменова, забележен је на Дивостину, Селевцу, Гривцу, Беловодама, Ратини код Краљева, Гомолави и Великој Градини у Сатапарима код Ужица.

Након свега намеће се питање где се вршила производња бакра од кога су били направљени предмети забележени на Винчанским локалитетима. Јасно дефинисано радионичко-топионичарско место у Винчанској култури до сада није констатовано. Међутим, тако изгледа само на први поглед. Потенцијална места прераде бакра већ су описана у неким публикованим радовима – конкретно реч је о локалитетима Плочник, Фафос, Селевац и Беловоде. Васић је такође у већ поменутих својим дневницима са ископавања Винче описао ситуације које недвосмислено упућују на топионичарску делатност у овом неолитском насељу. Тако Васић бележи како су често налажени на котима од 6,2 до 7,0 m «комади малахита у грудви са гаром» и «комади зеленкасте шљаке добијени при јакој ватри». Током 1913. године откривено је, на једном мањем простору, на дубинама од 8,10 до 8,97 m, више плитких јама издуженог елипсоидног облика у тлоцрту (сл. 3). Зидови ових удубљења су од неравномерно запечене земље, а на њиховом дну је по правилу налажен гар и пепео. Осим ових удубљења на истом простору су, на дубинама 8,89 и 8,97 m откривене 2 јаме са ширим дном од отвора (сл. 4). Једна јама имала је при дну отвор скоро правоугаоног облика површине такође од црвено запечене земље, а коју Васић тумачи као топионичарску пећ. У Тимни су халколитске пећи имале скоро идентичан облик као ове у Винчи (сл. 6).

Оваква врста налаза забележена је и на другим Винчанским локалитетима. Најсличнија ситуација оној у Винчи, са удубљењем са запеченом земљом, забележена је на Плочнику (сл. 5), а на Фафосу I, у јамама 16 и 38, нађено је обиље малахита у облику груменова и праха, измешаног са слојевима горења. Ситуације и налази слични овим управо описаним добро су познати у свету и забележени су на локалитетима са најранијим облицима примитивне прераде

бабра – у рудно-топионичарским комплексима Тимна на Синају и Чинфлион у Шпанији, при чему су налази са овог последњег истоветни са оним из Винче, Плочника и Фафоса. Такозвани термички третирани груменови малахита забележени су у већим количинама и на Беловодама, па с правом можемо да закључимо да Беловоде сигурно представљају још једно место прераде бабра у Винчанској култури. У директну везу са топионичарском делатношћу можемо да доведемо и налаз дна грубог суда из Винче, са коте 4,2 m, до пола напуњено спрашеним малахитом. Овако спрашена руда користила се у примитивној технологији добијања бабра. Експерименти који су извођени са рудом из Тимне захтевали су руду уситњену у зрна испод 4 mm величине, док је у експерименту са рудом из Рудне Главе она била спрашена у зрна величине до 100 μ m. На неким локалитетима (Плочник, Гривац, Горња Тузла) забележени су индиректни докази топионичарске активности као што су судови и калупи за ливење метала (сл. 7).

У прилог раног упознавања прераде бабра говори и чињеница да су носиоци Винчанске културе, по свему судећи били добри познаваоци рудног богатства на својој територији. О томе сведочи и одлично познавање квалитетних сировина коришћених за израду камених предмета у Винчанској култури. Како је територија коју је покривала Винчанска култура изузетно богата лежиштима бакарне руде (сл. 8), без сумње је да су се Винчанци врло рано упознали са њима и започели њихову експлоатацију. Малахит и азурит,

хидрокарбонати бабра настали распадањем и трансформисањем свих бакарних руда, а који се јављају као чести налази на Винчанским локалитетима, су врло раширени на територији централног Балкана. За сада ипак не можемо да кажемо ишта конкретније о пореклу бакарне руде која је коришћена у примитивној металургији на Винчанским локалитетима због изузетно малог броја егзактних анализа. Према последњим и најсавременијим испитивањима узорака малахита, руде, шљаке и металних предмета са неких Винчанских локалитета (Селевац, Плочник, Гомолава, Рудна Глава) дошло се само до једног сигурног закључка, а то је да за сада није познат извор руде коришћене током најранијег металуршког периода на нашем простору.

Након свега изнетог евидентно је да је металургија, односно прерада бакарне руде и добијање бабра, присутна у Винчанској култури од самих њених почетака. Ова тврдња се, након резултата истраживања у Плочнику и на Беловодама, као и новим увидом и тумачењем материјала и дневника са Винче, не чини спорном. Много важније питање које се сада поставља је када су се носиоци Винчанске културе упознали са новом технологијом и да ли је то упознавање металургије било аутохтоно или иницирано спољним утицајима. У овом правцу у сваком случају треба усмерити будућа истраживања Винчанске културе која ће бацити сасвим ново светло на карактер ове изузетне неолитске културе која се, сваким новооткривеним локалитетом показује као култура о којој још увек мало знамо.

VESNA DIMITRIJEVIĆ, Faculty of Mining and Geology, Belgrade
BOBAN TRIPKOVIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

NEW SPONDYLUS FINDINGS AT VINČA–BELO BRDO: 1998–2001 CAMPAIGNS AND REGIONAL APPROACH TO PROBLEM

Abstract. – Distribution of spondylus findings on prehistoric sites is remarkable and encompasses the whole European continent except West Mediterranean and North Europe. Approximately two hundred sites with spondylus findings are known in Europe ranging from the Early Neolithic to the Late Eneolithic. A long lasting interest for these findings results out of spondylus exotic origin as well as peculiarity of artifacts themselves that are mostly limited to decorative forms. The inventory of type-site of the Vinča culture – Belo brdo is especially important in this respect, but there are only few data published about spondylus findings from Belo Brdo. New research showed that we should expect them in large quantity. It is the aim of this paper to present spondylus items found during last research campaigns (1998, 1999, 2001) at Vinča – Belo Brdo, to fulfil emptiness in apprehending exotic materials from the site, as well as to point to some particularities and further research directions in regard to this kind of findings on the Vinča culture sites.

Key words. – Spondylus ornaments, Central and North Balkans, Neolithic, exchange.

Various species of oysters belonging to the genus *Spondylus* have wide geographical distribution and considerable geological age. They have existed since Jurassic (before 190 million years) until today in warm seas worldwide¹. The massive shell is made up of two unequal valves, hinged by an elastic ligament. In the hinge area there are large dental sockets and hinge teeth. The animal lives attached to solid substrate by cementation of the lower (right) valve. The shell is milk-white, purple or yellowish-brown colored and ornamented by strong radial ribs and large, irregular spines. Due to unequal size of the valves and attachment to the ground, there is great variability of shells by their shape, color and ornamentation.

SPONDYLUS² IN EUROPEAN PREHISTORY: TIME, SPACE AND CONTEXT

During last hundred years several important attempts were realized in order to view the importance and role of spondylus shell in the life of prehistoric communities on European continent through synthetic reviews on distribution, chronology of use and artifact

type.³ A long lasting interest for these findings results out of spondylus exotic origin as well as peculiarity of artifacts themselves that are mostly limited to decorative forms (bracelets, pendants, and beads). These researches were especially intensive during several last decades when the expansion of natural sciences and their influence to the archaeology enabled taking of more exact conclusions and solving of some enduring dilemmas. One of them certainly was origin of spondylus items that are found on archaeological sites. The origin was previously determined according to the concentration of the findings, so the Black Sea⁴ and fossiliferous deposits in the various parts of the Central Europe were recognized as locations of prime importance for initial distribution of spondylus. But, strontium isotope analyses showed that fossil shells were not used⁵, and that cold water of the Black Sea is not a

¹ Arduini & Teruzzi 1986.

² The name of the genus is written in italic, but when mentioned as the shell itself, or raw material for ornament manufacture, the word spondylus is written normally.

³ Clark 1952; Vencl 1959; Willms 1985; Müller 1997.

⁴ Chapman 1981.

⁵ Shackleton and Elderfield 1990.

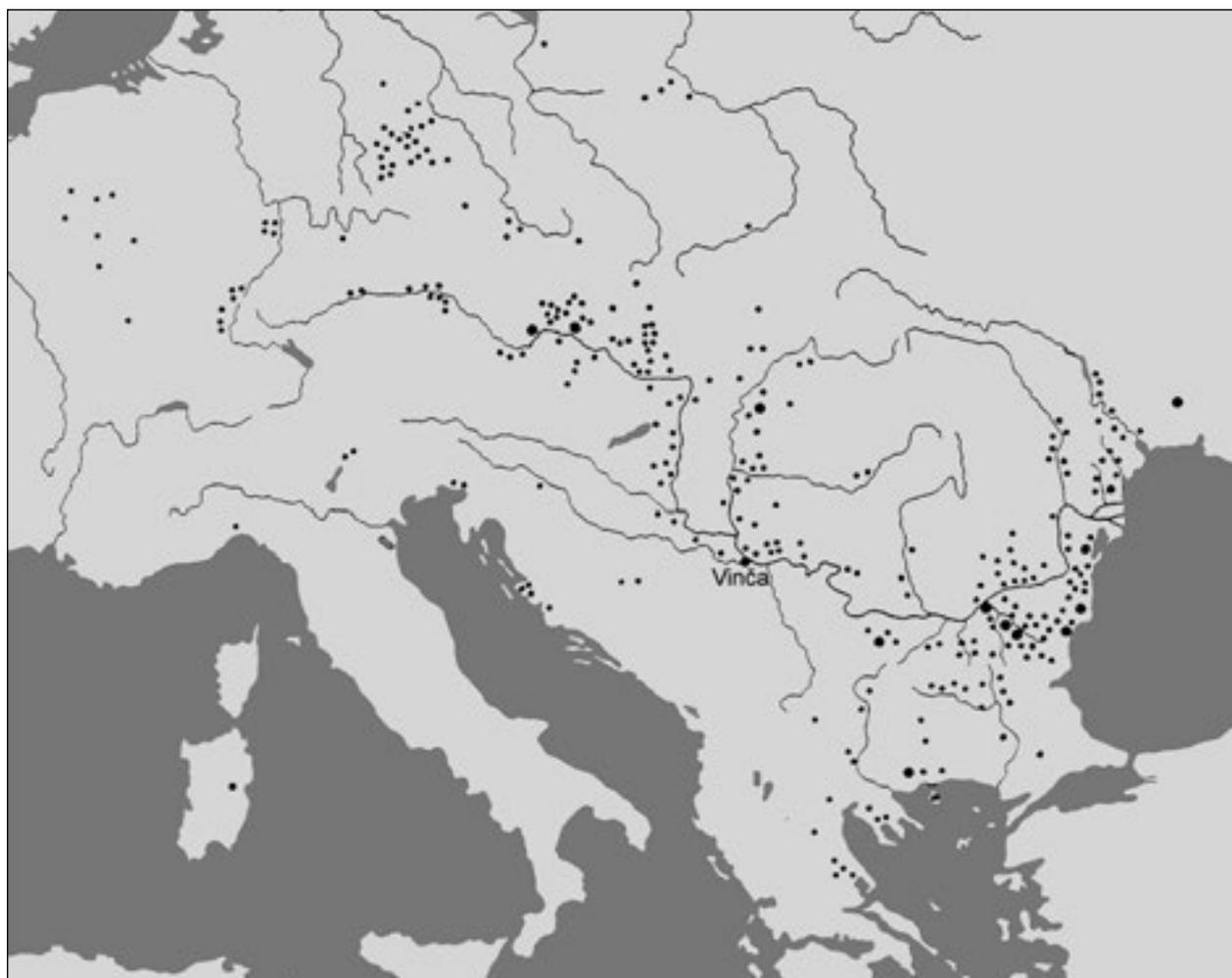

Fig. 1. Distribution of *Spondylus* (including *Glycymeris*) findings across the Europe (after Todorova 2000, modified by V. Dimitrijević and B. Tripković)

suitable environment for *Spondylus* development.⁶ On the other hand, results of these analyses indicate to the Mediterranean as its natural environment, consequently Aegean and Adriatic should be considered indispensably as the very place from where distribution of spondylus started.

The distribution of spondylus findings on prehistoric sites is remarkable and encompasses the whole European continent except West Mediterranean and North Europe.⁷ The detailed recognition and comprehending of geographical conditions with significant certainty enable determination of directions, via which the exchange was practiced (fig. 1). Distribution inside the Balkans was likely directed along river valleys confirmed as communication arteries in prehistory (valleys of Vardar, Struma, Mesta, Marica and Neretva), and was not limited only to the continental hinterland, but it naturally continued along the river Danube and Tisa

into the whole Carpathian Basin until the western Europe.⁸ Additionally, it is intriguing that majority of sites with spondylus findings are located in the Black Sea region, Carpathians, and further in the Central Europe while, against expectations, a small number of findings is encountered in Mediterranean, in the immediate vicinity of *Spondylus* life environment. This significantly differs spondylus items distribution as compared to other types of exotic articles (for example obsidian) that are concentrated in the region of raw material origin, and declines in amount of findings in relation to the increasing of distance from the source area.⁹

⁶ Renfrew and Shackleton 1979.

⁷ Willms 1985; Müller 1997.

⁸ Seferiades 1995; Willms 1985.

⁹ Renfrew and Bahn 1991; Tykot 1996.

This is a little bit strange that majority of spondylus findings is related to sites and cultures that have no direct contact with *Spondylus* natural environment, and so neither the possibility of their simple and easy supply. It is obvious that wide distribution is achieved only in the cultural-historical periods characterized by complex mechanisms of exchange and socio-economic systems that could support it. But, this exchange is accompanied by categories of meanings that are not exclusively limited to practical use, nor can they be simply explained by evident inclination to esthetics and utilitarian value of spondylus. A good example of the role and meaning of spondylus articles is given by B. Malinowski¹⁰ in his brilliant ethnographic study of exchange on the Trobrian Islands in Polynesia. There, spondylus necklaces were included in ceremonial exchange, they represented both symbol and status attribute, but at the same time had practical importance since they influenced on keeping and intensifying contacts through which the exchange of goods for every day consumption was also carried out. Regardless to the fact that this kind of exchange is uneasy to transfer into the other time, and to the other continent, still this ethnographic example remains as one of the most important for the explanation of the context of spondylus objects exchange.

Approximately two hundred sites with spondylus findings are known in Europe ranging from the Early Neolithic to the Late Eneolithic.¹¹ By establishing precise chronology for particular regions, two cultural zones within which those articles circulated were also approximately determined. Namely, except the findings of unmodified spondylus that have been recorded in Aegean and Adriatic region even since 7th millenium BC, it is noticeable that artifact chronology between those two regions shows certain divergence¹². Regarding the Adriatic area, including its continental hinterland as well as the central and north Balkans, ornaments made of spondylus have appeared since 5500 calBC, while distribution towards the central Europe began somewhat latter, around 5400 calBC. In the Aegean and at west coast of the Black Sea appearance of spondylus ornaments is chronologically unique and happens around 5100 calBC. In both regions findings definitely disappear after 4300 calBC. Because of partial difference in time use, it is justified to distinguish two cultural cycles, i.e. two trade networks for the exchange of spondylus and ornaments made of spondylus. The first one includes the central and the west Balkans, Carpathians and the central Europe, while the second covers the Aegean region and the west coast of the

Black Sea. Dividing on these two regions becomes even more obvious if we take into the consideration that the particular types of spondylus items are limited to a single distribution zone and not appearing in the other.¹³ Although this division may look correct and has its confirmation in the chronology and typology of artifacts, there are plenty of reasons why we need not to fully reject notion that during 5th millenium BC the limited exchange of spondylus also existed in those two regions.

Spondylus items do not have wide assortment of designs. Mostly we are dealing with the basic forms of ornaments: bracelets, necklaces and pendants. Pendants are found in several shapes while particular types are limited to only one region, in contrast to beads and bracelets that are universal categories of ornaments and show slight differences between two distinguished zones. Contexts in which those objects are deposited also significantly vary, as they are found in settlements, in the cultural layers or within hoards, in isolated graves or in necropola. In the Aegean region and on the eastern cost of the Adriatic spondylus items are found almost exclusively in settlements¹⁴. On the west coast of the Black Sea they are often deposited in graves¹⁵, while in the central Europe the importance of ornaments made of spondylus is reflected by their exclusive use in burial practice, thus accentuating prestige status of deceased.¹⁶ By analyzing of contexts we can actually see that spondylus value increase according to the growing distance from the area of origin. In areas where this distance represented barrier heavy to surmount it is most obviously manifested in the deposition of spondylus items in graves, as goods or some pieces of personal belonging of deceased. But, why spondylus items are more common in regions distant from the Mediterranean? What initiated their participation in exchange? What concrete motives it was caused by? These are only few questions that we may ask. Answering, on the other side requires different kind of analyses which will equally review cultural and social factors, and ethnographic facts, but firstly the complete presentation of findings from museum collections and from new excavations must be done.

¹⁰ Malinowski 1979.

¹¹ Willms 1985; Müller 1997.

¹² Müller 1997.

¹³ Müller 1997.

¹⁴ Müller 1997; Benac 1971: 97–100.

¹⁵ Todorova 1978: 44–47; Todorova and Vaisov 1993: 227–229.

¹⁶ Korek 1989: 54–56; Seferiades 1995.

BELO BRDO: NEW FINDINGS (CAMPAIGNS 1998–2001)

There are a few data about spondylus findings from the type-site of the Vinča culture. In the field report of 1908. M. Vasić publishes nine fragments of bracelets made of shells.¹⁷ Although the shell species is not mentioned in the text, on the base of presented photographs it can be accepted that the larger part of them is made of spondylus.¹⁸ Unfortunately, the similar objects are not published in the reports on later campaigns. In his monograph on the Vinča culture Chapman¹⁹ points to the pendant earlier presented in M. Vasić's publication, but in the authentic publication M. Vasić speaks about it as plaque which bears traces of red color, and even mentions that it is made of marble.²⁰ Identical observation in relation to this pendant is expressed by D. Antonović, supporting M. Vasić's opinion, in her detailed review of objects made of polished stone from Vinča.²¹ In the survey of bone made implements and ornaments from this site, meanwhile, findings of spondylus are also mentioned, although it is not specified on which objects these notes are related.²² The presentation of spondylus items found during last research campaigns (1998, 1999, 2001) therefore has an aim to fulfil emptiness in apprehending exotic materials from this site, as well as to point to some particularities and further research directions in regard to this kind of findings on the Vinča culture sites.

CATALOGUE

98/62 (Plate I: 9)

Sector II, block E III, square 1, locus 2

The length of the fragment along outer curve 64 mm, width 7.5 mm, thickness 7.4–3.4 mm. In places observable shell structure (growth lines) and in places original purple color preserved. Perforation on the thinnest preserved bracelet part.

99/155 (Plate I: 15)

Sector II, block D IV, square 2, locus 1.

Length of the fragment along outer curve 35 mm, width 8.2 mm, thickness 7.0 mm. On inner curve dental sockets of the shell hinge.

99/283 (Plate I: 3)

Sector II, block E III, square 1, locus 12

Length of the fragment along outer curve 77 mm, width 2.6–9.0, thickness 6.3–8.6.

Yellowish–brown colour, growth lines observable in places, shell structure vitrified by heating

01/80 (Plate I: 10)

Sector II, block D III, square 3, locus 12

Length of the fragment along outer curve 58 mm, width 6.6 mm, thickness 2.6–6.4 mm.

In places shell structure observable (growth lines) and well preserved original purple color.

01/82 (Plate I: 1)

Sector II, block D III, square 3, locus 12.

Length of the fragment along outer curve 87 mm, width 10 mm, thickness 4.7 mm.

In places shell structure (growth lines) and traces of original purple color observable.

01/105 (Plate I: 11)

Sector II, block D IV, square 1, locus 22.

Length of the fragment along outer curve 60 mm, width 6.6 mm, thickness 3.2–7.2 mm.

In places shell structure observable (growth lines) and in places original purple color preserved.

01/106 (Plate I: 5)

Sector II, block D III, square 3, locus 12.

Length of the fragment along outer curve 92 mm, width 5.1–5.9 mm, thickness 5.4–8.0 mm. Traces of original purple color of the shell are observable.

01/113 (Plate I: 4)

Sector II, block D III, square 1, locus 10.

Length of the fragment along outer curve 75 mm, width 5.8–7.5 mm, thickness 2.2–4.5 mm. Well preserved structure (growth lines) and original purple color of the shell.

01/122 (Plate I: 6)

Sector II, block D IV, square 1, locus 6.

Length of the fragment along outer curve 39 mm, width 11.6 mm, thickness 5.9 mm.

Original yellowish-brown color of the shell preserved and dental sockets of the hinge area; in places growth lines of the shell observable.

¹⁷ Vasić: 1910: 28.

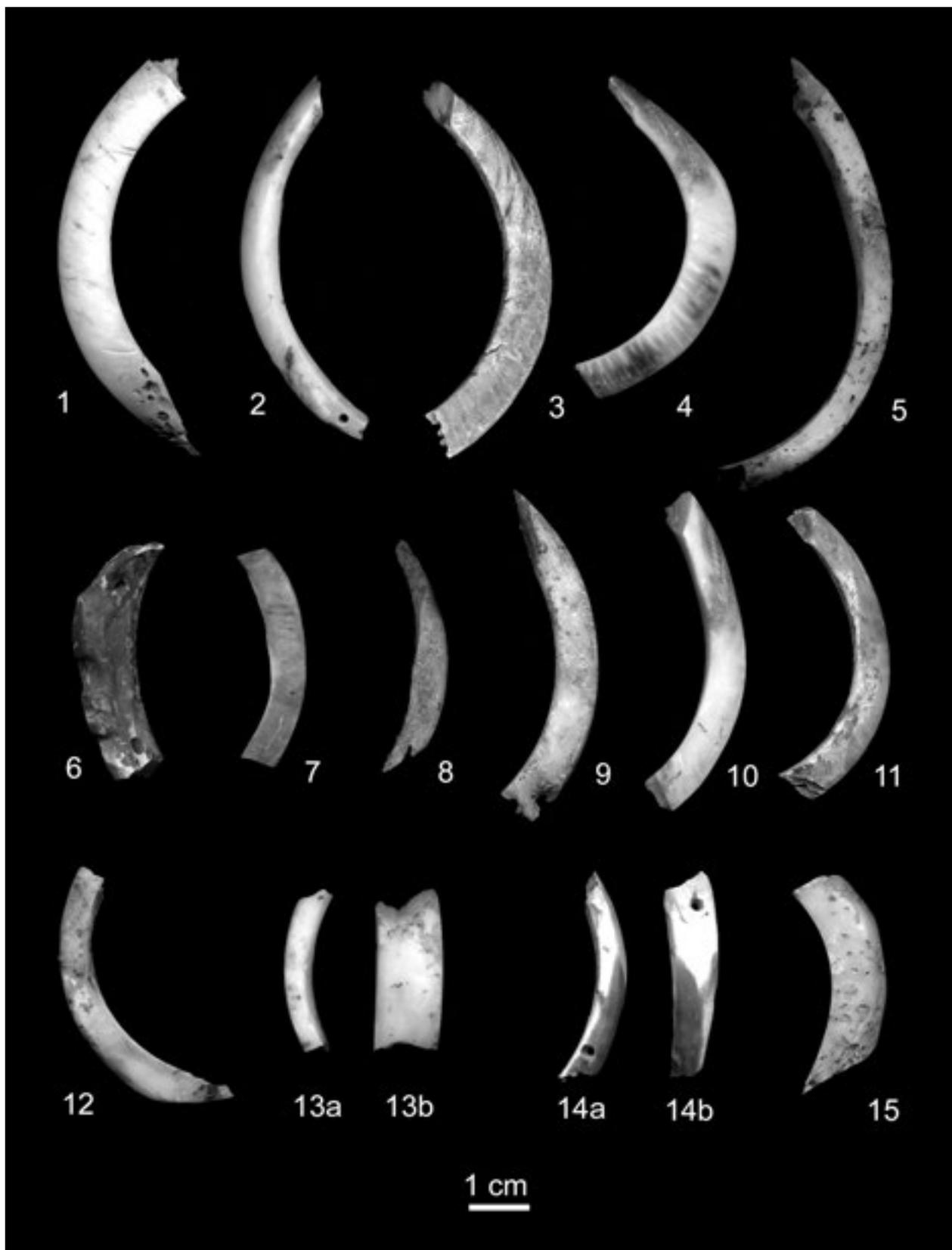
¹⁸ Vasić: 1910: Pl. 10, b.

¹⁹ Chapman 1981: 318.

²⁰ Vasić 1932: 38, Pl. XV, fig. 62.

²¹ Antonović 1992: 17–18.

²² Srejović and Jovanović 1959.

Plate 1. Spondylus findings from 1998-2001 campaigns at Vinča – Belo Brdo

Two perforations in the middle of the bracelet width, diameter 2 mm, in between distance 25 mm.

01/132 (Plate I: 2)

Sector II, block D III, square 3, locus 11.

Length of the fragment along outer curve 73 mm, width 5.7–107 mm, thickness 2.5–5.0 mm.

Traces of original purple color of the shell.

Perforation on the narrowest and thinnest part of the fragment, diameter 1.5 mm.

01/179 (Plate I: 12)

Sector II, block D III, square 3, locus 16 and 17.

Length of the fragment along outer curve 59 mm, width 7.7 mm, thickness 2.2–7.7 mm.

Original purple color of the shell in traces, sockets on the inner curve, which are part of hinge area of the shell.

01/211 (Plate I: 8)

Sector II, block D III, square 3, locus 11 and 16.

Length of the fragment along outer curve 46 mm, width 6.8 mm, thickness 6.6–7.2 mm.

01/218 (Plate I: 13 a, b)

Sector II, block D III, square 3, locus 14.

Length of the fragment along outer curve 31 mm, width 11 mm, thickness 4.9 mm.

In places growth lines of the shell observable.

01/236 (Plate I: 14 a, b)

Sector II, block D IV, square 3, locus 11.

Length of the fragment along outer curve 41 mm, width 5.4–8.3 mm, thickness 4.7 mm.

Well observable growth lines of the shell and in places original purple and yellowish-brown color. One perforation on broader end part of the fragment, and another one on the narrow end part. Diameter of both wholes approximately 2 mm.

01/238 (Plate I: 7)

Sector II, block D IV, square 3, locus 11.

Length of the fragment along outer curve 41 mm, width 6.4 mm, thickness 3.5 mm.

Shell structure observable in places (growth lines) and original purple and yellowish-brown color preserved.

Fossil shells of the genus *Spondylus* are found in Cretaceous and Tertiary deposits in the region²³. But, for the manufacture of the bracelets discovered on the site of Belo Brdo, beyond doubt fossil shells were not

used. Their color testifies to this – milk white on some specimens, honey-yellow and brownish on the others, while on some specimens characteristic purple like color of the outer shell layer in traces is preserved, which does not occur in fossils. These observations are additionally confirmed by the results of the strontium isotope analyses worked out on the spondylus samples from this particular site, from previous research campaigns, indicating their Mediterranean origin²⁴.

In 1998–2001 campaigns fifteen fragments of spondylus bracelets in total are found (fig. 2). In the process of the bracelets manufacture, a curvature of the valve is used: a band to form a bracelet is cut out below the hinge and along the as possible maximal diameter on the valve width. In the upper half of valve the bracelet band is perpendicular to the diameter, while in its middle it spirally curves and continues into the horizontal position – parallel to the valve diameter. The spiral curving is a particular reason for an attractive and recognizable appearance of the bracelet. Another feature, due to which spondylus primary attracts attention, is its color – purple color of the outer shell layer. This color is well preserved in some specimens (Plate I: 4, 10), while in others it is noticeable in traces or missing. Shell growth lines are also observable on some bracelets fragments on the longitudinal and cross-sections (for example Plate I: 1, 14), as well as dental sockets of the hinge area (Plate I: 6). Except for minor differences in the thickness and width, all fragments belonged to bracelets of similar shape and »cut out« of valve in similar manner.

There are carefully bored perforations on four bracelet fragments. In two cases perforations are made in the thinnest part of the bracelet band parallel to diameter (Plate I: 2, 9). The other two fragments bear two perforations each. On one there are two perforations on perpendicular part of the band (Plate I: 6), and on another one perforation is situated on perpendicular while another is on horizontal band part (Plate I: 14a, b), thus their axes form right angle. There are no traces of remaking on any fragment, which might signify that there were attempts to repair broken bracelets, or modify their fragments into the pendants or other kind of ornaments. Breaks on all fragments are old, which is presumable that we are dealing with broken ornaments, uninteresting for further use, and thus rejected. This kind of treatment of spondylus artifacts can be consi-

²³ Milovanović and Pantić 1987.

²⁴ Renfrew and Shackleton 1979: 185–186.

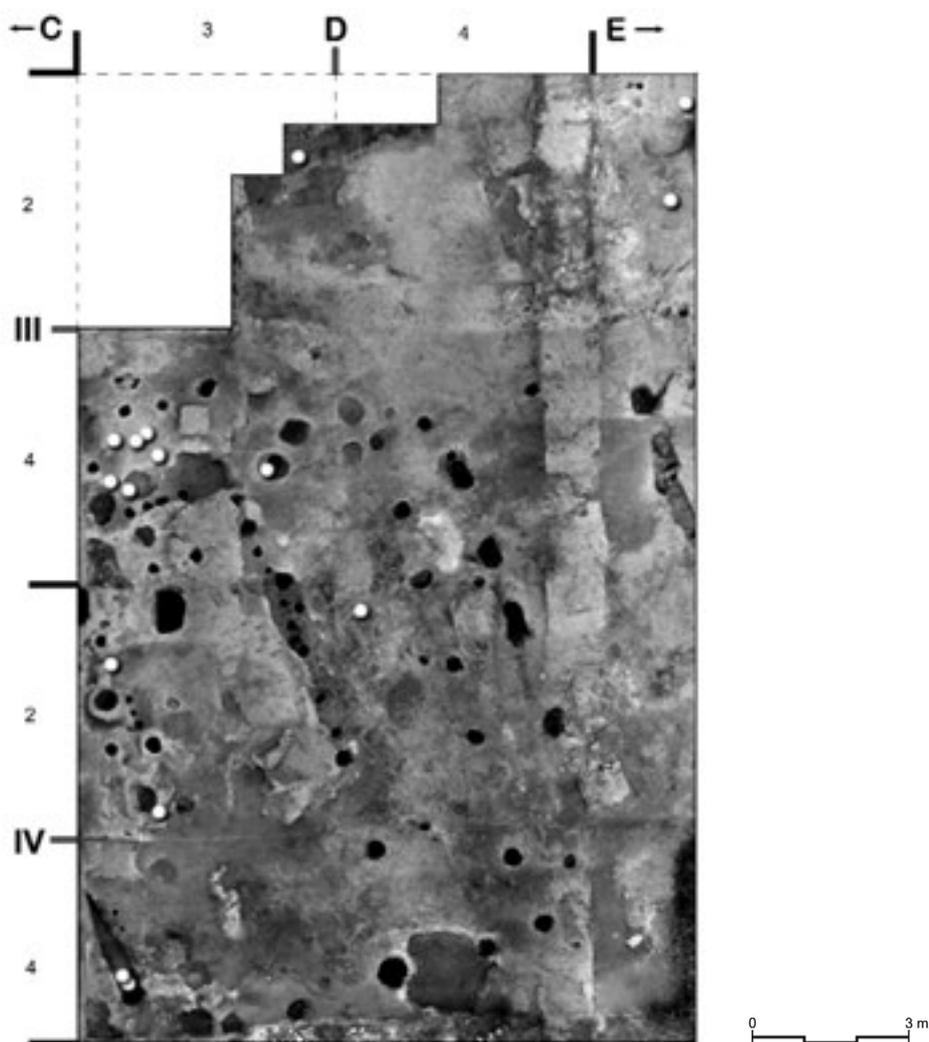

Fig. 2. Vinča, Belo Brdo, distribution of spondylus bracelets across the area excavated 1998–2001
(Field documentation – courtesy Nenad Tasić)

dered unusual, since their value was based on difficult conditions of supply, while further possibility of secondary use still existed. Direct confirmation of the maximal use and prolonged duration of those objects on other sites can be illustrated by an example of »repair« of the bracelet in the grave 43 in Varna²⁵, or »remake«, as it was the case on the site Hirsova in Romania (Gumelnica culture), where the beads were made out of the broken bracelets.²⁶

SPONDYLUS IN THE REGION OF CENTRAL AND NORTH BALKANS: SITES AND CONTEXTS

The central and north Balkans represents the zone of dividing of the Adriatic region and Carpathian Basin.

Consequently, Neolithic communities of the region probably acted as intermediaries in supply and further distribution of spondylus towards the North. By discoveries on the sites Obre I²⁷ and Obre II²⁸ in the central Bosnia the continuous line of exchange was established on relation Adriatic coast (Danilo) – central Bosnia (Kakanj, Butmir) – lower Danube area (Vinča) – Carpathian Basin. The period between the first appearance of the spondylus artifacts (around 5500 calBC)²⁹ and their definite disappearance from the culture inventory of the prehistoric communities (around 4300 calBC),

²⁵ Seferiades 1995: 241.

²⁶ Comsa 1973: 67.

²⁷ Benac 1973: 44.

²⁸ Benac 1971: 97–100.

²⁹ Müller 1997.

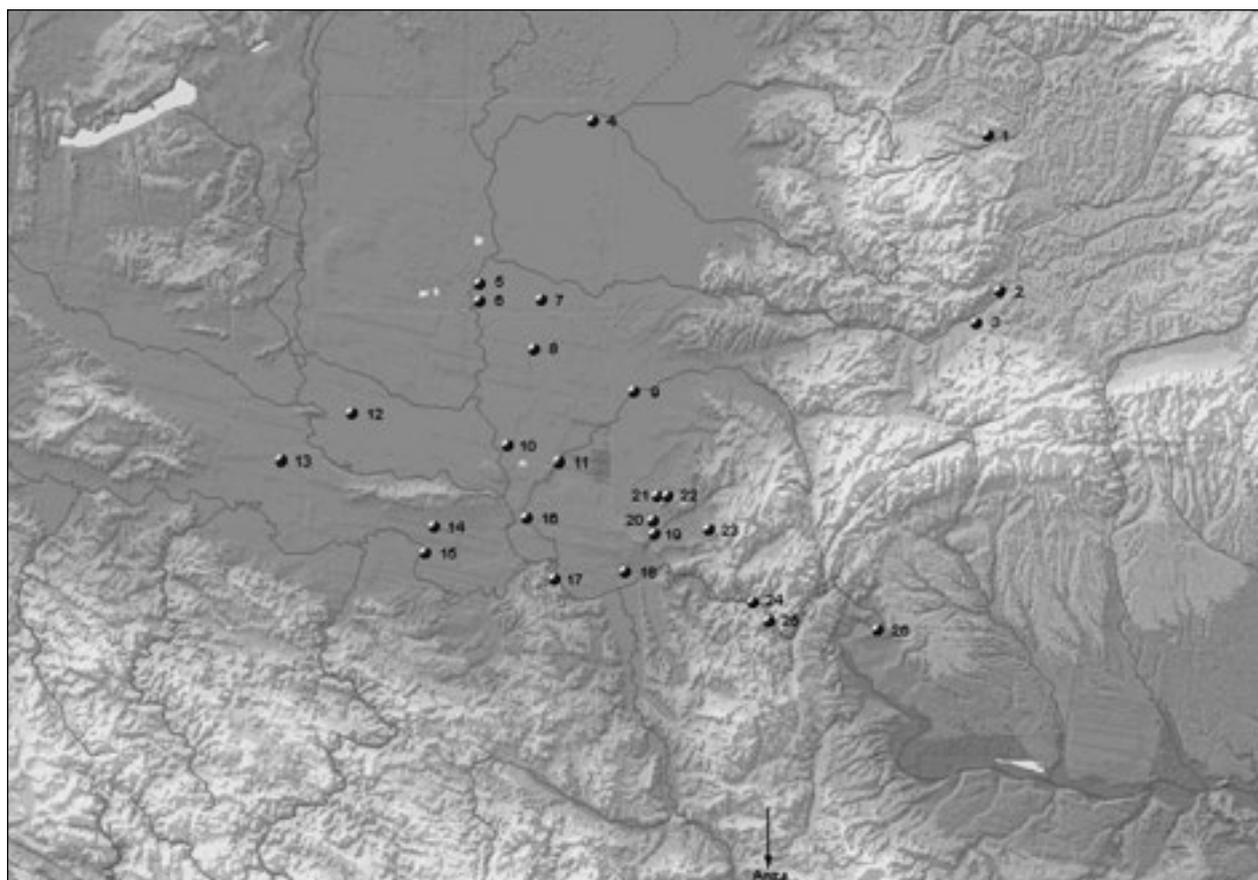

Fig. 3. Distribution of *Spondylus* findings in Starčevo and Vinča cultures. Starčevo culture sites: 1. Gura Baciului, 4. Endröd 119, 5. Srpski Krstur, 7. Besenova Veche, 13. Vinkovci, Tržnica, 14. Ruma, Zlatara, 25. Lepenski Vir; Vinča culture sites: 2. Alba Iulia, 3. Tartaria, 6. Novi Kneževac, 8. Kikinda, 9. Parta, 10. Aradac, 11. Botoš, 12. Odžaci, Mostonga, 15. Gomolava, 16. Opovo, 17. Vinča, 18. Gaj, Čolak, 19. Potporanj, 20. Vršac, Potporanje Granice, 21. Vršac, At, 22. Vršac, Kozluk; 23. Racasdia, 24. Ljubcova, 26. Ostrovul Corbului.

on the central and north Balkans is marked by the end of the Starčevo culture, as well as with the beginning, development and disappearance of the Vinča culture.³⁰

Spondylus findings in the Starčevo culture

In the Starčevo culture spondylus items are not numerous (fig. 3). Their presence is recorded on only few sites, sometimes with interesting accompanying context, but mostly without data on the chronology of findings and sites. There is an evidence of spondylus findings on the Starčevo settlement on the Lepenski Vir site. Related to this site, phase IIIb, a necklace is found made of beads, which are allegedly made of spondylus and paligorskite.³¹ According to the statement of the author, this necklace is found in deeper pottery vessel.

According to J. Chapman, findings are registered also on the sites Srpski Krstur, Besenova Veche and

Anza³², while »amulet« of unknown shape originates from the site Tržnice in Vinkovci.³³ This amulet was found in a child grave, together with two vessels of the Vinča type and fragments of Starčevo pottery. The child was buried in the contracted position in the grave located inside the settlement.

The relation between spondylus and burring ritual is also confirmed on the site Zlatara near Ruma.³⁴ On the edge of the settlement two grave pits are discovered housing three buried individuals. Several spondylus beads are found in the grave of a woman, aging 40–45, who is buried in the contracted position, lied on the left

³⁰ Müller 1997: 95; Gläser 1996.

³¹ Srejić 1969: 173.

³² Chapman 1981: 319.

³³ Dimitrijević 1979: 241.

³⁴ Leković 1985: 160–161.

side and oriented west east. Burial was practiced with complex ritual what is visible by numerous offerings: pottery fragments, few whole and several fragmented vessels, two stone made axes, two flint blades, two bone points, a clay weight, and several pieces of quartzite. The ritual was improved with over 7000 snail shells of *Helix pomatia* and a large number of domestic and wild animals bones.³⁵

Out of the central Balkans, but within the distribution range of Starčevo–Körös–Kriš complex several more spondylus findings are known. One fragmented bracelet was discovered on the site Gura Baciului, in the layer belonging to the beginning of the Starčevo–Kriš culture.³⁶ This finding might be considered dubious, since the author states that the fossil clam of the genus *Pectunculus* is in question.³⁷ But, similar findings should be expected in future in the Carpathian Basin as pointed by a fragment of the spondylus bracelet found in the rubbish pit on the site Endrod 119.³⁸ So far, this is the most northern finding of spondylus within Starčevo–Körös–Kriš complex. This finding is very difficult to date since the pit it was found in contained material from different periods of Körös culture, including the pottery with white painting from the early phase, but also typical forms of Proto-Vinča.³⁹

These are the only known spondylus findings in Starčevo–Körös–Kriš complex till now. Surveying their distribution and chronology the importance of the sites Anza and Gura Baciului should be pointed out. The first site is located in FRY Macedonia, at the distance of around 45 km southeast of Skoplje, in the region called Ovče polje. It is a multi-layered site, with four distinguished stratigraphic phases. According to the Anglo-Saxon literature the first three phases are included in the pre-Vinča horizon or in the Starčevo culture⁴⁰, although M. Garašanin made distinguish of several akin sites in this region and termed them as the group Anzabegovo–Vršnik.⁴¹ Spondylus ornaments were found in all phases (beads), from approximately 6100 calBC till around 5200 cal BC, while bracelets were discovered only in phases II and IV.⁴² The position of this site situated between southeast zone (the eastern part of the Balkan peninsula), which probably was supplied from Aegean, and northwest zone (west Balkan, Carpathians and central Europe), which was supplied from the Adriatic, offers in addition some other indications and opens new dilemmas. For example, how comes that so deep in continental hinterland spondylus findings originated chronologically much earlier appear that by no means could be coordinated with similar findings in Aegean and Adriatic. V. Miložić

severely criticized the chronology and conclusions made on stratigraphy in his survey of this site monograph.⁴³ But even if we put aside this critique and division on four phases and rely only on presented C 14 chronology, still till now known conclusions on chronology of the spondylus objects use are questionable. Possible assumptions are:

- spondylus in the earlier phases of the Anza settlement originates from the east Adriatic coast. This would mean that chronology of spondylus exchange in the region should be regarded at least 500 years older, and even there is no convincing trace of the manner it was happening. There are no sites with spondylus findings at central and west Balkans from that period and it is not possible to prove this kind of connection for the time being,

- spondylus comes from the Aegean area to which this region naturally inclines. In this case, the absolute dates for the early layers in Anza (around 6100 calBC) would really indicate the exchange whose beginnings would be much earlier than beginnings of the exchange in the northwest circle. But, paradoxically, spondylus findings in this region begin intensively to appear much later, only around 5100 calBC⁴⁴, so this space and geographic relation is not, as in previous case, supported by archaeological evidences.

Further research would certainly settle this dilemma either in one of presented direction, or confirm Miložić's doubt. Until that moment, this dilemma has, for the central and north Balkans, much wider implications. There is a question as whether spondylus in the Starčevo culture arrives through contacts with then contemporary settlements of the Vinča culture, or, on the other hand, this kind of exchange has deeper roots and dates back to the Early Neolithic. Intensive exchange of this article in the north Balkans followed immediately after establishing the Vinča culture in the lower Danube area, and probably manifested also in the particular peripheral regions. This could be especially the case on the borders as places of encounter with surviving

³⁵ Leković 1985: 161.

³⁶ Lazarovici and Maxim 1995: 154, fig. 26, 1.

³⁷ Vlassa 1976: fig.14, 11.

³⁸ Makkay 1990: fig.4, 3.

³⁹ Makkay 1992: 127.

⁴⁰ Gimbutas 1976; Chapman 1981.

⁴¹ Garašanin 1979: 84.

⁴² Gimbutas 1976: 243–255.

⁴³ Miložić 1978: 548–559.

⁴⁴ Müller 1997.

tradition of Starčevo type, furthermore characterized by strong exchange mechanisms. Although precise chronology for the majority of the Starčevo culture sites with spondylus findings is missing, it should be supposed that at least some of them are contemporary with the beginning of the Vinča culture. The evidence of fragmented bracelet (made of spondylus?) from Gura Baciului site, in the layer dated to late 7th millennium BC, namely the beginning of the Starčevo culture, shows possibility of other solution. Translated into the regional context, that would mean that spondylus articles trade, though limited in volume, began much earlier than 5500 calBC. This is evidenced by sporadic findings in the Early Neolithic sites of southeastern Europe (Achilleon, Karanovo I, Čavdar).⁴⁵ The real fundamental capacities for such kind of exchange existed in the Starčevo culture⁴⁶, but for its realization the motifs beyond practical and economical requirements were also needed.

Spondylus ornaments on the Vinča culture sites

Difference in relation to the Starčevo culture is easily recognizable since spondylus items are found on more sites and they are much more numerous (fig. 3). However, spatial distribution is not substantially different, for they are still being found on the sites along the Danube banks and northward. Exchange network is not limited only to the north Balkans but is developing deeper in the hinterland of the continent throughout entire Carpathian Basin. This is why the Vinča culture bearers, besides ensuring spondylus for their own need, probably acted as intermediaries in this exchange providing northern population with valuable raw material and taking at the same time something in return on the reciprocity base. Spondylus objects in the Vinča culture are mostly located in the Danube area⁴⁷, but again with the exception of Anza, which is situated much further on the south and stands isolated from the other sites of the Vinča culture with its spondylus findings.⁴⁸ In Anza out of this phase (IV) there are numerous findings (fragmented bracelets and beads), and it seems that this settlement was supplied with spondylus out of the Aegean area.

Concerning Pannonian Vinča sites spondylus items are discovered in various contexts. In the sites Novi Knjaževac, Aradac, Vršac, Potporanj⁴⁹, Gaj-Čolak, Vinča⁵⁰ and Opovo⁵¹ they are generally related to the settlements without closer information on the context. The circumstances are even more uncertain with three bracelets and one necklace from Kikinda⁵², for which it is

not known neither cultural affiliation (the Vinča culture?) nor general references about the sites (settlement, grave, etc.). There are no precise data about findings from Romanian sites Racașdia, Ostrovul Corbului, Ljubcova and Parta, while a hoard with spondylus beads is related to the settlement of Alba Iulia.⁵³

But, there are sites showing significantly different picture and the real value of spondylus is possible to evaluate only on these examples. Such a case is with the findings in the site Živanićeva Dolja, near by the village of Botoš in the Zrenjanin surroundings. Here a large number of the whole and fragmented bracelets were found inside necropolis of the Vinča culture as well as several pendants and necklaces made of spondylus.⁵⁴ But, the most remarkable is the item (pendant, amulet or belt buckle?) which is found in the site Mostonga near by Odžaci in the grave of the Vinča culture member.⁵⁵ The item shows visible traces of use, but it seems that its value for the deceased actually comes out from its six symbolic representations that are arranged in a semicircle and explained by Seferiades as mythogram.⁵⁶ This is, for time being, a unique finding in the frame of spondylus world and to a certain extent the parallel could be made only to famous Tartaria tablets.

The site of Tartaria became famous just because findings of three clay tablets, out of which one depicts the hunting scene while the other two present so-called Vinča symbols. While most of attention was paid to this group of findings⁵⁷, other objects found in the context somehow remained neglected. These tablets are found in a pit together with 26 clay figurines, two figurines made of alabaster, and one bracelet made of spondylus. The pit was filled with ash, and certainly it is important to notify that inside it were found disarticulated human bones (individual age 35–40 years). As it was the case with the unique finding from Mostonga, here the context that yielded spondylus

⁴⁵ Kalicz and Szenaszky 2001: 28.

⁴⁶ Tasić 2000; Tripković 2001.

⁴⁷ Chapman 1981; Willms 1985; Müller 1997.

⁴⁸ Gimbutas 1976.

⁴⁹ Milleker 1938.

⁵⁰ Chapman 1981: 318–319.

⁵¹ Tringham et al. 1992: 368–370.

⁵² Marinković 1998.

⁵³ Comsa 1973: 71.

⁵⁴ Milleker 1938: 113, 148.

⁵⁵ Karmanski 1977: fig. 22.

⁵⁶ Seferiades 1995: 242.

⁵⁷ Vlassa 1963: 485–495.

bracelet is unusual. The analogy to this finding also might be searched in a hoard from the site Kremenjak near Čoka of the Tisa culture.⁵⁸ On this site in one biconical amphora, high around 30 cm, there were fragmented and whole pieces of the spondylus ornaments (bracelets, a pendant, beads), together with 3 marble idols, 105 marble buttons, an ochre lump, as well as several unidentified objects. A fragment of a human bone found inside the amphora gives a special meaning to this finding.

Spondylus findings from the Gomolava site also arise some dilemmas.⁵⁹ Two spondylus items are found near by a pottery pile, in a layer of the phase Gomolava II, which is related to post-Vinča life on the site, and is characterized by the material very similar to that of the Sopot–Lendjel and Tiszapolgar culture. In this period numerous settlements of the late Vinča culture in the eastern Srem and the lower Danube area continue to exist, as well as those of the Lendjel culture in west Srem, Slavonia and Transdanubia. Consequently, spondylus items might come to Gomolava site either through the contacts with the late Vinča or Lendjel culture bearers.⁶⁰ It seems that distribution of spondylus required stabile mechanisms of exchange, which could be established only in the settlements of strong economic potential and developed contacts. The Vinča culture centers in the Danube area, during the long history of their existence had these basic preconditions, above all, due to their location, which itself gave such guaranties. On the other hand, it is more than obvious that spondylus exchange towards north happens until the end of the existence of the large centers of the Vinča culture, and the time when its basic socioeconomic unit become small settlements, probably composed of a few households.⁶¹

FURTHER RESEARCH PERSPECTIVES

The research of the early modes of the trade, the identification of the objects to be exchanged and ways of its happening are certainly some of the most important tasks of prehistoric archaeology. This kind of research consider the items made of spondylus due to their exotic origin and significance of the context within they are found, often analogous with the ethnographic examples out of different parts of the world. The central and north Balkans, the region situated between raw material sources and central Europe, acted as intermediary in the transfer of these items towards the North. But, this was not its mere role. The

cultures that flourished in the Neolithic of this region received these items, as well as knowledge about exotic places of their origin, and took part in creation of their meaning and evaluation in its further transfer toward the North. It is unnecessary to prove value of spondylus in this respect, since the spondylus items presence in the graves certainly indicate the prestige of the buried individuals and their distinction from the other members of the society. It is much more important, in this case, to understand the meaning of the items, i.e. what was the story that made them valuable and initiated the exchange throughout the European continent. So far the territory of the Vinča culture with its spondylus findings is the only one that offers the potential for answering to these questions. An amulet from Mostonga with its symbolic presentations probably hides some more connotations of possible meanings of spondylus, and Seferiades is absolutely right when pays the utmost attention to this item. Though, it is much more uncertain if partially the solution is found in Tartaria tablets. It is to be reminded that these tablets were recovered in a ritual pit, together with other articles of the cult, among which there was a spondylus bracelet. By analyzing the nature and content of the pit it becomes evident that the explanation of the circumstances of its creation, requires mosaic-like composing of all available information about it. The presence of the spondylus bracelet therefore could not be put aside. Coexistence of all the items in the pit indicates that maybe their meanings are complementary. Because of that, it is not too pretentious to point out that Tartaria tablets are not fully understandable without previous comprehending of the role of this spondylus bracelet, neither the opposite approach is possible.

Precisely, in this kind of situation the main obstacle to interpreting spondylus findings could be seen. Its surmounting is however possible, and requires publication and detailed analyses of as much as possible items in the regional context. Presentation of the spondylus findings from the type-site of the Vinča culture has for a goal compensation of these shortcomings. Although we are still in situation not to insist on final solutions, it is evident that findings from this site may direct these researches in other directions. The number

⁵⁸ Kalicz et al. 1990: 150.

⁵⁹ Brukner 1980–1981: 24.

⁶⁰ Brukner 1980–1981: 24–25.

⁶¹ Tringham 1992.

of spondylus findings in the Vinča culture sites significantly varies and we need to establish what made these differences. Belo Brdo, Botoš and the group of sites near Vršac are distinguished by numerous findings, but we do not know whether their nonexistence on the other sites is the outcome of insufficient study, or non-recognition of the material, or they are really missing. A good example is Belo Brdo, from where we have only fragmentary data of spondylus, but new research showed that we should expect them in a large quantity. By directing the attention to this kind of material it

might be solved a dilemma whether they appear in the central Balkans south of the Danube, which would in the same time mean significant widening till now known distribution area of the spondylus findings. According to the published material related to the sites Boljevac⁶², Drenovac⁶³ and Divostin⁶⁴, these indications seem justified, but they have to be confirmed by reexamination of data of the row material kind.

Translated by:
Aleksandra Stojković & Vesna Dimitrijević

---

⁶² Mrkobrad 1982: 29.

⁶³ Chapman 1981: fig.143, 18.

⁶⁴ McPheron, Rasson and Galdikas 1988: 330, fig. 11.5.

BIBLIOGRAPHY:

- Антоновић, Д. 1992.** *Предмети од гачаној камена из Винче*, Центар за археолошка истраживања, Београд.
- Arduini P. & Teruzzi G., 1986.** *The MacDonald Encyclopedia of Fossils*, Macdonald & Co Publ., 1-317.
- Венас, А. 1971.** Obre II – neolitsko naselje butmirске групе на Гornjem полју, *Glasnik Zemaljskog Muzeja BiH* 26, 5-300.
- Венас, А. 1973.** Obre I – neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture на Raskršću, *Glasnik Zemaljskog Muzeja BiH* 27/28, 5-171.
- Brukner, B. 1980-1981.** Zum Problem der Auflösung der Frühäneolithischen Kulturen, *Archaeologia Jugoslavica* 20-21, 16-26.
- Chapman, J. 1981.** *The Vinca Culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*, BAR International Series 117, Oxford.
- Clark, J.G.D. 1952.** *Prehistoric Europe. The Economic Basis*, London.
- Comsa, E. 1973.** Parures neolithiques en coquillages marins decouvertes en territoire roumain, *Dacia* 17, 61-76.
- Dimitrijević, S. 1979.** Severna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 2, 229-362, Sarajevo.
- Garašanin, M. 1979.** Centralnobalkanska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 2, 79-212, Sarajevo.
- Gimbutas, M. 1976.** Ornaments and Other Small Finds, In *Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*, ed. M. Gimbutas, 242-256, Los Angeles.
- Gimbutas, M. ed. 1976.** *Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*, Los Angeles.
- Kalicz, N. i dr. 1990.** Katalog der ausgestellten Funde. *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, Maier-Arendt, W. (Hrsg.), 141-153, Frankfurt am Main.
- Kalicz, N. Szenaszky, J. 2001.** Spondylus-Schmuck im Neolithikum des Komitats Bekes, Südostungarn, *Praehistorische Zeitschrift* 76 (1), 24-54.
- Karmanski, S. 1977.** *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odzaka*, Odzaci.
- Korek, J. 1989.** *Die Theiß-Kultur in der Mittleren und Nördlichen Theißgegend*, Budapest.
- Leković, V. 1985.** The Starčevo Mortuary Practice – New Perspectives, *Godišnjak XXIII Centar za balkanološka istraživanja* 21, 157-172.
- Makkay, J. 1990.** Knochen-, Geweih- und Ebeizahngegenstände der frühneolithischen Körös Kultur, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 23-58.
- Makkay, J. 1992.** Excavation at the Körös Culture Settlement of Endrod-Öregszolok 119 in 1986-1989, *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary* (I), 121-194, Budapest: Archaeolingua.
- Malinowski, B. 1979.** *Argonauti zapadnog Pacifika*, Beograd.
- Маринковић, С. 1998.** Накит од спондилус шкољке у Народном музеју у Зрењанину, *Glasnik muzeja Банаџа*, 15-17.
- McPherron, A. Rasson, J. and Galdikas, B. 1988.** Other Artifact Categories, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, McPherron, A. and Srejovic, D. (ur.), 325-344, Pittsburgh-Kragujevac.
- Mrkobrad, D. 1982.** Selo Boljevci kod Zemuna – srednjevekovno i praistorijsko naselje, *Arheološki pregled* 23, 28-32.
- Lazarovici, G. Maxim, Z. 1995.** *Gura Baciului*, Cluj-Napoca.
- Milleker, F. 1938.** Vorgeschichte des Banats: Neolithikum, *Starinar* XIII, 102-166.
- Milojčić, V. 1978.** Besprechungen und Anzeigen. *Germania* 56 (2), 548-559.
- Müller, J. 1997.** Neolithische und chalkolithische Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion. *Xrovos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Becker, K. Dunkelmann, M. L. Metzner-Nebelsick, C. Peter-Röcher, H. Roeder und Terzan, B. (hrsg.), 91-106, Espelkamp.
- Gläser, R. 1996.** Zur absoluten Datierung der Vinca-Kultur anhand von C-Daten, *The Vinca Culture, its Role and Cultural Connections*, F. Drasovean (ed.), 141-162, Timisoara.
- Миловановић Б. и Пантић Н. (едс.), 1987.** Фосили Србије, регистар, *Геологија Србије*, В-2, 1-247, Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког факултета, Универзитет у Београду, Београд.
- Renfrew, C. and Bahn, P. 1991.** *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, London.
- Renfrew, C. and Shackleton, N. 1979.** Neolithic Trade Routes Realigned by Oxygen Isotope Analyses, *Problems in European Prehistory*, Renfrew, C. (ed.), 183-189, Edinburgh.
- Seferiades, M. L. 1995.** Spondylus Gaderopus: The Earliest European Long Distance Exchange System, *Porocilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 22, 238-256.

- Shackleton, J. and Elderfield, H. 1990.** Strontium isotope dating of the source of Neolithic European Spondylus shell artefacts, *Antiquity* 64 (243), 312–314.
- Срејовић, Д. 1969.** *Лејенски Вир. Нова праисторијска култура у Подунављу*, Београд.
- Срејовић, Д. Јовановић, Б. 1959.** Оруђе и оружје од кости и накит из Винче, *Старинар IX–X*, 181–190.
- Tasić, N. 2000.** Salt Use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula, *Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*, BAR International Series 854, L. Nikolova (ed.), 35–40.
- Тодорова, Х. 1978.** *Енеолит Българија*, Софија.
- Тодорова, Х. Ваисов, И. 1993.** *Новокаменната епоха в Българија*, Софија.
- Todorova, H. 2000.** Die Spondylus-Problematik heute. Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa, S. Hiller und V. Nikolov (hrsg.), 415 – 422. Wien: Phoibos.
- Tringham, R. 1992.** Life after Selevac: Why and how Neolithic Settlement is abandoned, *Balkanica* 23, 133–146, Beograd.
- Tringham et al. 1992.** Excavation at Opovo, 1985–1987: Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic, *Journal of Field Archaeology* 19 (3), 335–386.
- Трипковић, Б. 2001.** Улога опсидијана у неолиту: утилитарни предмети или средство престижа, *Гласник српској археолошкој друштва* 17, 21–41.
- Tykot, R. H. 1996.** Obsidian Procurement and distribution in the Central and western Mediterranean, *Journal of Mediterranean Archaeology* 9.1, 32–82.
- Vassits, M. 1910.** Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908, *Prähistorische Zeitschrift* 2 (Heft 1), 7–16.
- Васић, М. 1932.** *Преисториска Винча I*, Београд.
- Venci, S. 1959.** Spondylus šperky v podunajskem neolitu, *Archeologické rozhledy* XI (5), 699–741.
- Vlassa, N. 1963.** Chronology of the Neolithic in transylvania in the Light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy, *Dacia* 7, 485–495.
- Vlassa, N. 1976.** *Neolithic Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj–Napoca.
- Willms, C 1985.** Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. *Germania* 65 (2), 331–343.

Резиме: ВЕСНА ДИМИТРИЈЕВИЋ, Рударско-геолошки факултет, Београд
БОБАН ТРИПКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

НОВИ НАЛАЗИ ОД СПОНДИЛУСА У ВИНЧИ: КАМПАЊЕ 1998-2001 И РЕГИОНАЛНИ ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ

Током протеклих стотинак година остварено је неколико значајних покушаја да се кроз синтетичке осврте на дистрибуцију, хронологију употребе и врсту артефаката сагледа значај и улога спондилуса у животу праисторијских заједница на европском континенту. Дуга историја интересовања за ове налазе проистиче из егзотичног порекла шкољке као и из специфичности самих артефаката који су углавном ограничени на декоративне форме (наруквице, привесци, перле). Црно море и фосилна лежишта у различитим деловима централне Европе су дуго времена фигурирала као локације од велике важности за иницијалну дистрибуцију спондилуса. Анализе изотопа стронцијума, урађене током последњих деценија су, међутим, показале да фосилне шкољке нису употребљаване, као и да хладна вода Црног мора не представља биотоп погодан за развој спондилуса. Резултати ових анализа упућују на Медитеран као њихову природну средину те, према томе, Егеју и/или Јадран треба посматрати као место одакле је кренула дистрибуција спондилуса.

Дистрибуција налаза од спондилуса на праисторијским археолошким локалитетима обухвата читав европски континент, сем западног Медитерана и северне Европе. У унутрашњост Балкана је највероватније била усмерена долинама река које су у праисторији потврђене као комуникације (долине Вардара, Струме, Месте, Марице и Неретве), али није била ограничена само на континентално залеђе, већ се Дунавом и Тисом природно даље настављала кроз читав Карпатски басен, све до западне Европе. При томе је интересантно да је највећи број локалитета са налазима спондилуса лоциран у црноморској области, Карпатском басену и даље у централној Европи док се, супротно очекивању, мали број налаза среће у медитеранској области, у непосредној близини њихове животне средине. Тиме се налази од спондилуса шкољке значајно разликују у поређењу са другим врстама егзотичних роба (нпр. у односу на опсидијан), које показују изузетну концентрацију у региону порекла сировине и значајно опадање у количини налаза са повећањем удаљености од извора.

Помало је чудна ова ситуација да се највећи број налаза од спондилуса среће на локалитетима и у културама које немају директан контакт са природном средином шкољки, па тако ни могућност једноставне и лаке набавке. Очигледно је да велико распрострањење достижу тек у културно-историјским периодима које карактеришу сложени механизми размене и социо-економски системи који је могу подржати. Али, ову размену прате и категорије значења које немају искључиво практични значај нити се могу једноставно објаснити израженом склоношћу ка естетици или употребној вредности спондилуса. Дobar пример улоге и значења предмета од спондилуса дао је Б. Малиновски у сјајној етнограф-

ској студији размене на тробријанским острвима у Полинезији. Тамо су огрлице од спондилуса учествовале у церемонијалној размени, поседовале су симболичку и статусну димензију, али и практичну јер су утицале на одржавање и појачање контаката током којих је размењивана и роба за свакодневну употребу. Без обзира што је овакву врсту размене тешко аналогично пребацивати у друго време и на други континент она и даље остаје један од најзначајнијих примера за објашњење контекста размене у којој су учествовали и артефакти израђени од спондилуса.

У Европи је познато око 200 локалитета са налазима спондилуса и то у распону од раног неолита до касног енеолита. Утврђивањем прецизне хронологије за поједине области приближно су одређене и културне зоне у којима су ови предмети циркулисали. Наиме, остављајући по страни налазе необрађених спондилуса који се у јадранској области и у Егеји јављају још у 7. миленијуму п.н.е., приметно је да хронологија артефаката између ове две области показује извесна одступања. На подручју Јадрана, укључујући континентално залеђе као и централни Балкан, накит од спондилуса се јавља од 5500 calBC, док је дистрибуција ка централној Европи започела нешто касније, око 5400 calBC. У егејској области и на западној обали Црног мора појава накита од спондилуса је хронолошки јединствена и дешава се око 5100 calBC. У оба региона налази дефинитивно ишчежавају након 4300 calBC. Услед делимичне разлике у хронологији употребе оправдано је издвајање два културна круга, односно две трговинске мреже за размену спондилуса. Први обухвата централни и западни Балкан, Карпатски басен и централну Европу, док су у други укључени егејска област и западна обала Црног мора. Подела на ова два региона постаје још очигледнија ако се има на уму да су поједини предмети од спондилуса типолошки ограничени на своју дистрибутивну зону и да се не јављају у другој. Мада се ова подела на зоне чини исправна, и мада има своју потврду у хронологији и типологији артефаката, постоје бројни разлози због чега не треба потпуно одбацити ни помисао да током 5. миленијума п.н.е. између ова два подручја постоји ограничена размена спондилуса. Они су углавном социјалне природе и тичу се специфичних услова или околности у којима се размена одиграва, а не мањи доказ су и снажни културни контакти са источним Балканом (преко винчанске културе) као и лака могућност комуникације Дунавом.

Предмети од спондилуса немају велики репертоар облика. У највећем броју случајева су у питању основне форме накита: наруквице, огрлице и привесци. Привесци се јављају у неколико облика и поједини типови су ограничени само на један регион, за разлику од перли и наруквица које су универзалне категорије накита и показују мало разлика између

две дефинисане зоне. Контексти у који су ови предмети депоновани такође значајно варирају па се налазе у насељима, у културном слоју или као оставе, у изолованим гробовима или у некрополама. Кроз анализу контекста се заправо види како вредност спондилуса расте са повећањем растојања од извора. У подручјима где су ове дистанце представљале тешко премостиву баријеру депоновање спондилуса има најконкретнију манифестацију, у гробу, као прилог или власништво преминуле индивидуе. Због чега се спондилуси најчешће јављају у подручјима која су удаљена од Медитерана? Шта је покренуло њихово учешће у размени? Каквим је конкретним мотивима она била изазвана? Ово су само нека питања које је могуће поставити. Одговори на њих, пак, захтевају другачију врсту анализе која ће подједнако узети у обзир и културне и социјалне факторе и етнографске студије, али најпре мора бити урађена комплетна презентација налаза из музејских збирки као и са нових ископавања.

У старчевачкој култури налази од спондилуса нису чести. Њихово присуство је забележено на само неколико локалитета, углавном у подунавској области, понекад у занимљивом контексту (гроб, остава), али углавном без података о хронологији налаза или налазишта. Стога се поставља питање начина дистрибуције и временске припадности ових налаза. Да ли су спондилуси у старчевачку културу доспели кроз контакте са истовременим насељима винчанске културе или, пак, ова врста размене има дубље корене и сеже до самих почетака неолита на овом простору. Основни капацитети за такву врсту размене у старчевачкој култури јесу постојали, али за њено остварење су били неопходни и мотиви изнад практичних и економских.

У касном неолиту централног Балкана, у винчанској култури, спондилуси се срећу на више локалитета и у знатно већем броју. Територијална распрострањеност се, међутим, битније не мења јер се и даље јављају на локалитетима уз обалу Дунава и северно од ње. У ово време мрежа размене није ограничена само на Балкан већ се шири и дубље у унутрашњост континента, кроз читав Карпатски басен. Због тога су припадници винчанске културе, сем обезбеђивања спондилуса за властите потребе, вероватно деловали и као посредници у овој размени, обезбеђујући вредну сировину и за северњачке популације и узимајући од њих нешто на бази реципроцитета. За дистрибуцију спондилуса су били потребни стабилни механизми размене, који су могли бити остварени само у насељима са јаким економским потенцијалом и изграђеним контактима. Центри винчанске културе у Подунављу су током дугог периода свог постојања ове основне предуслове испуњавали између осталог и зато што је њихов положај, сам по себи, гарантовао такве контакте. Сем тога, више је него упечатљиво да се размена спондилуса

према северу дешава све до тренутка када велики центри винчанске културе престају да постоје.

Превазилажење дилема које су у овом раду изнете захтева детаљну анализу и публикавање што већег броја налаза у регионалним оквирима. Преглед налаза од спондилуса са епонимног локалитета винчанске културе има за циљ да део ових пропуста надокнади. М. Васић је у извештају о ископавањима овог налазишта у 1908. години публиковао девет фрагмената наруквица од шкољки док слични предмети из каснијих истраживања нису објављени. Нова истраживања показују да су на овом налазишту предмети од спондилуса заступљени у великом броју.

Током кампања 1998–2001 укупно је пронађено 14 фрагмената наруквица од спондилуса и сви су, сем једног, везани за простор куће. Овим се не мисли искључиво на унутрашњи простор грађевине, јер су неки фрагменти пронађени у фундаменту куће и испунама стубова.

За израду ових наруквица нису коришћене фосилне шкољке о чему сведочи њихова боја – млечно бела на неким примерцима, медно-жута на другим, док се на неким примерцима очувала у траговима и карактеристична ружичаста боја спољашњег слоја љуштуре, која се на фосилима не очува. Овим запажањима су потврђени резултати анализа изотопа стронцијума, урађени на узорцима из ранијих кампања истраживања, према којима је извесно њихово меди-теранско порекло.

У изради наруквица искоришћена је закривљеност капка: трака наруквице исецана је испод браве и по максималном пречнику који допуштају ивице капка. У горњој половини капка трака наруквице је управна на пречник, а у средишњем делу се спирално савија и прелази у хоризонтални положај – паралелно пречнику капка. Спирално повијање имало је за последицу атрактиван, посебан и препознатљив облик наруквице. Друга особина, због које је спондилус примарно привлачио пажњу, је његова боја – ружичаста боја спољашњег слоја љуштуре, која је на неким фрагментима очувана у већој мери, а на другима само у траговима или недостаје. На израђеним наруквицама, препознају се местично и нараштајне пруге које се виде на уздужном и попречном пресеку капка, као и јамице бравног апарата. Осим мањих разлика у дебљини и ширини, сви фрагменти су припадали наруквицама сличног облика и »изрезаних« из љуштуре на сличан начин.

Презентовање спондилуса, пронађених током последњих кампања истраживања (1998. 1999. и 2001.) има за циљ да попуни празнине у познавању егзотичних материјала са овог налазишта, али и да укаже на неке специфичности и даље правце истраживања ове врсте налаза на локалитетима винчанске културе.

MIODRAG TOMOVIĆ
Archaeological Institute, Belgrade

A HEAD FROM KARATAŠ ATTRIBUTED TO EMPEROR CLODIUS ALBINUS

Abstract. – In the fortress on the Karataš site (Diana), which was enclosed in the Djerdap part of the Danube limes, a male head has been discovered, with portrait characteristics showing it as an official, imperial portrait. It is a portrait belonging to a specific, small group of imperial portraits originating from the territory of the Roman Empire, with the problem of identification and interpretation present in the international archaeology ever since the end of the 19th century. The find of the head from Karataš is connected with the mentioned small group of portraits belonging, according to a group of authors, to Septimius Severus (193–211), while the other group thinks it is a portrait of Clodius Albinus (193–197). After a few decades, this is the first discovered find belonging to this group, which again actualizes the problem who of the mentioned two emperors was portrayed on the head from Karataš.

Key words. – Roman sculpture, imperial portrait, end of the 2nd/beginning of the 3rd century, the Djerdap part of the limes, Septimius Severus, Clodius Albinus.

In the fortification on the Karataš locality (classical Diana)¹ enclosed in the Djerdap zone of the Danubian border, a man's head was discovered, with all the characteristics of an official, imperial portrait. Unfortunately, this important find remained unknown not only to our, but also to foreign scientific public (the portrait was not published within any specific work, with emphasized reasons of its distinction among the Moesia Superior portrait sculptures as one of the most important finds; it has been usually presented in the exhibition catalogues).²

The head from Karataš (Fig. 1. a–c) belongs to a special type of Roman imperial portraits which are problematic for the archaeologists around the world, since they have not been identified or illuminated since the end of the 19th century. One of the best connoisseurs (not only of that period) of the imperial portraits' iconography, J. J. Bernoulli, in his famous and still essential and pertinent work³ has collected and analyzed all, till then, discovered works of this type: stylistically and iconographically analogous imperial portraits with an open problem still unsolved up to present days. It is the problem of the identification of a person presented through these sculptures chronologically clearly dated to the end of 2nd, or to be more precise, the last decade of

the century. The decade, after the murder of Commodus in 192 till 197, distinguished by bloody wars between the five aspirants to the imperial throne in Rome, with

¹ A fortress (built around the middle of the 1st century, definitely destroyed by the end of the 6th century) located about 10 km upstream Kladovo. On the results of previous explorations see: J. Rankov, *Iskopavanja na Karatašu*. Prvi prethodni izveštaj 1978/79 – Les Fouilles de Karataš. Ier rapport preliminaire 1978/79, *Đerdapske sveske I – Cahiers des Portes de Fer I*, Beograd, 1980, 51–69, T. I–X, Pl. I–IX; *Ibid.*, Statio cataractarum Dianae. Južna kapija. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini – Karataš – Statio Cataractarum Dianae. La porte sud. Fouilles de 1980, *Đerdapske sveske II – Cahiers des Portes de Fer II*, Beograd, 1984, 7–13, fig. 1–9; *Ibid.*, Statio cataractarum Diana, *Đerdapske sveske IV – Cahiers des Portes de Fer IV*, Beograd 1987, 5–24, Fig. 1–23; V. Kondić, Statio cataractarum Diana, *Đerdapske sveske IV – Cahiers des Portes de Fer IV*, Beograd 1987, 45–46, Fig. 1.

² Bibliography: *Antički portret u Jugoslaviji – Classical Portrait in Yugoslavia*. Katalog izložbe – Catalogue of the Exhibition (Ed. D. Srejšević), Beograd, 1987, 208, Kat. br. 170; D. Srejšević, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska skulptura u Srbiji (Summ. Roman Sculpture in Serbia)*. Katalog izložbe (Catalogue of the Exhibition), Beograd 1987, 30, No. 7; M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Monographies No 24, Archaeological Institute, Belgrade, 1992, 41–42, No. 5, Fig. 3; 1–2; D. Boteva, *Two Notes on D. Clodius Albinus*, *Archaeologia Bulgarica* 3, Sofia, 1999, 23–27.

³ J. J. Bernoulli, *Römische Iconographie*, Bd. II/3, Leipzig, 1894, 17–21.

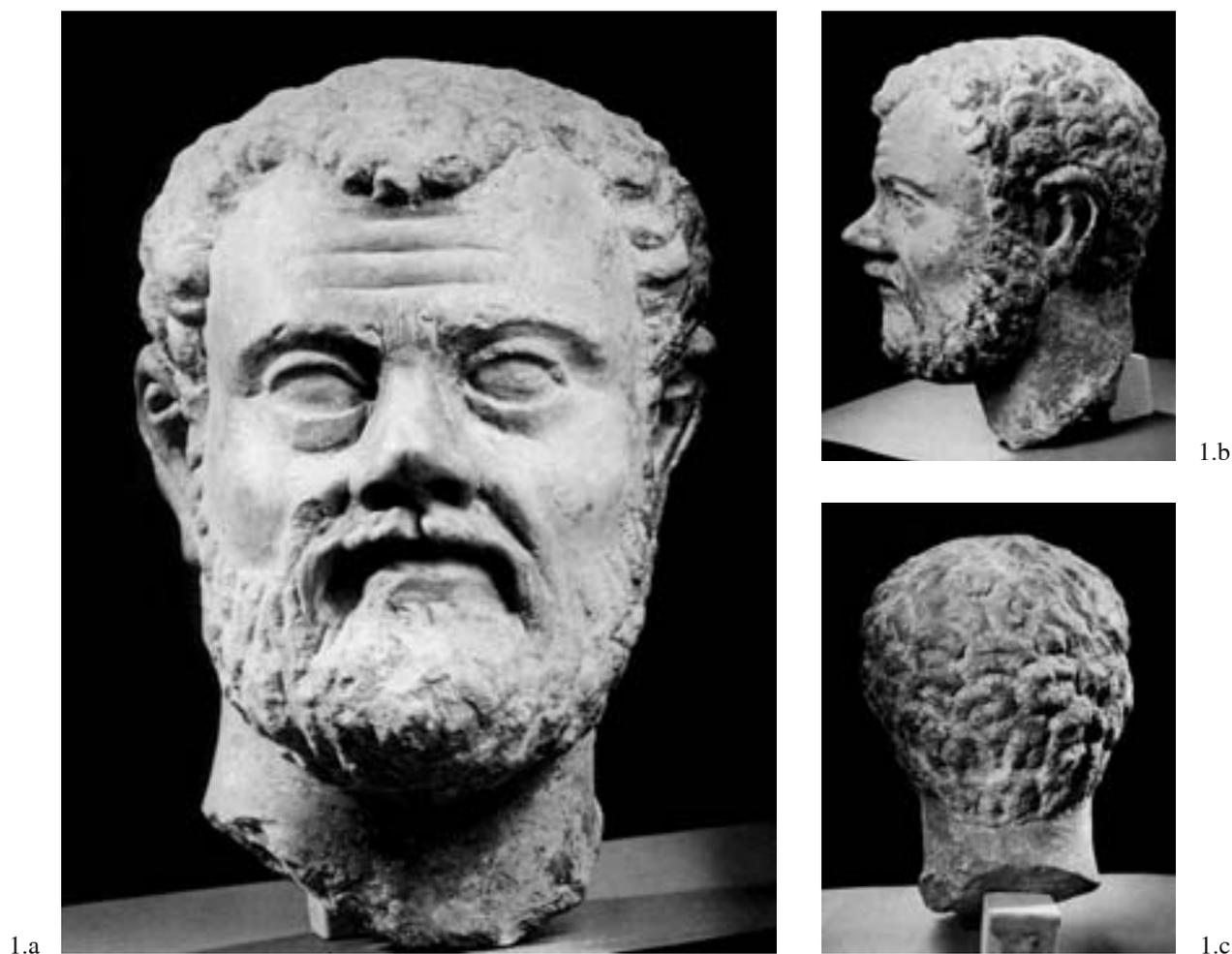

Fig. 1. a–c. Head from the Karataš fortification (Diana)

the obvious consequences upon the imperial sculptures (short periods of rule, emperor's bond to the restricted regions they ruled over i.e. had support of, and consequently to the sculptural workshops and mints within the region...). In view of this, the whole problem becomes more difficult and interesting regarding the fact that most authors, who have dealt with this problem in the period of the last 100 years and longer, have defined it as the portrait of Clodius Albinus, while the others were opinionated that it represents Septimius Severus – therefore, the portrait of two emperors who in the mentioned period and events had had their own special history and relation, from close allies to mortal enemies.

Two more facts give special significance to the head from Karataš: a number of discovered sculptures which can be identified for sure as the portraits of Clodius Albinus is almost symbolical – on the whole territory of the Roman Empire, only 7–8 finds have been made,

almost all discovered in the last decades of the 19th century, so that the head from Karataš activates again this problem with which, after the Bernoulli's definition, the best experts on Roman sculpture (W. Amelung, S. Reinach, R. P. Hinks, C. C. Vermeule, H. P. L'Orange, B. M. Felletti Maj, K. Fittschen, P. Zanker, E. B. Harrison etc.) have dealt with. At the same time, the head from Karataš is the only find of the Albinus's statue, not only at the border of Moesia Superior i.e. territory, but also on the territory of other Danubian provinces.

INTRODUCTION

The Head from Karataš (Fig. 1. a–c) most obviously sublimes all the problems connected with a group of imperial portraits originating from the territory of the Roman Empire, from the late Antonine epoch (the end of the 2nd/ the beginning of the 3rd century), difficult to

define, that is to decide precisely who of the Roman emperors from the mentioned period is represented on the heads of this type.

In the context of the available historical data, this isolated find originates from a fortress at the border of Moesia Superior, which, together with the other part of the province and adjacent Danubian provinces (Pannonia, Dacia, Moesia Minor) represents a core of the military power of Septimius Severus in his victory over the numerous pretenders to the throne, as well as the final episode of this bloody drama, when he will be denied the title of the Roman Emperor by the one he had the least expected to do it – Clodius Albinus, but whom he will, like the previous emperors proclaimed by their legions, also conquer and finally rule over the Roman Empire as the founder of the new imperial dynasty. On the other hand, the center of the Albinus's power being on quite the opposite, west side of the Roman Empire (foremost in Britain and Gaul), all the mentioned facts, from the historical point of view, would lead to the conclusion that the statue in question is the one of Septimius Severus. All the more so as there are no discovered sculptures of Albinus yet, not only in the Djerdap part of the border (where about 40 different types of fortified towns have been found) i.e. on the territory of Moesia Superior, but also on the territory of the neighbouring provinces. Thus far, they have been discovered in the west part of the Empire, in Italy, Britain and Gaul. Finally, discovery of this head is significant for the interpretation of the character of the very Karataš fortress when compared to other fortified towns in this part of the border.

When all sculptural finds from the territory of the Roman Empire are analyzed, three groups of representations come out. First, the most numerous, are the portraits which indisputably personify Septimius Severus. Second, noticeably smaller group, encloses portraits differently interpreted by various authors – some think that those are Albinus's portraits, while others are opinionated that the portraits represent Septimius Severus. The third, the smallest group of finds are the portraits which may be positively identified as the ones representing Clodius Albinus.

What makes the head from Karataš an exceptional find is the fact that it contains all the principal elements according to which the supporters of various interpretations, as indicated by stylistic and iconographic analyses, analogies, and summary facts from various historical sources, base their theories on the identification of emperors on this type of portraits, entering the historical stage of the Empire at the end of the 2nd century.

Our opinion is that the given facts are reason enough to define the head from Karataš from all points of view within a special work which will be presented to the domestic, and especially the foreign scientific public.

STYLISTIC AND ICONOGRAPHIC ANALYSIS

The elaborately drilled locks of hair and the treatment of the eyes are clear indications of late Antonine work. The problem is that we have no unequivocal portraits of Albinus except those on coins. A further complication is that the portraits of Septimius Severus look a great deal like those associated with Albinus, even the ones on coins. There is little scholarly agreement on the portraiture of Albinus. We have one ancient account of his appearance: »He was tall, with unkempt curly hair and a broad forehead. His skin was wonderfully white; many indeed think it was from this that he got his name.«

Although all the proposed identifications show mature, bearded men with curly hair, there are many differences among them. The Riley head resembles most an example in Britain, but the arrangement of locks above the forehead is an unusual detail that is not paralleled by any of the proposed portraits of Albinus.

So far, information about the head in the context of the exploration of the fortress has not been published yet.⁴ Also, only the total height of the head with the saved part of the neck was given, while in the entry on the width of the face in both cases the information was not given.

The head had been modelled with a chisel, a drill and a rasp (its work is particularly obvious on the surface of the neck). Open face surfaces and the neck have been smoothed and polished, while other parts are just smoothed.

The head is made of top-quality marble of fine, small-grained structure, most likely originating from some famous Greek or Asia Minor quarry,⁵ from

⁴ These facts were not published in either of the catalogues where they were first published (*Classical Portrait in Yugoslavia*, *op. cit.*, 1987, 208, Kat, br. 170 and D. Srejšović, A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, 1987, 30, No. 7), so that these facts are missing in later papers. According to oral data we have gained, the head had been discovered above the fortress, while a bulldozer was moving away and levelling soil at the west side of the rampart.

⁵ Like, for example, Proconnesus or Pentelic. However, there are provincial quarries of not so quality marble, limestone, and sandstone for architectural plastic, tombstones and cult monuments.

Fig. 2. Clodius Albinus. Sestertius from a mint in Rome, 193–194, London, British Museum.

Fig. 3. Clodius Albinus. Sestertius from a mint in Rome, 193–194, London, British Museum.

Fig. 4. Clodius Albinus. Coin from a mint in Rome, 193–194, London, British Museum.

Fig. 5. Head of Septimius Severus on an Aureus from a mint in Rome, 202.

Fig. 6. Head of Septimius Severus on an Aureus from a mint in Rome, 193–4.

Fig. 7. Septimius Severus. Sestertius, a mint in Rome, 210.

Fig. 8. Head of Marcus Aurelius on a Sestertius, a mint in Rome, 172–3.

which almost entire, until now discovered sculpture from Moesia Superior has been made. The head is modelled in the frontal aspect, with the straight look of the eyes. It represents a mature man with thick, curly hair, a beard and a moustache, done with wide strokes. Back locks of hair are done briefly, and the hair covers the beginning of the neck in a semi-circle. Elongated, almost rectangular face ends at a forehead with high hairline, between which there is a thick hair lock falling on the forehead.

However, the modelling was mostly focused on the big, almond-shaped eyes, with pupils not highlighted, but emphasised with two additional details: supraorbital arches with thick eyebrows curving the eyes in low bows, rimmed with heavy eyelids. There are deep wrinkles between the cheeks and the nose ends. The moustache is long with hung ends, so that it thoroughly covers the upper lip and small mouth's corners. Big ears are almost stuck to the face (the right ear is modelled more precisely). The most prominent detail on the face is the big, snub nose (which will be the crucial element in the identification of a person represented).

The neck is strong. For the reason of the mentioned wide strokes, in spite of the achieved anatomic and natural form, the head seems slightly unfinished. However, it is not because of a sculptor's potential lack of ability, but rather his style, nor does it mean that the work is qualitative, modelled in some of the renowned artistic centres. Characteristic wrinkles on the forehead and above the nose base are also an interesting detail. They are done softly, still portraying *frons trux*, first appearing on the portraits of Caracalla. Contrary to his portraits, where, beside similar wrinkles on the forehead there are two slanting wrinkles going from the nose base, emphasising severe and stern face expression,⁶ on the head from Karataš they harmonise into the calm and serene face, representing either individual features, or just a sculpting aspect highlighting expression of a mature man.

The main problem regarding not only the head from Karataš, but also other portrait sculptures from Moesia Superior, is identification of a person presented on them. In most cases, this problem is not only without a solution, but also impossible to decide whether the portrait in question is an official, imperial, or a private one. There are a few reasons for that. First of all, the sculpture's fragmentation: in most cases it's only heads, with slight or substantial damages. As regards private portraits, only rich noblemen could afford their portraits in sculpture, made of the top quality marble in the renowned sculpting studios. In their work, sculptors

usually copied style and fashion of then current imperial portraits, which consequently were a kind of models imitated by sculptors when making private portraits (most obvious in men's portraits, in portraying hair and chin).⁷ Imitation of imperial portraits is more evident in women's portraits, especially in hair dress modelling, so that in sculptures from the 1st–3rd century there are identical presentations of hair dresses both in imperial and private portraits.⁸ Naturally, the identification problem is easier in cases when other parts of a statue are discovered beside a head. However, in case of the sculpture from Moesia Superior, there are portraits where not only head and hair are done according to imperial portraits, but also other details, so that the whole head modelling is, more or less, in respect to its form, style, and iconography, a copy of some imperial portrait. And in such findings it is most difficult to establish whether they are imperial or private portraits (as illustrated on a finding of a man's head from Singidunum⁹ or a woman's head from Petka near Kostolac.¹⁰

Height of the head from Karataš (36 cm) shows that it belonged to a sculpture done in super-natural size. Indirect sign of this are also Vitruvius's data and a rule – each body part is proportional to some other – for example, a face's height from chin to neck (hair line) is the size of a body's tenth part; it is also the size of a palm from a joint to the top of a middle finger; or that a face's height is the same as the third of a height from the beginning of a chin to a nose base, as well as the height of a nose from its base to its top between brows).¹¹ In this context, as the height of the head from Karataš from the chin to its top is the eight part of the statue's height, we may suppose that the super-natural height of the sculpture was about 2.30–2.40 m (8 feet).

Probable super-natural statue height, look of the head, and close analogies with heads presented on coins

⁶ K. Fitchen, P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Band I, Mainz am Rhein, 1985, No. 91–92.

⁷ An illustration is a mature man's portrait from Singidunum (*Classical Portraits in Yugoslavia, op.cit.*, 1987, 192, No. 136, with cited bibliography), which by the hair dress style, i.e. modelling of hair and beard is similar to the portraits of Lucius Verus.

⁸ An illustration, present in the whole territory of the Empire, is the so called Melonen hair dress, worn by empresses Crispina and Plautilla (M. Bergman, *Studien zum römischen Portrait des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn, 1977, Muntafel 6; K. Fitchen, P. Zanker, *op. cit.*, 1985).

⁹ M. Tomović, *op. cit.*, 1993, Cat. 1, Fig. 1.2 (with cited bibliography).

¹⁰ *Ibidem*, Cat. 10, Fig. 5.2 (with cited bibliography).

¹¹ M. Vitruvius Polio, *De Architectura libri decem*, III, I, 1.

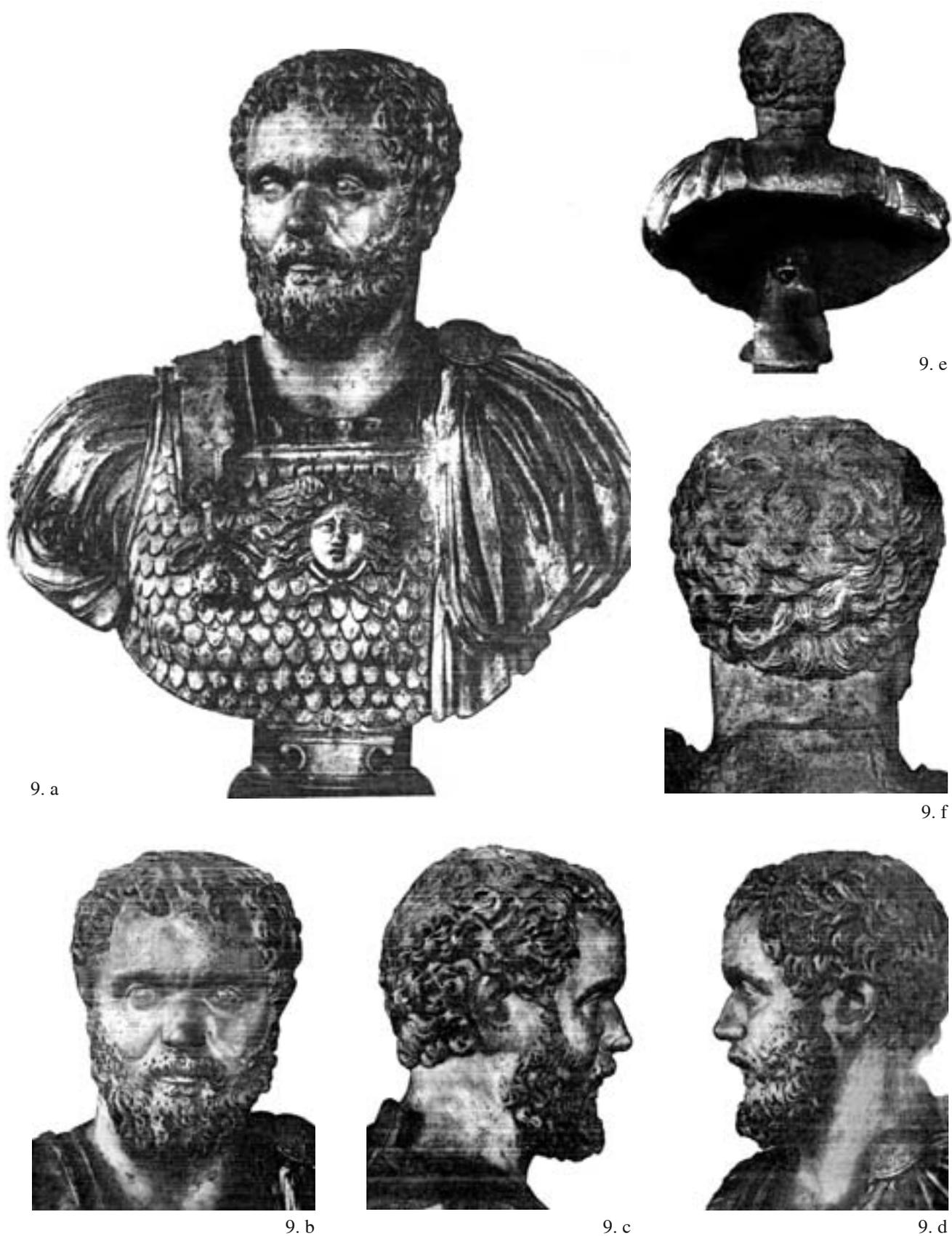

Fig. 9. a-f. Bust of Clodius Albinus. Rome, Museo Capitolino, Sala degli Imperatori 37, Inv. 463

undoubtedly confirm that it is an imperial portrait with accentuated individual features. Style of presenting the short, curly hair stressing high hairline on the forehead and thick, short beard show that it is another one of classical Roman portraits typical for the art of Antonine times – especially portraits where smoothed and polished face surfaces were in big contrast with vigorous mass of hair and beard, additionally underlined with a drill. Generally, in respect to form and style, the portrait from Karataš is most similar to late Antonine, i.e. early Severus portraits, while chronologically it dates back to the end of the 2nd–beginning of the 3rd century.

According to such chronological determination, the portrait could represent one of the pretenders to Roman throne, between Commodus (L. Aelius Aurelius Commodus, 180–192) and Caracalla (M. Aurelius Antoninus, 211–217). However, identification of one of the emperors from that period, like Pertinax (P. Helvius Pertinax, 193), Didius Iulianus (M. Didius Iulianus, 193), or Pescennius Niger (G. Pescennius Niger, 194) is unsound, as there are no portraits discovered which could be their presentations (their appearances on coins also have no close analogies with the head from Karataš, seeing that they are all characterized by long beard). Therefore, there are only two persons who may be the answer to the question of the emperor of those times presented on the head from Karataša: Decimus Clodius Septimius Albinus (193–197) and Lucius Septimius Severus (193–211).

IDENTIFICATION OF THE HEAD FROM KARATAŠ

As mentioned before, the fact that the Danubian provinces were on the side of Septimius Severus (Pannonian legions had proclaimed him an emperor) goes for the option that the monumental statue could preferably be his, by the aspect of history.

Albinus was in his prime for a very short period (195–197), and his activities were exclusively in the west, where commanded the army of Britain. The year 192 brought fights for the throne of the emperor of a few pretenders, proclaimed emperors by the legions under their command. At the very beginning, Pertinax lasted three months before he was assassinated by unrestrained Praetorian guards, who arranged the succession of the rich senator Didius Julianus. However, legions in various provinces, which were sick and tired of ages lasting Praetorian privileges, decided that they

should proclaim the emperor, and so the Pannonian legions proclaimed Septimius, the eastern ones Pescennius Niger, and the British – Clodius Albinus.

Severus ended victor from this disarray, and his legions finally marched on Rome and murdered the final pretender, Didius Julianus. His relations with Albinus, though they both were pretenders to the insignia of the Emperor, were still not hostile during the tumultuous times marked with bloody conflicts from 193 to 197.

Proclaimed emperor, but aware of Albinus's power and influence, in Britain and Gaul in particular, Septimius makes a clever political move: beside making him his co-regent, he adopts Albinus, giving him the title of Caesar, trying to neutralize his power in case of unpredicted turn of events (different from most authors – J. Hasebroek, 1921, 84–85; J. Šašel, 1983, 204; J. Birley, 1988, C. Letta, 1990¹² – who think that the mentioned proclamation happened in 195, D. Boteva, 1999,¹³ saying just that she supports her different chronology with a lot of evidence, claims it had happened much earlier). And just when it seemed that this »bloody saga« on throne pretence would be finally over, another turn of events happened that would gravely change the relationship between Septimius and Albinus. Namely, Pescennius Niger (193–194), the governor of Syria, who had also been proclaimed emperor by his Euphratean legions, challenged Septimius his right to throne. Septimius left Rome in 194 and went east to overthrow Pescennius. In the battle on Niger, he finally defeated the pretender who was murdered.

In the meantime Albinus, then governor of Britain, fundamentally changed his attitude, planning to make best use of the new circumstances Septimius found himself in, and went in 195 to Gaul, where he had gathered big army, and he also challenged Septimius's right to emperorship. Septimius, surprised by his such move, and aware that, while he was so far east and away, Rome was at arm's length to Albinus, was forced to discontinue his victorious campaign against Parthians and conquering of North Mesopotamia (started after the above mentioned battle with Niger) and return to

¹² J. Hasebroek, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg, 1921, 84/85; J. Šašel, *Dolichenus – Heiligtum in Praetorium Latobiorum (Caracalla, Caesar, Imperator Destinatus)*, 1983, 204; A. Birley, *The African Emperor Septimius Severus*, London, 1988, 120; C. Letta, *Review on A. Birley. The African Emperor Septimius Severus*, London, 1988. – Athenaeum, 1990, fasc. I, 236

¹³ D. Boteva, *op. cit.*, 1999, 25

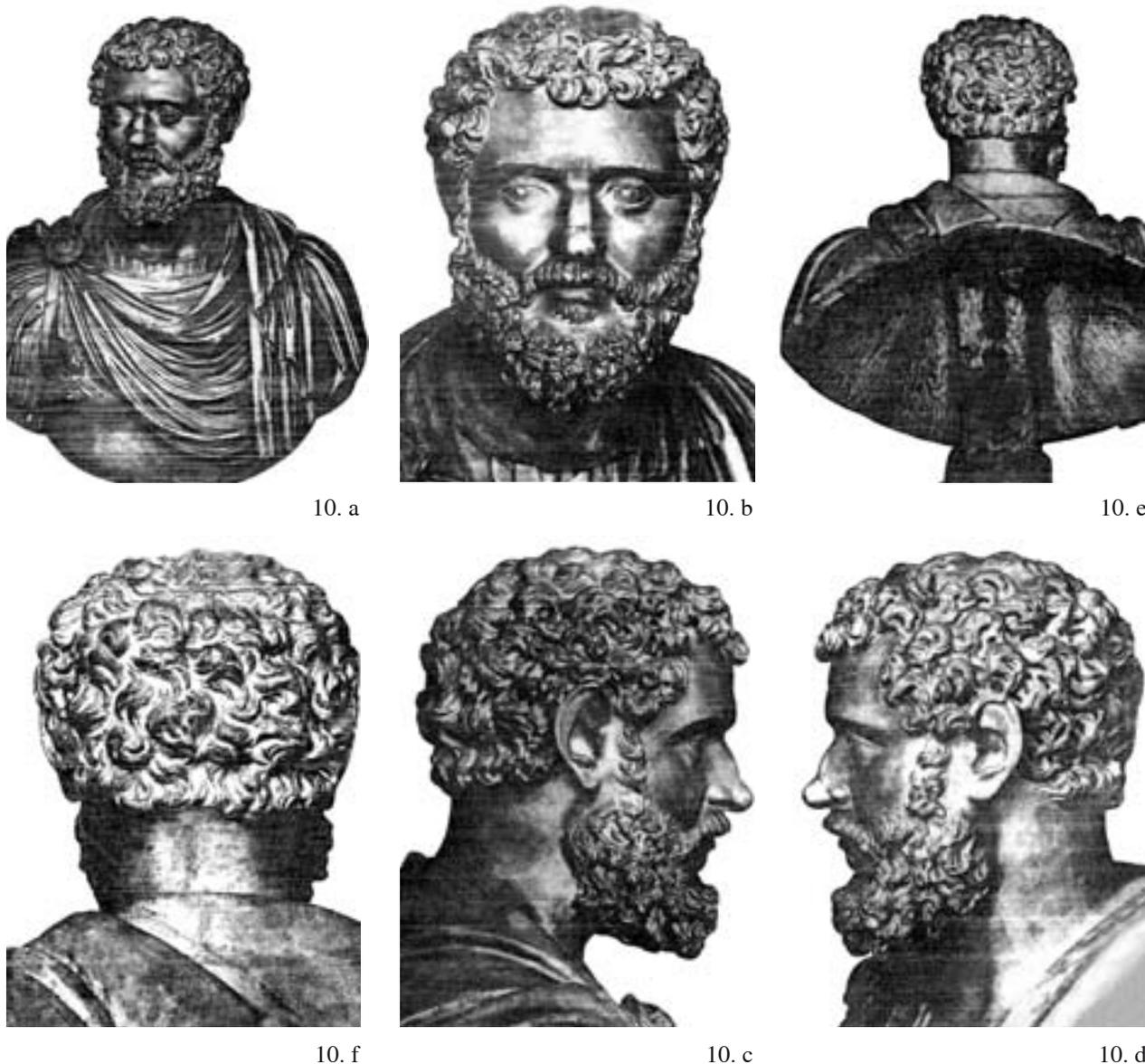

Fig. 10. a–f. Bust of Clodius Albinus?. Rome, Palazzo Braschi, Salone, Inv. 235

the West. In February 197 in the crucial battle at Lugdunum (Lyons), Septimius definitively defeated Albinus, finalizing the long-lasting struggle over Roman Imperial throne.

Assertion that historical circumstances prove that the head from Karataš could preferably represent Septimius Severus to Albinus is supported by the fact that Septimius Severus has not only stayed at Moesia Superior,¹⁴ but has also made a tour of military camps in Danubian limes. In respect to this, an interesting discovery was made, a tablet from Viminacium, put there by the soldiers of the VII Claudia legion (recruited in 176, discharged from military service in

202) dedicated to Septimius Severus, Caracalla and Julia Domna (legion's honorary name on the tablet was Antoniniana, which is its oldest testimony). As the inscription dates back to the time before his death (the soldiers discharged in 202, after the war with Parthians was finished, put the tablet in honor of Severus), it may be connected with the emperor's passage through Viminacium, when he was returning to Rome from the East. Although it is impossible to reenact imperial

¹⁴ M. Mirković, Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana, *Arheološki vestnik* XXVIII, Ljubljana, 1977, 183–186.

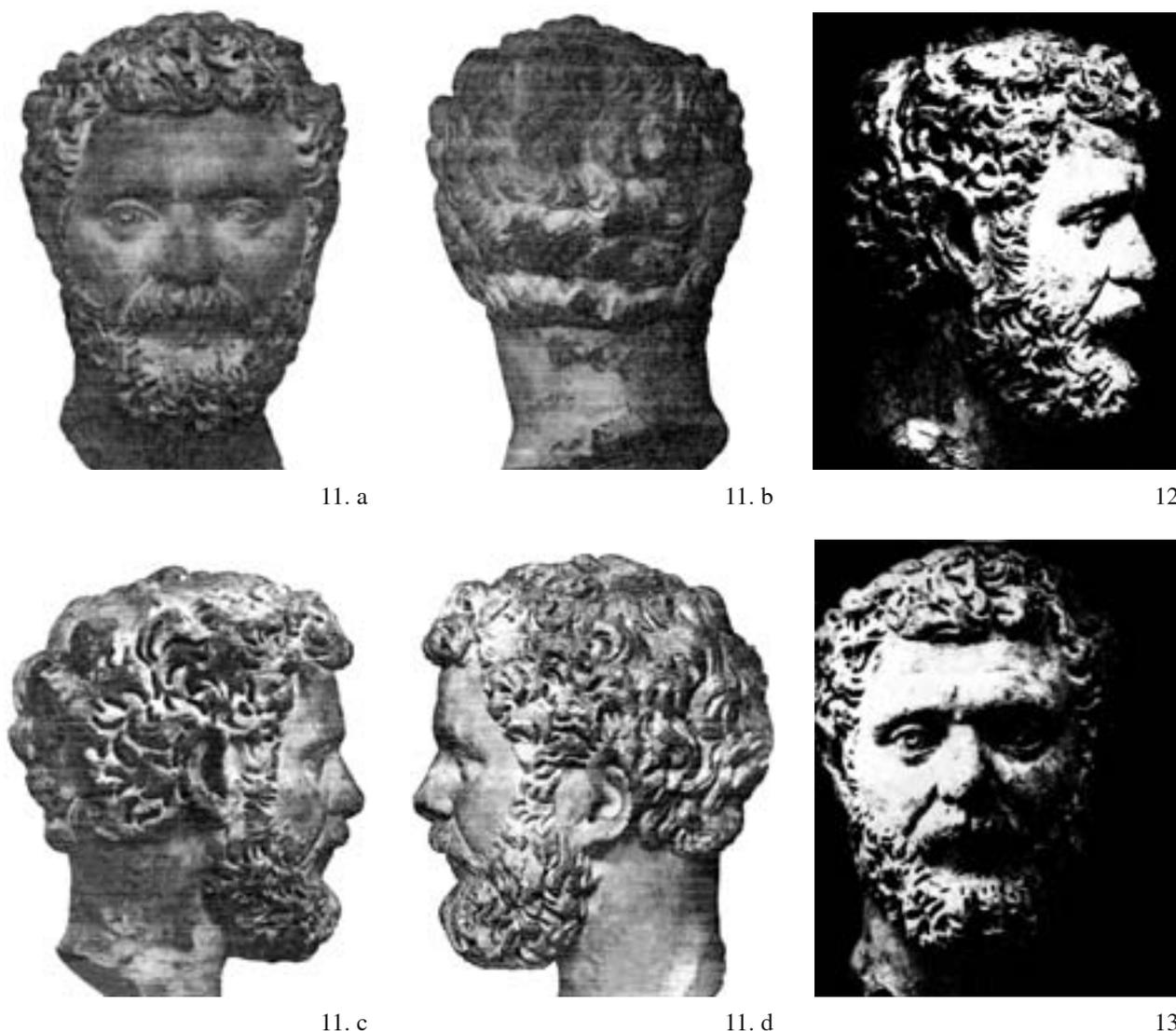

Fig. 11. a–d. Head of Clodius Albinus or Septimius Severus? Museo Nuovo Capitolino (Palazzo dei Conservatori), Inv. 2309.
 Fig. 12, 13. Head of Clodius Albinus. Rome, Museo Nuovo Capitolino (Palazzo dei Conservatori), Inv. 2309.

itinerary from 202 in detail, it is documented that he has left Antioch after the New Year's celebration, and arrived through Asia Minor and Thracia to Danubian countries, where he made a tour of military camps in Pannonia and Moesia. It is possible that the Emperor and his escort were in Viminacium at the beginning of April. Following Birley's opinion¹⁵ that he had planned his return to Rome for 202, so that he can celebrate *dies imperii* on 9th April in Carnuntum, where ten years before he had been proclaimed an Emperor, then on 4th April, on Caracalla's birthday and the day when in 196 he had proclaimed him a Caesar, he could have still been in Viminacium.

Considering that at the moment an emperor ascends a throne many towns »immediately« erect his statues,

and mints forge coins with the new sovereign's portrait, there are a lot of problems concerning the identification of personalities presented on Roman sculptures. And instead of coin iconography helping us identify certain portrayed personalities, it often brings us to a dilemma whether coins depict real characteristics, or at least main features typical for a projected persona. Naturally, the reasons are not only minute profile presentations and their authors' various skills which show summary and unequal portraits that give insufficient elements for their

¹⁵ A. Birley, *Septimius Severus the African Emperor*, 1971, 214. *Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana*, *Arheološki vestnik* XXVIII, Ljubljana, 1977.

14

15. a

15. b

Fig. 14. Head of Clodius Albinus? Mantoue, Palazzo Ducale, Inv. 6916.

Fig. 15. a–b. Head of Clodius Albinus? Florence, Palazzo Pitti, Inv. 640.

comparison with portrait sculptures done in natural and super-natural size. It is especially distinctive in cases of short period of rule of some emperors, or pretenders to throne, and in case of emperor's ascent and rule over a limited part of the empire, resulting in their totally different presentations, not only by different mints, but also inside one mint's issues.¹⁶

Besides, identification of the portrait from Karataš was made more difficult by its belonging to a rare group of portraits around which (since the end of the 19th century) there are still disputes, in which some authors treat the same portrait as the one of Septimius, and others as the portrait of Albinus (typical for a fewer number of Albinus's portraits). The reason for that is the expressive stylish and iconographical identity of the mentioned portraits. The typical features of the Clodius Albinus's portraits on coins and some sculptures (clearly obvious on the head from Karataš as well) are his short, round chin, protruded forehead and especially his characteristic, snub nose,¹⁷ a key detail in differing Septimius's from Albinus's portraits, since it is typical for portraits of Clodius Albinus (first of all, for his coin portraits – Fig. 2–4). Portraits of Septimius Severus (like those of Lucius Verus, Commodus, Marcus Aurelius) rely on tradition and features of Antoninus's and Caracalla's portraits (for example, it is obvious when the iconographic and stylistic characteristics of the portraits of Septimius and Marcus Aurelius are compared – Fig. 8; while face expression, its curly hair and beard often remind of the typical presentations of

Greek philosophers).

Two imperial mints worked for Albinus: in Rome and in Lugdunum (Lyons). Issues of the Roman (Fig. 2–4) mint (mostly bronze coins, with rare issues of gold and silver coins) originate from the year 193, and they usually present full busts, in armour, with the title D. Clod. Sept. Albin. Caes.¹⁸ Iconographical portrait from Karataš is much closer to the portraits presented on coins from Lugdunum (with the title Imp. Caesar D. Clo. Sep. Alb. Aug.). The head is rounder there, with thick and curly hair (opposite to Roman coins, where the curls are going in all directions), high, rectangular forehead, and in-cut horizontal wrinkle, slanting, ending at the back of the head at the beginning of a neck, and what is most important – highlighted snubby nose, appearing on almost all of his presentations (Fig.

¹⁶ An illustration is a portrait of emperor Macrinus from Boleč near Belgrade, one of the most beautiful samples of the Roman imperial portraits (V. Kondić, *Bronze Portrait of the Emperor Macrinus*, *Archaeologia Iugoslavica* XIII, Beograd, 1973, 47–48, with cited bibliography). Macrinus (217–218) is on coins minted in Rome shown with short hair, while on coins from Antioch he has long beard. His portrait from Boleč and his description in historical sources (Herod, V, 2) show more real images, like on coins from Antioch. Reasons for that are probably his short rule, and a fact that, during his 14 months of reign he has never been to Rome.

¹⁷ D. R. Sear, *Roman Coins and their Values*, London, 1974, 176, No. 1632; J. J. Bernoulli, *op.cit.*, 1984, Münztaf I, 8–9

¹⁸ R. A. G. Carson, *Roman Coins and their Values*, London, 1976, 156–157.

16

17

18

Fig. 16, 17. Head of Clodius Albinus? Rome, Palazzo dei Conservatori, Cat. 4 (photos by J. Balty, 1966, Fig. 23–24).
Fig. 18. Head of Clodius Albinus or Septimius Severus? Rome, Pontificio Ateneo Antoniano.

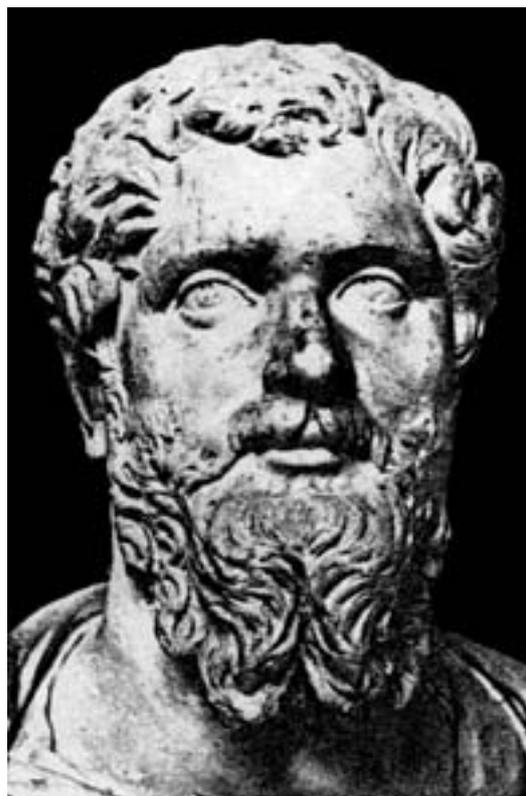
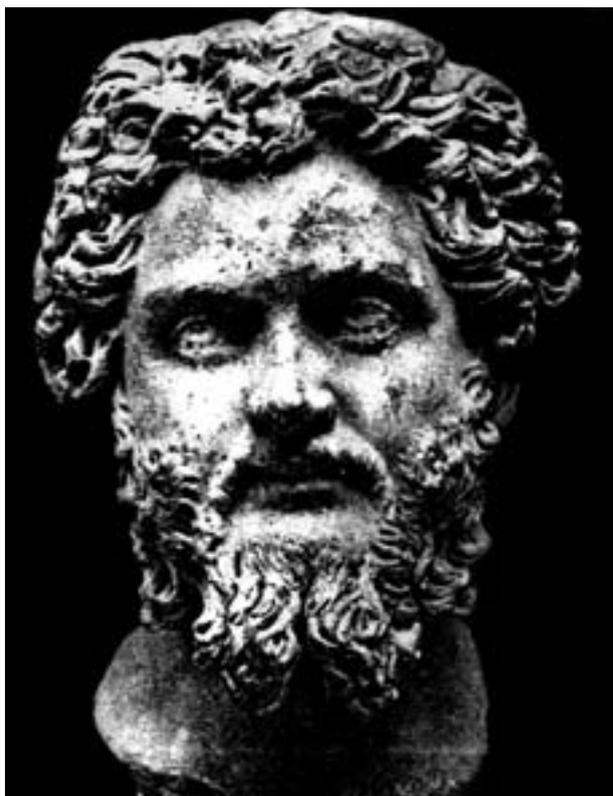
2; 3; 4; 9. a–f; 10. a–f), opposite to Septimius's portraits which rarely have it, and not so expressed as on Albinus's face.¹⁹ As for sculptural presentations, the closest analogies are found on heads discovered in Italy, and on some findings from Gaul and Britain. Two portrait busts take special place among them: one from the Capitoline Museum in Rome (Fig. 9. a–f) and another from Palazzo Braschi, Salon (Fig. 10. a–f), defined by most authors as portraits of Clodius Albinus²⁰ (while the latter Fig. 10. a–f was by some other authors ambiguous, either the portrait of Clodius Albinus or of Septimius Severus, K. Fittschen and P. Zanker think it is either a portrait of Albinus or of Didius Julianus).²¹ The quality of their work and likeness make possible an interesting hypothesis that they may be portraits done after standardized models of Clodius Albinus. Anyway, considering scholarly disagreement on the portraiture of Albinus, closeness to physiognomic characteristics of Albinus images on coins (Fig. 2–4), and Albinus's sculptures (especially the bust from Palazzo Braschi, Fig. 10. a–f), our opinion is also that the head from Karataš is rather a portrait of Albinus than Septimius Severus. Though the head from Karataš was done more summarily (especially in modelling locks of hair and beard) than the portraits done in the West Empire, it is basically close to the works of the leading sculptors of the period. Similarity is clear: elongated, rectangular face, protruded forehead, two vertical wrinkles above the nose base,

thick eyebrows bending over big eyes rimmed by wide eyelids, accentuated like plastic bands. The nose is short, broadening from base, deep wrinkles above moustaches cover the upper lip, short hair locks are stylishly modelled (regardless of summary, hair is equally modelled at the back of the head). All this points that, building on Lugdunum mint coin images (as an august) and Rome (as a tsar), and busts from the Capitoline Museum and Palazzo Braschi, these sculptures were done realistically, with no intention to make idealized images (for example, in order to please the Emperor, or because the sculptor didn't see the tsar whom he was sculpting). Besides, one should have in mind the fact that within Septimius's policy much attention was paid to propaganda, in which a sculpture played an important role (as illustrated by his numerous statues of the

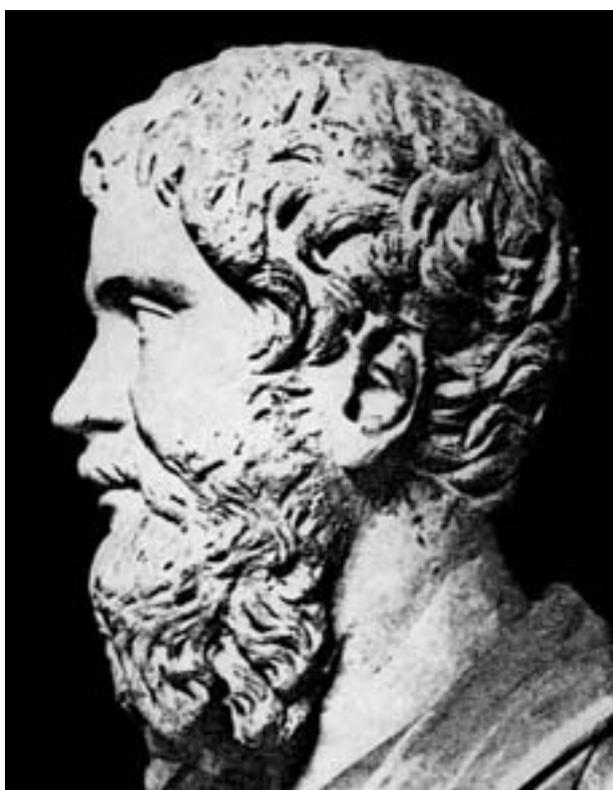
¹⁹ D. R. Sear, *op.cit.*, 1974, 176, No. 1632

²⁰ S. Jones, *A catalogue of the ancient sculptures preserved in the municipal collections of Rome. The sculptures of the Museo Capitolino*, Oxford, 1912, 2033, No. 50, Taf. 47; 137, No. 62, Taf. 32, 203 and No. 50; J. J. Bernoulli, *op. cit.*, II 3, 19. 222, No. 2, 33, Taf. 11; No. 3, 33; J. Balty, *Essai d'iconographie de l'empereur Clodius Albinus*, Collection Latomus, Vol. LXXXV, Bruxelles, 1966, 51, 62f, No. 6, Taf. IX, XVII; 10, 19; A. M. Mc Cann, *The Portraits of Septimius Severus*, MAAR XXX, Roma 1968, 197, App. VA, Taf. 101; K. Fittschen, *op. cit.*, 1978, Heft 2, 41, Anm. 23; K. Fittschen, P. Zanker, *op. cit.*, I, 1983, 91, Kat. 80. Taf. 97–99).

²¹ K. Fittschen, P. Zanker, *op. cit.*, I, 1983, 93, Taf. 99–100, No. 81.

20

19

21

22

Fig. 19. Head of Clodius Albinus or Septimius Severus? Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek, Inv. 721.

Fig. 20–21. Head of Clodius Albinus? Naples, Museo Nazionale, Inv. 6086 Farnese.

Fig. 22. Expression of Septimius Severus of »Severus–Serapis« type (taken from D. Baharal, *op. cit.*, 1989, Pl. VIII, Fig. 4).

»Severus–Serapis« type, Fig. 22).²² Maybe such obvious likeness of his and Albinus's portraits, resulting in so big dilemmas of their identification, may also be explained by Severus's propaganda regarding Albinus, resulting in sculpture with Albinus's portraits with primary and pointed out Septimius's physiological characteristics (special relations between them are also obvious from the fact that Septimius and Albinus have formed the first diarchy, which together with the second one, between Alexander Severus and Elagabalus, made an »introduction« to the later tetrarchy and division of the empire with four rulers – two with the title of August and two of Caesar. Formal and stylish characteristics show that the head from Karataš was done in some of the Asia Minor sculpting centres. Similar summary of his portraits on sculptures done in the centres in the West (Fig. 9–21) exists on Albinus's images on coins from the mint in the East, which replicate his images on coins from Roman mints (Smyrna in Ionia, Sardus in Lydia and Sebastia from Cilicia).²³

CONCLUSION

We are aware that, in the context of the mentioned historical events, a question arises: how to explain the lonely discovery of a monumental statue of Albinus (in super-natural size) in a fortress in the Moesia Superior limes, in view of the fact that his portraits (sculptured and on coins) were usually related to mints and discovered in the West part of the Empire (primarily territories of Britain and Gaul)? All the more because Moesia Superior, together with other adjacent provinces (Pannonia, Moesia Minor, Dacia, and so on), was on the side of Septimius Severus in his conflict with Clodius Albinus. From the historical point of view, key evidence that it is the portrait of Septimius rather than Albinus is already mentioned fact that he had not only been in Moesia Superior (in Viminacium) for a while, but had made a tour of military camps in Pannonia and Moesia Superior, and that Pannonian legions had proclaimed him an emperor. Immediately related is a well known fact linked to imperial propaganda that during Roman emperors' stay and tours, city centres and fortresses on their way make special preparations for such events. During those celebrations, special attention was paid to the decoration of city squares, official buildings, temples, palaces and fortresses, by installing monumental bronze or marble statues of tsars (and members of their family), ordered in the most famous

artistic centres, and transported by seas, rivers or land. It would explain how a monumental imperial statue got to Karataš (taking into account the character and function of Karataš, as well as the mentioned historical facts, the statue was more likely intended for some Moesia Superior city centre, most probably to Viminacium.

On the other hand, there are no such monumental statues of Albinus (or, as much we know, of Septimius) in other fortresses either (not only) in Moesia Superior limes (up to now, about forty fortresses of different type, more or less, have been systematically researched in this region). Therefore, reasons for this statue's discovery should be found in the nature of the Karataš fortress. Previous results of the research show that it was not only a big and strong fort, but also a port, a core of the defence system of this part of the border. Through it, goods were shipped during 1st–2nd century, primarily from the West, and from the end of the 2nd century that priority belonged to the goods shipped, usually by Danube, from the East and afterwards distributed not only to other forts in this part of the limes, but also to towns, villas, and strongholds in this section of limes, inland Moesia Superior. Its importance is supported by the fact that it had been built near famous Danubian cataracts (underwater rocks, rapids and whirlpools) which made river transport unmanageable. In 1981, a sacrificial altar was discovered in the fort (used secondarily, in the 5th century layer), on which the full name of the camp and the settlement was mentioned for the first time – *Statio Cataractarum Dianae* (»Station on cascades«), dated back around the end of 2nd – the beginning of 3rd century.²⁴ This data adds to an earlier precious discovery – an imperial tablet in the vicinity of the Karataš fort, dated back to the year 101²⁵ with the inscription that emperor Trajan had made Danube navigable through the cataracts bypassing them with a canal where Danube was directed.²⁶ The

²² So, for example, parts of the mentioned propaganda were the sculptures of Septimius Severus presenting compilation of his portraits and Egyptian God Serapis (the so called Severus-Serapis portraits): D. Baharal, 1989, *Portraits of the Emperor L. Septimius Severus (193–211 A.D.) as an Expression of his Propaganda*, *Latomus* XLVIII, fasc. 3, Bruxelles, 1989, 566–580, Pl. VIII, Fig. 1–2; Pl. IX, Fig. 5–6.

²³ J. Balty, *op. cit.*, 1966, 22, note 1, with cited literature for all findings of coins of the mentioned mints in Greece and at the East.

²⁴ Kondić V., *Statio Cataractarum Diana, Đerdapske sveske* IV – Cahiers des Portes de Fer IV, Beograd, 1987, 45–47, Fig. 1.

²⁵ Petrović P., *Nova Trajanova tabla u Đerdapu* (Res. Nouvelle table de Trajan dans le Đerdap), *Starinar* XXI, Beograd, 1970, 31–38.

²⁶ Kanitz F., *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 50. Till

importance of the port of Karataš is also supported by the partially damaged inscription on a sacrificial altar uncovered in the fort. Besides clearing all ambiguities related to Diana toponym identification, it is also the first inscription, not only on the territory of Moesia Superior, in which remains of an earlier inscription are saved, which had probably contained an attribute of the Egyptian deity Thot (Tehuty). V. Kondić makes an indirect conclusion on the basis of this and other facts on the presence of Egyptians and their navigation terminology.²⁷ Considering God Thot was primarily protector of literacy and counting, the author concludes that the dedicator of this monument could have been a member of *militio officialis*, responsible for administration of the IIII Flaviae legion.

Different discoveries from big production centres, both in the East and the West centres (*terra siligata*, glass vessels, stone and bronze figurines, jewellery) also prove that the Karataš fortress and port had been an exceptionally significant distributive centre and the crossroad of water and land ways, where ships were re-loaded for further transport, and merchandise delivered for the supply of Roman troops in fortifications in the *limes*, as well as for its transport inland the province, or further shipment Eastward, i.e. Westward the Empire. The sculpture (among the dominating bronze statuettes) discovered on Karataš shows all characteristics of works done in principal artistic workshops: as an illustration, we shall give the example of one of the most beautiful bronze statuettes discovered on the territory of the Empire (unfortunately, with the exception of a few findings, this depot has not been published) – image of Neptune from the 1st century, done according to some well known model from the classical Greek sculpture of the 4th century BC,²⁸ or a unique bronze horse figure. It is also obvious on the head of emperor Albinus, made from marble not only excavated in some of the renown Greek or Asia Minor

quarries, but also modelled in some of the famous Eastern sculpting centres, from where it had been first shipped (by the Mediterranean and the Black Sea, and then by Danube) to its destination, i.e. customer.²⁹

Summarizing all the mentioned possibilities, we think that stylistic and iconography analyses and the closest analogies with the images on discovered sculptures and coins minted for these two emperors show that it is preferably the portrait of Albinus. In that context, it is important to mention that Septimius, after he had eradicated Didius Julianus from the Roman throne, he adopted Albinus, then legate of Britain, giving him the title of Caesar. It may also be an answer to the puzzle of Albinus's statue in Danubian region, i.e. in Moesia Superior, a part of Septimius's empire. Purely political reasons, among other things, statues of emperors' adopted children used to be put on public places, as well as of those they proclaimed their dyarchs, or successors. Results of stylistic and iconographic analysis, analogies with images on sculptures and coins, as well as the mentioned fact of adopting Albinus, show that the head, i.e. statue from Karataš may be more precisely chronologically defined to the beginning of the last decade of the 2nd century (most likely to the period of 193–194). Whether the Karataš fort was the final destination is difficult to determine with certainty. Theoretically, it is also possible that events turned out so that the statue transported from the East by Danube, instead of being reloaded and further transported, remained on Karataš. We also think that hypothetical destination should not be searched for in the Western part of the Empire (Italia, Gaul, Britain), but in some of the Moesia Superior town centres (first of all, maybe in the very Viminacium).

Translated by: Ljiljana Krstić

Trajan, ships could navigate on Danube only when pulled from banks.

²⁷ Kondić V., *Balneum logora Diana – Le Balneum du Camp de Diana, Đardapske sveske IV – Cahiers des Portes de Fer IV*, Beograd, 1987, 45–46, Fig. 1, note 8.

²⁸ D. Srejšević, A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, 1987, 54, No. 18, with cited bibliography.

²⁹ M. Tomović, *op. cit.*, 1993, 15–23.

Резиме:

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ГЛАВА СА КАРАТАША КОЈА СЕ ПРИПИСУЈЕ ЦАРУ КЛОДИЈУ АЛБИНУ

У утврђењу на локалитету Караташ (античка Диана), које се налазило у оквиру Бердапског дела Дунавског лимеса, откривена је једна глава мушкарца са свим портретним карактеристикама официјелног, царског портрета. Нажалост, значај овог налаза остао је недовољно познат не само домаћој, него и иностраној научној јавности (портрет није објављен у оквиру неког посебног рада, у коме би били истакнути разлози који га, у оквиру горњомезијске портретне скулптуре, сврставају у најзначајније налазе; углавном је презентирао, у каталозима изложби).

Глава са Караташа (сл. 1. а–с) припада једном посебном типу римских царских портрета, код кога је проблем њиховог идентификовања и тумачења присутан у светској археологији још од краја XIX века. Један од најбољих познавалаца (не само тог времена) иконографије царских портрета, J. J. Bernoulli, је у свом знаменитом и још увек незаобилазном и актуелном делу (*Römische Iconographie*), сакупио и анализирао сва, до тада откривена, дела овог типа, који чине међусобно стилски и иконографски блиски царски портрети, код којих постоји један проблем који је све до данас остао отворен и нерешен. То је проблем њихове идентификације, односно личности која је приказана на тим скулпторским делима, која су хронолошки јасно дефинисана – крај II, или прецизније, последња деценија тог века. За деценију која је, после убиства Комода 192. године, све до 197. обележена крвавим ратовима који су се водили између петорице претендата на право да седну на царски трон у Риму, чије по-

следице су се одражавале и на царска скулпторска дела (краткоћа владавине, везаност царева само за одређени простор којим су владали, односно имали подршку, а самим тим и само за скулпторске радионице и ковнице на том простору). У том контексту, цео проблем је утолико тежи и занимљивији, што се ради о портретима који су, од стране већине аутора који су се овим проблемом бавили током протеклих 100 и више година, опредељивани као портрети Клодија Албина, док су други били мишљења да се пре ради о портретима Септимија Севера. Дакле о портретима двојице царева који су у споменутом времену и догађајима имали посебну »причу«, од блиских савезника па до смртних непријатеља.

Посебном значају главе са Караташа доприносе још две чињенице. Број откривених скулпторских дела који се са сигурношћу могу идентификовати као портрети Клодија Албина је готово симболичан: на целој територији Римског царства откривено је свега 7–8 налаза, при чему су готово сви откривени још у последњим деценијама XIX века, тако да глава са Караташа поново актуелизује овај проблем којим су се, после Bernoulli-јевог дефинисања, бавили најпознатији познаваоци римске скулптуре (W. Amelung, S. Reinach, R. P. Hinks, C. C. Vermeule, H. P. L'Orange, B. M. Felletti Maj, K. Fittschen, P. Zanker, E. V. Harrison). Истовремено, глава са Караташа претставља једини налаз Албинове статуе, не само на горњомезијском лимесу, односно на територији Горње Мезије, него и на територији осталих подунавских провинција.

IDA SINKEVIĆ

Department of Art, Lafayette College, Easton, U.S.A.

WESTERN CHAPELS IN MIDDLE BYZANTINE CHURCHES: MEANING AND SIGNIFICANCE

Abstract. – This paper examines functional and compositional relationship between the narthex and the western chapels adjacent to it in middle Byzantine churches. The author examines the architectural features, archaeological evidence, decorative programs and literary sources related to the western end of middle Byzantine churches and establishes that that the process of integration of the western chapels with the narthex proper, seen in a number of Palaeologan monuments, actually began in middle Byzantine times.

Key words. – Western chapels, narthex, middle Byzantine churches, subsidiary chapels, funerary rites, blessing of water.

The proliferation of subsidiary chapels and their integration with the main body of the church in the Middle Byzantine period is a phenomenon frequently discussed by scholars.¹ The most conclusive arguments have been established about the eastern chapels, the pastophoria. Their integration with the bema is explained in both architectural and functional terms as a consequence of the development of the Eucharistic liturgy and the growing need for the enlarged functional space of the sanctuary.² Much less attention has been paid to the design of the western end of the church, however. Attached to the narthex, the western chapels also represent an important phenomenon in the development of the sacred space at the time: both functionally and in terms of their planning. As will become apparent from this study, the architectural design and ritual functions of the western end of the church parallel the development of the sanctuary in the intent to integrate the subsidiary chapels with the main components of the church. The spatial and functional integration of the narthex and the chapels adjacent to it is suggested by archaeological evidence, literary sources, and decorative programs.³

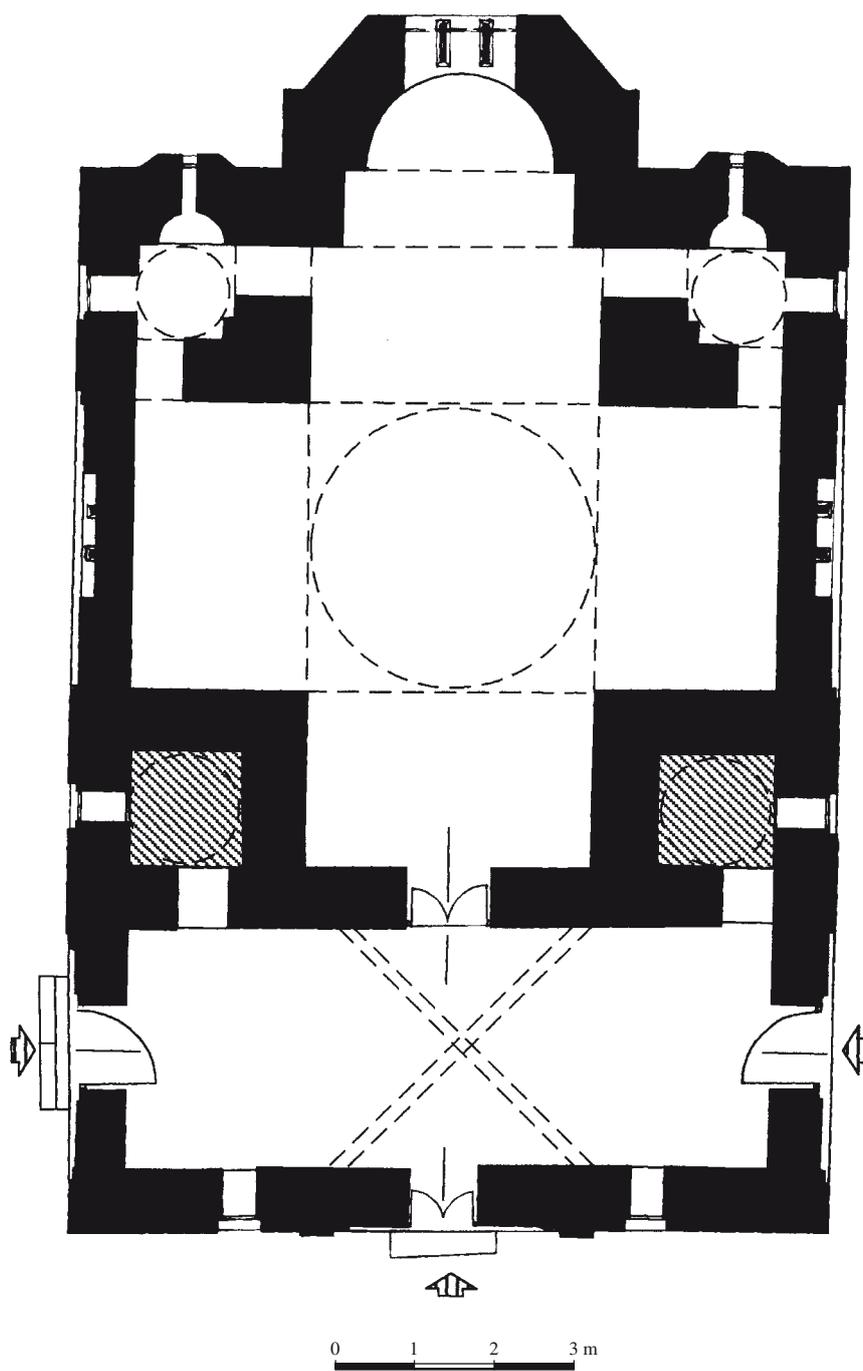
Separate chapels adjacent to the narthex in a variety of layouts are found in many Middle Byzantine churches. Some of the most common arrangements of chapels include a) chapels which occupy the place between the arms of the cross (fig. 1); b) chapels that flank the main chamber of the narthex and are integrated with it (figs.

2, 3); c) and chapels that flank the main chamber of the narthex and expand laterally beyond the body of the church (fig. 4). In many instances, these chapels are segregated from the main body of the church and communicate freely only with the narthex (fig. 1). Even when the chapels are opened to both the narthex and the naos of the church, their function and decoration appears to be much closer to that of the narthex.

¹ Among the most important studies are S. Ćurčić, Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 36/2, 1977, pp. 94–110; T. F. Mathews, Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal, *Cahiers archeologiques*, 30, 1982, pp. 125–138; and G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines: Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris, 1969.

² Babić, *Les chapelles annexes*, ch. IV; Ђ. Стричевић, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, *Старинар*, IX–X, 1958–59, pp. 59–66; and R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, Middlesex, England, 1986, pp. 297–300.

³ Equally intriguing is the appearance of other annexed chapels, such as those flanking the naos, or the gallery chapels. While their examination goes beyond the scope of this study, both deserve further scholarly attention. Some preliminary thoughts have been provided by S. Ćurčić, The Twin-Domed Narthex in Palaeologan Architecture, *Зборник радова византолошког института*, 13, 1971, pp. 313–323; Idem, What was the Real Function of the Late Byzantine Katechoumena?, *Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers* 19, 1993, pp. 8–9; Mathews, *Liturgy in Byzantine Architecture*, pp. 125–138; and L. Drewer, Recent Approaches to Early Christian and Byzantine Iconography, *Studies in Iconography* 17, 1996, especially pp. 27–29, n. 199–203.

Fig. 1. Nerezi

The best example of the integration of subsidiary chapels with the narthex is provided by the churches in which the subsidiary chapels are placed between the arms of the cross, so that on the exterior they appear as an integral part of the main body of the church (fig. 1). The interior design, however, reveals that the chapels are spatially segregated from the naos and communicate only with the narthex. This is particularly evident

in cruciform churches, such as, for example, in the church of St. Panteleimon at Nerezi (fig. 1), the church at Mordoviz, at Kale, Krupište, the church of St. Demetrios at Varassova, the church of St. Nicholas at Aulis, or in the church of the Virgin at Kosine in Epirus.⁴ In all these monuments the adjacent chapels appear to be expanding the space of the narthex; in terms of planning, they transform the western end of the church

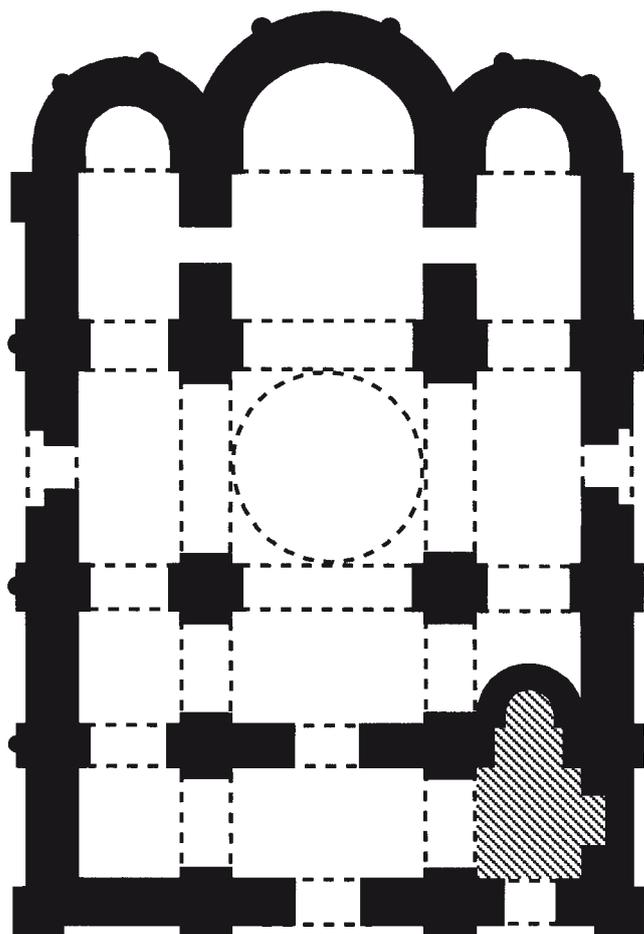

Fig. 2. *The Church of the Assumption, Yeletsky Monastery (after Faensen)*

into the shape of the letter U. Similar designs are also found in some octagonal churches, such as in the church of the Holy Apostles in Athens (fig. 5).⁵ The western chapels in the church of the Holy Apostles communicate with both the naos and the narthex. However, their western openings are substantially larger than the eastern ones; thus, the chapels appear spatially integrated with the narthex proper.

The high degree of integration of the subsidiary chapels with the narthex is also seen in the second type of design, that is in the churches in which the chapels flank the main body of the narthex in the interior and are contained within the body of the edifice on the exterior (figs. 2, 3). In the churches of this design, the western chapels communicate only with the narthex and appear as its integral part. Such is a case, for example, in the Church of Sedam Prestola in Bulgaria (fig. 3), the church of the Assumption (fig. 2) in the Yeletsky Monastery (12th century), the Gate church of the Holy Trinity in the Monastery of Caves near Kiev

⁴ For plans and discussion on churches at Mordoviz and at Kale, Krupiste, see Б. Алексова, *Епископска црква на Брегалница*, Прилеп, 1989, pp. 81–85, fig. 4; and P. Miljković-Peppek, *L'architecture chrétienne chez les Slaves macédoniens à partir d'avant la motie du XIe siècle jusqu'à la fin du XIIe siècle*, *The 17th International Byzantine Congress*, Washington, 1986, p. 491, pl. 2. For plan, discussion and bibliography on the Varassova church, see: A. K. Orlandos, Ho Ag. Dēmētrios tēs Varasovas, *Archeiōn tat Byzantinōn Mnēmeiōn fēs Hellados* 1, 1935, pp. 105–120. The church of St. Nicholas is now destroyed. It is known to us only from drawings, photographs, and hypothetical reconstructions. See: Ćurčić, *Architectural Significance of Subsidiary Chapels*, pp. 101–102; and Ch. Bouras, *Symplēromatika stocheia gia ena katestrammeno tēs Boiotias*, *Deltion tēs Christianikēs Arhaiologikēs Hetaireias* 4, 1964–65, pp. 227–244. According to the reconstruction, the walls which separate the western chapels from the naos in the church of the Virgin at Kosine are later additions. However, the basis for this reconstruction is unclear since there is no evidence to suggest that either piers or columns were originally used instead of walls. For a reconstruction, see G. Koch, ed., *Albanien. Kulturdenkmäler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren*, Marburg, 1985, pp. 36–37.

⁵ See A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, Princeton, 1071, fig. 8g.

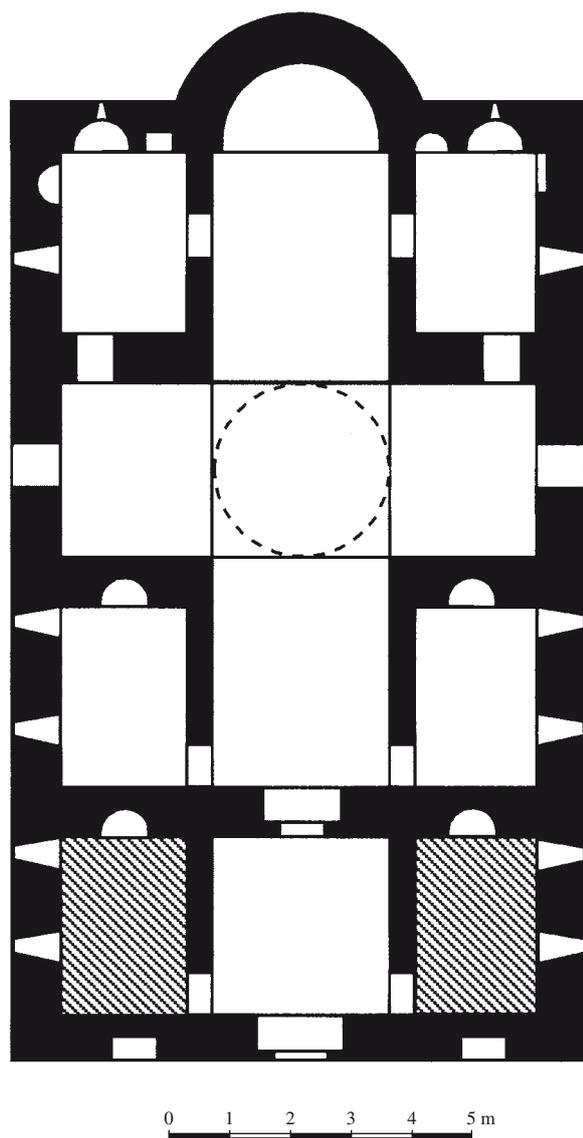

Fig. 3. The Church of Sedam Prestola (after Miiatev)

(1106–1108), the church at Epskopi on Santorini (12th century), and in the church of Panagia Prothronē at Chalki, on the island of Naxos; tentatively dated in the ninth century.⁶ Even in the third type, in which the chapels flank the narthex yet expand laterally beyond its body, such as in the church of the monastery at Patleina, c. 10th century, in the church at Yılanca Bayır, near Libyssa (modern Diliskelesi) in Bithynia, tentatively dated in the 10th century, and in the Katholiken of the Lavra monastery, built after 961 (fig. 4), the architectural design makes the idea of linking the narthex with subsidiary chapels apparent.⁷

Functionally, these chapels were used for rites which, as will be shown below, were also performed in

the narthex proper. By the Middle Byzantine period, the narthex assumed many functions. Most commonly, the narthex was used for the liturgy of the hours, for the gathering of monks after the orthros, for greeting of the abbot, as well as for the vespers, for the rites of the blessing of water, and for some funerary ceremonies.⁸ Although most of the furnishings and painted programs in subsidiary chapels are no longer in existence, what has remained suggests that they shared two particular function with the narthex – the funerary services and/or the ceremony of the benediction of water.

The western chapels of the Katholiken of the Monastery of Hosios Loukas are the most studied and best preserved example testifying that these ceremonies were performed in the subsidiary chapels adjacent to the narthex.⁹ The chapels at Hosios Loukas are screened off from the main body of the church and communicate freely only with the narthex.¹⁰ The funerary function of the north-west chapel has been established by scholars. The arcosolium on the north wall, the connection of the chapel with the tomb of St. Luke, as well as the

⁶ For the church of Sedam Prestola, see K. Miiatev, *Arkhitektura v srednovekovna Bulgaria*, Sofia, 1965, p. 115, fig. 214; For Russian churches, see H. Faensen and V. Ivanov, *Early Russian Architecture*, London, 1975, pp. 337, 339; for Episkopi, Santorini, see M. E. Mindrinos, *Die Kirche von Episkopi auf Santorini*, Athens, 1988; for Panagia Prothronē, see N. Zias, *Panagia Prothronē at Chalki*, in M. Chatzidakis, ed., *Naxos*, Athens, 1989, pp. 30–50.

⁷ For Patleina, see Мийагев, *Архитектура в средновековна България*, p. 115, fig. 120; for Yılanca Bayır and Lavra Monastery, see Ćurčić, *Architectural Significance of Subsidiary Chapels*, pp. 97–99, figs. 5, 7.

⁸ See A. Papageorgiou, *Hie Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus*, *Rayonnement Grec: Hommage à la mémoire de Charles Delvoye*, Brussels, 1982; E. Kantorowicz, *The Baptism of Apostles*, *Dumbarton Oaks Papers*, 9–10, 1956, pp. 203–251; S. Tomeković, *Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XIe–première moitié du XIIIe s.)*, *Byzantion* 58 (1988), pp. 140–154; N. Teteriatnikov, *Burial Places in Cappadocian Churches*, *Greek orthodox Theological Review* 29, 1984, pp. 143–148; and F. Bach, *La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle*, *Histoire de l'art* 7, 1989, pp. 25–33. For further bibliography and discussion, see Drewer, *Recent Approaches to Early Christian and Byzantine Iconography*, pp. 27–29, 58.

⁹ See T. Chatzidakis, *Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentales de Saint-Luc en Phocide*, *Cahiers archéologiques*, 22, 1972, pp. 89–113; and her later study, T. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athens, 1982.

¹⁰ While large openings connect the chapels with the narthex, their communication with the naos is minimized. The south chapel is completely separated from the naos by a wall, and a small passageway connects the north chapel to the naos. See Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, p. 16, sch. 1.

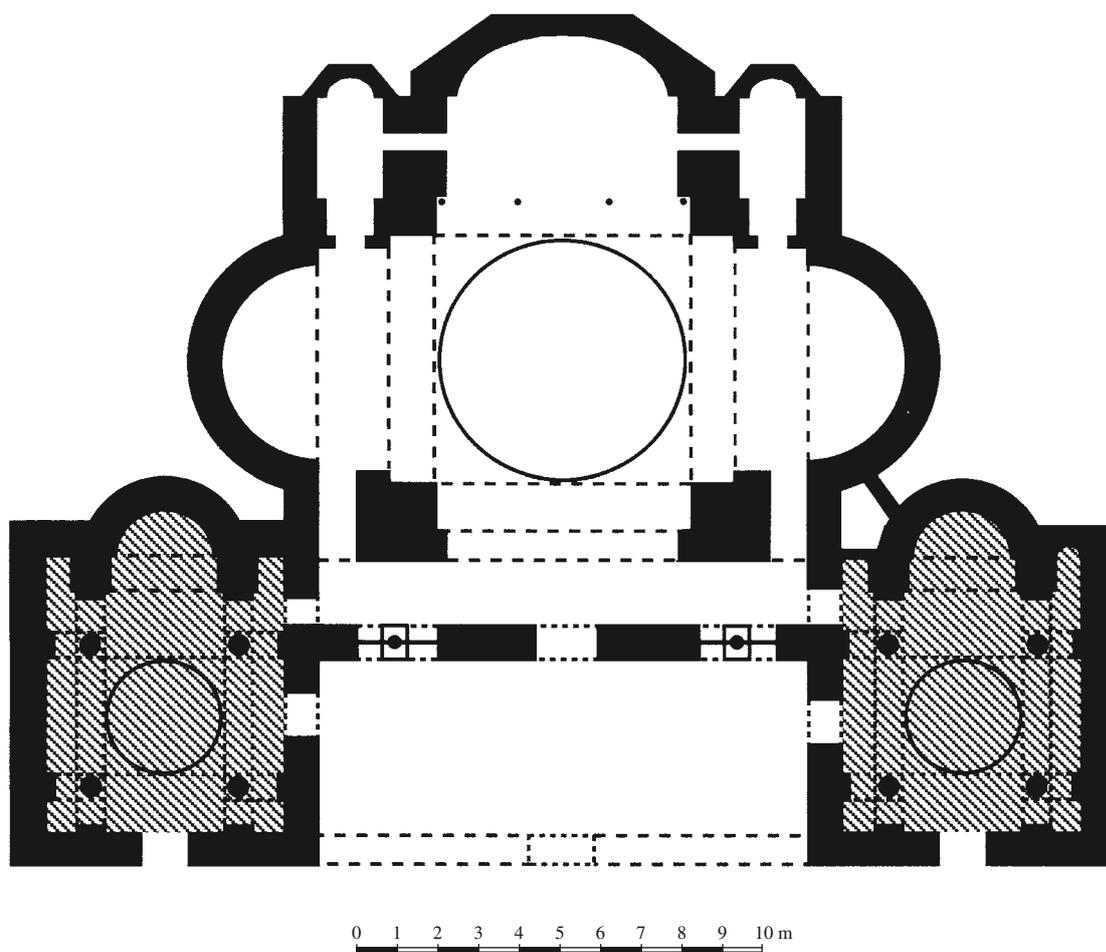

Fig. 4. *Lavra Katholikon* (after Millet)

themes of death and burial emphasized in the painted decoration, indicate that the chapel was used for funerary rites.¹¹ The south-west chapel of Hosios Loukas was used for the benediction of water. This has been deduced from the presence of a small baptismal font, from the decorative aspects of the chapel, and from the text inscribed on the scene of the Meeting of Christ and St. John the Baptist which is related to the ceremony of the benediction of baptismal water. The large size of this chapel suggests that the entire rite of Baptism may have been performed there.¹²

The western chapels of the church of St. Panteleimon at Nerezi, although much smaller than those of Hosios Loukas, may have housed related functions. The western chapels at Nerezi are crowned by domes, measure 1.40 m by 1.50 m in plan and, as mentioned earlier, are segregated from the naos proper by full walls; they communicate with the narthex through openings measuring 2.00 m x 0.45 m (fig. 1). The painted decoration of the north-west chapel, consisting of a gallery

of mostly unidentifiable images of saints on the walls and an image of Christ in the medallion, reveals little about its function; the archaeological evidence, however, deserves further attention. The north-west chapel is distinguished by the remains of a tomb which consists of two parts: the lower, which represented an actual burial place, 1.90 m long, 0.68 meters wide, and 0.86 m deep; and an upper section in the shape of an arcosolium with a diameter of 1.14 m and height of the arch measuring 0.96 m (fig. 6). The tomb is contemporaneous with the church, built within and supported by the north foundation wall.

The presence of a tomb with an arcosolium in the north-west chapel at Nerezi suggests its funerary function. That at least complies with the function assigned to a number of chapels adjacent to the narthex and containing arcosolia, such as the above discussed north-west

¹¹ *Ibid.*, pp. 17–27; 39–82; 109–113.

¹² *Ibid.*, pp. 27–35; 83–103; 113–118.

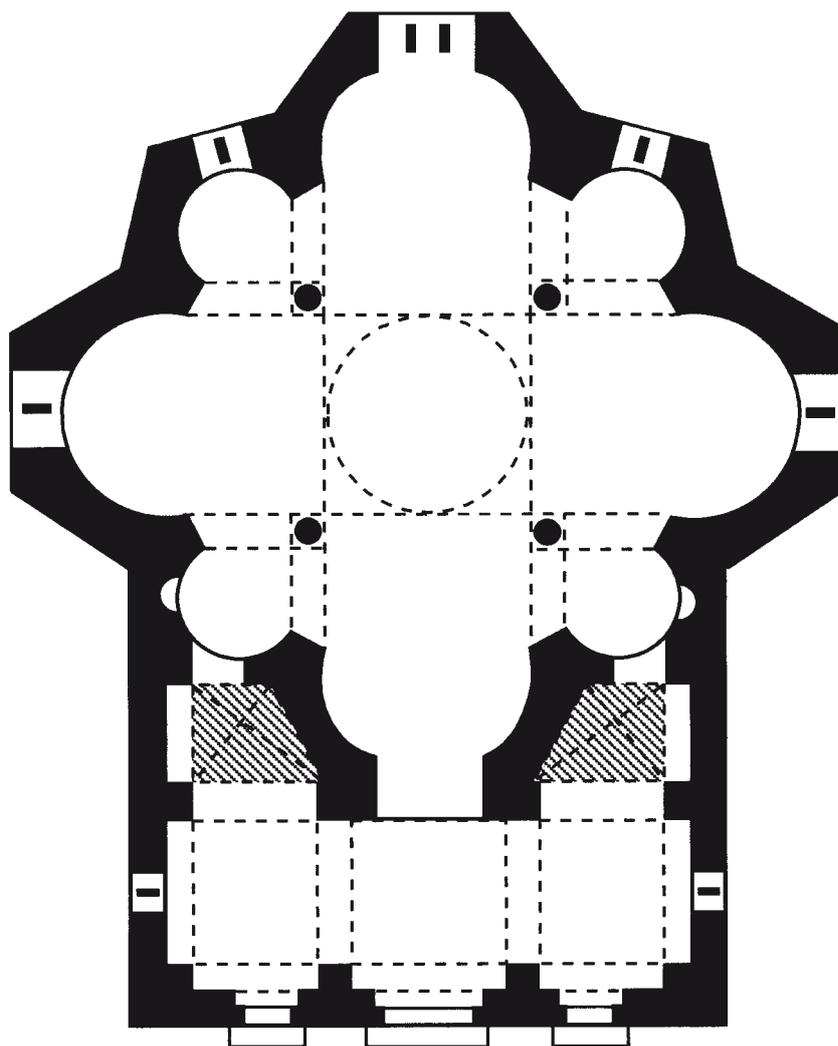

Fig. 5. The Church of Holy Apostles, Athens (after Frantz)

chapel in Hosios Loukas, as well as the chapels in the Katholiken of the Lavra monastery on Mount Athos, in the Gate church of the Holy Trinity monastery of the Caves in Russia, and in a number of Cappadocian churches.¹³ The small size of these chapels, however, precludes any elaborate ceremony and points to the office of *pannychis* as the most probable function performed there. This rite involves monastic commemoration of the dead and was performed along with Vespers at the tombs of the deceased monks or the founders of the monastery.¹⁴ As indicated by surviving literary evidence, the rite was meant to honor the deceased and was performed by a church official who led the liturgical procession and who conducted the service by chanting in the cemetery chapel.¹⁵ The office of the *pannychis* gained in popularity since the ninth century, and in the light of its frequent use in the

Middle Byzantine monastic circles it is quite likely that it was performed in the chapels housing the

¹³ For the Lavra Monastery, see G. Millet, Reclerches an Mont Athos, *Bulletin de correspondance Hellenique*, 29, 1905, pp. 72–98; for the Holy Trinity, see Faensen and Ivanov, *Early Russian Architecture*, p. 339; for Cappadocian examples, see N. B. Teteriatnikov, *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Rome, 1996, pp. 165–182.

¹⁴ There were three types of *pannychis* performed at the time, the one discussed being the most related to a monastic context. For a discussion and bibliography on funerary rites in general and the *pannychis* in particular, see C. L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and Its Frescoes*, Princeton, 1991, pp. 83–93; and M. Arranz, Les prières presbytérales de la »Pannychis« de l'ancien Euchologe byzantin et la »Panikhida« des défunts, *Orientalia Christianapheodica* 40, 1974, pp. 314–343; 41, 1975, pp. 119–139.

¹⁵ *Ibid.*

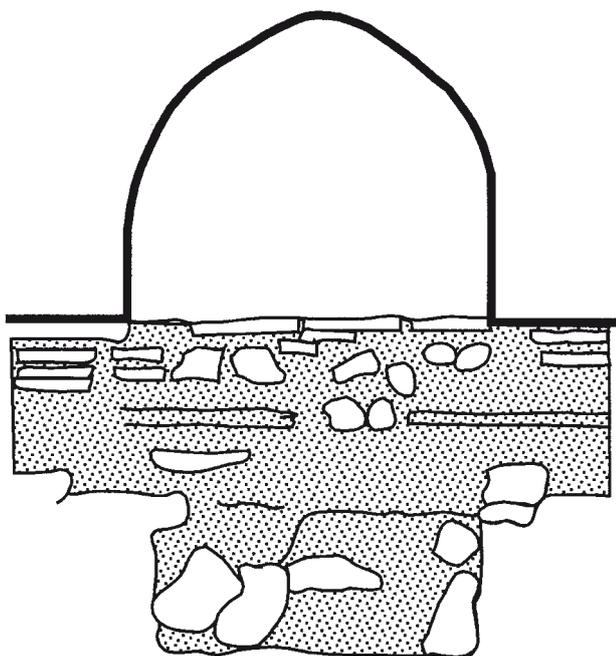

Fig. 6. Nerezi, North-West Chapel: Arcosolium, Section

arcosolium in the majority of churches such as, for example, at Nerezi.¹⁶

The archaeological findings in the south-west chapel at Nerezi are also revealing in terms of its function. According to an unpublished report of the excavations in the church in the early 1970's, the chapel once featured a pit in the center of its floor (fig. 7).¹⁷ The pit, dug in a shape of a pithos, reached the depth of 2.29 m, with its upper portion 0.85 m beneath the floor level. Incidentally, for reasons unknown to me, the pit was covered during the same campaign.

In the absence of the Typicon or any other literary evidence, the use of this pit can not be determined.¹⁸ A comparative analysis, however, calls for some speculation. The pit could have been used for burials, as some kind of storage space or, more likely, as a reservoir or a container for the keeping of the blessed water.¹⁹ The presence of the blessed water in the south-west chapel at Nerezi would comply with the function commonly assigned to the chapels in comparable locations, as seen in Hosios Loukas, in the Cathedral of the Assumption in the Yeletsky Monastery and in the cathedral of St. Sophia, Kiev.²⁰ Even when the churches did not have chapels adjacent to narthex, a fountain or a basin for keeping of the blessed water was located in the comparable location of the narthex as will be seen below.

Water basins of any kind are commonly related to Baptismal rites. Quite often, however, as at Nerezi, the chapels and the narthex proper are too small to house a function of such an elaborate nature. Moreover, by the twelfth century, baptismal basins became small and portable, so that the rite could have been performed anywhere in the church.²¹ The presence of the water basin or a fountain can be associated, however, with the rite of the blessing of water, as is the case in Hosios Loukas.

Known since the fourth century when it was performed on the feast of the Epiphany, the ceremony

¹⁶ The presence and prominent position given to saints who are protectors of cattle and land in this chapel indicates that the chapel may have also been used for special prayers related to the wellbeing of cattle and land, as suggested by Д. Баршиева-Трајковска, За теинатската програма на живописот во Нерези, *Културно наследство* 22–23, 1995–96, pp. 7–25. However, the author's claim that this chapel could not have been used as a funerary chapel, contradicts both archaeological findings in that chapel and the remaining components of its painted decoration. See I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage* (Wiesbaden, forthcoming).

¹⁷ I am grateful to my colleagues at IHC Institute for the Protection of Monuments in Skopje for bringing this report to my attention.

¹⁸ The dating of the pit is also questionable. The archaeological report states that it is contemporaneous with the church, yet it does not explain the reasons for this attribution.

¹⁹ Pits in the shape resembling that at Nerezi were used for funerary purposes since Antiquity. It is thus possible that this chapel, like the north-west chapel, functioned as the funerary chapel. Although tombs of such shape were not, to my knowledge, commonly found in twelfth-century Byzantium, the possibility that the pit was used as some kind of a tomb should not be precluded. In that event, the chapel could probably have housed the office of *pannychis*. The pit could have been used as some kind of storage, too. As Dr. Svetlana Popović kindly brought to my attention, recent excavations in Serbian monasteries revealed several pits dug under various portions of churches and identified as treasuries. These pits are, however, of a later date and lack the regularity of shape of the pithos at Nerezi. Thus, while the pit at Nerezi may have, at some point of time, acquired the function of a treasury, the absence of any remains of its contents and its actual shape challenge the hypothesis that this was its initial use.

²⁰ For Yeletsky Monastery, see Faensen and Ivanov, *Early Russian Architecture*, p. 337; for St. Sophia, see N. Okunev, Un type de baptistère byzantin, *Revue biblique*, 31, 1922, pp. 583–589; and A. Powstenko, *The Cathedra! of St. Sophia of Kiev*, New York, 1954, pp. 58, 64.

²¹ The small size of these vessels is also confirmed by archaeological findings and by the images of baptismal basins in the manuscripts and mosaics. See S. Ćurčić, St. Mary of the Admiral: Architecture, in E. Kitzinger, *The Mosaics of St. Mary of the Admiral in Palermo*, Washington, 1991, pp. 51–52; Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, pp. 116–118; and G. Millet, Recherches au Mont-Athos: Phiale et simandre à Lavra, *Bulletin de correspondance Hellénique*, 1905, pp. 106–107.

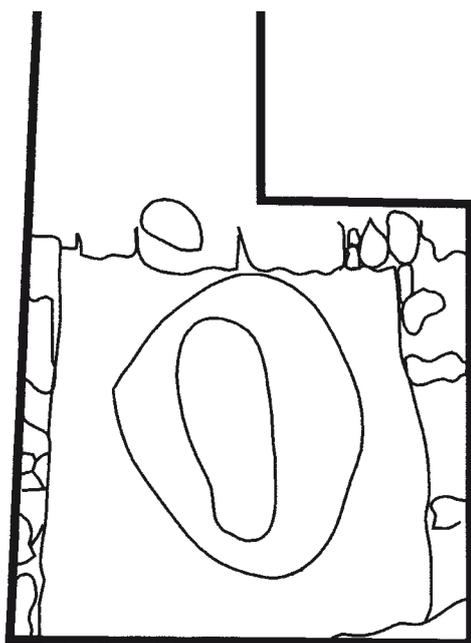
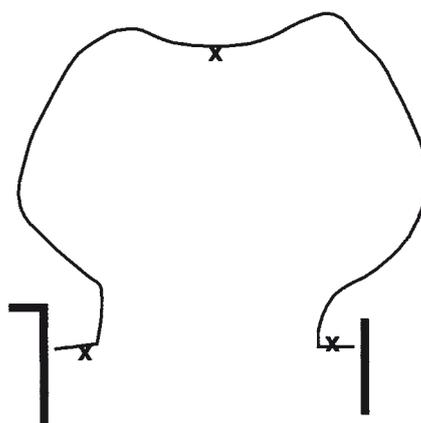
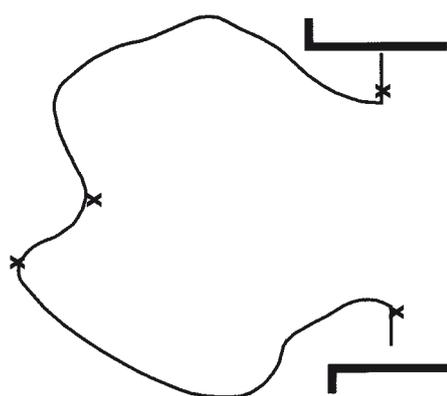

Fig. 7. Nerezi, South-West Chapel:
Plan and Section of the Pit

of the blessing of water developed during Middle Byzantine times when it became performed more frequently.²² Moreover, according to literary evidence, by the ninth century there were two distinctive locations for the rites of the blessing of water: in the center of the church and in the narthex or another portion of the church which contained a phiale or a water basin.²³ There is also literary evidence that the rite could have been performed by a single official who sprinkled the water from a small vessel.²⁴ In the liturgy of the Orthodox church, there are three ceremonies related to the blessing of water: the blessing of water to be used for the sacrament of the Baptism; the great blessing of water done at the feast of the Epiphany; and the lesser blessing of water,

performed whenever the need for additional blessed water may arise.²⁵ United in their meaning – to

²² It was performed not only during the Epiphany, but also during the Sunday liturgy and the liturgy of the Church Feasts. See Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures morales de Hosios Loukas. Les chape lies occidentales*, p. 116; and Millet, *Recherches au Mont-Athos*, pp. 110–116.

²³ Millet, *Recherches au Mont-Athos*, p. 116.

²⁴ *Ibid.*, p. 117.

²⁵ The lesser blessing of water is also performed at the feast of the procession of the holy cross. For a discussion on the meaning of water in the Orthodox church, see A. Schmemmann, *Of Water and the Spirit*, St. Vladimir's Seminary Press, 1974; and A. Yavoraitzky, *Holy Water in Liturgy and Life*, M. A. Thesis, St. Vladimir's Seminary, pp. 19–29.

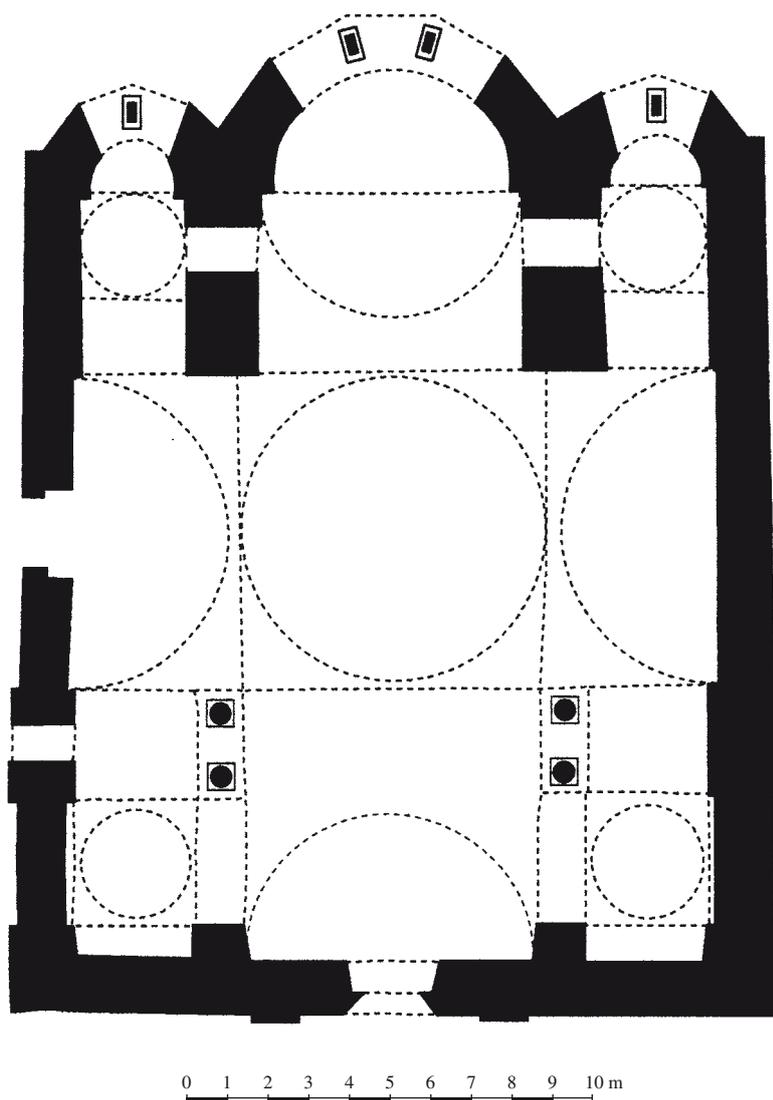

Fig. 8. The Church of the Virgin Kosmosoteira at Pherrai (after Sinos)

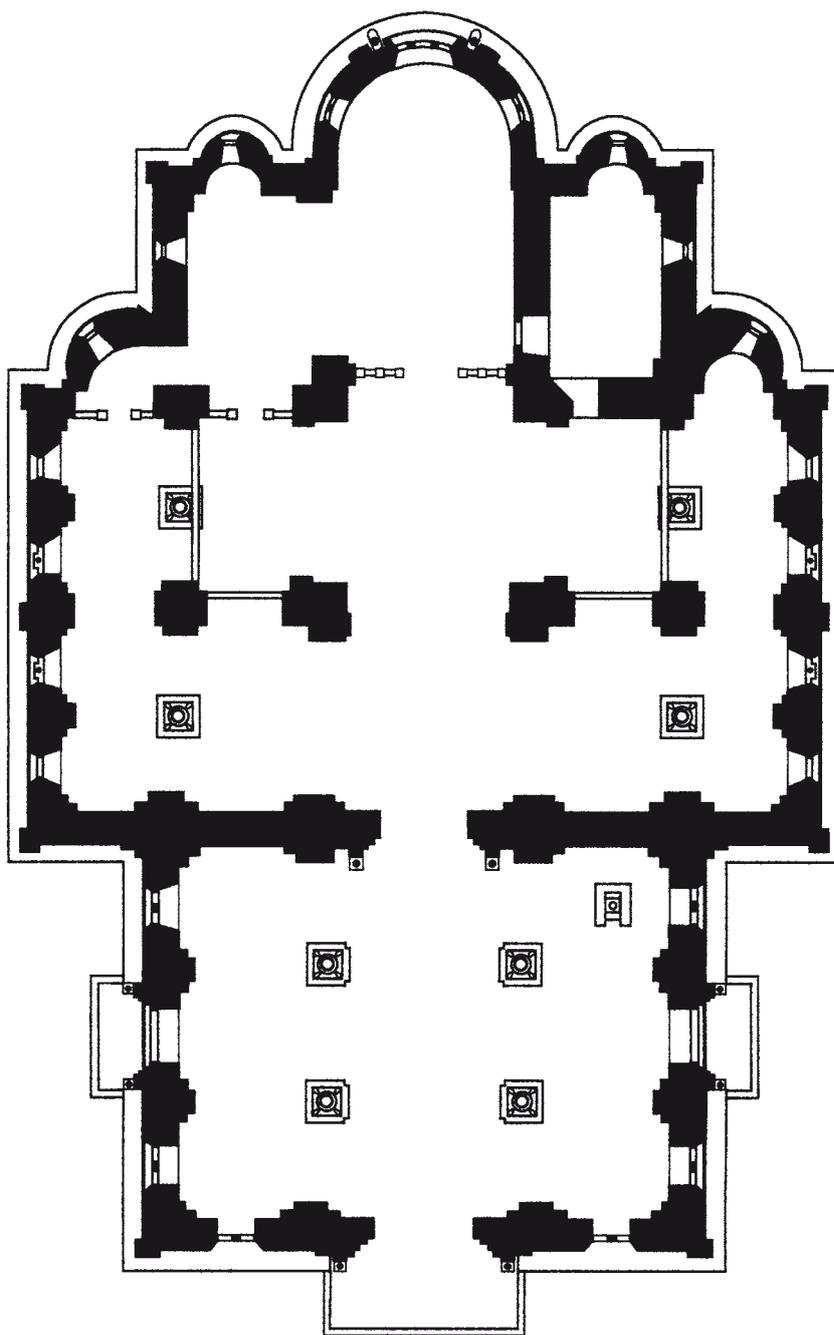
identity the water being blessed with the water which was sanctified at Christ's Baptism – and sharing a select number of prayers, the different ceremonies of the blessing of water, however, accentuate different themes. In a series of petitions, the rite of the blessing of baptismal waters relates to the specific needs of the candidate for Baptism: the great blessing of waters is addressed to God and refers to the participation of the entire community, while the lesser blessing of water assumes a more penitential character and asks of God to sanctify the water and thus aids us in salvation.²⁶

Insufficient evidence and the mobility of water vessels in most churches often make it impossible to determine which one of the rites of the blessing of water may have been celebrated in a particular chapel

or wherever the water basin was located. The case of Hosios Loukas is a rare example in which the text directly relates to the feast of the Epiphany and the blessing of water associated with the feast.²⁷ Another chapel which probably reveals the type of the ceremony performed there is the south-west chapel at Nerezi. Although non-descript at first sight, the painted decoration of Nerezi's chapel seemingly relates to the readings of the service of the lesser

²⁶ Ibid.

²⁷ See Chatzidakis-Bucharas, *Les peintures mitrales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, p. 115. The size of the chapel at Hosios Loukas is sufficient for all three ceremonies, and it is likely that they might have been performed there.

Fig. 9. Dečani (after D. Popović)

blessing of water, thus suggesting that the chapel may have housed that particular ceremony. The chapel at Nerezi exhibits the image of Christ–Priest in the medallion of the dome, the procession of angels holding liturgical vessels in the drum, and images of mostly damaged individual saints with prominence given to the standing figures of the holy martyrs who occupy the walls of the lower zone of the chapel.²⁸ The

presence of Christ–Priest and the procession of angels holding liturgical gifts suggests the liturgical function of the chapel. The meaning of this arrangement may be connected with the content of the liturgy of the lesser

²⁸ See I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden, 2000, p. 27.

blessing of water.²⁹ This rite, much less festive than other ceremonies of the blessing of water, focuses on the passion of Christ as the avenue to our salvation. In addition, the prayers invoke intercessory powers of the holy personages with special emphasis placed upon the martyrs.³⁰ It is thus possible that numerous saints and particularly the prominently placed martyrs in the chapel at Nerezi reflect the intercessory characters of us in understanding the rather unusual appearance of the medallion of Christ represented as priest in the dome. Very seldom seen in Byzantium prior to Nerezi, the image of Christ as priest reflects the epistle reading from St. Paul's letter to Hebrews (2; 11–18) recited during the rite of the lesser blessing of water; the Biblical text identifies Christ as the high priest whose suffering offered salvation to human kind.³¹ Thus the medallion displaying Christ as priest might have been used to illustrate the service performed in the chapel and to emphasize its penitential character. Such interpretation would at least relate the southwest chapel to the program of other components of the church, focused on the themes of passion and intercession. Moreover, the south-west chapel at Nerezi may be seen as another example of a subsidiary chapel which housed the rite of the blessing of water, thus suggesting that it could have been customarily celebrated in related areas of other Byzantine churches.

Funerary rites and the rite of the blessing of water performed in the chapels adjacent to the narthex were also commonly officiated in the narthexes. For example, it is well known that the remains of burial sites in the narthexes of Middle Byzantine churches exist throughout the empire.³² Some of the best known examples are the narthex of the Pantokrator Monastery, of the North and South Church of the Lips Monastery, and the parekklesion of the Pammakaristos and the Kariye Camii in Constantinople, to mention just a few.³³ Moreover, baptismal fonts are found in the narthexes of the church of the Holy Apostles in Athens, probably from around 1000, in the south church of the Pantokrator Monastery, dated in the 12th century, and in the church of St. Mary of the Admiral, also dated in c. 12th century.³⁴

As far as painted programs are concerned, frescoes of the Baptism, reflecting the use of the blessed water, are seen, for example, in the narthexes of Panagia ton Chaikion in Thessaloniki, in St. Nicholas Kasnitzi in Kastoria, and in the Church of St. Peter of Kalyvia.³⁵ The themes of death and burial are also prominent. For example, the Last Judgment is the principal theme of the narthexes of St. Stephen in Kastoria, Panagia ton

Chaikion in Thessaloniki, Hagios Stratigos on Mara, and in Mavriotissa in Kastoria.³⁶ Other themes relevant to the death and burial of Christ, such as the Crucifixion, the Betrayal, and the Washing of Feet, are also displayed in the narthexes of Hosios Loukas, Nea Moni on Chios, Daphni, and Hagioi Anargyroi in Kastoria.³⁷

²⁹ The lesser blessing of water begins with two litanies common to other blessings. Two additional petitions recited in this rite pray to God to save us by sanctifying the water. In addition, Psalms 51 and 143 and the troparia sung during the liturgy ask for God's mercy, for his aid in cleansing sins, human salvation, and compassion. See I. F. Hapgood, *Service Book of the Holy Orthodox-Catholic Apostolic Church*, New York, 1922, pp. 470–478.

³⁰ Ibid.

³¹ »For verily he took not on him the nature of angels; but he took on him the seed of Abraham. Wherefore in all things it behooved him to be made like unto his brethren, that he might be a merciful and faithful high priest in things pertaining to God, to make reconciliation for the sins of the people. For in that he himself hath suffered being tempted, he is able to succor them that are tempted.« From *ibid.*, p. 473.

³² For the studies which discuss the use of the narthex for the commemorative services in the Middle Byzantine and Palaeologan times, see Bach, *La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle*, pp. 25–33; Papageorgiou, *The Narthex of the Middle Byzantine period in Cyprus*, pp. 437–438; Ćurčić, *Twin-domed Narthex*, pp. 333–344; N. Teteriatnikov, *Burial Places in Cappadocian Churches*, *The Greek Orthodox Theological Review*, 29/2, 1984, pp. 143–148; R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington, 1987, pp. 97–100; and Б. Вуловић, *Кованица: њено место и улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд, 1966, 67–71.

³³ For the Lips Monastery, see Th. Macridy et al., *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii)*, at Istanbul, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1964, pp. 265–272; for Pammakaristos, see C. Mango, H. Belting, and D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington, D.C., 1978, pp. 3–39; for the Kariye Camii, see Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii*, pp. 98–99.

³⁴ For the Church of the Holy Apostles, see Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, p. 17, pl. 10; for the Pantokrator Monastery, see A. H. S. Megaw, *Notes on the Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1963, pp. 335–364; for St. Mary of the Admiral, see Ćurčić, *St. Mary's of the Admiral*, pp. 45–46.

³⁵ Concerning Panagia ton Chaikion, the scene is now destroyed; see A. Tsitouridou, *Hē Panagia tōn Chaikōn*, Thessaloniki, 1975, pp. 45–48; pis. 7, 8. For St. Nicholas, see M. Chatzidakis, ed., *Kastoria*, Athens, 1985, p. 65, pi. 20; and for St. Peter, see N. Caumbaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta*, Thessaloniki, 1976, pp. 58–59, pl. 29.

³⁶ For St. Stephen and Mavriotissa, see Chatzidakis, *Kastoria*, pp. 6–22; 66–84; for Panagia ton Chaikion, see Tsitouridou, *Hē Panagia tōn Chaikōn*, pp. 45–49.

³⁷ For H. Anargyroi, see Chatzidakis, *Kastoria*, pp. 22–50; for Hosios Loukas, Nea Moni, and Daphni, see E. Diez and O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge, Mass., 1931, pls. 119–121.

The placement of water basins and tombs in the narthexes of Middle Byzantine churches is also attested by a number of typica which most commonly identify the rites of *thepannychis* and the blessing of water as those performed in the narthex. This is at least suggested by the Typicon of Irene from 1027 and the Euchologion from 1077, as well as by the several Typica from the monastic foundations on Cyprus, such as the Typicon of the Monastery of Makhairas, Ritual Ordinance of St. Neophytos, and the Typicon of the Monastery of St. John of Koutsovendis.³⁸ Thus, according to written sources, the rites performed in the narthexes correspond to those which took place in the western chapels.

One particularly interesting example of the relationship between the narthex and the subsidiary chapels may be provided by the western end of the church of the Virgin Kosmosoteira at Pherrai (fig. 8).³⁹ The hypothesis that the tomb of Isaak Komnenos, the founder of the monastery, may have been located in the north-west chapel, while not archaeologically proven, is nonetheless intriguing.⁴⁰ The western end of the Virgin Kosmosoteira is composed of two domed chapels flanking the elongated western arm of the cross. The Typicon of the church states that the tomb was to be located in the left or the north part of the narthex. If that section, comprised of the elongated western bay and the two chapels indeed, as Osterhout suggested, represents the narthex of the church, it would be apparent that neither the Typicon nor the design or decorative aspects of the church draw any distinction between the narthex proper and the chapels adjacent to it.

While the case of Pherrai remains inconclusive, the other examples discussed above demonstrate that the narthex and the chapels adjacent to it were related architecturally and that they housed related functions. It is thus plausible to assume that the chapels functionally formed an integral part of the narthex. Echoing the integration of the sanctuary, the development and increased importance of the rite *ofpannyctris* and that of the blessing of water in the Middle Byzantine period quite possibly affected the architectural and functional integration of the western end of Middle Byzantine churches. The chapels, integrated spatially with the narthex proper, extended its functional space. For example, in the Katholikon of Hosios Loukas, the Liturgy of the Hours was most likely performed in the main narthex space, while the blessing of water and the *pannychis* became relegated to chapels.⁴¹ In churches without chapels, or in those in which the chapels were needed for other functions, such as, for example for the

private liturgy, the same rites might have been performed in the narthex proper.

Later developments of functional use and spatial composition of subsidiary chapels testify to the intention to unify the chapels and the narthex proper. For example, the thirteenth-century churches with twin-domed narthexes, discussed by S. Đurčić, make the existence of the chapels apparent on their exteriors; in the interior, the space is unified.⁴² Moreover, the fourteenth-century church at Dečani represents the final product of that integration. The narthex of Dečani is in the shape of a large rectangular chamber with four free-standing columns (fig. 9).⁴³ While the wall barriers have been dissolved, the painted decoration and archaeological findings indicate that the narthex consists of two separate chapels flanking the central space.⁴⁴ The north-west bay of the narthex at Dečani contains four tombs – one

³⁸ For the Typicon of Irene, see A. Димитриевский, *Описание литургических рукописей*, 2, Киев 1901, 1051; for a discussion, see Millet, *Recherches au Mont Athos*, p. 116. For the bibliography and discussion on Cypriot Typica, see A. Papageorgiou, *The Narthex of the Churches in Cyprus*, p. 447; and C. Mango, *The Monastery of St. Chryso Stornos at Koutsovendis and Its Wall Paintings. Part I: Descriptions*, *Dumbarton Oaks Papers*, 44, 1990, pp. 63–94.

³⁹ For a comprehensive discussion about the architecture of the church, see S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Munich, 1985; for plans see *Ibid.*, pls. 13, 14, 143.

⁴⁰ This suggestion was made by R. Osterhout, who connected the passage from the Typicon which states that the tomb should be located in the left or north part of the narthex, to the remains of the painted decoration revealing the scene of the Holy Women at the tomb – a common funerary image. N. Ševčenko, however, brought to our attention that the text of the Typicon does not specify the domed compartment as the place of the tomb. Thus, despite many analogous examples of churches which house the tomb in that area, the final location of the tomb has to be determined by archaeological evidence. See R. G. Osterhout, *Where was the Tomb of Isaak Komnenos?*, *Byzantine Studies Conference. Abstracts*, 11, 1985, p. 34; and N. P. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, *Greek Orthodox Theological Review* 29, 1984, pp. 135–140. For English translation of the Typicon, see <http://www.doaks.org/typ039.pdf>. Sinos too considers the location of the tomb as problematic, but suggests the possibility that it might have been located in the north-west chapel. See Sinos, *Die Klosterlärche der Kosmosoteira*, pp. 52–62.

⁴¹ For the narthex, see T. F. Mathews, *The Sequel to Nicea II in Byzantine Church Decoration*, *Perkins Journal* 41/3, 1988, p. 17, n. 25; for chapels, see Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas*, pp. 115–118.

⁴² S. Đurčić, *Twin-Domed Narthex in Palaeologan Architecture*, *Зборник радова византолошкој институту* 13, 1970–71, 333–344.

⁴³ In its design, it very much reminds us of the liti. For a discussion on the liti and bibliography, see P. Mylonas, *Gavits Armeniens et Litaie Byzantines*, *Cahiers archeologiques*, 38, 1990, pp. 101–119.

⁴⁴ S. Đurčić, *Late Byzantine Loca Sancta? Some questions regarding the Form and Function of Epitaphoi*, in *The Twilight of Byzantium*, ed. By S. Đurčić and D. Mouriki, Princeton, 1990, pp. 251–261.

sarcophagus tomb placed along the north wall and three floor tombs. In addition, the east wall is dominated by a large scene representing the Church Fathers Officiating before the dead Christ. Although there are no niches on the east wall, the scene of the officiating bishops is, as a rule, depicted only in the main apse and is relevant to its liturgical function. Its placement elsewhere in the church clearly alludes to liturgical aspects of the architectural space. If the tombs and images of the death and

burial relate to funerary rites, the huge Nemanjić dynastic tree and the font displayed in the south portion of the narthex are to be associated with the rituals related to the blessed water.⁴⁵ Thus the size, decoration, and furnishing at Dečani reveal the complete integration of the narthex proper and its subsidiary chapels. While this phenomenon is not evidenced in all Byzantine churches, it represents a common trend which, as this article argued, began in the Middle Byzantine period.

---

⁴⁵ See Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 101–113; Idem., *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима, Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд, 1989, 185–192; and S. Ćurčić, *The Original Baptismal Font in Gračanica and Its Iconographic Setting*, *Зборник народног музеја у Београду* 9/10, 1979, pp. 313–323.

Резиме:

ИДА СИНКЕВИЋ, Лафајет колеџ, Истон, САД

НАМЕНА И ЗНАЧЕЊЕ КАПЕЛА НА ЗАПАДНОЈ СТРАНИ ЦРКАВА ИЗ СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКОГ ПЕРИОДА

Предмет овог чланка је анализа функционалних и композиционих веза нартекса и западних капела у црквама средњовизантијског периода. Разматране су цркве у којима су бочне капеле везане за нартекс. Наводећи бројне примере, аутор истиче да западне капеле средње византијских црква у великом броју случајева показују слична композициона решења. Капеле су постављене или између кракова крста, као што је случај у цркви Св. Пантелејмона у Нерезима, или фланкирају нартекс али не превазилазе ширину наоса у екстеријеру, као, на пример, у цркви Седам Престола у Бугарској, или фланкирају нартекс који се простира у ширини наоса, тако да капеле проширују западни део цркве, као у католикону манастира Лавре на Светој Гори.

У анализи просторне организације западног дела цркве аутор истиче да су у великом броју споменика средње византијске епохе, као у цркви у Епископима на Санторинију и у Панагији у Халки на Наксосу, западне капеле потпуно сепарирани од наоса и комуницирају само са нартексом. Чак и у случајевима где постоје отвори између капела и наоса, као на пример у цркви Св. Апостола у Атени или у католикону манастира Св. Луке у Фокиди, они су знатно мањи од

отвора који повезују нартекс са капелама, те је стога комуникација са нартексом доминантна.

Испитивање функције ових простора и њихових декоративних програма, такође указује на уску повезаност бочних капела и нартекса. Анализиране су, између осталих, западне капеле и нартекси у католикону манастира Св. Луке у Фокиди, цркви Св. Пантелејмона у Нерезима, катедрали Успења Јелецког манастира, Св. Софији у Кијеву, манастирима Константина Липса и Пантократора у Цариграду, Панагии тон Халкеон у Солуну, Хагиос Стратегосу на Манију и Св. Стефану и Мавриотиси у Касторији.

На основу испитивања археолошких остатака, декоративних програма и писаних извора, аутор закључује да су се и нартекс и бочне капеле користили за сличне ритуале, као што су, на пример, фунерарне службе као и службе освећивања свете воде. Заједнички обреди, као и просторна повезаност капела и нартекса, указује на чињеницу да је процес интегрисања нартекса са бочним капелама, које достиже своју зrelu варијанту у многобројним црквама палеолошког периода, започео у горе наведеним споменицима средњовизантијске епохе.

МАРКО ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

СРЕДЊОВЕКОВНИ ДОБРУН

Апстракт. – Средњовековни Добрун представља сложен споменички комплекс недалеко од Вишеграда.

Својим положајем који је веома добро прилагођен конфигурацији терена, претстављао је јако утврђење на стенама изнад обала Рзава. Језгро и најстарији део утврђеног Добруна чини замак издужене основе.

До прерастања добрунског замка у тврђаву са подграђем могло је доћи у немирним временима последњих деценија 14. и почетка 15. века. Доградњом бедема, уз коришћење природних облика терена, брањени простор значајно је повећан и оспособљен да прими знатно бројнију посаду. У том истом раздобљу, под заштитом тврђаве, настајала је урбана трговачка насебина као важна станица на путу који је повезивао Босну и Србију. Уз утврђење леже остаци манастирског комплекса, од којих су преостали само делови припрате првобитне цркве подигнуте у 14. веку.

Током 15. века Добрунски град доживео је свој највећи успон. Ранији значај Добрун је задржао и под турском влашћу, као важна контролна станица на тзв. »босанском путу«. До када је турска посада чувала добрунске бедеме, не може се поуздано рећи. Можда су то били судбоносни догађаји током последње деценије 17. века, када је град запустео заједно са оближњим манастиром.

Кључне речи. – средњи век, фортификација, замак, манастирски комплекс, црква.

Средњовековни Добрун, као што је познато, представља сложен и веома занимљив споменички комплекс, који већ дуго привлачи пажњу наше стручне и научне јавности. За разлику од рушевина средњовековних фортификација, интерес истраживача углавном је био усмерен ка остацима живописа цркве некадашњег манастира Крушево, чије је исчезло име још пре више векова заменио топоним оближњег утврђења. О добрунским фрескама доста је писано и многе дилеме, о којима ће бити речи, већ су разрешене. Међутим, читав низ проблема још увек је остао отворен. Неки међу њима измакли су пажњи истраживача, а има и претпоставки које би поново требало испитати. Добрунски комплекс није питање локалног или регионалног значења. То је очувано сведочанство о збивањима и процесима који су обележили последње столеће пред коначно турско запоседање Србије и Босне. Наше разматрање започећемо освртом на досадашње резултате проучавања, уз анализу изворне грађе и очуваних остатака на терену, како би уз нека наша размишљања указали на правце будућих истраживања.

Комплекс Добруна лежи на рубу питомог жупског предела у доњем току Рзава, са мноштвом извора, плодних њива и пашњака. То је гранична област Републике Српске према данашњој Србији. Остаци средњовековног утврђења, високо на литицама изнад обе речне обале, затварају улаз у клисуру, која као природна међа одваја Вардиште и Мокру Гору од Подриња. Око један километар низводно, на малој заравни изнад десне обале Рзава, окружен стеновитим бреговима и отворен ка клисури планинског потока налази се комплекс манастира Добруна – некадашњег Крушева, са црквом Благовештења.

О добрунском комплексу преостала су ретка изворна сведочанства. У знаменитом Крушевском поменику, који се некада налазио у Народној библиотеци у Београду, остала су забележена имена ктитора, као и приложника који су током 16. и 17. века даривали манастир.¹ Овај рукопис, настао или

¹ С. Новаковић, Српски поменици XV–XVIII века, *Гласник СУД* XLII, 1875, 17–20.

преписан са старијег предлошка, по свему судећи, крајем 15. века, као ктиторе помиње: »благочестиваго и вѣликаго жоупана Привила, Върнавоу монаха, благочестиву госпождоу Ботьславоу и синовѣ их; благочестиваго вѣликаго жоупана Петра, Іванна монаха, благочестиваго и вѣликаго жоупана Стефана и подроужја ихъ съ чедми«, затим посебно помиње: »прѣваго мольвѣника светаго храма сего Ефросіма игумена јеромонаха и братію его, иже ѿ Христѣ иже потроудише съ нимъ.« па наставља: »Помени, Господи, доуше рабѣ своихъ сихъ, благочестиваго дѣспота Стефана и матерѣ его, благочестивоу госпождоу Еленоу.«² Последње име, без сумње је погрешно наведено. Очигледно у питању је била кнегиња Милица, монахиња Евгенија.

Име Добруна, колико је за сада познато, први пут је забележено у једном дубровачком документу од 16. марта 1407. године.³ На постојање засебно под тврђавом можда указује једно нешто позније писмо из 1421. године. Наиме, један трговац из Олова, иначе поданик Републике св. Влаха, затекао се крајем зиме те године »in loco dicto Dobrun«.⁴ Овај топоним помиње се и у једном извештају дубровачких поклицара у лето 1423. године.⁵ Тада се ка Добруну запутио Радослав Павловић, магнат босанског краљевства, али из документа остаје нејасно да ли је то био поход на град или обилазак сопственог поседа. У пролеће десет година касније Павловић борави »sotto Dobrun«.⁶ То би могло бити поуздано сведочанство да се град са оближњим манастиром тада налазио у његовом поседу. У време турског освајања Добрун је припадао Павловића земљи. У попису из 1469. године међу тврђавама вилајета Павли, уз Борач и Вишеград помиње се и Добрун, где се налазило и седиште једне од нахија.⁷ Тврђаву је после освајања запосела турска посада која се ту налазила и 1516 године.⁸

Кроз Добрун су током прве половине 16. века прошли и неки европски путници и успут забележили своја запажања. Тако је Бенедикт Курипешки у свом путопису записао како је 18. септембра 1530. године, идући од Вишеграда уз Рзав, стигао до манастира у коме је затекао осам српских калуђера. Далеке намернике свечано су дочекали и уз молитве Богу срдачно испратили. Идући ка југу пут Увца, Курипешки је убрзо стигао до градића Добруна, за који каже да »лежи на левој страни на стени«.⁹ Када је након пар година истим путем пролазио царски посланик Леонардо Ногарол, у малој манастирској цркви је на служби божијој затекао два српска монаха.¹⁰ Две деценије касније, 1550. године, на повратку из Константинопоља, кроз Добрун је прошао

млетачки посланик Катарина Зен и записао своје занимљиво сведочење. Идући од југа, он је са пратњом стигао до Рзава. Ту је на брегу запазио лепу, тешко приступачну старинску тврђаву. Припадала су јој четири мања издвојена утврђења (*castelli piccoli*), ниже којих је пролазио пут. Он се спуштао ка мосту, који је чувала јака стража. Идући даље Зен каже: »Ту смо наишли на српску цркву коју држе калуђери, а посвећена је Благовестима. Ушавши да је разгледамо, видели смо једну лепу стару слику Богородице, а и сва црква је била осликана. Красно место и лепа старина, а прича се ту о многим чудесима.«¹¹

У записима 16–17. века појављују се подаци о манастиру који се негде назива Крушево, али чешће Добрун. У Крушеву је игуман Максим 1558. године, за потребе манастирског храма преписао једно јеванђеље. Остао је сачуван и запис о његовој смрти, 24. марта 1577. године.¹² Почетком 17. века у Добруну је боравио и радио зограф Страхинић.¹³ Године 1606. лично се уписао у манастирски поменик. Нешто касније, 1614, у време игумана јеромонаха Авакума и Теодора, митрополита босанског, монах Авериције преписао је један панегирик и даровао га »светѣи богородици добрунѣ стѣи«.¹⁴ Остало је забележено да је у Хиландару, године 1628, »јермонах Веѣлмин ѿ манастира Добруна« писао прологе за манастир Завалу у Херцеговини, где је примио монашки чин.¹⁵ Занимљив је и недатирани запис из 16–17. века у једном минеју поклоњеном

² Исто, 18.

³ »... aut in Dobrun« према : Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 100, нап. 94.

⁴ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, у: *Зборник Констанићина Јуречка I*, Београд 1959, 300.

⁵ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XV siècle*, Paris 1899, 217–218.

⁶ К. Јиречек, нав. дело, 250, нап. 115.

⁷ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 120.

⁸ Исто, 131.

⁹ В. Курипешки, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*, Sarajevo 1950, 26.

¹⁰ Р. Matković, *Putovanja В. Курипешкиа, L. Nogarola i В. Ramberta, Rad JAZU*, LVI, Zagreb 1881, 200.

¹¹ Р. Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluostrvu iz XVI veka, Starine JAZU*, knj. X, 1878, 243.

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, књ. 4, Београд 1986, 59, но. 6300–6301, 6388.

¹³ С. Новаковић, нав. дело, 17.

¹⁴ Записи и натписи књ. 1, 282, но. 1018.

¹⁵ Записи и натписи, књ. 6, 112, но. 10134.

Благовештенској цркви »зовом Кроушево, под (г)радом Добруном«. ¹⁶ Из истог раздобља је и запис у рукопису манастира Грачанице, који сведочи да је: »**Сѧ** книга благовешениа прѣсветіе владичице наше богородице глаголеми Добрун.« ¹⁷

Током 18. и прве половине 19. века нема вести о Добруну. Године 1857. Александар Гиљфердинг, тада руски конзул у Сарајеву, током свог знаменитог путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији, у Добруну је затекао рушевине манастирског комплекса. Од њега је тада била преостала само црква, за коју му је речено да је обновљена 1822. године. Запазио је да је мала, са прозорима уским попут пушкарница, али и да је веома стара. У затворену цркву није могао ући, па је грађевину разгледао само споља. Над улазом је уочио лик Богородице са српском сигнатуром »м(а)ти в(о)жић«, рестауриран, како каже, »у последње време«. Испод ове фреске запазио је и натпис који му се према облицима слова учинио »веома старог датума«. Нажалост, будући да је био високо, није успео да га прочита. Ни његови каснији покушаји да дође до преписа овог значајног натписа нису уродили плодом. ¹⁸ На стенама крај добрунске цркве Гиљфердингу су мештани показали »необичне натписе у камену«. Њему се учинило да су у питању »грубо уклесане фигуре, сличне скицама човечијих глава и руку«. ¹⁹ Поред некадашњег манастира, пажњу руског конзула привукле су и рушевине Добрунског града. Импресиониран положајем фортификација, закључио је да су оне највеличанственије које је до тада видео. Очигледно, стари бедеми и куле у то време су још увек били добро очувани. Посматрајући околину са врха утврђења, у подножју крај обале Рзава, уочио је остатке читаве једне урбане насеобине са траговима улица и кућа. ²⁰

Исте 1857. године добрунске рушевине обишао је и Дионизије Поповић, обновитељ и старешина манастира Бање код Прибоја. У његовом извештају, који је упутио Друштву србске словесности у Београду, поред детаљног описа самог манастира Св. Николе, налазе се занимљиви подаци и о Добруну. Казивања о утврђењу и подграђу, за које каже да је некада имало 400 кућа, слична су Гиљфердинговим. Међутим, подаци о самом манастиру нешто су значајнији. Говорећи о манастирској цркви, он констатује да је имала две куполе, да је, као и цели манастирски комплекс са бројним каменом грађеним келијама, била у рушевинама, док је поп Ристо Поповић са народом није препокрио и врата поставио, па се од тада у њој служи само о великим празни-

цима. Занимљиво је да манастир приписује »краљу Стевану великом жупану« наводећи као годину грађења 1167. ²¹ Овај, очигледно нетачан податак, без сумње је резултат погрешног читања једног од тада постојећих натписа, вероватно ктиторског, али можда и неког другог. На основу преосталих остатака добрунске цркве, тешко је проверити и податак о постојању две куполе, што захтева посебан коментар.

Интересовање за стару манастирску цркву у Добруну нагло је порасло после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Крајем 1883. године у сарајевском листу *Bosnische Post* појавило се сазнање »из поузданог извора« да је Земаљска влада »наумила да добрунску цркву изнова подигне у њеном првобитном стилу и да живописе у њој подвргне брижљивој рестаурацији.« Иницијатор ове обнове, која је изгледа првобитно била добро замишљена али трагично изведена, био је барон Николић са супругом, у то време високи окупациони званичник у Сарајеву. Уз ову вест, коју је у свом броју од 1. 1. 1884 године пренело београдско »Видело« сазнаје се понешто и о стању у коме се тада налазила некадашња манастирска црква. Читаоци су обавештени да се у Добруну, недалеко од српске границе, »налазе запуштене развалине једне цркве 14. века, представљајући тужну слику вандалске пустоши«. Као њен ктитор наведен је »босански жупан Петар«, уз констатацију да се »тек у новије време почело овом споменику обраћати више пажње и при тачнијем испитивању развалина дошло се до резултата каквом се нико не надаше«. Том приликом испод дебелог слоја малтера, којим је био премезан добро очувани свод цркве, »показаше се скривени лепо одржани живописи, где – где и то мало оштећени.« ²² Неколико месеци касније у истом листу подробније су описане манастирске рушевине: »Њезин олтар и средња црква у пола и више порушени су, а зидови пропали, а само на кубе припрата са неколико искварених слика одржала се,

¹⁶ Записи и натписи, књ. 6, 22, но. 9477.

¹⁷ Записи и натписи, књ. 2, 430, но. 4338.

¹⁸ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 108–110.

¹⁹ Исто, 108.

²⁰ Исто, 106–108.

²¹ М. Шакота, Прилози познавању манастира Бање код Прибоја, *Саопштења X*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1974, 27–28.

²² »Видело«, лист Напредњачке странке, год. V/1, Београд, 1. 1. 1884.

као и натпис више врата. Трем или последња припрата од запада такође је срушена и само што још са стране стоје два искварена зида. Авлија пак камена око цркве, која је врло пространа и као град служила, тек се по рушевинама познаје и при расчишћавању исте авлије излазе на видик многе надгробне плоче, било добрунским натписом или другим.²³ Није познато ко је аутор ових информација, нити да ли оне одсликавају стање рушевина пре радова или у току обнове. Даљи део текста, јасно је уочљиво, преузет је из последњег септембарског броја новосадског »Јавора«. Наиме, вероватно у лето 1884. године, када су започети радови на обнови, Добрун је посетио босански митрополит Сава Косановић. У прилогу који је објавио у поменутом броју »Јавора« посебно је указао на ктиторски натпис за који каже да је »многа искварен од ватре и дуга времена, особито с почетка, али што је најглавније то се одржало.« Текст натписа је навео само у изводима и погрешно читајући годину **ѠѠа** (891) датовао га у 9. век, поистовећујући при том Добрун са Дабром. Међутим, указао је на потребу да се натпис детаљније проучи уз сугестију да »Српско учено друштво, које има доста вјештих људу и средстава, добро би учинило да изашаље кога до Добруна да скине цијелу факсимилу натписа.«²⁴ На овај текст само четири недеље касније у истом часопису реаговао је Нићифор Дучић. Он је с правом констатовао да је година морала бити означена »од створења света« и да у Косановићевом читању недостаје први број **з** па је је, читање године исправио у **зѠѠа** (6891, односно 1383. г.).²⁵

Захваљујући факсимилу, до кога је дошло Српско учено друштво, већ наредне 1885. године овим натписом позабавио се Љ. Ковачевић исправљајући Косановићеве грешке. Као прво, аргументовано је идентификовао средњовековни манастир Крушево са Добруном одбацујући ранија мишљења.²⁶ Према Ковачевићу, натпис је имао 14 редова од којих су прва три била нечитка. И у њему се, слично наведеном тексту из Крушевског поменика, помиње Јован, мирским зовом жупан Петар, који је помогао свом оцу жупану Прибилу при подизању задужбинске цркве наводећи »... и **сѡздахъ припратоу сию и пописахъ съ помоштию вожи(к)ю...**«²⁷ У завршном делу натписа, који је такође био фрагментарно очуван, помиње се да је то изведено у време игумана Јефросина. Оштећену годину, прихватајући вероватно аргументе Н. Дучића, Ковачевић је покушао да дешифрира као 1383,²⁸ што се касније показало као нетачно, али је утицало на читав низ погрешних

закључака и недоумица у радовима познијих истраживача, о чему ће даље бити речи.

Сава Косановић, или неко ко је радио препис за Српско учено друштво, биле су последње личности које су имале прилику да виде ово значајно сведочанство. Приликом трагичне реконструкције добрунске цркве ктиторски натпис је исчезао. Остала је недоумица да ли је приликом проширивања портала у целости уништен или само прекречен.

На одлике архитектуре добрунског храма, у то време, први је укратко указао Ђорђе Стратимировић. Нарочито је значајно што је он објавио основу старе манастирске цркве пре реконструкције и делимичног рушења 1884. године, а потом скренуо пажњу на постојање испоснице недалеко од манастира, као и цртежа урезаних у стене.²⁹

Занимљив податак о Добруну, уз илустрацију која би се могла сматрати делом пројекта »обнове«, објављен је у »Босанској вили« 1888. године.³⁰ На приказаном бакрорезу уочавају се и прозори на припрати који, на срећу, нису изведени (сл. 1). Из пропратног текста сазнаје се да су радови на обнови трајали до 1887. године, када је црква поново освећена, и да је у трошковима учествовала и Земаљска влада. У непотписаном пратећем тексту изнети су и неки подаци који до сада нису коментарисани. Наведено је да је црква из 14. века »како се могло сазнати из натписа са плоче која се налази више царских врата«. Даље се каже да је цркву »саградио Ђурађ или Ђорђе, ђед жупана Петра, на три године прије косовске битке, дакле 1386, а пошље жупан Петар надозидео припрату за спомен своје матере«. ³¹ Ови подаци које други извори не потврђују, по свему судећи, су део легенде или погрешног тумачења познатог ктиторског натписа, али помињање некакве плоче са натписом ипак се не би смело олако одбацити.

²³ »Видело«, год. V/122, Београд, 10.10.1884.

²⁴ С. К(осановић), Хиљадугодишњица манастира Дабра или Добруна, »Јавор«, год. XI, бр. 40/1271, Нови Сад 30. 9. 1884.

²⁵ Н. Дучић, Запис на старој добрунској цркви, »Јавор«, год. XI, бр. 44/1401–1403, Нови Сад 28. 10. 1884.

²⁶ Љ. Ковачевић, Манастир Добрун, *Старинар* II, 1885, 18–23.

²⁷ Исто, 22–23.

²⁸ Исто, 20.

²⁹ Ђ. Стратимировић, Добрун, *Гласник Земаљској музеја у Сарајеву* I, година III, 1891, 291–293.

³⁰ *Босанска Вила*, год. III, Сарајево 16. 2. 1888, 57.

³¹ Исто, 62.

Сл. 1. Добрунска црква према бакрорезу из »Босанске виле« из 1888. године

У годинама после Првог светског рата прву озбиљнију студију о Добруну објавио је Милан Кашанин.³² Уз анализу архитектуре, он се посебно позабавио преосталим живописом у припрати цркве. У границама могућности, будући са су фреске биле неочишћене, а неке и прекречене, он је извршио идентификацију, објавио сигнатуре и дао прво вредновање овог значајног живописа, уз неколико илустрација које остају као последње сведочанство о две деценије касније уништеним деловима сликаног ансамбла. Поводећи се за погрешно прочитаном годином из ктиторског натписа, датовао га је у другу половину 14. века, али је добро уочио сличности са фрескама из Беле цркве Каранске. Око идентификације владарске композиције остао је у недоумици, али се ипак приклонио мишљењу да би у питању могао бити портрет кнеза Лазара са породицом.³³ Захваљујући овом Кашаниновом раду, добрунски живопис укључен је у значајне студије о српском средњовековном сликарству.³⁴ Био је то и повод, што је посебно занимљиво, да се за ликове историјских личности у Добруну заинтересује и Управа двора Њ. В. Краља Александра, у оквиру припрема

за живописање капеле Св. Андрије Првозваног у комплексу нове владарске резиденције на Дедињу. Ради прикупљања иконографске грађе, крајем октобра 1933. године упућена је екипа сликара да прекопира инсигније »краља, краљице и краљевића«, као и да открије ктиторски натпис за који је Кашанин веровао да се налази под слојевима креча и позније боје, на фасади изнад портала припрате.³⁵ Нажалост, нема сачуваних података какав је био исход ове експедиције, која је имала за циљ да, поред Добруна, обиђе и друге цркве у Полимљу, око Призрена и у рашкој области.

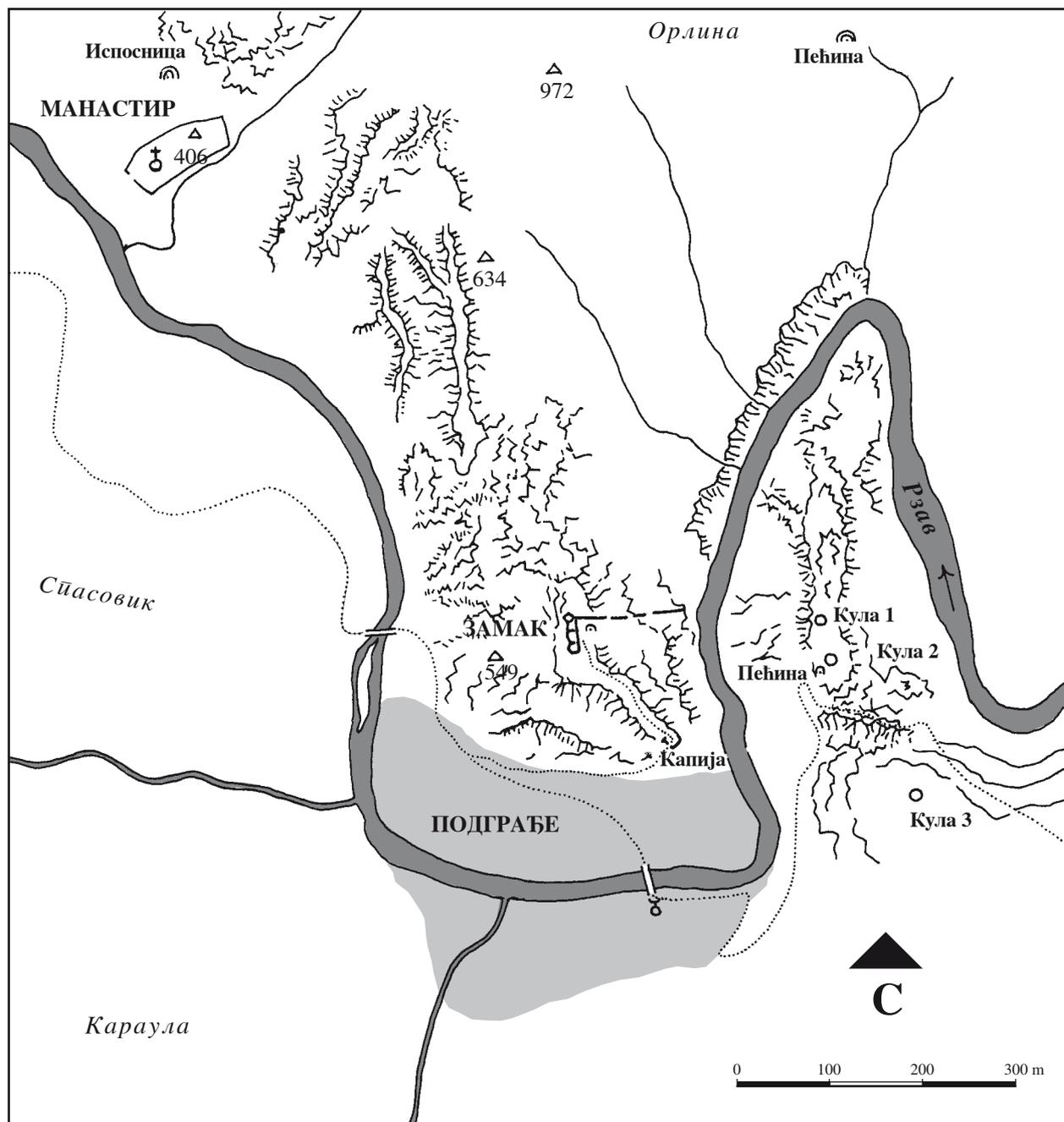
Средином тридесетих година 20. века добрунски живопис су, уз детаљна фотографисања, проу-

³² М. Кашанин, Манастир Добрун, *Старинар*, трећа серија, књ. 4/1926–27, Београд 1928, 67–80.

³³ Исто, 75, нап. 45.

³⁴ V. Petković, *La peinture serbe au Moyen age II*, Beograd 1934, 58–59, pl. CLXXVI–CLXXXI; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 65–66; Исти, *Старо српско сликарство*, 1966, 169–170.

³⁵ Архив Југославије, фонд Дворске канцеларије, сиг. 372–30.

Сл. 2. Добрунско ушврђење са подграђем и манастиром – ситуациони план комплекса

чавали Габријел Мије и Ђурђе Бошковић. Документација је остала непубликована,³⁶ са изузетком мањег прилога у којем је Ђ. Бошковић допунио нека Кашанинова читања сигнатура, уз претпоставку, за коју ће се касније испоставити да је тачна, да би приказани владар могао бити краљ Стефан Душан.³⁷

Пред сам почетак Другог светског рата добрунске старине, по налогу и о трошку Српске краљевске академије, проучавао је Ђоко Мазалић. Тежиште

његовог интересовања били су остаци Добрунског града. Искрпна документација, његова запажања и закључци до данас су остали полазиште за истражи-

³⁶ Фотографије живописа налазе се у заоставштини Г. Мије у Паризу, а фотографије архитектуре и сграфита на стенама у легату Ђ. Бошковића у Археолошком институту у Београду.

³⁷ Ђ. Бошковић, Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, *Споменик СКА* 87, 1938, 16–18.

вања и разматрања проблема овог веома значајног фортификационог комплекса. Проучио је и добрунску цркву којом приликом је допунио, а понегде и исправио Кашанинове закључке, али није довео у питање датовање ктиторског натписа. Загонетну и спорну владарску композицију приписао је краљу Твртку I са породицом.³⁸

Проблемом добрунског живописа након Другог светског рата поново се позабавио Здравко Кајмаковић, у време када су делови преосталог живописа били чишћени. Полазећи од стилске анализе фресака, он је предложио ревизију читања спорне године, опредељујући се коначно за 1343. годину и идентификујући историјску композицију као краља Стефана Душана са супругом Јеленом и сином Урошем.³⁹ Те резултате прихватио је Војислав Ђурић⁴⁰, као и неки каснији аутори.⁴¹

И на крају, свестрану расправу о добрунском живопису изложио је Иван Ђорђевић у својој студији о зидном сликарству српске властеле. Уз подробен опис живописа након чишћења и конзерваторског третмана, као и стилску анализу, ту су отворена и нека занимљива питања везана за ктиторе и идејне творце некадашње фрескодекорације цркве манастира Крушева, односно Добруна.⁴²

Прва археолошка ископавања мањег обима вршио је Ђ. Јанковић, 1997. године. Том приликом откривени су трагови обимног зида, као и остаци здања из познијих етапа живота манастира, али сама црква није истраживана. Објављујући исходе ових радова наведени аутор се упустио и у неутемељена домишљања око времена настанка манастирске цркве, покушавајући да је датије у време Стефана Немање.⁴³

После прегледа расположиве изворне грађе и исхода досадашњих истраживања, нашу пажњу усмерићемо ка преосталим физичким структурама добрунског споменичког комплекса (сл. 2). У тим разматрањима мора се поћи од сложене целине коју чине фортификације на стенама изнад обе обале Рзава. Њихов положај веома је добро прилагођен конфигурацији терена и погодностима које пружа за одбрану. Окомите литице и неприступачне стене, допуњене бедемима и кулама, обликују утврђење за које се, у време када је настајало, сматрало да је практично неосвојиво. Елементи фортификација постављени су на западном рубу речне клисуре, кроз коју је пролазила, а и сада пролази, важна комуникација од запада ка унутрашњости Србије – знаменити »босански пут«. Добрунска утврђења, затварајући улаз у клисуру, у стратешком смислу

представљала су битан чинилац одбране територија на истоку, од могућег напада са запада.

Језгро и, без сумње, најстарији део утврђеног Добруна чине остаци на стрмом огранку планине Орлине изнад десне обале Рзава. Ту се налазио замак издужене основе, веома добро прилагођене облику терена, са главном, правоугаоном кулом истуреном према северу (сл. 3). Бедеми су били грађени већим делом над окомитим литицама стена, тако да је нешто лакши прилаз био могућ само са југозапада. Капија, чији се остаци сада само назире, налазила се са неприступачне западне стране, а прилаз јој је био могућ једино уском стазом која је водила уз подножје бедема, што је представљало решење подесно за одбрану. Унутрашњост замка била је подељена са два преградна зида на посебно брањене, а по свему судећи, и различите функционалне целине. Будући да је тај простор сада засут каменом и културним слојем знатне дебљине, тешко је сагледати његов некадашњи изглед. Како археолошка истраживања нису вршена, познати су само случајни налази разних металних предмета, гвоздених клинова, веретона, стрелица, као и делови плочастог оклопа.⁴⁴ Од зграда у унутрашњости преостали су само остаци једне укопане и каменим зидовима грађене просторије лево од капије, за коју је изнета претпоставка да је некада служила као цистерна.⁴⁵ Главни стамбени део замка, како је то претпоставио Ђ. Мазалић, налазио се, изгледа, у северном дворишту. Ту би се могла замислити зграда уз западни бедем, северном бочном страном ослоњена на главну кулу. У средњем дворишту, осим претпостављене »цистерне«, или можда подрумског простора неке зграде, других грађевина није било. О намени јужног дворишта, где је такође могло бити

³⁸ Ђ. Mazalić, *Starine u Dobrunu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* LIII, 1941, 101–126.

³⁹ З. Кајмаковић, *Живопис у Добруну*, *Старинар* НС XIII–XIV/1962–1963, Београд 1965, 251–260; Исто, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 101–110.

⁴⁰ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, Београд 1974, 63, 211, сл. 61.

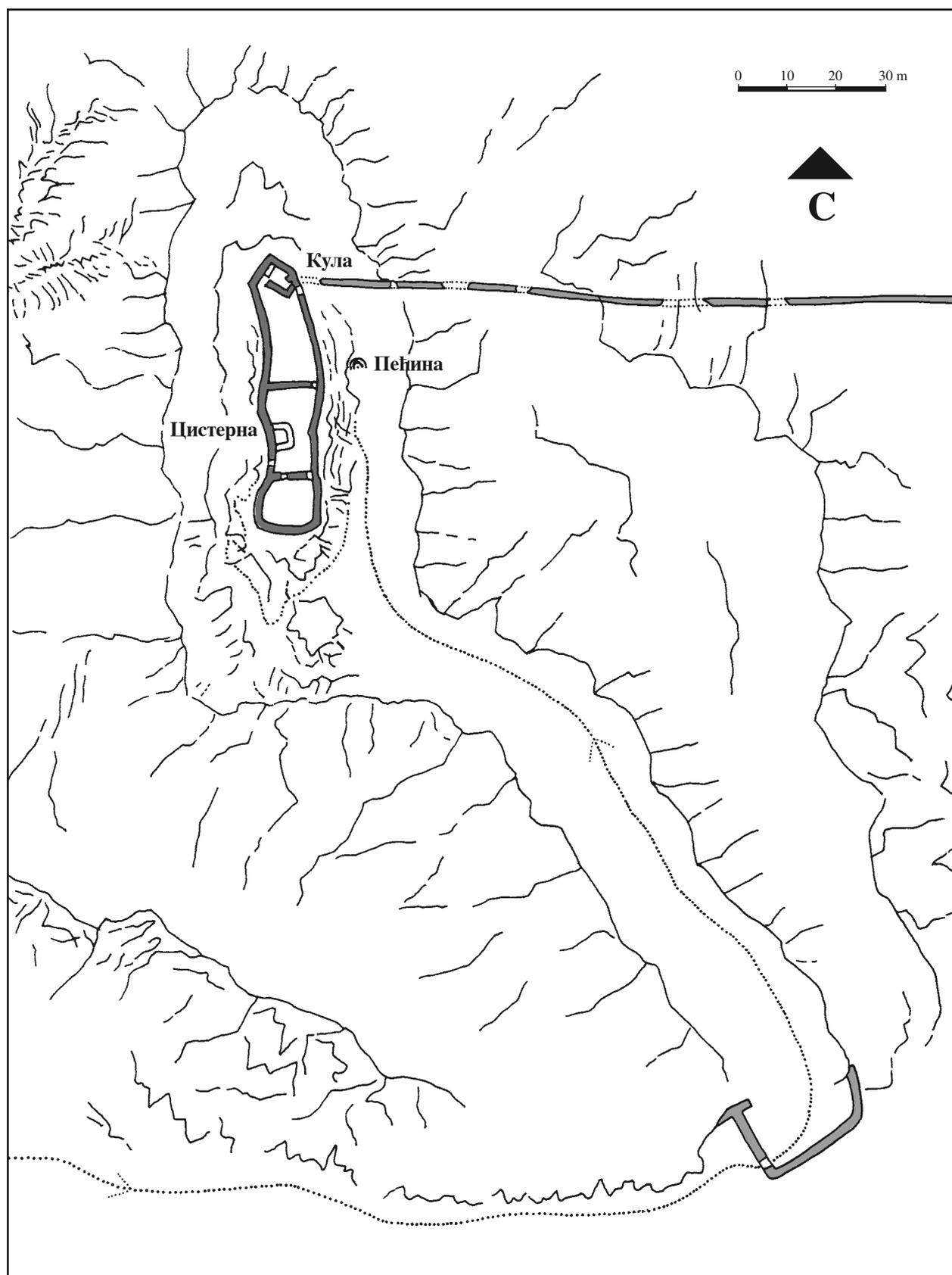
⁴¹ О. Томић, *Манастир Добрун*, Народни музеј, Београд (без године издања).

⁴² И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 143–145.

⁴³ Ђ. Јанковић, *Манастир Добрун* (Археолошка истраживања у 1997. години), *Наше Старине* I, Републички завод за заштиту културно-историјског наслеђа Републике Српске, Бања Лука 1998, 41–48.

⁴⁴ Ђ. Mazalić, *nav. delo*, 104–105.

⁴⁵ Исто, 105–106.

Сл. 3. Добрунски замак – основа

Сл. 4. Добрунски замак – остатак зида главне куле

Сл. 5. Добрунски замак – гео јужног бедема

Сл. 6. Добрунски замак – гео бедема код предње капије

Сл. 7. Добрунски замак – предња капија

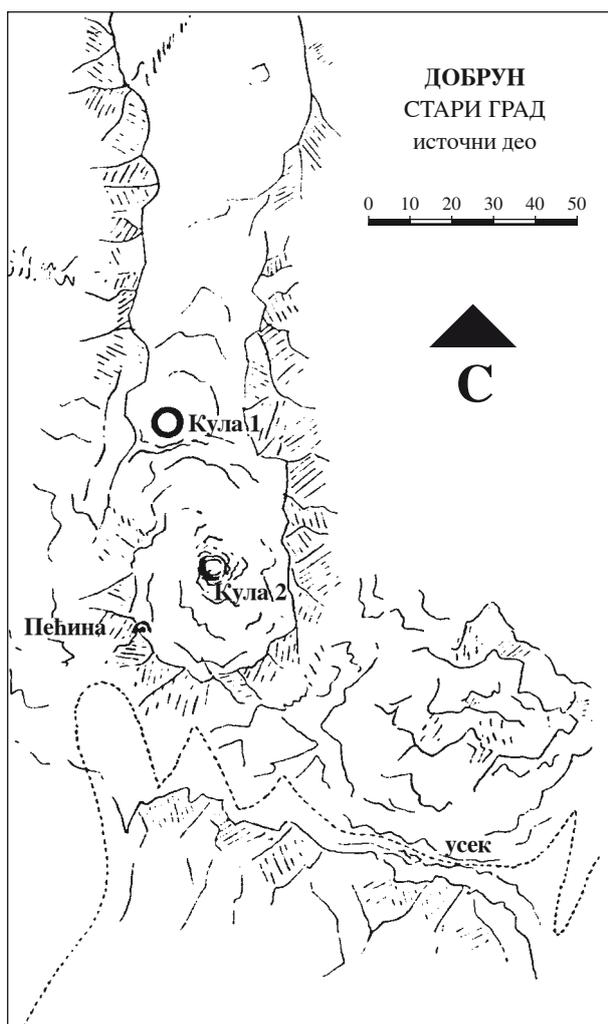
стамбених објеката, до будућих истраживања тешко је говорити. Бедеми замка грађени су доста грубо, ломљеним каменом, уз употребу релативно слабог белог кречног малтера (сл. 4 и 5). Засновани су непосредно на стени, а дебелина им је неједнака. Креће се од 1,10 до готово два метра.

Део под замком, на источним падинама, такође је био фортификациран, односно већим делом брањен окомитим стенама. Од главне куле према литицама над реком спуштао се бедем, који је преграђивао простор ка северу. Са јужне стране пролаз између две стрме литице преграђен је бедемским платном са капијом (сл. 6 и 7). Овај део фортификација, за разлику од замка грађен је нешто боље. Има дебелину од 2,10 m, а одликују га и дерсоване површине лица. Сама капија, приближне ширине око 2 m, била је, изгледа, грађена од клесаног камена. Преостао је део свода рађен квадерима сиге, као и отвор за греду-мандал, а под наслагама пута вероватно постоји праг са траговима довратника. Од капије ка замку на врху, међу стенама се уочавају трагови комуникације, која је местимично

имала и уклесане степенике. У овом фортификацираном простору, са примарним значењем предње линије одбране замка, има и трагова стамбених објеката. Биле су то, по свему судећи, брвнаре на вештачки формираним заравнима под источним бедемом замка, недалеко од мање пећине, која је такође могла бити настањена.

Источни део добрунског утврђења над левом обалом реке, чиниле су истурене куле на врховима стеновитог брега са три стране опасаног клисуром ококом Рзава (сл. 8). Преостале су рушевине од две куле као и трагови од треће. Оне су биле постављене у низу и грађене као самостални објекти, будући да међусобно нису биле повезане бедемом. Најбоље очувана, северна кула 1, кружне је основе, са пречником унутрашњег простора од око 5 m. Имала је улаз на спрату, који је био преко 8 m изнад тла, с обзиром да на очуваном зиду до те висине нема трагова отвора.⁴⁶ Око 40 m јужније, на

⁴⁶ Исто, 107.

Сл. 8. Истурене добрунске фортификације изнад леве обале Рзава – основа (према Ђ. Мазалићу)

посебно истакнутом положају налазила се нешто мања кула 2. Била је слично грађена, кружне основе, унутрашњег пречника око 4 m и дебљине зидова 10 m. Од посебно издвојене јужне куле 3 преостали су само трагови шута, који указују на локацију, али не и на њен облик. Он се, изгледа, није разликовао од претходне две. Судаћи према раније наведеном податку Катарина Зена, на овом положају би се могли очекивати и остаци четврте куле од које сада нема видљивих трагова.

У литици под кулом 2 налази се једна пећина са широком отвором која је, изгледа, некада била насељена. Према казивању мештана могло би се закључити да у њој постоје трагови културног слоја, али би се поузданији суд о томе могао стећи тек након пробних археолошких ископавања. Иначе, између кула 2 и 3 пролазила је траса старог пута

који је од моста на Рзаву водио ка истоку. Његови трагови усечени у стене још увек су местимично видљиви.⁴⁷

Некадашње добрунско подграђе лежало је под утврђењем уз обале Рзава. Главни део био му је, изгледа, уз десну обалу на заравни под брегом где су се још средином 19. века разазнавале улице и трагови кућа. Према резултатима истраживања Ђ. Мазалића, део старог насеља постојао је и са леве стране реке, на простору од некадашње цамије ка потоку Будимлија, односно на локалитету Под-Рогови.⁴⁸

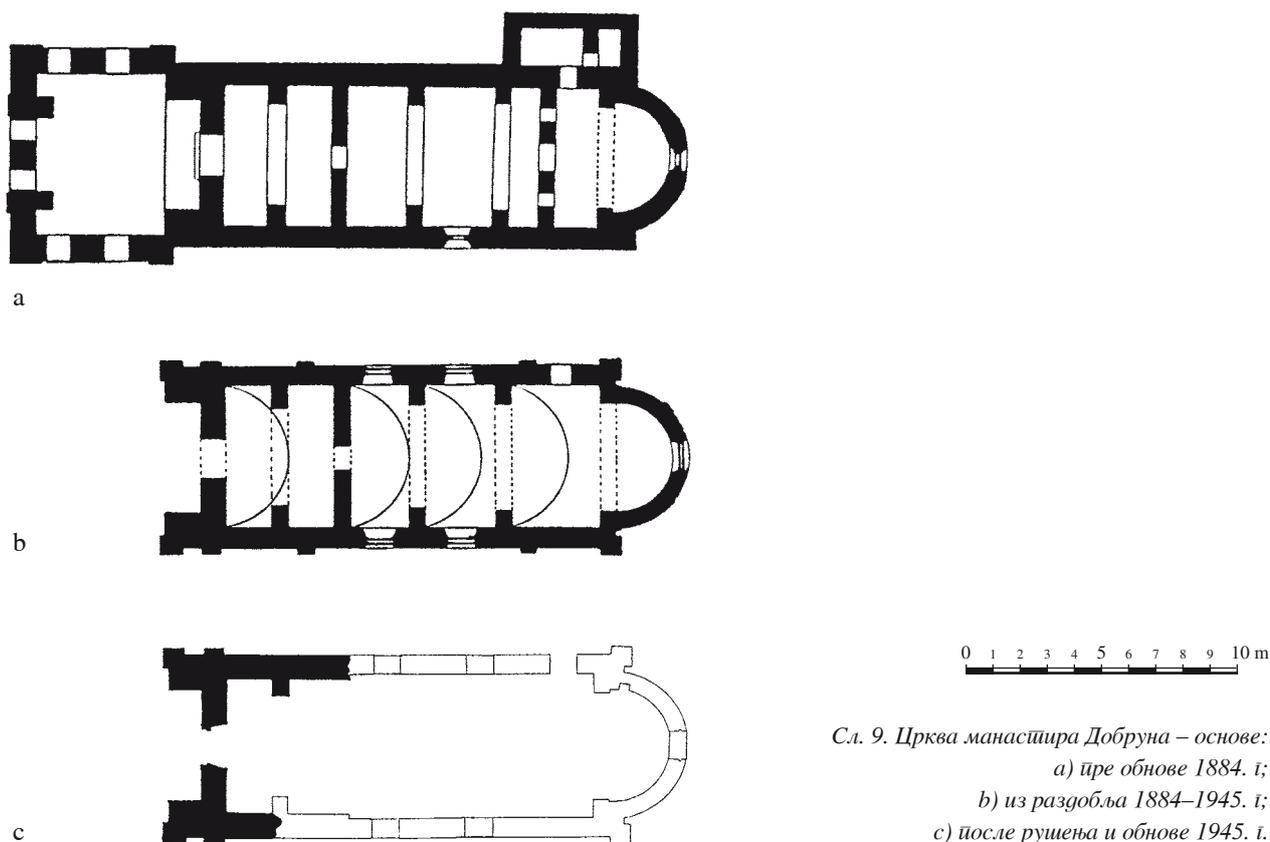
За разлику од добрунских бедема и кула, местимично и веома добро очуваних, које је рушио проток времена, громови и непогоде, оближњи комплекс некадашњег манастира Крушево имао је знатно тежу судбину. Окружена рушевинама конака и других здања монашке насеобине, стара црква опстајала је све до времена када су до ње стигли први знатижељници – могло би се рећи истраживачи блиски нашем времену. Затекли су је у рушевном стању, али још увек у изворном облику. Био је то храм који је народ одржавао и где је, истина ретко, служена служба божија. Нажалост, у време када су у овај погранични крај некадашње Босне почеле да стижу тековине савремене европске цивилизације започео је процес уништавања добрунског сакралног комплекса (сл. 9). Године 1884, донацијом Земаљске владе у Сарајеву и посебним залагањем баронице Николић, добрунска црква темељно је »обновљена«. Посао је био поверен мађарском архитекти Ванцашу, који је порушио стару спољну припрату и призидану ризницу уз олтар, а читав храм споља заоденуо у ондашње модерно рухо. Пробијени су нови прозори, призидани пиластри, као и мали звоник над засведеним тремом, а подстрешје је украшено фризом аркадица.⁴⁹ У унутрашњости је обијен малтер са остацима старог живописа. Залагањем локалног пароха, од уништења су остале поштеђене само фреске у припрати, којом приликом се одустало и од предвиђеног пробијања нових прозора у том делу храма. »Обновљена« добрунска црква по свом спољном изгледу није се разликовала од сличних модерних здања тога времена, грађених широм простране Аустроугарске монархије.

Нова страдања Добруну је донео Други светски рат. Првог дана напада на Југославију, у Народној

⁴⁷ Исто, 111.

⁴⁸ Исто, 109–113.

⁴⁹ Ђ. Стратимировић, нав. дело, 292.

Сл. 9. Црква манастира Добруна – основе:
 а) пре обнове 1884. г;
 б) из раздобља 1884–1945. г;
 с) после рушења и обнове 1945. г.

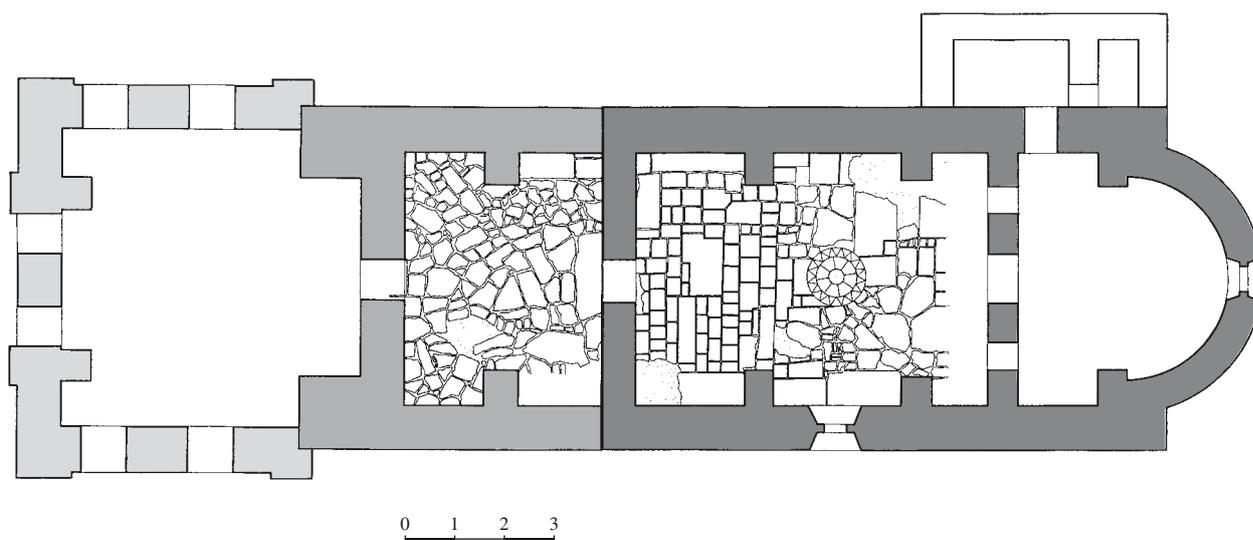
библиотеци изгорео је Крушевски поменик. Пред сам крај рата, јануара 1945. године, добрунска црква дигнута је у ваздух. Немачким минама одолели су само делови припрате са драгоценим фрагментима живописа. Залагањем народа добрунског краја порушена црква одмах је поново подигнута на старим темељима. Обновом јој је враћен спољни изглед, али средњовековни конструктивни склоп није поновљен.⁵⁰ Нови зидови ужи су од некадашњих, тако да се у равни пода у унутрашњости обновљеног храма одсликавају трасе старе основе, покривене слојем бетона.

Ослобођење, међутим, није означило и крај уништавања добрунског комплекса. Почетком осамдесетих година 20. века, на само неколико десетина метара североисточно од остатака здања старог манастира, отворен је каменолом туцаника за насипање путева. Минама су разорене стене са остацима средњовековних рељефа и записа – својеврсних порука у камену, а нестала су и нека пећинска монашка станишта. Овај рушилачки процес, дуг две деценије, још увек је у току и уколико се ускоро не заустави, несташе и последња још увек очувана пећина испосница.

Чудном игром судбине, рушен и систематски затиран, добрунски сакрални комплекс опирао се чину уништења остављајући трагове о свом некадашњем постојању. Дела истраживача који су имали прилику да виде оно што је касније уништено или спаљено за нас су сада изворна сведочанства. Захваљујући тој грађи, уз оно што је још увек остало сачувано, неки проблеми добрунског комплекса до сада су разрешени, о неким су изнете претпоставке, али има и питања која тек треба разматрати. Резимирање тих сазнања, уз нека нова запажања, могло би да представља путоказ за даља истраживања у будућности, где ће археолошка ископавања имати посебно значајно место.

На основу старије документације и сачуваних остатака јасно је уочљиво да је некадашња црква манастира Крушево, сада Добруна, грађена у више етапа (сл. 10). Првобитни храм, задужбина жупана Прибила био је у виду једнобродне цркве са полукружном

⁵⁰ Ђ. Бошковић, Стање средњовековних споменика у Југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе, *Музеји* 1, 1948, 96–97.

Сл. 10. Црква манастира Добруна – некадашња основа са ешајама трађења (по снимцима М. Поповић у лето 2000 г.)

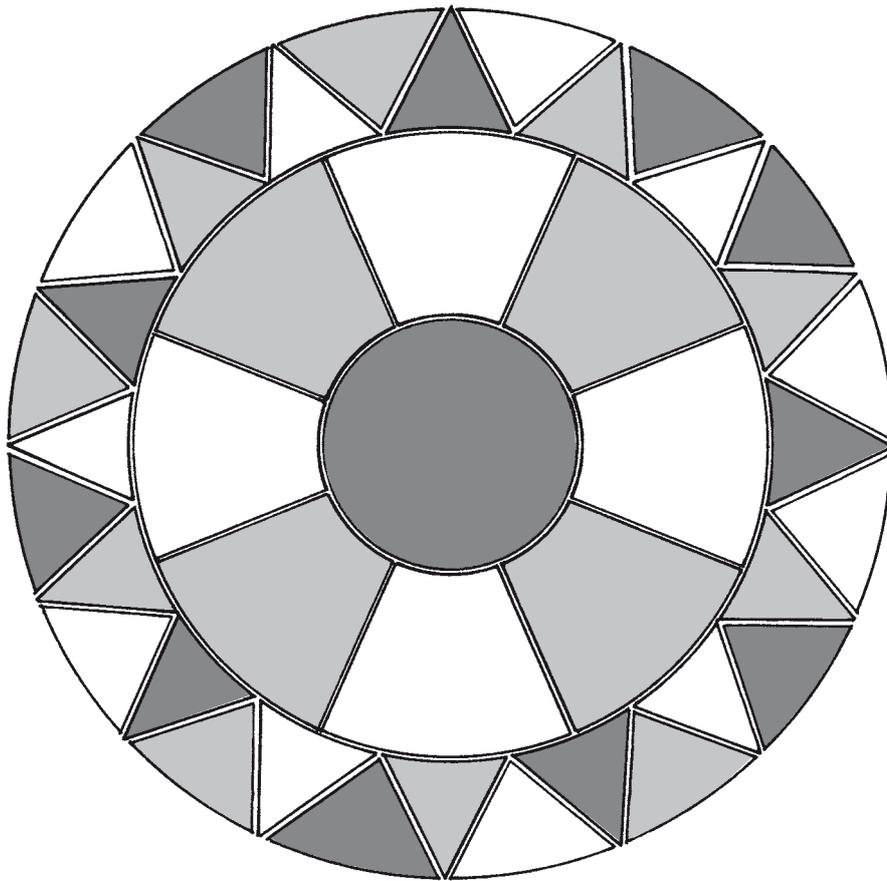
апсидом, дужине око 13,30, а ширине 7 m. Унутрашњи простор био је рашчлањен пиластрима на три травеја неједнаке дужине. Најпространији, источни травеј, зиданом олтарском преградом подељен је на два, готово једнака дела. Црква је била пресведена полуобличастим сводом, чије је теме у односу на раван пода било на висини од око 8,80 m. Није имала куполу, како се то јасно види и на сликаном ктиторском моделу. Зидови су били од квадрата сиге, а дебљина им је износила између 0,95 и 0,98 m, код апсиде 0,70 m.⁵¹ Западни портал, ширине 0,83 m, био је надвишен полукружном нишом и имао је фино клесани оквир од црвенкастог камена сличног мермера.⁵² Гиљфердинг је забележио да су на цркви постојали мали уски прозори. Отворено је питање, да ли су они били такви првобитно, или су накнадно сужени. На плану, који је настао пре реконструкције 1884. године, јасно је уочљив олтарски прозор, као и један релативно широк на јужном зиду. На ктиторском моделу сличан прозор приказан је и на северном зиду, али га на поменутом плану нема, па се може само претпоставити да је тада био зазидан. Од некадашње цркве жупана Прибила, осим темеља, преостале су добро очуване знатне површине првобитног пода. У западном травеју под је у целисти сачуван, док у централном има и позније обнављаних површина. О стању пода у источном травеју и апсиди сада се не може ништа рећи, будући да је недавно покривен новим дрвеним патосом. Првобитни добрунски под био је рађен од фино клесаних правоугаоних плоча различитих димензија, које су дорађиване и међусобно уклапане

приликом постављања. Рађене су од различитих врста камена – белог, по структури сличног мермера, и окер-мрког, односно мрког, али има и појединих плоча од сивоплавог камена. За разлику од оригиналног слога, позније обнове пода вршене су плочама неправилног облика. У средишту централног травеја сачувана је амвонска розета, рађена у декоративном слогу црног, белог и ружичастог мермера (сл. 11). Посебно су занимљиве веће плоче уз јужни зид храма. Она у западном травеју, сада делом оштећена, по свему судећи покрива гроб ктитора. Две сличне, у централном травеју, такође би се могле протумачити као надгробна обележја.

У познијој етапи, која би могла бити временски блиска изградњи Прибилове задужбине, уз првобитну цркву дозидана је припрата. Њен унутрашњи простор, дужине око 4 m, паром пиластара био је подељен на два травеја. Посебну одлику архитектуре припрате чине два пилона на западној фасади пресведена луком, који обликују неку врсту плитког трема. Ово архитектонско решење, неуобичајено у српској средњовековној архитектури, уколико искључимо далеку реминисценцију на трем которске катедрале, блиску паралелу има једино са недавно откривеним остацима цркве у селу Дићи код Љига. Уз западну фасаду ове властееоске задужбине

⁵¹ Кашанин погрешно наводи дебљину зидова од 0,57 m. (нав. дело, 72), што је касније исправио Ђ. Мазалић (нав. дело, 113).

⁵² М. Кашанин, нав. дело, 72.

Сл. 11. Црква манастира Добруна – детаљ амвонске розете (снимио М. Појовић) Р=1:10

из првих деценија 14. века накнадно су призидана два масивна пилона,⁵³ која су вероватно била повезана сводом. Улаз у припрату добрунске цркве проширен је приликом радова 1884. године, тако да од некадашњег западног портала није остало трагова. Занимљиво је да дограђена припрата није имала прозора, а будући да облик основе, како нам се чини, искључује евентуално постојање куполе, унутрашњост јој је могла бити осветљена само кроз отворене двери портала или пламеном свећа. Међутим, ово питање би ипак требало размотрити детаљнијом архитектонском анализом, с обзиром да изворна грађа указује на постојање куполе. Поред податка Дионизија Поповића, који и не мора бити тачан, остаје да се растумачи поменуто запажање са нејасном формулацијом »на кубе припрата«.⁵⁴

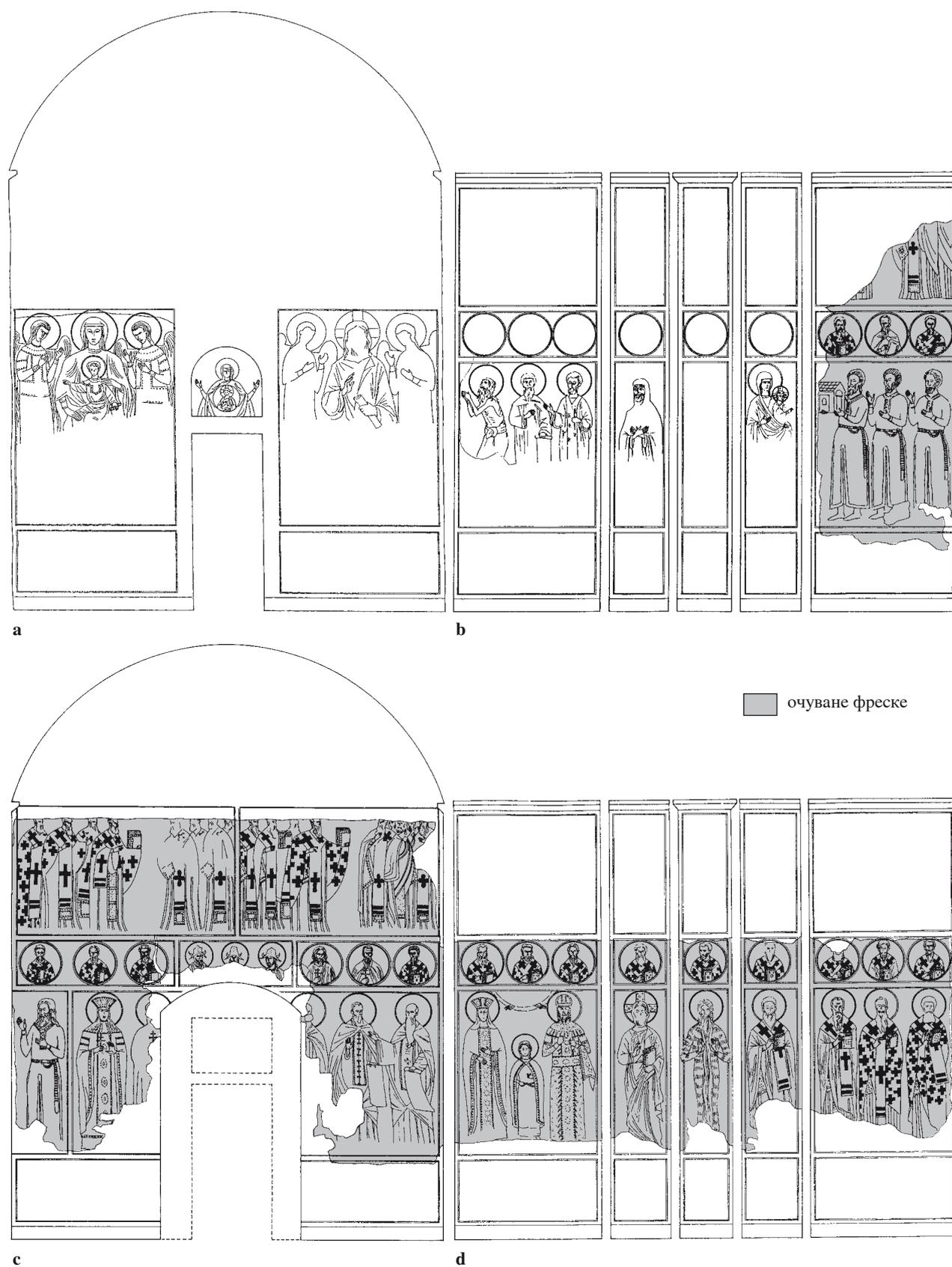
За разлику од цркве, под у припрати је био од необрађених камених плоча, које се по боји и структури не разликују од оних којима су вршене помануте обнове оштећења пода у централном травеју. Изузетак представља само једна већа, фино клесана

плоча, очувана уз северни зид источног травеја припрате, која можда обележава гробно место. Слична плоча је, изгледа, постојала и са супротне стране, уз јужни зид, али се то није могло проверити будући да се ту сада налази савремено постројење за паљење свећа.

Испред старе припрате постојао је позније дограђени отворени ексонартекс који је, нажалост, порушен приликом радова 1884. године. У то време налазио се, изгледа, у рушевном стању. Судећи према сачуваном снимку основе, био је нешто шири од саме цркве. Са сваке стране имао је по два, без сумње, засведена пролаза. Фасаде су биле расчлањене лезенама, али нема података како су му изгледале горње конструкције. Није искључено да сачувани

⁵³ Ж. Жеж, Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 17, 1993, 85–90.

⁵⁴ »Видело« 122, од 10. 10. 1884.

Сл. 12. Црква манастира Добруна – распоред живописа у припрати: а. источни зид, б. јужни зид, с. западни зид, д. северни зид (снимио и дојунио М. Поповић, обрада за штампу арх. З. Туцић)

план приказује само затечене остатке зидова, али не и целовиту некадашњу основу спољне припрате, па остаје отворена могућност да се приликом будућих археолошких истраживања дође до нових података. Питање датовања ове доградње за сада, такође, мора остати у домену претпоставки. М. Кашанин је сматрао да је ексонартекс настао крајем 16. или у првим годинама 17. века, када је живописан.⁵⁵ То је сигуран *terminus ante quem*, али остаје отворено питање да ли можда потиче из неке нешто старије епохе.

Накнадном доградњом може се сматрати и северни анекс, подељен на две мање просторије и вратима повезан са олтаром. Намена ових просторија, које би према положају одговарале проскомидији, није јасна. Ђ. Стратимировић је сматрао да је у питању ризница,⁵⁶ али је било и мишљења да се радило о призданој кули, од које су, пре него што је порушена 1884. године, постојали скромни остаци зидова.⁵⁷ Проблемом датовања ове доградње старији истраживачи се нису бавили, тако да то питање за сада остаје отворено.

Од некадашње фрескодекорације добрунског храма преостали су само делови живописа на зидовима припрате (сл. 12). Упркос страдањима, посебно онеме из 1945. године, на основу преосталих фрагмената, затим старих фотографија и описа уништезнога, могуће је у великој мери реконструисати распоред композиција и утврдити одлике овог, чини нам се, значајног остварења српског сликарства прве половине 14. века. У првој зони, изнад сокла, налазиле су се стојеће фигуре, а у другој низ ликова у медаљонима. У трећој, фрагментарно сачуваној зони, преостали су делови композиција васељенских сабора. Источни, сада у целости порушени зид припрате, красиле су монументалније композиције – северно од портала Богородица са Христом између два арханђела⁵⁸, а јужно Христ на трону, такође између два арханђела.⁵⁹ У линети портала према наосу налазио се лик Богородице Перивлепте, за који је изречена сумња да је у стању у коме су га затекли старији истраживачи, био познији од околних фресака,⁶⁰ али остало је отворено питање да ли је испод овог слоја живописа постојао и старији.

На северном зиду припрате приказана су четири архијереја, од којих један на бочној страни пиластра. Тешко их је идентификовати, будући да им сигнатуре нису сачуване. За једног од њих, последњег ка истоку, изнета је претпоставка да представља св. Саву Српског.⁶¹ На чеоној страни пиластра налази се св. Онуфрије, а на бочној западној очуван је стојећа фигура Христа Пантократора. Између

овог пиластра и западног зида приказана је владарска породица – краљ Стефан Душан, краљица Јелена и мали Урош.⁶²

Са супротне стране, на сада уништеном делу јужног зида са одговарајућим пиластром, налазили су се приказани св. Јован Крститељ, св. Пахомије и св. Јефросин.⁶³ На бочној страни пиластра, окренут ка свом небеском заштитнику, био је насликан посмртни портрет »првог молебника храма« – игумана Јефросина, са рукама прекрштеним на грудима (сл. 13).⁶⁴ Св. Павле Тивејски налазио се на чеоној страни пиластра,⁶⁵ а на бочној, западној, стојећа фигура Богородице са Христом (сл. 14), која је чинила део некадашње ктиторске композиције.⁶⁶ На преосталом делу јужног зида сачувани су ликови жупана Прибила са моделом првобитног храма без припрате, затим његових синова жупана Стефана и жупана Петра. На крају поворке, на западном зиду насликан је протовестијар Стан, за кога би се могло претпоставити да је био Прибилов таст. У наставку прве зоне на западном зиду налази се св. Недеља и вероватно св. Петка, већим делом оштећена проширивањем портала. Истом приликом страдао је и лик једног из групе светих монаха, који су насликани северно од портала.

Изнад зоне стојећих фигура, од некадашњих 24, сада је сачувано 18 медаљона и три попрсја у низу изнад портала. Ту су насликани архијереји, свети монаси и тројица мученика.⁶⁷ Посебно је значајно да је међу њима приказан и св. Петар Призренски (Коришки), будући да је то најстарија иконографска представа овог знаменитог српског пустиножитеља.⁶⁸

⁵⁵ М. Кашанин, нав. дело, 71, нап. 29.

⁵⁶ Ђ. Стратимировић, 292.

⁵⁷ Босанска Вила, 16. 2. 1888, ст. 62.

⁵⁸ М. Кашанин, нав. дело, 77, табла XX.

⁵⁹ Исто, 77.

⁶⁰ Ђ. Mazalić, нав. дело, 114.

⁶¹ О. Томић, нав. дело, 10.

⁶² О идентификацији ових ликова са наведеном старијом литературом, види: З. Кајмаковић, Живопис у Добруну, 251–260.

⁶³ М. Кашанин, нав. дело, 76, табла XVIII; Ђ. Mazalić, нав. дело 115.

⁶⁴ М. Кашанин, нав. дело 76, табла XIX, погрешно протумачен као св. Јефрем Сирин; D. Mazalić, нав. дело 115.

⁶⁵ М. Кашанин, нав. дело, 76.

⁶⁶ М. Кашанин, нав. дело, 77, табла XXI.

⁶⁷ Детаљније види: И. Ђорђевић, нав. дело, 145.

⁶⁸ Б. Тодић, Одроз култа св. Петра Коришког у уметности, у: *Манастир Црна Ријека и светиш Пешар Коришки*, ед. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 201.

Сл. 14. Црква манастира Добруна – уништена фреска Ботородице са Христом, јужни шиласитар припратише (фото G. Millet 1935. г.)

Сл. 13. Црква манастира Добруна – уништени лик итумана Јевросина са јужној шиласитари припратише (фото G. Millet 1935. г.)

У спољној отвореној припрати налазиле су се фреске из 1606 године, доста поуздано приписане зографу Страхињи,⁶⁹ који се, као што је већ речено, тада уписао у манастирски поменик. После обнове цркве, од овог млађег живописа преостали су само делови у трему, који је са ентеријером порушеног ексонартекса чинио целину. На цртежу из осамдесетих година 19. века, као и на једној фотографији са почетка 20. века, уочавају се трагови ових оштећених фресака у трему. Нажалост, 1921. године премазане су новим уљаним сликаријама, тако да их М. Кашанин није могао уочити. Нешто касније, када је ова боја почела да се љуспа, делом их је проучио и идентификовао Ђ. Мазалић, у границама тадашњих могућности.⁷⁰

На основу његових открића могло би се закључити да су и у простору засведеног трема постојале првобитне фреске из времена осликовања припрате, касније прекривене познијим слојем живописа.⁷¹ У вези са овим значајним запажањем, отвара се питање где се тачно налазио сада исчезли фреско

киторски натпис. Поуздано се зна да је стајао над улазом у припрату и да је страдао приликом израде новог већег портала, 1884. године. Међутим остало је недоречено да ли се налазио у самој припрати или над порталом са спољне стране. Такође није поуздано утврђено да ли је приликом обнове у целисти уништен, или само делимично, а потом прекречен. Гиљфердинг, који није улазио у цркву, видео је натпис над порталом очигледно са спољне стране, али му је његов садржај остао непознат. И Мазалић је над порталом, испод уљане боје поља са рецентним натписом у четири реда, уочио трагове старијег текста за које је сматрао да припадају средњовековном киторском натпису, али није покушао да видљиве фрагменте дешифрира.⁷² После

⁶⁹ Ђ. Mazalić, nav. delo, 119–120.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Ђ. Mazalić, nav. delo, 120.

⁷² Исто.

Сл. 15. Средњовековни стећак из добрунске цркве, прерађена античка сполија-жртвеник (фото Ђ. Бошковић)

разарања, а потом обнове добрунске цркве крајем 1945. године и последњи остаци некадашњих фресака у трему су, изгледа, исчезли.

На могућност да се ктиторски натпис налазио са унутрашње стране портала указао је З. Кајмаковић. Анализом распореда живописа и некадашњих бордура може се показати да остаје довољно простора за натписно поље, које је, знамо, имало 14 редова текста. Уколико би ова претпоставка била тачна, може се закључити да је приликом проширивања портала цео натпис био уништен. Натпис са спољне стране, чији су трагови постојали у оквиру целине живописа из 1606. године, могао је, у том случају, бити познији и односити се на осликавање ексонартекса.

Око манастирске цркве уочавају се импресивни трагови конака и других здања веће монашке заједнице. Трагови зидова откривени су на више места приликом пробних археолошких ископавања 1997. године.⁷³ Остаци једног већег здања уочавају се на западном рубу садашње порте, међутим, цело-вита слика о манастирском комплексу биће могућа тек након обимнијих истраживања у будућности.

У порти око манастирске цркве постојала је некропола са бројним надгробним плочама, а посебно стећцима.⁷⁴ На неким су постојали и натписи.⁷⁵ Нажалост, готово сви ови споменици уништени су и употребљени приликом грађења месне основне школе.⁷⁶ Преостао је само један камени блок, сада

недалеко од улаза у цркву, који заправо представља античку сполију (сл. 15). У питању је жртвеник са горњом равном, благо профилисаном и удубљеном правоугаоном површином. На предњој страни налазе се три кружна рељефна венца као и више пластичних полулоптастих испупчења.⁷⁷ Слична рељефна декорација очљива је у са бочних страна. У средишњем медаљону с предње стране, у лигатури ћирилских слова, наслућује се помен Богородице, а у бочна два су слова Христовог монограма.

Посебну занимљивост представљали су рељефи и урезане представе на стенама око стотинак метара североисточно од манастирске цркве. Оне су некада биле бројне, а до данас је преостала само једна у виду нише са преломљеним готичким луком, у чијем средишту је рељефни Крст Голготе (сл. 17).⁷⁸ Нешто даље, према истоку, налазила се читава групација рељефних и урезаних представа, чији је изглед сачуван на фотографијама Ђ. Бошковића из

⁷³ Ђ. Јанковић, нав. дело, 45–47.

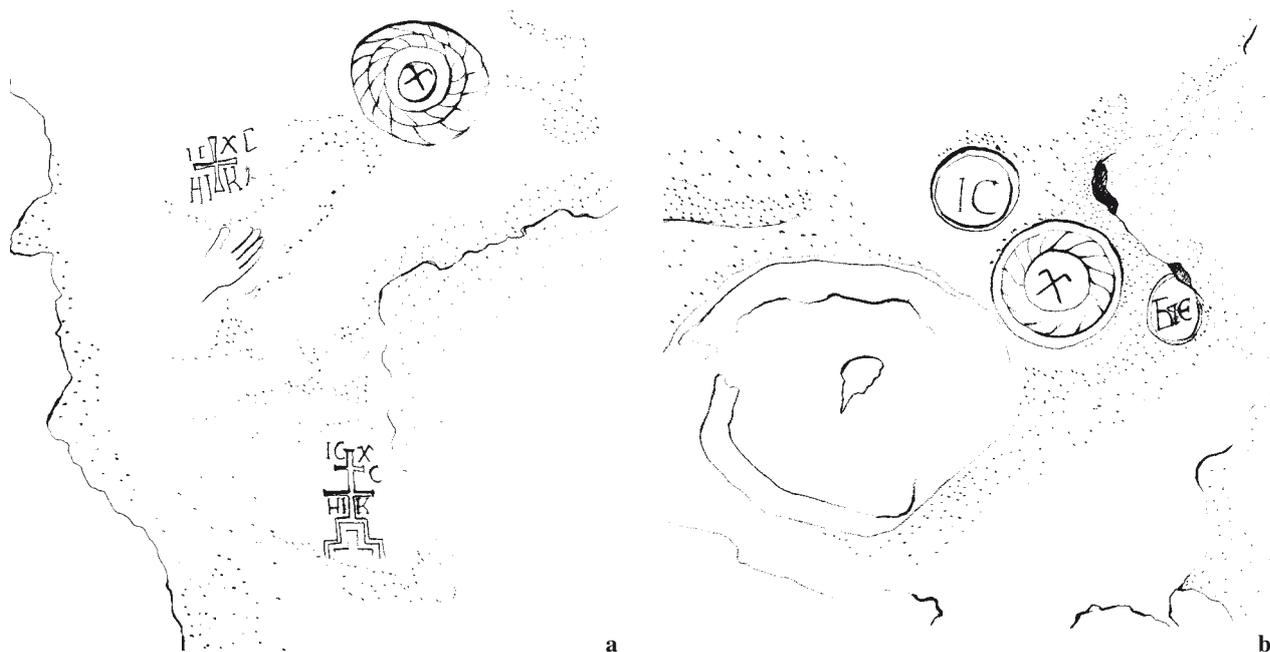
⁷⁴ Ђ. Mazalić, nav. delo, 120.

⁷⁵ »Видело«, бр. 122, за 10. 10. 1884.

⁷⁶ Ђ. Mazalić, nav. delo, 120, нар. 34.

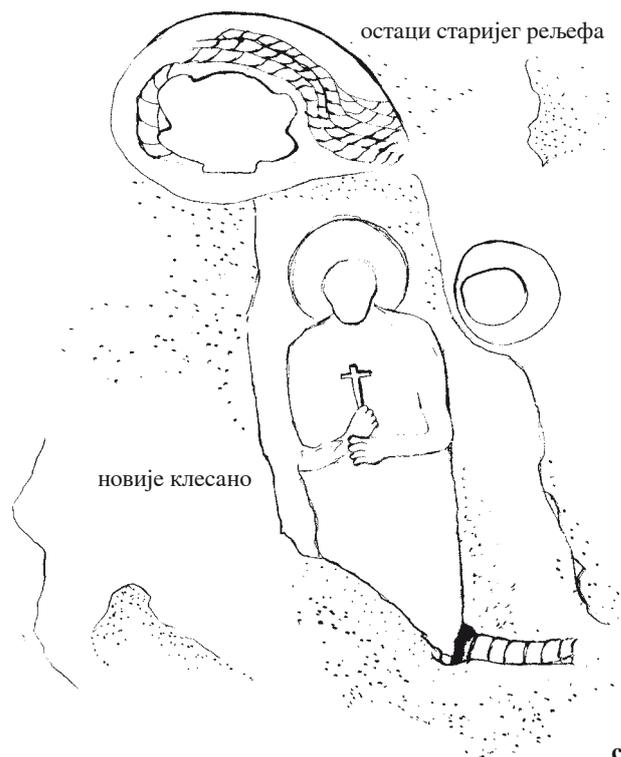
⁷⁷ Исто, 121, сл. 11.

⁷⁸ За информацију о постојању овог рељефа захвалност дугујем синђелу Јовану, сабрату манастира Добруна. Према његовом казивању остали рељефи и трагови испосница су уништени радом каменолома.

1934. године.⁷⁹ Ту су налазио урезани крст са крним словима између кракова *ic xc nika* и рељефном представом десне руке.⁸⁰ У непосредној близини постојао је такође урезани Крст Голготе надвишен Христовим монограмом (сл. 16/a). Нешто даље, преко неког старијег рељефа нејасног значења, постојала је плитко уклесана стојећа фигура са нимбом и крстом у рукама (сл. 16/c). Крај једне окапине у непосредној близини, која је по свему судећи својевремено служила као анахоретско станиште, налазе се урезани круг и рељефни кружни венац са уписаним Христовим монограмом, као и заравњена површина са лигатуром Богородице (сл. 16/b). Кружних рељефних венаца је било на још неколико места по околним стенама. Идентични су са поменутих представама на каменом блоку уз цркву, што отвара проблем који тек треба решавати. Остаје нејасно да ли су овде у питању старији антички рељефи, који су касније »христијанизовани« уписивањем имена Христа и Богородице, или су у питању изворне средњовековне творевине. Уколико је прва претпоставка тачна, у каменитој клисури потока изнад манастира могло је постојати старије античко светилиште, на шта би указивао поменути жртвеник, употребљен касније као стећак над средњовековним гробом крај цркве.

У околним стенама уништеним радом каменолома, према казивању мештана, постојале су још две окапине, које су могле служити као анахоретска станишта. Нешто даље, у самој клисури званој

Сл. 16. Уништени станишта и рељефи са стена североисточно од манастира (према фотографијама Ђ. Бошковића)

⁷⁹ Археолошки институт у Београду, Легат Ђ. Бошковића, Добрун.

⁸⁰ Ђ. Стратимировић, нав. дело, 292, сл. 7/1.

Раздолине, високо на неприступачној литици над некадашњом левом обалом пресахлог Језеро потока, уочава се отвор пећине-испоснице, чији је улаз био затворен зидом, грађеним ломљеним каменом. Очувани остаци, са јасно уочљивим траговима врата, указују да је ова испосница била двоетажна и да јој се могло прићи само уз помоћ лествица или неке сличне, дрвене конструкције.

Осим овог комплекса уз сами манастир, и у широј околини добрунског замка има трагова пећинских анахоретских станишта. Изнад некадашње цамије и старог пута, са леве стране Рзава, Ђ. Мазалић је забележио податак о мањој пећини-испосници, уз коју су мештани, вероватно трагајући за »благом«, раскопали један гроб.⁸¹ Друга, знатно већа и, по свему судећи, значајнија испосница налази се под кршом Орлине, у ваздушној линији готово километар северно од замка. Хоризонталним каменим стропом подељена је у две етаже. У таваници приземља исклесан је четвртасти отвор, кроз који се уз помоћ високих лестви могло dospети до горње етаже. На сличан начин се прилазило и самој пећини, будући да је природно неприступачна. У обе просторије овог некадашњег монашког станишта уочљиви су трагови клесаних дорада. У приземном делу постоји природно зделасто удубљење у коме се скупља изворска вода.⁸² Ова, као и остале испоснице добрунског комплекса до сада нису истраживане тако да се не може поуздано судити у којим раздобљима су биле насељене.

Као што се из нашег излагања може видети добрунски комплекс је до сада углавном проучаван парцијално. У жижи интересовања, што је и разумљиво, налазила се црква са остацима живописа. Међутим, за решавање низа проблема који се овде уочавају неопходно је целовито посматрање комплекса, који је бар у својим почечима чинио јединствену целину. Нажалост, на основу досадашњих резултата истраживања не могу се доносити коначни судови већ пре радне хипотезе, које би требало да буду подстицај за даља проучавања. У том смислу изнећемо нека наша размишљања.

Чини нам се да као полазиште у тим трагањима посебан значај има добрунски замак – утврђено језро позније тврђаве са подграђем. У области која је представљала западно крајиште државе Немањића жупан Прибил са синовима, по свему судећи, управљао је »државом«, односно облашћу у доњем току Рзава, која је у исто време била његова наследна баштина. У том случају замак на стеновитом брегу, на излазу из клисуре, кроз коју је водио

пут ка истоку, могао би се сматрати утврђеном Прибиловом резиденцијом. Исто значење имао је сигурно и погранични вишеградски замак, чији остаци тек чекају истраживаче. Не знамо када је саграђен тај замак над Дрином, нити има поузданих индиција ко га је све користио до 1448. године када је привремено дошао у посед деспота Ђурђа Бранковића.⁸³ Улога Стана протовестијара, односно **протовистарь-а**, како је сигниран на свом добрунском портрету, као његовог могућег поседника остаје тек да се проучи. Носилац те, у време Стефана Душана високе дворске титуле, био је поред осталог задужен и за организацију царинске службе. У српској администрацији достојанственици са овим звањем познати су и раније.⁸⁴ Можда би се Станово присуство на западном крајишту државе, у области кроз коју је пролазио важан трговачки пут, могао повезати са овом функцијом. Тиме би се лакше објаснила његова породична веза са Прибилом, локалним баштиником, који му је изгледа био зет.

Уколико прихватимо да је добрунски замак утврђена властеоска резиденција, на шта је указивао још Ђоко Мазалић, остаје да размотримо како је дошло до грађења Прибилове задужбине, односно оснивања манастира Крушева. Повезаност и међусобни однос властеоског боравишта или замка и баштинске цркве представља једну од тема коју у српским земљама тек треба истраживати. Ова пракса, чији се корени за сада могу пратити од 14. века, карактеристична је за раздобља која су предходила турским освајањима. Међутим, ту почиње да се уочава још једна значајна компонента – појава анахоретског монаштва уз фортификаране целине, било да су у питању тврђаве, владарски рефугијуми или властеоски замкови. Уз познате примере са подручја Бугарске, код нас је оваква пракса посведочена постојањем пећинске лавре, манастира Архангела Михаила под бредовима тврђаве Рас,⁸⁵ о чему смо недавно писали, као и на неким другим локалитетима које тек треба истраживати – међу њима поменимо као посебно карактеристичан,

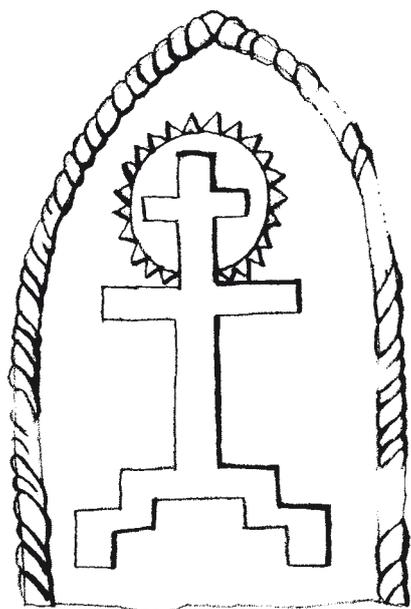
⁸¹ Ђ. Mazalić, *nav. delo*, 112.

⁸² Исто, 122.

⁸³ К. Лирчек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 323, нап. 24.

⁸⁴ М. Благојевић, Протовестијар, у: *Лексикон српској средњег века* (ед. С. Ђирковић и Р. Михалчић) Београд 1999, 596–597.

⁸⁵ D. Popović, M. Popović, The Cave Lavra of the Archangel Michael in Ras, *Старинар* XLIX, 1998, 103–130; M. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 279–288.

Сл. 17. Плићки рељеф у сцени северно од манастира (цртеж М. Поповић)

комплекс у Липовцу код Алексинца.⁸⁶ Испосничка станишта уз тврђаве и властеоске замкове, слично ликовима светих ратника на зидовима моравских храмова, имали су функцију духовног војинства, и схватани су као део свеопштег система одбране пред нападом иноверног непријатеља.

У случају Добруна, суочавамо се са енигмом коју тек треба решавати – да ли испоснице које окружују замак предходе изградњи манастира или настају у складу са потребама манастирског братства. Чини нам се да би уочени распоред анахоретских станишта, као и традиционални образац развоја пештерног монаштва од лавре према киновији,⁸⁷ пре указивао на прву претпоставку, али је сасвим сигурно да су испоснице коришћене и касније. Оно што се може закључити из анализе добрунског живописа, указује да је у целом процесу грађења Прибилове задужбине кључну улогу имао поштовани и веома образовани монах, без сумње, потоњи игуман Јефросин. Да ли је он био подвижник у некој од оближњих испосница и ту стекао нарочити углед, остаје у сфери наших претпоставки. Оно што нам се чини неспорним, био би његов утицај, у својству духовног оца, на великожупанску породицу. Мислим да нећемо погрешити ако претпоставимо да је он био идејни творац Прибилове задужбине. Очигледно је прво подигнута релативно скромна једнобродна манастирска црква, али и гробни храм ктитора. Уз њу је

вероватно одмах засновано општежиће, на чијем се челу налазио Јефросин, први молебник храма. Очево дело наставио је млађи син Петар, без сумње још за Прибиловог живота. Пре грађења припрате црква још увек, изгледа, није била живописана, будући да се у дограђеном нартексу налази ктиторски портрет Прибилов са моделом првобитног храма. Сликани програм, по свему судећи, осмислио је Јефросин, који је, вероватно преминуо у току радова на осликавању. Посмртни портрет, уз његовог светог заштитника, постављен је на почасније место од саме ктиторске композиције. Склони смо мишљењу да он обележава и место његовог гроба.⁸⁸ У сваком случају, Јефросину је указана посебна почаст. Док су живописци још радили Петар, ктитор припрате, примио је монашки чин, што се сазнаје из сада уништеног натписа над улазним порталом. Међутим, неке чињенице у вези са тим натписом изазивају недоумице. Јефросин се ту не помиње као покојник, док је ктитор Петар, тада већ монах Јован, приказан у свом мирском властеоском оделу.

Личност Јефросина, његове идеје и поруке, веома јасно одсликава преостали живопис припрате. С једне стране, у први план су истакнути монаси подвижници и то управо најдоследнији следбеници изворне хришћанске анахорезе. Међу њима, што је изузетно значајно, први пут се у нашем живопису појављује српски заступник оваквог монашког опредељења – лик св. Петра Коришког. Са друге стране, истакнуто место дато је васељенским саборима, а уз њих је у медаљонима приказано чак седам архијереја учесника на тим саборима (Максим Антиохијски, Атанасије Јерусалимски, Стефан Ефески, Геласије Палестински, Јувеналије Јерусалимски, Јаков Нисибиски, и Мемнон Ефески), као и осведочени борци за праву веру, Софроније патријарх Јерусалимски, противник монотелитизма,

⁸⁶ М. Поповић, Комплекс у Липовцу – проблем проучавања властеоског боравишта у средњовековној Србији, саопштење на научном скупу: »Шесто година манастира Липовца« Алексинац, новембар 1999, у штампи.

⁸⁷ D. Popović, The Cult of St. Petar of Koriša, Stages of Development and Patterns, *Balkanica XXVIII*, Beograd 1997, 181–212; D. Popović, M. Popović, нав. дело, 119–123 (са референтном литературом).

⁸⁸ Приликом посете манастиру Добруну, јуна 2002. године, када је овај текст већ био припремљен за штампу, могли смо констатовати да је претпостављено место гроба »првог молебника храма« игумана Јефросина раскопано, а да је на том месту, по налогу митрополита дабробосанског Николаја, изграђена бетонска гробница, намењена њему као новом ктитору.

и Петар, епископ Дамаска, борац против манихејске јереси. Некоме је у добрунској средини, на осетљивој западној граници према босанским јеретцима – по нашем мишљењу ученом игуману – очигледно било стало да овакав сликани програм буде у служби одбране православља. Средство којим је саопштена ова порука било је добро познато, а то је истицање чврсте вере и монашког подвига. Овај циљ, који је имао дубоке корене и у предходним раздобљима, у Добруну је, без сумње, био остварен.

О судбини Добруна током друге половине 14. века нема поузданих података. Заједно са околним областима припадао је једно време Николи Алтомановићу. После слома овог велможе у јесен 1373. године, и несрећне поделе српских земаља, чије се последице и данас осећају, остаје нејасан положај Добруна. Није искључено да је заједно са Полимљем припао босанском бану. Међутим, ако је судити према геостратешком положају који је имао, логично би било претпоставити да га је задржао српски кнез. Ово је једно од питања које захтева посебну расправу.

За наша размишљања веома је значајан податак из Крушевског поменика, до сада углавном занемариван, да је други ктитор манастира био деспот Стефан са својом мајком. Ова изворна вест наводила би на закључак да је манастир почетком 15. века још увек био у границама српске државе. Да ли је тако остало до краја владавине деспота Стефана остаје да се тек проучи.⁸⁹ Верујемо да ће се неки податак, који би осветлио овај проблем, пронаћи у необјављеној дубровачкој грађи. Године 1433. Добрун је већ у поседу војводе Радослава Павловића. Можда га је привремено држао деспот Ђурађ, када и оближни Вишеград (1448. године), али у време турског освајања била је то тврђава земље Павловића.

Остављајући по страни проблем границе, који тек треба разјашњавати, осврнимо се на даљи развој добрунских физичких структура. Као прво, поставља се питање какав је био ктиторски удео деспота Стефана у развоју добрунског светилишта. Српски владар је сигурно манастир обдарио новим поседима и црквеним утварима, али је отворено питање да ли је шта градио. За сада, будући да обимнија археолошка истраживања нису вршена, могућа су само нека нагађања. Чини нам се да у том смислу не би требало искључити спољну отворену припрату, коју су ранији истраживачи, на основу трагова преосталог живописа у трему, дато-

вали у крај 16. века. Призиђивање ове припрате могло би се приписати и деспоту Стефану. У Србији тога времена граде се, односно дозиђују сличне припрате, па не би било необично да се исто догодило и у Добруну. Смутна времена могла су бити разлог да ово претпостављено приздано здање остане неживописано све до почетка 17. века, када је ту, како се сматра, радио зограф Страхиња.

Обнова и даривање добрунског манастира, било је у складу са напорима деспота Стефана да у западним граничним подручјима своје државе ојача православље. Према јеретичкој Босни, где је уз помоћ владара католика све више јачао утицај Римске цркве, управо у томе раздобљу обнављају се старе и оснивају нове српске епархије, међу којима је посебно била значајна Сребреничка митрополија.⁹⁰

До прерастања добрунског замка у тврђаву могло је доћи у немирним временима последњих деценија 14. и почетка 15. века. Доградњом бедема, уз коришћење природних одлика терена, брањени простор значајно је повећан и оспособљен да прими знатно бројнију посаду. У том истом раздобљу, под заштитом тврђаве, настајала је урбана трговачка насеобина као важна станица на путу који је повезивао Босну и Србију.

Током 15. века Добрунски град доживео је свој највећи успон. Као једно од главних упоришта у земљи Павловића тврђава је и даље дограђивана. По нашем мишљењу, из тога раздобља потичу фортификације на стенама изнад леве обале Рзава, односно кружне истурене куле, које су блиске остварењима војне архитектуре босанског краљевства.⁹¹ Ранији значај Добрун је задржао и под турском влашћу, као важна контролна станица на такозваном »босанском путу«. До када је турска посада чувала добрунске бедеме, не може се поуздано рећи. Можда су то били судбоносни догађаји током последње деценије 17. века, када је сигурно запустела насеобина на обали Рзава са оближњим манастиром.

⁸⁹ К. Лиречек је сматрао да се Вишеград налазио у поседу деспота Стефана (*Историја Срба I*, Београд 1952, 421); упореди: А. Веселиновић, Граница између Србије и Босне у 15. веку, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд 1995, 87–100.

⁹⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 89–91.

⁹¹ М. Поповић, Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*, Београд 1995, 47–48.

Summary:

MARKO POPOVIĆ, Archaeological institute, Belgrade

MEDIEVAL DOBRUN

An interesting and highly structured medieval complex, Dobrun has been attracting attention of scholars for a long time. Unlike the ruins of medieval fortifications, the remains of wall-painting in the former monastery church received most of the attention. A series of problems have, however, remained open. Some of them have escaped observation, and there are hypotheses that ought to be reassessed. The Dobrun complex is not a matter of local or regional significance. It is a surviving testimony to the events and processes that marked the century preceding the final Ottoman occupation of Serbia and Bosnia.

After outlining the research work done to date and analyzing the original historical documents and physical remains, this paper brings the author's views of the issue and some reflections aimed at suggesting directions of further research.

The Dobrun complex is situated on the fringe of a hospitable landscape in the lower Rzav valley, not far from Višegrad. It is a region of present-day Republika Srpska on the border with Serbia. The medieval fortifications high up on cliffs above either side of the river controlled the entrance to the gorge, a natural border between western Serbia and Podrinje (the Drina river basin). About a kilometre downstream, on a plot of flat land above the right riverbank, surrounded by rocky hillsides and opening onto a gully cut by a mountain stream, sits the monastic complex of Dobrun with the Church of the Annunciation.

The discussion of the structural remains of the complex (Fig. 2) proceed from the multipart whole, which consists of fortifications on the rocks above either bank of the Rzav, built in such a way as to take full advantage of the terrain for defence purposes. The steep slopes and inaccessible rocks complete with walls and towers form a fortress considered at the time of building to be virtually unassailable. Fortification elements were laid out on the western edge of the gorge, which was and still is an important communication route leading from the west towards the interior of Serbia – the illustrious »Bosnian route«. Blocking the entrance to the gorge, the Dobrun fortifications were of strategic importance for the defence of the eastern territories against attack from the west.

The central and undoubtedly the oldest part of the fortified complex are the remains on the cliffs overlooking the right bank of the Rzav – a castle of an elongated plan closely following the natural features of the terrain (Fig. 3). With most of the walls built on the cliffs, somewhat easier access was only possible from the southwest. The interior of the castle was divided into three independently defendable wards. In the absence of archaeological investigation, only chance finds are available. The only surviving remains of its intramural structures are those of a sunken, stone-built room left of the gate, presumably a cistern. The walls were built of rough-hewn stone bound with relatively poor lime mortar (Figs 4 and 5). Laid down on the very rock, they show a varying thickness of 1.10 to almost 2 metres.

Also fortified, the zone on the eastern slope below the castle was for the most part defended by steep slopes. Apparently of a somewhat later date, its walls were built more

solidly than the castle (Figs 6 and 7). There are traces of a path, with occasional rock-cut steps, climbing from the gate to the castle. In this ward, functioning primarily as the front line of defence of the castle, traces of houses are observable.

The eastern part of the fortification above the left riverbank consisted of protruding towers on the summit of a rocky hill surrounded on three sides by the bending river (Fig. 8). Surviving are the ruins of two towers and traces of a third. They stood in alignment and, not being interlinked by a rampart, were conceived as free-standing structures. Between Towers 2 and 3 passed the old road leading from the Rzav bridge towards the east.

The outlying settlement grew by the river below the castle. Its central part seems to have occupied a piece of flat land at the hill foot on the right bank, where in the mid-nineteenth century streets and traces of houses were still discernible. According to research by Dj. Mazalić, part of the settlement was on the left bank as well, in the area known as Podrogovi and stretching from the former mosque towards the Budimlja creek.

Unlike the walls and towers of Dobrun, occasionally quite well preserved, of the nearby monastic complex only the vestiges of the church narthex have survived till this day. The church kept its original appearance until the end of the nineteenth century, when it was thoroughly altered. Eventually, its main part was blown up by German mines in early 1945 (Fig. 9).

From earlier documentation and the surviving physical remains it is obvious that the building of the monastery church at Dobrun went through several phases (Fig. 10). The original church, erected in 1343 as an endowment of *župan* Pribil, as inferable from the now gone *ktetor's* inscription, was a one-nave edifice with a semicircular apse. It was barrel-vaulted and had no dome, while its walls were of limestone blocks. Besides the foundations, considerable and well-preserved areas of the original floor have survived. In the middle of the central bay the ambo rosette still stands (Fig. 11). Especially interesting are the stone slabs next to the south church wall. The one in the west bay apparently covers the *ktetor's* grave. Two similar slabs in the central bay may also be interpreted as grave markers.

In a later phase, presumably not long after the building of Pribil's endowment, the church received a narthex. A peculiarity of its architecture is a shallow arched porch on the west front, an unusual element in Serbian medieval architecture.

Subsequently added to the narthex, an open exonarthex was torn down during the late-nineteenth-century rebuilding. A northern annexe, divided into two smaller rooms and connected with the apse by a door, may also be considered an addition. The purpose of the two rooms, the position of which corresponds to that of the prothesis, is not clear.

Of the wall-paintings only those in the narthex have partially survived (Figs 12–14). Despite damage, especially that inflicted in 1945, from the surviving fragments, old photographs and descriptions the original arrangement of scenes can be largely reconstructed, as well as the features of this, as it seems, valuable work of Serbian painting from the first half of the fourteenth

century. Especially important is the *ktetor*'s composition, discussed on several occasions, showing *župan* Pribil with his sons Petar and Stefan, and *protovestiar* Stan.

The impressive traces of dormitory cells and other buildings, indicative of a larger monastic community, are observable around the church. The churchyard included a cemetery with numerous gravestones, especially of the *stećak* type (Fig. 15), of which almost none have survived. Depictions in relief or carved on the rock some hundred metres to the northeast of the church are a curious discovery (Figs 16–17). In their immediate vicinity are vestiges of ascetic cave cells, registered also in the wider surroundings of Dobrun Castle.

Approaches to the Dobrun complex have mostly been partial, their focus, understandably enough, being on the church with its remains of wall-paintings. Any solution to a series of problems that arise here would, by contrast, require an integrated approach to the complex given that it constituted a whole, initially at least. Regrettably, the research results achieved so far cannot lead to final conclusions, but rather to working hypotheses expected to inspire further research.

Of particular significance as the starting-point for such exploration is Dobrun Castle – the walled core of the later fortress with the outlying settlement. In a region that was the westernmost zone of the state of the Nemanjić, *župan* Pribil with his sons seems to have controlled the lower Rza valley, his hereditary domain. If that was the case, the castle on a rocky hill at the exit from the gorge that was an east-bound route may be regarded as Pribil's fortified residence. The same function must have been fulfilled by the frontier castle of Višegrad, the remains of which are still awaiting researchers. The role of Stan – titled a *protovestiar* in the Dobrun portrait – as its possible owner is yet to be examined. Responsibilities of the holder of this title, high-ranking at the court of Stefan Dušan, included that of customs supervisor. Officials holding this title had been known in the Serbian administration even before that date. It is perhaps with this duty that Stan's presence on the western state border, in an area crossed by an important trade route, may be related. It would help clarify his relationship with Pribil, a local hereditary lord, who seems to have been his son-in-law.

If we accept that Dobrun Castle was the fortified residence of a provincial lord, it remains to examine the circumstances leading to the building of Pribil's endowment, i.e. to the foundation of the monastery. The interrelationship in the Serbian lands of the castles of local lords and the churches they founded is one of the issues that are yet to be studied. This practice, traced back to the fourteenth century, is characteristic of the period preceding the Ottoman conquest. Yet another interesting phenomenon is involved here – the development of anchoretic monasticism at the side of fortified sites, whether fortresses or castles of sovereigns and lords. Some well-known examples occur in the territory of Bulgaria, while in our parts the phenomenon is evidenced by a cave *laura* below the walls of the Fortress of Ras, the Monastery of the Archangel Michael, as well as by some other sites that are yet to be explored. The function of ascetic cells clinging to fortresses and castles, like that of warrior-saints portrayed on the walls of the Morava churches, was spiritual militancy and they were considered as part of the general system of defence from the enemy of a different faith.

The case of Dobrun raises a query that is yet to be resolved – whether the hermitages surrounding the castle preceded the

building of the monastery or developed according to the brotherhood's needs. The distribution of these hermitages as well as the traditional pattern of evolution of anchoretic monasticism from *lauras* to cenobitic communities tends to favour the first explanation, but it is quite certain that they were in use even later. What can be deduced from the frescoes at Dobrun indicates that the central role in the entire process of building Pribil's endowment was played by a respected and learned monk, undoubtedly the subsequent hegumen Jefrosin. Whether he lived his ascetic life in one of the nearby cells and thus won great respect remains open to conjecture. What seems incontestable is his influence of a spiritual guide on the *župan*'s family. It does not seem erroneous to presume that he was the architect of Pribil's undertaking. Obviously, the relatively modest monastery church, also intended as the *ktetor*'s sepulchral church, was built first. A cenobitic community was probably soon founded next to it, with Jefrosin as its head, the first hegumen. Pribil's endeavour was continued by his younger son Petar, undoubtedly during his father's lifetime. The church does not seem to have received its wall-paintings before the addition of the narthex, as evidenced by the scene on the narthex wall that shows Pribil holding the model of the original church. The fresco programme was apparently devised by Jefrosin, who is likely to have passed away before the works were completed. The place of his posthumous portrait (Fig. 13), next to his patron saint, was even more distinguished than the *ktetor*'s. We are inclined to believe that it also marks his grave. At any rate, Jefrosin was paid especial respect. With the painters still at work, Petar, the *ktetor* of the narthex, became a monk, as shown by the now destroyed inscription above the portal.

Jefrosin's personality, ideas and messages are clearly reflected in the surviving wall-paintings. On the one hand, prominence is given to ascetics, to the most consistent followers of earliest Christian anchoretic practice. Among them, and that is remarkably important, is figured for the first time in our wall-painting a Serbian protagonist of this orientation – St Peter of Koriša. On the other hand, the ecumenical councils are also given a prominent place and, enclosed in medallions next to them, as many as seven bishops that took part in them, as well as the established advocates of the true faith: Sophronius, patriarch of Jerusalem, an adversary of Monothelitism, and Peter, bishop of Damascus, a fighter against Manichean heresy. Someone in the milieu of Dobrun, on the delicate western frontier with Bosnian heretics – the learned hegumen in our opinion – obviously found such a painted programme important for the defence of Orthodoxy. The means of conveying the message was well-known – an emphasis on unswerving faith and ascetic deeds. This goal, firmly rooted in earlier periods, was certainly accomplished at Dobrun.

There are no reliable data about the destiny of Dobrun in the second half of the fourteenth century. Along with the surrounding areas it belonged to Nikola Altomanović for a while. After this noble's fall in the autumn of 1373 and the unfortunate partitioning of Serbian lands, the consequences of which can still be felt, Dobrun's position is unclear. Together with Polimlje (the Lim Valley), it might have passed into the hands of the Bosnian ban. To judge by its geo-strategic position, however, it would be reasonable to assume that the Serbian sovereign kept it. This falls among the issues that require separate discussion.

Of relevance to our subject is a usually neglected piece of information from the *Pomenik* (Memorial Book) of Kruševo that despot Stefan with his mother was the *ktetor* of the monastery. This contemporary information would lead to the conclusion that the early fifteenth century still saw the monastery within the Serbian state borders. Whether it remained so till the end of despot Stefan's rule is yet to be established. In 1433 Dobrun already was the domain of *vojvoda* Radoslav Pavlović. Perhaps it was briefly held by despot Djurdj, contemporaneously with nearby Višegrad (1448), but at the time of the Ottoman conquest it was a fortress on the lands of the Pavlović.

Leaving aside the as yet undecided issue of borders, we should touch upon the subsequent structural development of Dobrun. To begin with, there is the query about what despot Stefan's contribution to the growth of the monastic complex was. The Serbian sovereign must have made donations to the monastery, but for the time being only guesswork is possible as to whether he had any structures built. The open exonarthex, which earlier researchers dated by the surviving fragments of wall-paintings in the porch to the end of the sixteenth century, should not be ruled out in this regard.

Renovations of and donations to the monastery would have been consistent with despot Stefan's efforts to bolster up Orthodoxy in the border zone of his state. It was under his rule that in the regions bordering on heretical Bosnia, where an increasing influence of the Roman Church had support of its

Catholic rulers, the old Serbian dioceses were restored and some new established, especially important being the Metropolitan of Srebrenica.

The growth of Dobrun from a castle into a fortress may have taken place in the turbulent last decades of the fourteenth and early fifteenth centuries. Considerably enlarged by the addition of ramparts, the defended zone could now accommodate a much larger garrison. The same period saw the growth, under protection of the fortress, of a commercial urban settlement, an important station on the road connecting Bosnia and Serbia.

The fortress of Dobrun reached the peak of its prosperity in the fifteenth century. As one of the main strongholds in the domain of the Pavlović, the fortress received further additions. From that period, in our opinion, date the defences above the left bank of the Rzav, i.e. the protruding circular towers similar to developments in military architecture in the Kingdom of Bosnia. Dobrun retained its importance under Turkish rule as a checkpoint on the so-called »Bosnian road«. The question as to how long a Turkish garrison stood guard over the walls of Dobrun cannot be reliably answered; perhaps until the momentous events in the last decade of the seventeenth century, when the settlement by the Rzav and the nearby monastery had to be abandoned.

Translated by: Marina Adamović-Kulenović

SABINE SCHADE-LINDING
Landesamt für Denkmalpflege Hessen, Wiesbaden

VORBERICHT ZUR BANDKERAMISCHEN SIEDLUNG IN BAD NAUHEIM–NIEDER-MÖRLEN »HEMPLER« (WETTERAUKREIS/HESSEN)

Abstract. – Die bandkeramische Siedlung bei Bad Nauheim–Nieder-Mörlen wurde in bisher vier Kampagnen (1997–99, 2001) ergraben. Das Siedlungsgelände erstreckt sich über etwa 8 ha, ist durch eine extrem dichte Bebauung charakterisiert und war von der ältesten Flombornphase bis zur jüngsten LBK belegt. Aus der großen Fundmenge ragt eine Vielzahl außergewöhnlicher, meist keramischer Funde hervor. Deren Spektrum reicht von vollständigen Idolfingürchen und abgebrochenen Gliedmaßen über zoomorphe Statuettenfragmente bis hin zu unbestimmbaren Fragmenten. Die lange Laufzeit der Siedlung, bei absoluter Ortskonstanz, die zahlreichen Hinweise auf weitreichende Kontakte, das hohe Sonderfundaufkommen, das auf ein religiöses Zentrum schließen läßt und die Anzeichen für arbeitsteilige Prozesse, wie das überdurchschnittliche Aufkommen von Mahlsteinen, Beilen, Hämatitstücken sowie von Spinnwirteln- und Webgewichten sprechen für einen hochrangigen Zentralort, der an der Spitze der regionalen Siedlungshierarchie stand.

Schlagwörter. – Bad Nauheim–Nieder-Mörlen »Hempler«, Linearbandkeramik, Starčevo, Vinča.

EINFÜHRUNG

Die nordwestliche Wetterau ist mit ihren fruchtbaren Lößflächen eine besondere Gunstlandschaft (Abb. 1). Am Nordrand des Bad Nauheimer Stadtteiles Nieder-Mörlen liegt die seit den 60er Jahren bekannte bandkeramische Siedlung »Auf dem Hempler«¹. Topographisch günstig, erstreckt sie sich in einer Höhe zwischen 185 und 189 m ü. N.N. im südlichen Randbereich eines Plateaus (Abb. 1). Im Süden fällt das Gelände zur heute in 640 m Entfernung verlaufenden Usa ab. Ein Altarm der Usa soll jedoch zu bandkeramischer Zeit in nur 150 m Entfernung geflossen sein.² Auch heute noch qualitativ sehr hoch zu bewertende Parabraunerden auf Löß, die durch Degradation von Schwarzerde entstanden sind, finden sich rund um die Siedlung. Nur im Süden, hangabwärts zur Usa, treten pleistozäne Schotter hervor.

Bereits Lesefunde legten nahe, dass der Siedlung »Hempler« eine zentralörtliche Funktion zugekommen sein müsse.³ Die aktuellen Grabungsergebnisse lassen heute indes die gesicherte Aussage zu, dass der Platz nicht nur eine einfache lokale zentrale Siedlung mit Marktcharakter der unteren Hierarchiestufe dargestellt haben kann, sondern eine solche von wenigstens regi-

onaler zentralörtlicher Bedeutung, deren zahlreiche Funktionen weit über die eines nur kleinen lokalen Zentrums hinausgingen.

Aufgrund des reichen Lesefundmaterials wurde der Platz frühzeitig als von hohem wissenschaftlichen Belang erkannt. Der Erschließung des Neubaugebietes konnte somit eine insgesamt vierjährige Grabungskampagne (1997–1999 und 2001) durch das Landesamt für Denkmalpflege Hessen, Wiesbaden, vorgeschaltet werden. (Abb. 1). Der Südteil des besiedelten Areales wurde größtenteils in den 60er Jahren überbaut, die Südausdehnung konnte 2001 aber auf noch unbebauten Teilflächen erfasst werden. Insgesamt wurde in 21 Schnitten eine Gesamtfläche von 1,6 ha aufgedeckt. Die Befunde lagen außergewöhnlich dicht. Die Verfärbungen überschritten sich vielfach und so mußten die Grabungsflächen in mehreren Straten abgebagert und wiederholt Plana angelegt werden. Noch in bis zu 1,3 m Tiefe traten Baubefunde auf, die in den oberen Schichten durch jüngere Gruben überlagert und

¹ Meier-Arendt 1966, 110.

² Kneipp 1998, 326.

³ Saile 1998, 187f., 292.

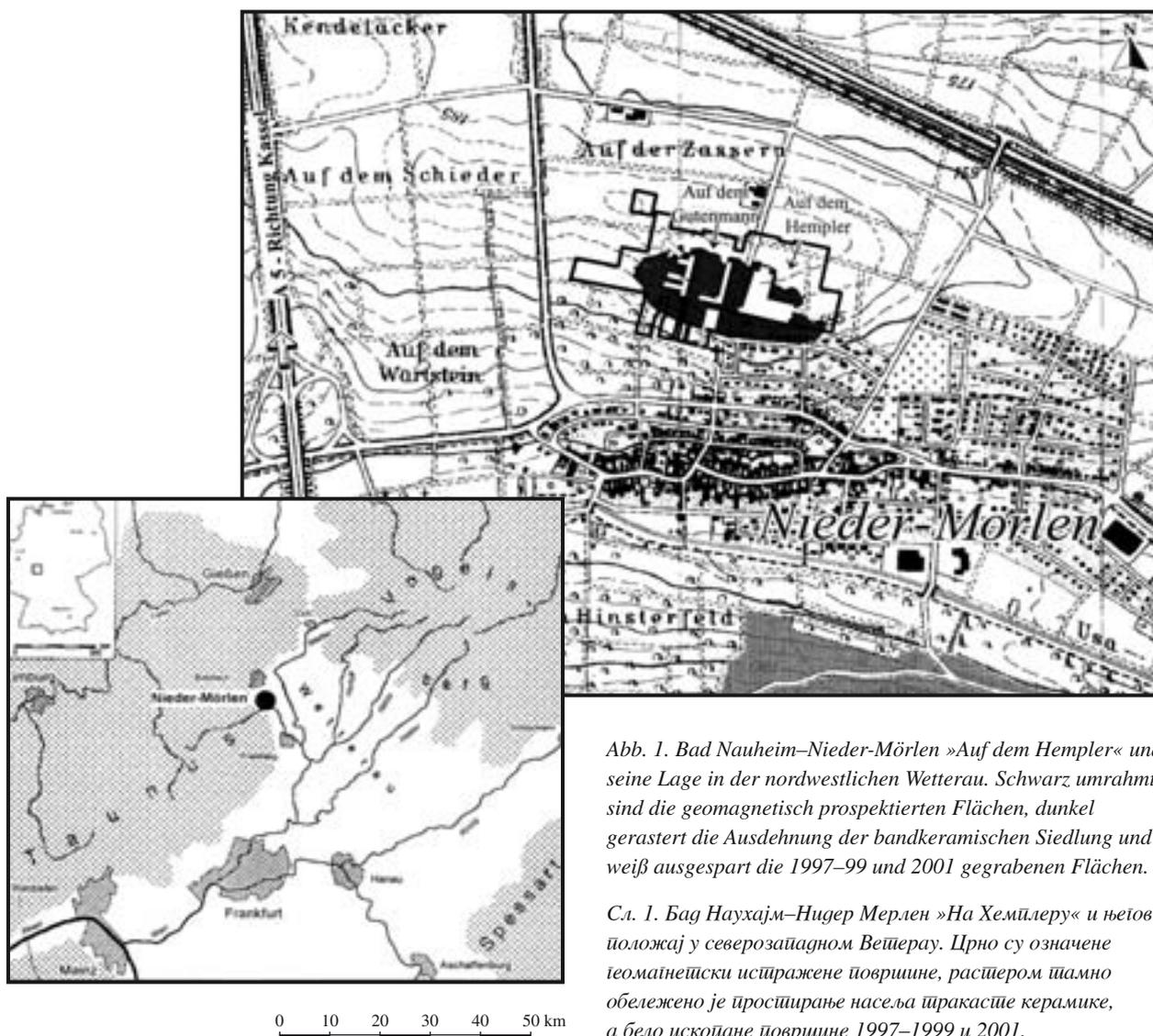

Abb. 1. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen »Auf dem Hempler« und seine Lage in der nordwestlichen Wetterau. Schwarz umrahmt sind die geomagnetisch prospektierten Flächen, dunkel gerastert die Ausdehnung der bandkeramischen Siedlung und weiß ausgespart die 1997–99 und 2001 gegrabenen Flächen.

Сл. 1. Баг Наухајм–Нидер Мерлен »На Хемплеру« и његов положај у северозападном Веттеру. Црно су означене геоманетички испитане површине, расипером шtamно обележено је простирање насеља пракастне керамике, а бело ископане површине 1997–1999 и 2001.

unkenntlich waren. Insgesamt wurden 3360 Befunde systematisch dokumentiert, darunter 15 bandkeramische Siedlungsbestattungen, etwa 35 Grubenöfen, Überreste von wenigstens 120 Hausbauten mit Wandgräbchen und Pfosten, eine Kreisgrabenanlage sowie weitere Gruben von unterschiedlicher Form, Größe und Funktion. Das Fundmaterial hat ein Gewicht von annähernd 29 t. Den größten Fundanteil haben Mahlsteinfragmente, gefolgt von Rotlehmbruchstücken, Keramik, Knochen, Hämatit sowie Felsgestein- und Silexartefakten.

»IDOLFRAGMENTE«

Schon bei Begehungen des Platzes wurden zahlreiche figürlich gestaltete Tonfragmente aufgesammelt,

die J. Kneipp teilweise vorstellte⁴. Durch die Ausgrabungen konnten nun eine Vielzahl neuer Plastiken entdeckt und im Befundzusammenhang dokumentiert werden. Die keramischen Sonderfunde aus den Kampagnen 1997–99 wurden bereits ausführlich vorgelegt⁵, so dass hier insbesondere auf die Befundzusammenhänge eingegangen werden soll, aus denen die Stücke stammen.

Die teilweise nur sehr bruchstückhaft erhaltenen Funde vom Hempler lassen kaum eine Sonderform vermissen. Es liegen Fragmente von zoomorphen sowie anthropomorphen Voll- und Hohlplastiken vor (Abb.

⁴ Kneipp 1998, 325, Taf.64–69.

⁵ Schade-Lindig 2002.

2–3.6). Weiter sind figürlich gestaltete Protomen sowie tönerner plastische Sitze und Altärchen anzuführen (Abb. 4–5). Ein Großteil der Sonderfunde besteht aus auch innen verzierten Flachschaalen, mit und ohne Füßchen, sowie mit randlich aufsitzenden Schalensitzen (Abb. 8 und 10). Diese Fundgattung ist bislang nur selten beobachtet worden und ist in der speziellen Nieder-Mörlener Ausprägung mit herausgearbeiteten Sitzen anstelle von Näpfen sogar ganz unbekannt.⁶

Bemerkenswert ist das häufige Vorkommen von Torsofragmenten hohlplastisch gearbeiteter Vollplastiken. Solche figuralen Gefäße sind in sich geschlossen oder nur mit einer kleinen Öffnung versehen, so dass ein Überarbeiten der Innenwand nicht möglich war. Die Stücke zeichnen sich einerseits durch einen »in sich mehrfach gebogenen« Wandverlauf aus, andererseits durch nicht überarbeitete grob verknetete Innenflächen (Abb. 2,4; 4,3.4.5). Mit dem Nachweis dieser Torsofragmente schließt sich nun am Fundplatz in Nieder-Mörlen die Lücke zwischen den gewöhnlich nur als Einzelstücken beobachteten Kopf-, Bein- und Armfragmenten, wenn auch eine vollständige Rekonstruktion der Plastiken zumeist nicht gelingt.

Eine weitere Gruppe von Sonderfunden umfasst tönerner Scheiben mit Buckel- und Linienverzierung und verschiedenen Bohrungen, sowie gelochte Anhänger aus verschiedenen Materialien (Knochen, Ton und Marmor), auf die hier aber nicht näher eingegangen wird.⁷

All diese Objekte sind sicher nicht einmalig in der bandkeramischen Ökumene, doch darf bei dieser Fundkonzentration innerhalb eines Siedlungsplatzes auf dessen außergewöhnliche Bedeutung geschlossen werden. Zu den markanteren plastischen Fragmenten lassen sich unmissverständlich verwandte Formen einerseits aus nahe gelegenen Regionen, andererseits auch aus Kulturen außerhalb des Verbreitungsgebietes der Westlichen Bandkeramik anführen. So findet der große, noch mit roten Farbresten bemalte Rinderkopf (Abb. 3,2) in Kilianstädten, Main-Kinzig-Kreis⁸, eine Entsprechung. Ebenso vergleichbar mit den hier vorgestellten Stücken (Nr. 31–33) ist das hohlplastisch gearbeitete Schwein aus Nieder-Weisel, einer von Nieder-Mörlen nur wenige Kilometer entfernten Ortschaft.⁹ Mit dem Fundort Bylany¹⁰ sind dagegen weitere Verbindungen aufzuzeigen, die nicht nur an dem schlanken Widderkopffrotom mit nach hinten gebogenen Hörnern, das einem leicht bikonischen Gefäß aufsitzt (Abb. 3,6) festzumachen sind, sondern sich auch in den mit Notenkopfmustern innen verzierten Schalen widerspiegeln. Die gelenkartigen Verdickun-

gen an Beinen und Füßen (Abb. 9, 2–4.8), die in der westlichen LBK eher selten sind, treten im tschechischen Raum ebenfalls regelhaft auf.¹¹ Etwas schwieriger ist die Ansprache von plastisch gestalteten Keramiken, die im weitesten Sinn Altärchen oder Sitzen zuzuordnen wären (Abb. 5). Die nur sehr bruchstückhaft überlieferten Stücke sind ohne eindeutige Parallelfunde nicht zu rekonstruieren. Zwei Deutungsversuche solcher Fragmente seien hier aber angeführt: 1. Deckplatte eines »Altars«, auf der zentral ein senkrecht ausgezogener »Ausguß« oder eine Öffnung zum Einstecken eines Gegenstandes vorgesehen ist: derartige Gegenstände, allerdings häufig mit einer konkav gearbeiteten Deckplatte und einem randlich aufsitzenden Wulst, sind aus Vinča bekannt¹²; wurden aber auch schon in Ungarn beobachtet. 2. Schalen mit randlich angebrachten Sitzchen, die den Näpfchen auf Schalenrändern ähneln (Abb. 8), wie sie beispielsweise aus Köthen-Geuz¹³ bekannt sind.

Der walzenförmige Torso des kleinen vollplastischen Figürchens (Abb. 6,3) ist sicher aus dem Starčevovo-Kreis beeinflusst¹⁴, wobei die spiraloide Verzierung jedoch bandkeramischen Ursprungs ist. Vergleichbare Figuren mit einer charakteristischen, vermutlich hutartigen Kopfbedeckung, die sich über der Stirnpartie aufwölbt, finden sich weit verstreut. Die Figur aus Quedlinburg¹⁵ weist zwar große Ähnlichkeiten in der Verzierung auf, zeigt jedoch keine weiblichen Attribute. Hinsichtlich des hohen Fragmentierungsgrades der übrigen figuralen Plastiken aus Nieder-Mörlen erstaunt die vollständige Erhaltung dieser Figur. Mehrfach wurde auf eine vermutlich kultische Zerschlagung von Idolen hingewiesen.¹⁶ Kaufmann will in den zerbrochenen Statuetten gar Ersatzopfer anstelle von Menschenopfern sehen.¹⁷ Eine starke Fragmentierung lässt sich indes auch bei den übrigen menschengestaltigen Plastiken aus Nieder-Mörlen beobachten. Allen vorliegenden Kopfbruchstücken (Abb. 6,1–2.5) ist die stark herausmodellerte Hinterkopfpattie gemein. Eine Verbindung

⁶ Vgl. Quitta 1962; Jockenhövel 1971.

⁷ Vgl. dazu Schade-Lindig 2002.

⁸ Gallay 1999.

⁹ Ankel/Meier-Arendt 1965.

¹⁰ Nitu 1972, 73 Abb. 14,8.

¹¹ Skutil 1939–40 Taf. 25, 31.

¹² Vasić 1936, 108–109; 112–113; Taf. 110, 513, 111, 514.

¹³ Quitta 1962.

¹⁴ Höckmann 1968, 44; Ahrens 1973, Taf. 5.

¹⁵ Höckmann 1967 Abb. 1,3.

¹⁶ Höckmann 1999, 290 Anm.92.

¹⁷ Kaufmann 1989, 127 ff.

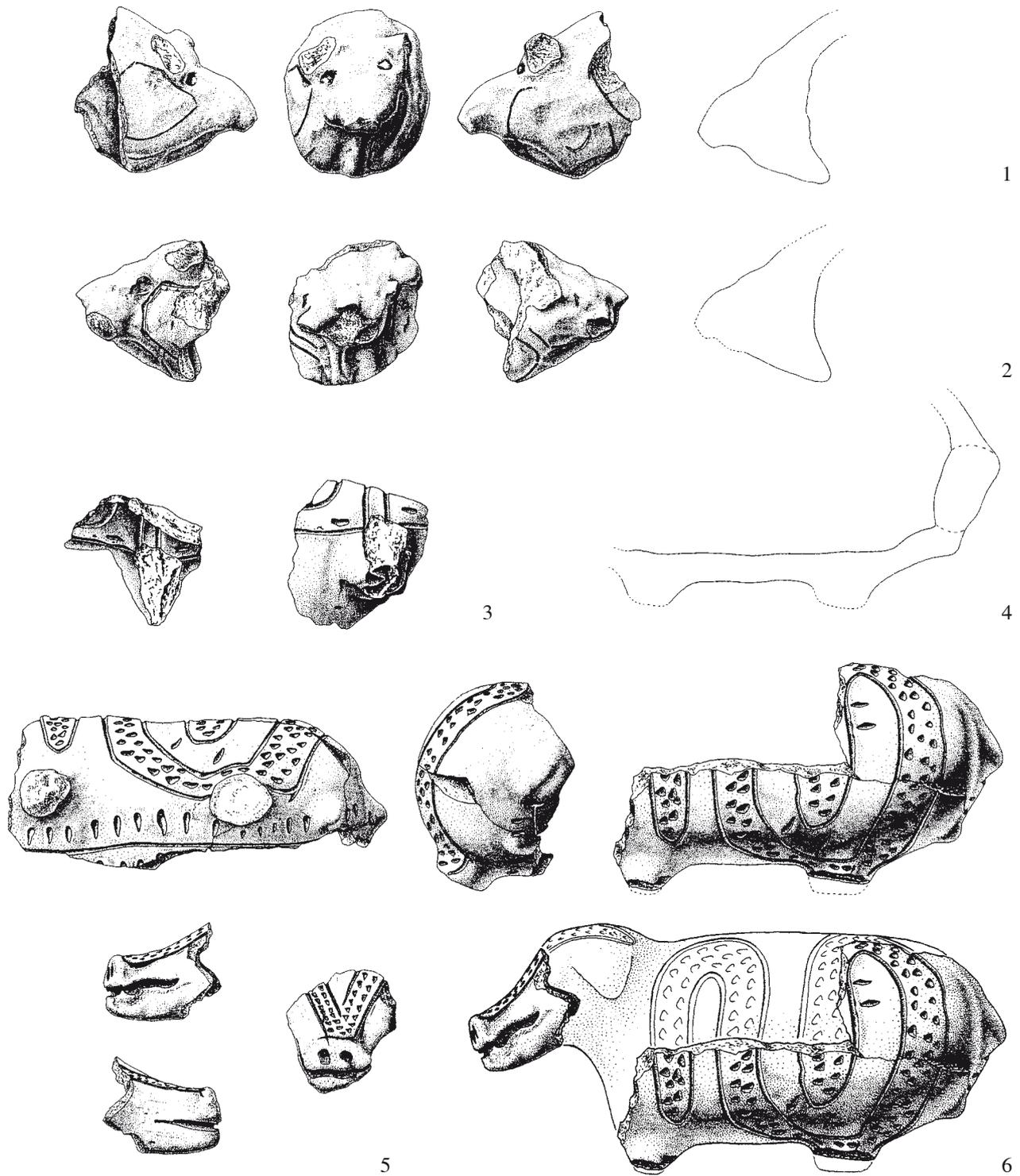

Abb. 2. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. Fragmente zoomorpher Plastiken von Schweinen (alle M 2:1).

Сл. 2. Баг Наухајм–Нигер Мерлен. Фрагментни зооморфне пласшике – свиња (размера 2:1)

Abb. 3. Bad Nauheim-Nieder-Mörlen. 1) zoomorphe Vollplastik; 2) rot bemaltes Rinderkopfprotomen; 3-7) Beispiele von Ziegen- und Widderkopfprotomen (alle M 2:1).

Сл. 3. Бад Наухајм-Нидер Мерлен. 1) зооморфна пуна пластика; 2) црвено бојена глава товечеша; 3-7) примери глава коза и оваца (размера 2:1)

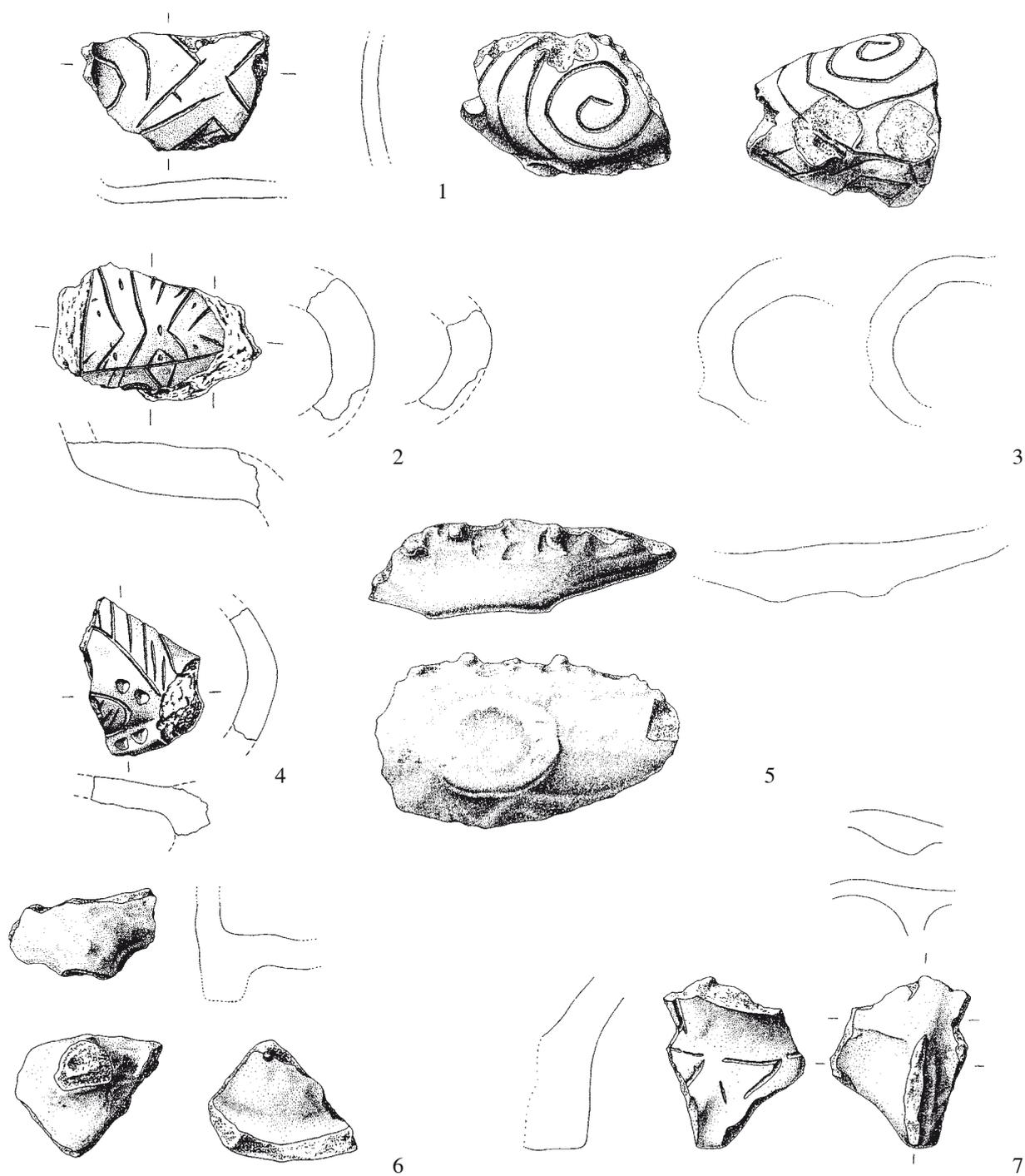

Abb. 4. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. 1–5) Fragmente tiergestaltiger Plastiken, Körperfragmente; 6–7) Altärchen- und Sitzfragmente? (alle M 2:1).

Сл. 4. Баг Наухајм–Нигер Мерлен. 1–5) Фрагменти животињске пластика; фрагменти шрупа; 6–7) фрагменти олтарчића и седала (размера 2:1)

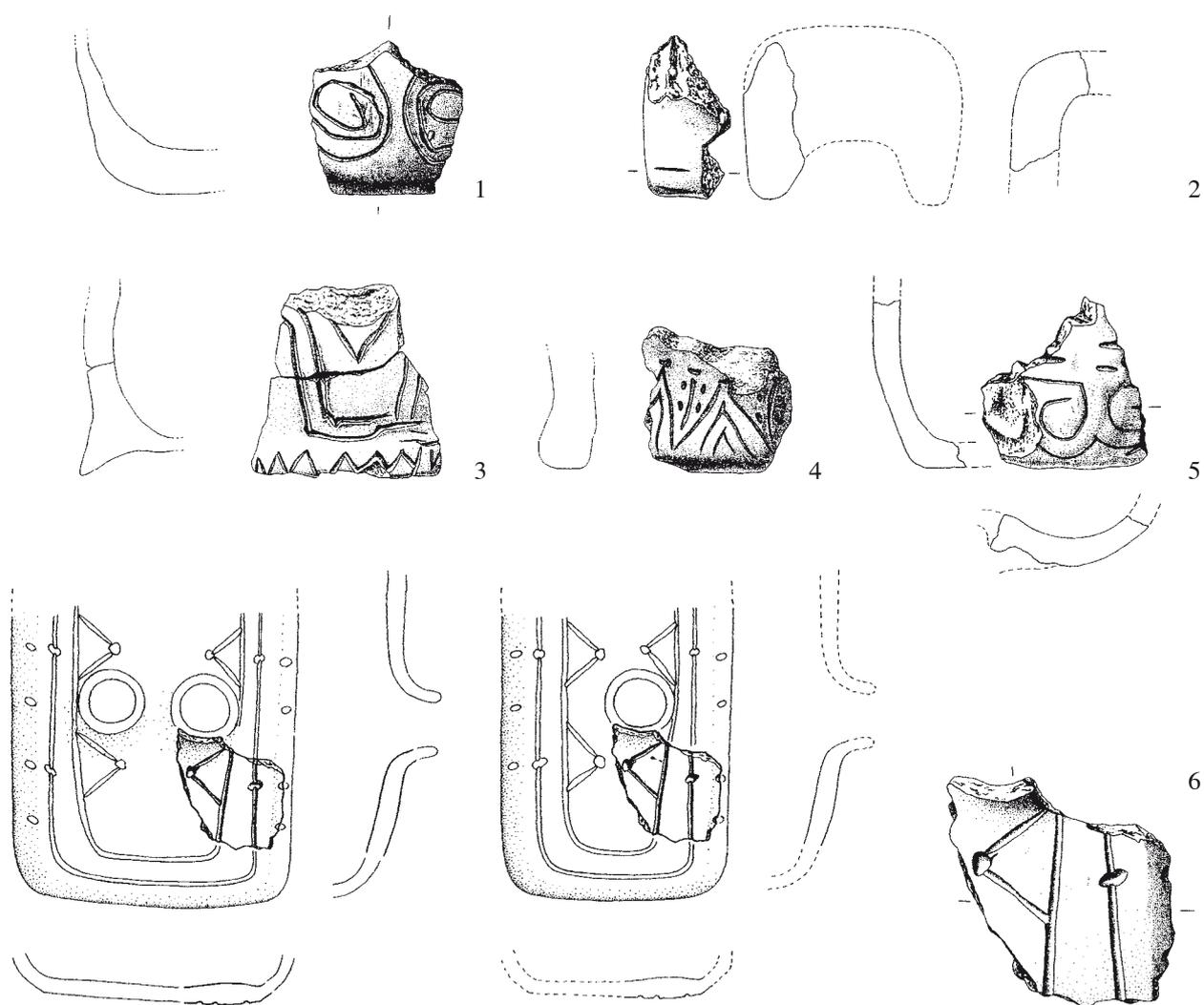

Abb. 5. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. 1–5) Altärchen- und Sitzfragmente? (alle M 2:1); 6) Altarplatte ? mit zwei Rekonstruktionsvorschlägen, die Linien sind wechselnd gelb und rot inkrustiert (ohne Maßstab).

Сл. 5. Баг Наухајм–Нигер Мерлен. 1–5) фрагменти олтарчића и сегда (размера 2:1) ; 6) олтарска плоча са два предлога реконструкције, линије су црвено и жуто инкрустиране (без размере)

zur Vinča-Kultur scheint hiermit belegt.¹⁸ Weitere Nieder-Mörlener Funde weisen in diesen Kulturkreis, hier sei nur das Spatulaidol (Abb. 11,5), ein kleines Tonsternchen und eine walzenförmige Marmorperle genannt. Ausklingende Starčevo-Einflüsse mag man im walzenförmigen Figürchen (Abb. 6,3) sehen, wobei auch hier die bandkeramische Machart aufgrund der Verzierung und der Ausgestaltung der Kopfbedeckung hervorsteht. Die engste Parallele hierzu findet sich in der Figur von Quedlinburg¹⁹, deren Hinterhaupt zwar stärker ausgezogen ist, die aber in ihrer Verzierung und dem Fehlen der seitlich eingestützten oder freistehen-

den Arme große Ähnlichkeiten aufweist. Deutet man die zwei nach vorne gerichteten Erhebungen als Brüste und nicht als Armstummel, läge bei der Nieder-Mörlener Plastik eine weibliche Variante vor. Bei dem kleinen Gesichtsbruchstück mit der naturalistisch herausgearbeiteten Nase (Abb. 6,7) kann man dagegen wohl von einer rein bandkeramischen Gestaltung ausgehen. Gute Entsprechungen findet man in den Gesichtsflaschen

¹⁸ Vasić 1936, Taf. 2–4; Höckmann 1967, Abb. 1,3,6,8.

¹⁹ Höckmann 1967 Abb. 1,3.

Abb. 6. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen.: Kopffragmente anthropomorpher Figuren. (alle M 2:1).

Сл. 6. Бад Наухайм- Нидер Мерлен. Фрагменты головы антропоморфне пластике (размера 2:1).

aus Rimpar und Cannstatt²⁰, wobei beim besprochenen Stück eine Rekonstruktion als reliefiertes Element an einem Gefäß aufgrund der hohen Plastizität unangebracht erscheint.

ZOOMORPHE PLASTIKEN

Ganz besondere Beachtung muß den Schweineplastiken vom Hempler zuteil werden. Vier sichere und ein fraglicher Fund dieser Kategorie kamen bereits

zutage. Sie ergänzen die aus dem mittelhessischen Raum bekannten Fundstücke aus Glauburg²¹, Nieder-Erlenbach²² und Nieder-Weisel²³. In keiner anderen Region ist ein vergleichbares Aufkommen von Schweineplastiken zu beobachten. Einzig die Schweinefigur

²⁰ Engelhardt 1992, Abb. 4; Quitta 1960, 175 Abb. 12

²¹ Unpubliziert.

²² Fundbericht Hessen im Druck.

²³ Ankel/Meier-Arendt 1965.

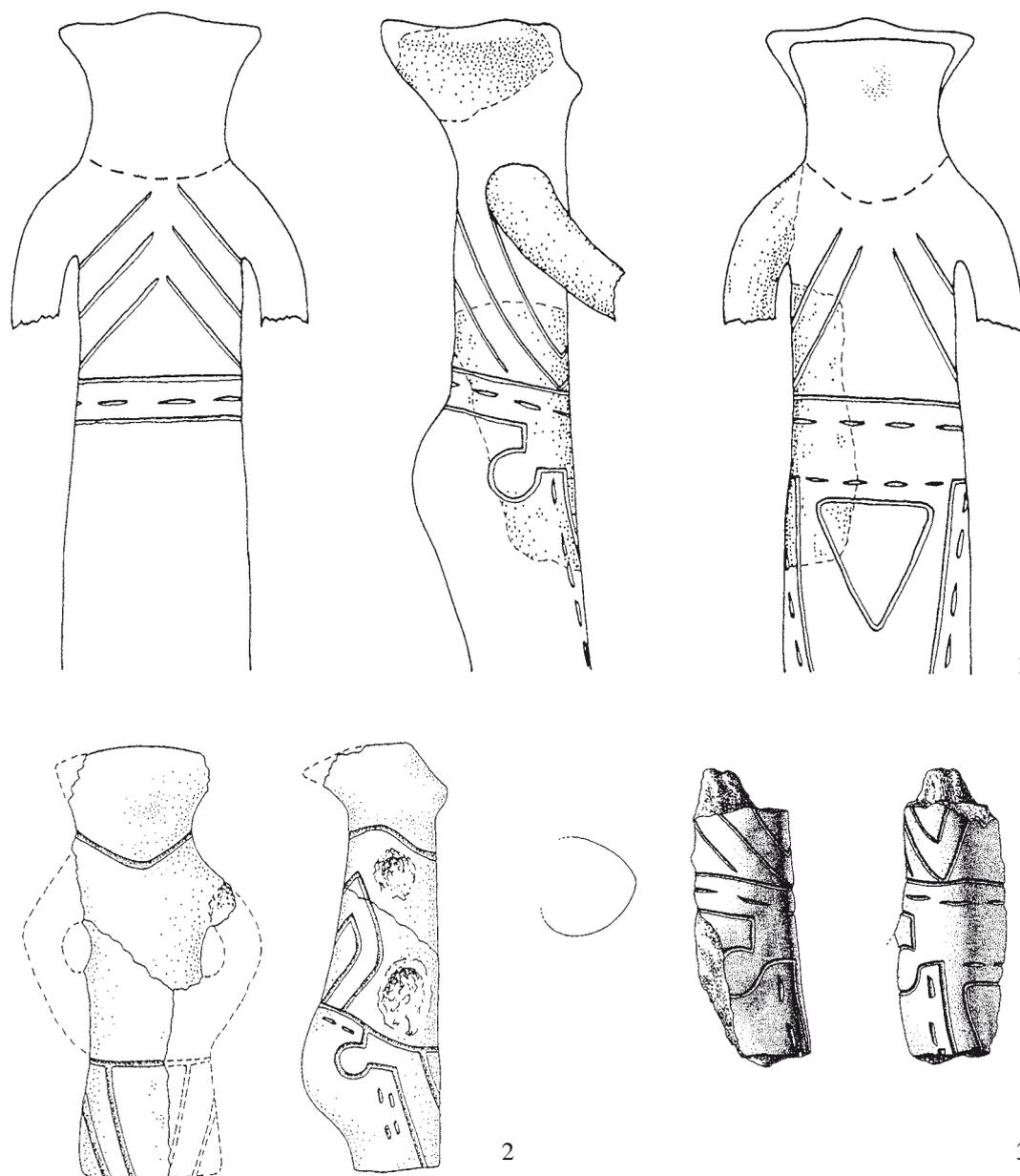

Abb. 7. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. 1) Aus einzelnen Fragmenten zusammengesetzte Figur. (M 2:1); 2) Die Figur von Nerkewitz (nach Kaufmann 1976, Abb. 2d); 3) Hüftfragment der oben rekonstruierten Figur (M 2:1).

Сл. 7. Бад Наухәјм–Нидер-Мерлен. 1) Фигура склөйбена из више фрагментана (размера 2:1); 2) Фигура из Неркевица (по Kaufmann 1976, Abb. 2d); 3) Фрагмент кука јоре реконструисане фигуре (размера 2:1).

aus der Szátmar-Gruppe von Tiszacsege (Ungarn) kann als Vergleichsfund herangezogen werden. Verblüffend ist bei diesem vor allem die dem Nieder-Mörlener Fund sehr ähnliche Gestaltung der Schnauzenpartie mit quergeschnittenem Rüssel, während die Ausformung des Kopfes und des Körpers kaum Ähnlichkeiten zeigt (Abb. 2).²⁴ Die Nieder-Mörlener Stücke und der Parallelfund aus dem nahen Nieder-Weisel legen somit eine

autochthone Interpretation der Schweineplastik nahe. An die vielen tönernen Schweine knüpfen auch die Beobachtungen am faunistischen Material an. Nach dem derzeitigen Forschungsstand und den Funden vom »Hempler« scheinen Schweine in der Wetterau ab

²⁴ Kalicz/Makkay 1977 Taf. 4,8.

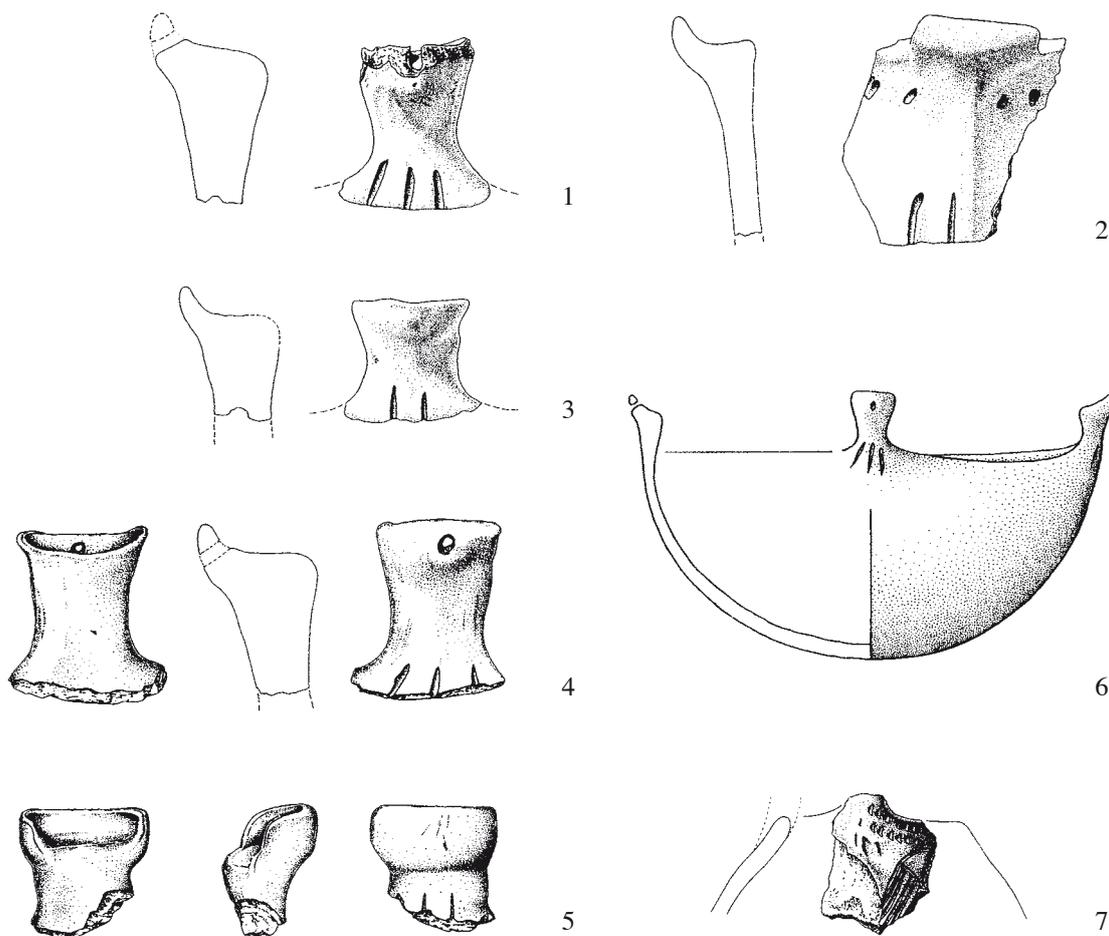

Abb. 8. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. 1–5, 7) Sitzartige Appliken (M 1:2) und 6) Rekonstruktionsvorschlag einer Schale mit randlich angebrachten Sitzen (ohne Maßstab).

Сл. 8. Бад Наухајм–Нигер Мерлен. 1–5, 7) пројоми здела (размера 2:1); 6) реконструкција једне зделе са пројомима (без размере)

der älteren LBK eine größere Rolle in der Viehzucht als in anderen Regionen gespielt zu haben.²⁵ Die Bestattung eines Ferkels, die in Nieder-Mörlen am Hempler beobachtet wurde, unterstützt die Vermutung einer besonderen Bedeutung des Hausschweines am Siedlungsplatz. Festzuhalten bleibt, daß in Nieder-Mörlen nicht, wie sonst generell für die Bandkeramik geltend, die Rinder²⁶ sondern die Schweinedarstellungen überwiegen. Die Antwort auf die Frage, ob nun analog die Schweinehaltung wichtiger war als diejenige von Rindern, kann erst anhand der genauen Untersuchung des sehr umfangreichen Knochenmaterials geklärt werden.

Die jüngste Zusammenstellung zoomorpher Plastiken legte D. Kaufmann 1999 vor. Er ging ausführlich der Frage nach dem Ursprung und der möglichen Funktion dieser Sonderformen nach. Bis auf die drei

im Folgenden beschriebenen Befunde kann die Grabung am »Hempler« jedoch nur wenig Neues zur Fragestellung nach Sinn und Zweck der Idolatrie beitragen, so daß dieser Themenbereich hier nicht erneut vertiefend abgehandelt wird. Ergiebiger ist es, der Herkunft, den Verbindungen und den Einflußbereichen, aus denen die Tradition figuraler Darstellungen stammt, nachzugehen. Im Nieder-Mörlener Fundgut sind insbesondere unter der Grobkeramik in großer Stückzahl Gefäßformen und Verzierungen vertreten, die dem Vinča-Kreis, wohl auch dem späten Starčevo- und Körös- sowie der Szakálhát- und der Theiß-Kultur entlehnt sind. Direkt-

²⁵ Uerpman 1997, 334 f; auch Dohle 1994, bes. 109, Abb. 66.

²⁶ Kaufmann 1999, 341.

Abb. 9. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. Auswahl verschiedener zoomorpher und antropomorpher Beine und Füße (alle M 1:2).

Сл. 9. Бад Наухәјм–Нугер Мерлен. Различийише зооморфне и антропоморфне ноге и стојала (размера 2:1).

importe aus den Karpaten sind vorerst auszuschließen, vielmehr steht als weitere Aufgabe an, nach den Vermittlern zu suchen, die dieses Formen- und Gedanken- gut weitergaben. Kanneluren, Näpfchen- und Warzen- barbotine, flächige Kommastriche, Kniffverzierungen sowie feine, ungeordnete Ritzlinienbündel treten am »Hempler« häufig im Zusammenhang mit florn- zeitlicher bis früher mittlerer LBK-Keramik auf (Abb. 11 unten). Diese spezifischen Verzierungsweisen grob- keramischer Gefäße sind demnach nicht auf die zu dieser Zeit bereits niedergegangene Starčevo-Körös-

Kultur zurückzuführen²⁷, vielmehr weisen sie auf Ver- bindungen zu den genannten, nachfolgenden Kulturen und damit auf Kontakte in südöstliche Richtung hin, die noch zu einem jüngeren Zeitpunkt bestanden. Anhand der Machart und Gestaltung der Idolatrie lassen sich – im Gegensatz zur Gebrauchskeramik – Beziehungen zum Osten, weniger eindeutig nachvollziehen, wenn auch die Grundformen und die »Ideologie« von dort

²⁷ Vgl. Glaser 1991.

zu stammen scheinen. Vielmehr wird es sich bei den plastischen Darstellungen bereits weitestgehend um lokale Interpretationen durch die westliche Bandkeramik handeln.

ALTÄRE UND SCHALEN

Wie eingangs erläutert, ist der Übergang zwischen klar erkennbaren Altarfragmenten bis hin zu kleinen Flachschaalen mit oder ohne Füße fließend. Wenn es auch möglich ist, daß es sich bei flachbodigen Schalen ohne Füße um eine bisher unerkannte, aber regelmäßig vorkommende Gefäßform des täglichen Gebrauchs handelt, so bleibt für die Nieder-Mörlener Siedlung doch zu klären, warum gerade hier so eine ungewöhnlich große Anzahl dieser meist sehr flachen, oft innen verzierten und teilweise auch mit Füßen versehenen Schalen auftritt (Abb. 10,1–3). Im Zusammenhang mit den anderen Sonderfunden scheint es gerechtfertigt, auch dieser Gefäßgruppe eine gesonderte Stellung zuzusprechen. Die fast vollständige, flache Vierfüßschale (Abb. 10,4) wurde beispielsweise als besondere Grabbeigabe einer adulten Person in einer Siedlungsbestattung beigegeben, was auf eine hervorgehobene Behandlung des Toten hinweist.

Innenverzierungen von Schalen und Schalen mit ausgezogenen Randzipfeln sind in der westlichen LBK zwar durchaus bekannt, aber nirgendwo derart häufig anzutreffen wie in Nieder-Mörlen. Im mitteldeutschen Raum treten sie häufiger als Grabbeigabe auf, was die Deutung als nicht alltägliche Keramik unterstreicht. Auch hier ist auf die Beziehungen zum tschechischen Raum hinzuweisen, speziell auf die frühe notenkopfkeramische Phase von Bylany, wo besonders viel innen verzierte, hohe Schalen auftreten. Häufig konzentrieren sich die Muster auf den Schalenmittelpunkt, während der Randbereich verzierungsfrei bleibt. Bei den Nieder-Mörlener Schalen verhält es sich genau umgekehrt. Die meisten Schalenfragmente weisen Muster entlang der Ränder auf. Im Vergleich mit den Gefäßen der Notenkopfkeramik sind die hier vorliegenden Schalen außerdem wesentlich flacher und meist von geringem Durchmesser, so daß die zur Verzierung geeignete Fläche entsprechend kleiner ist. Ein Ausnahme bildet der Lesefund einer großen, vermutlich tiefen Schale mit V-förmig geritztem Linienmuster und klassischen Notenköpfen, die den Bodenmittelpunkt verzieren. Hierbei handelt es sich um eine eindeutige Parallele zu den Gefäßen aus Bylany (nicht abgebildeter Lesefund 2000, Nr. 26823).

Zuletzt sei auf die Schalengruppe mit randständigen Nöpfchen und Sitzen verwiesen. Einzig aus Köthen-Geuz, Kr. Köthen ist eine vollständige Schale mit vier applizierten Wulstbändern überliefert, die senkrecht vom Rand hängen und oben in hohlen Nöpfchen enden.²⁸ Aus Nieder-Mörlen sind nun mehrere solcher Fragmente anzuführen. Sie zeigen ebenso plastische, senkrecht verlaufende Rippen, die weit über den Gefäßrand hinausragen und in abgeplatteten oder nöpfchenartigen Vertiefungen bis hin zu regelrechten Sitzen enden (Abb. 8). Dergestaltige Sitze mit Rücken- und Seitenlehnen sind dagegen singulär. Erwähnenswert, aber von unklarer Bedeutung, ist die Bohrung am hinteren Sitzboden (Abb. 8,1.4). Ähnliche Schalen mit aufsitzenden Randnöpfen finden sich in Südostungarn, Siebenbürgen und im rumänischen Moldaugebiet.²⁹ Bei keinem der Vergleichsfunde läßt sich jedoch ein annähernd ausgebildetes Sitzchen, wie vorliegend, beobachten. Der südosteuropäische Einfluß seitens der Vinča- und der Theißkultur sowie die kultische Bedeutung, die diesen Gefäßen zukam, steht aber außer Frage.

GRUBE 137

Eine ungewöhnliche Fundvergesellschaftung tritt in Grube 137 auf, die im Planum unscheinbar und von unregelmäßig rundem Umriss war und innerhalb eines großen Grubenkomplexes lag. Zahlreiche, überwiegend verzierte Kämpfe, Flachschaalen und Flaschen der frühesten Flombornphase sind zu nennen (493 Scherben mit 15,4 kg von über 58 Gefäßen, Abb. 11 oben). Weiter fanden sich zwei Spinnwirtel, fünf Knochengefäße, zwei Hämatitstücke und zahlreiche Silexklingen, drei Beilfragmente und ein in über 31 winzige Splitter zertrümmerter Mahlstein (2,5 kg). Den letzten großen Gewichtsanteil von 7,8 kg machen die Überreste von mindestens neun Schlachttieren aus. Die Langknochen sind überwiegend aufgeschlagen und stark zertrümmert. Vergleichsweise gut erhalten sind Schulterblätter, Wirbel, Schädelteile und Beckenknochen. Mehrere Bovidenwirbel befanden sich bei der Auffindung noch im Verband.

Das Fundmaterial aus diesem Befund überstieg um ein Vielfaches das Volumen der Erde, die sich zwischen den Funden befand, womit die Verfüllung eindeutig von der gewöhnlicher Abfallgruben abweicht. Eine ganz

²⁸ Quitta 1962.

²⁹ Quitta 1962, 51.

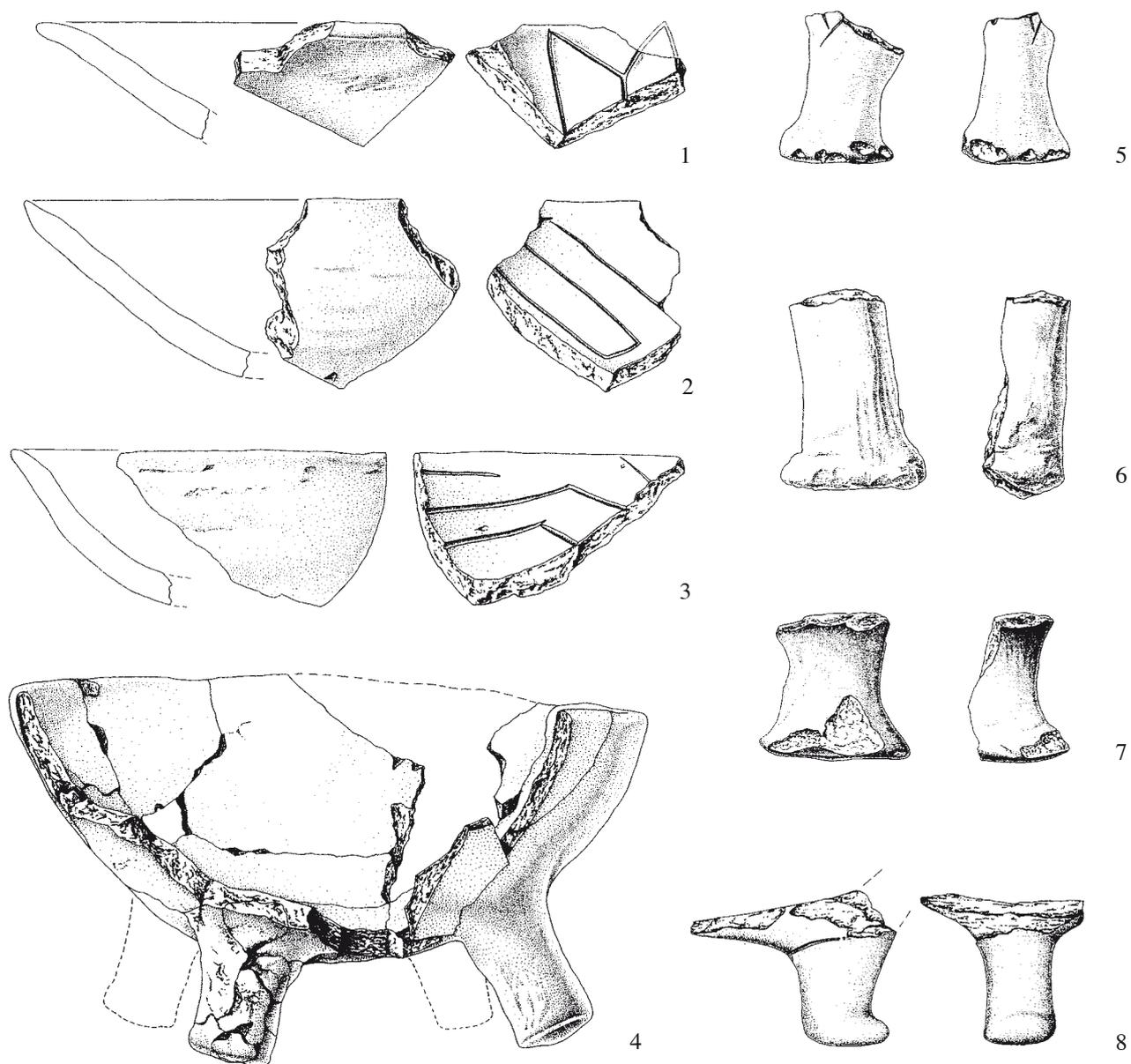

Abb. 10. Bad Nauheim-Nieder-Mörlen. 1-4) Beispiele innen verzierter Flachschen; 5-8) zoomorphe und antropomorphe Beine und Füße (alle M 1:2).

Сл. 10. Бад Наухайм-Нидер Мерлен. 1-4) Примери изнутра украшених пливичких здела; 5-8) Зооморфне и антропоморфне ноге и стојала (размер 2:1).

besondere Bedeutung gewinnt der Fundkomplex aber durch das Vorhandensein einer der sehr seltenen Knochenspatulae (Abb. 11,5), die als stilisierte Frauendarstellungen gedeutet werden. Der lange Stabkopf ist vom Torso abgebrochen; die beiden Teile wurden aus verschiedenen Verfüllhöhen der Grube geborgen. Die Spatula ist innen braunschwarz, außen hellgrau-weiß verbrannt und zeigt an allen Außenkanten glänzend polierte Abnutzungsspuren.

Spatulae leiten sich nach O. Höckmann aus der älteren Vinča-Kultur ab und gehören mit zu den ältesten figürlichen Funden in der westlichen Bandkeramik.³⁰ Die Verbreitung dieser altbalkanischen Fundgruppe erstreckt sich von Ungarn bis nach Deutschland, wo bisher sechs Exemplare bekannt geworden sind.

³⁰ Höckmann 1972, 194.

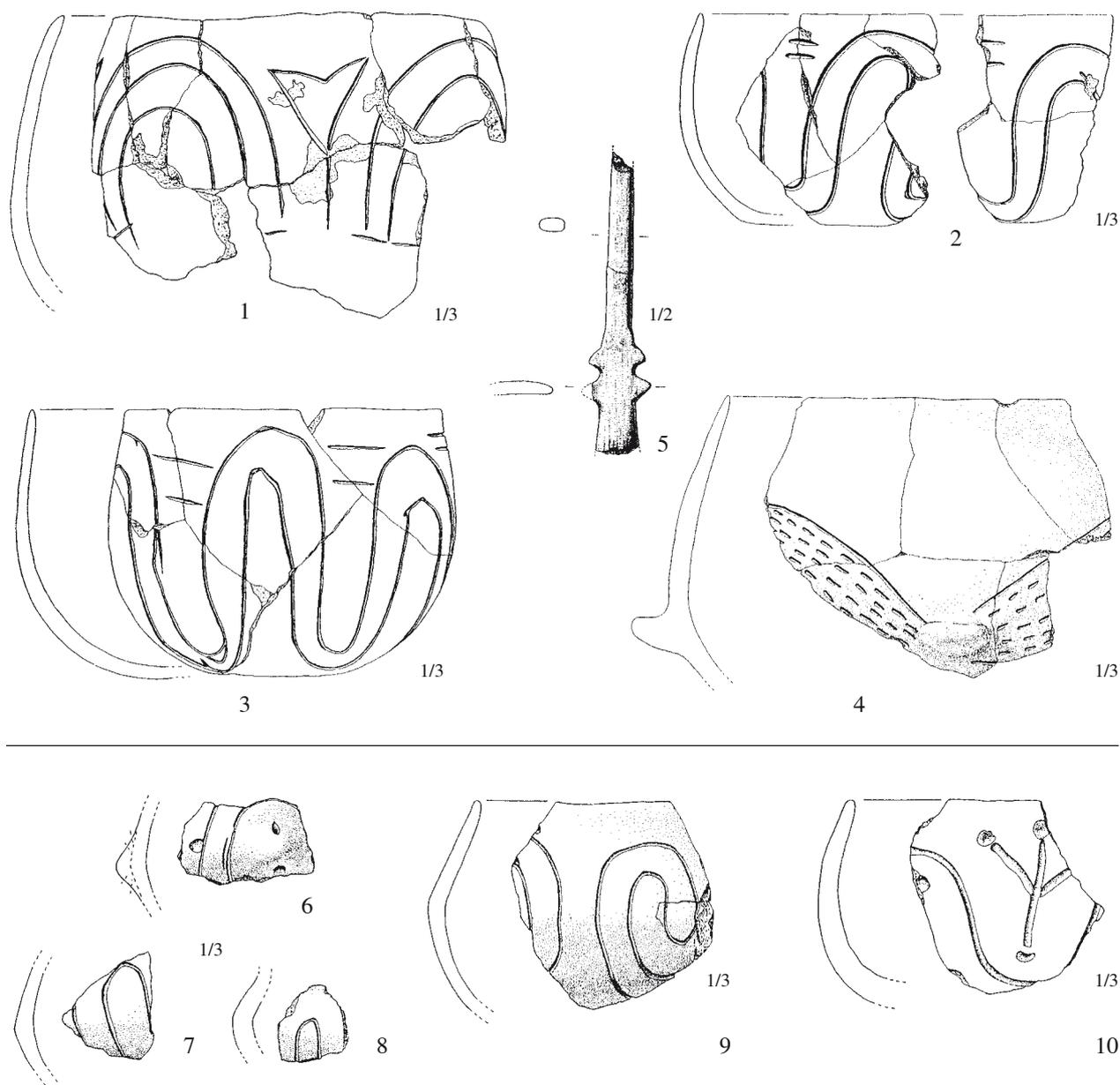

Abb. 11. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. 1–4) Früh flombornzeitliche Keramik der Grube 137 (M 1:4); 5) Spatula-Idol aus Knochen, ebenfalls Grube 137 (M 2:1); 6–10) Beispiele für frühest-flombornzeitliche Keramik mit deutlichen Merkmalen der ältesten LBK (M 1:3)

Сл. 11. Баг Наухајм–Нигер Мерлен. 1–4) Рана фломбон керамика из јаме 137 (размер 1:4); 5) Кошћана спаћула-идол из јаме 137 (размер 2:1); 6–10) Примери ране фломбон керамике са јасним одликама најраније ЛБК (размера 1:3)

Die Form der Knochenspatula läßt sich von Stabkopfidolen, wie sie aus Karanovo III bekannt sind, ableiten.³¹ Die größte Übereinstimmung mit der Nieder-Mörlener Spatula weisen derzeit Funde aus Turda? (Tordos)³² auf. Ungewöhnlich bei dem hier vorgelegten Stück ist, dass es in die Flombornphase datiert, während die übrigen im Westen gefundenen Spatulae entweder der ältesten oder der jüngsten Phase

der LBK angehören (älteste LBK: Mannheim-Vogelstang, Eilsleben, Prag; jüngste LBK: Mühlhausen, Barleben, Erfurt, Mainz-Weisenau).³³

³¹ Höckmann 1968, Taf. 34, 1240.

³² Müller-Karpe 1968, Taf. 180.

³³ Vgl. Schade-Lindig 2002.

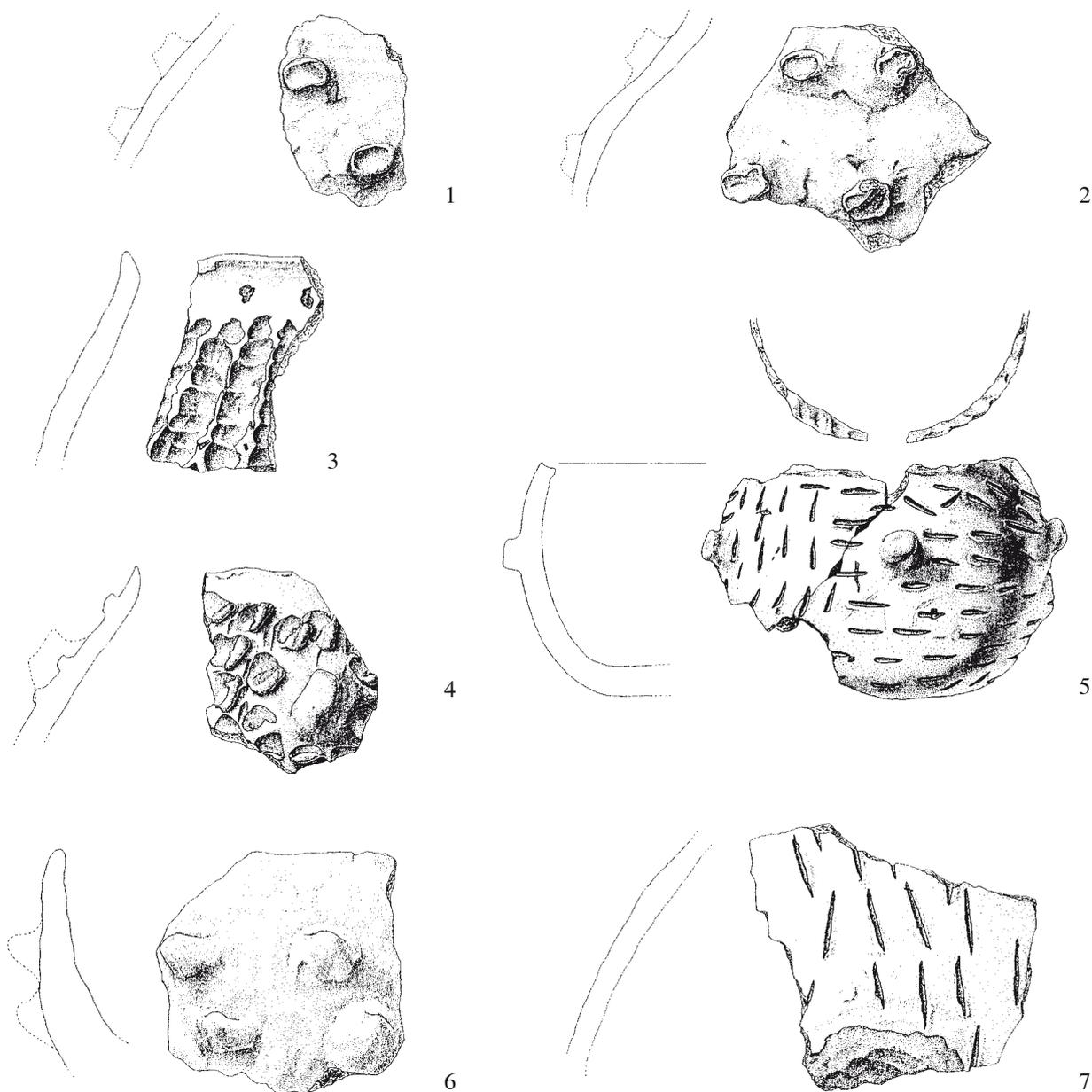

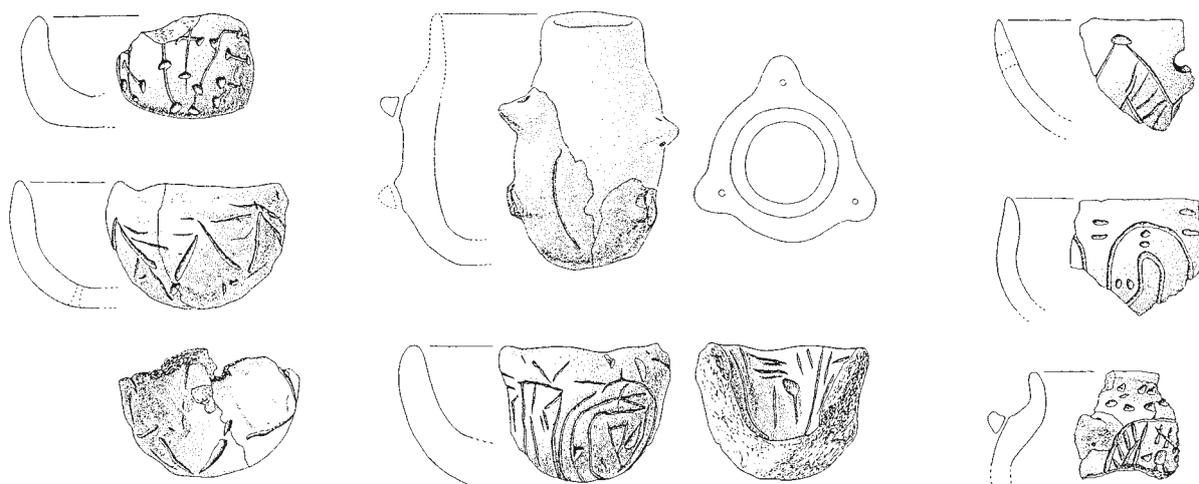
Abb. 12. Bad Nauheim-Nieder-Mörlen. 1-7) Beispiele für Grobkeramik, die noch ist (M 1:2).

Сл. 12. Бад Наухајм-Нидер Мерлен. 1-7) Примери трубе керамике настале под источним ушњајима (размера 2:1)

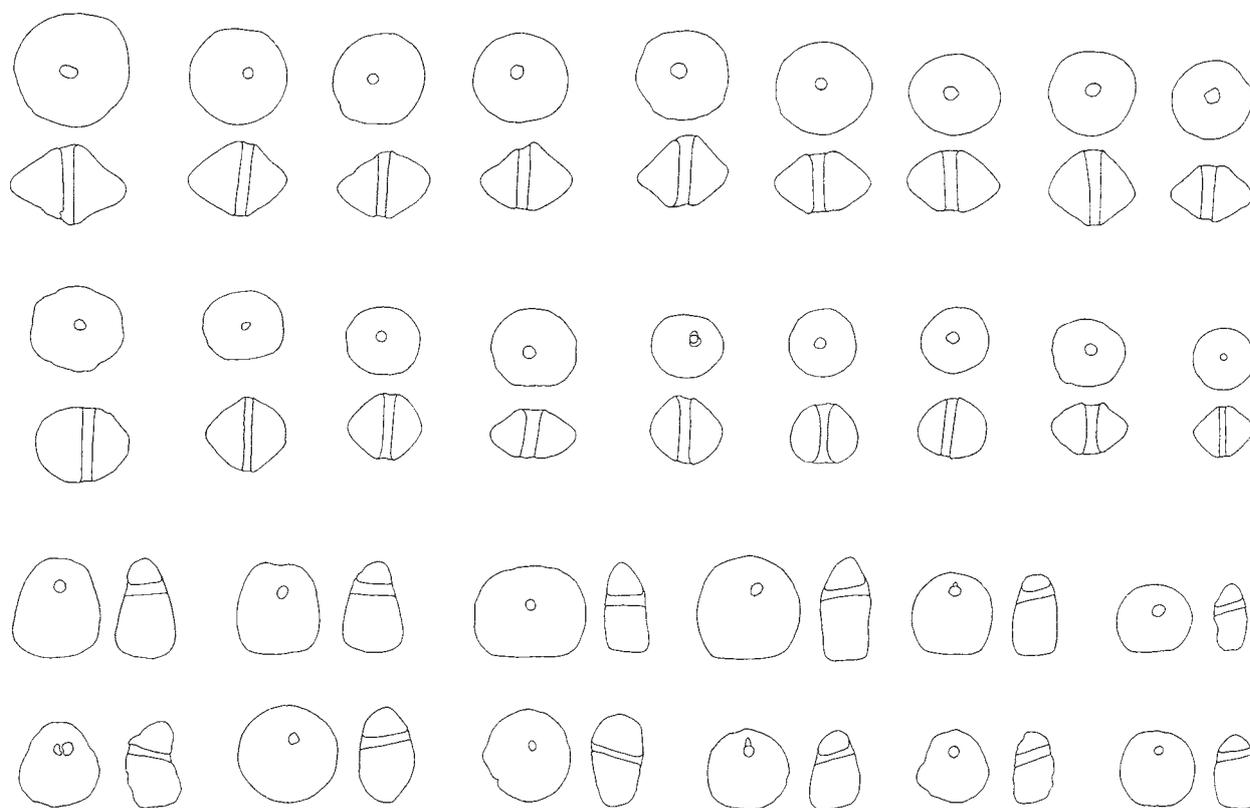
AUSBLICK

Die Nieder-Mörlener Siedlung war über einen sehr langen Zeitraum von der ältesten Flomborn-Phase bis zur jüngsten LBK hindurch kontinuierlich besiedelt. Die früheste Keramik ist noch deutlich von den ältestbandkeramischen Einflüssen geprägt, so treten Flombornmuster auf doppelkonischen Gefäßen auf und die Ritzlinien sind teilweise noch mehr als 3 mm breit. Organisch gemagerte Keramik fehlt jedoch. Somit sollte

der Siedlungsbeginn zur Zeit der Herausbildung flomborntypischer Verzierungsmerkmale stattgefunden haben. Importe oder Kontakte zwischen der ältesten LBK und dem späten Starčevo/Körös-Kulturen sind zwar schon mehrfach belegt; in Nieder-Mörlen fehlt jedoch die Phase der ältesten LBK. Hier beginnt die Entwicklung mit einer Art Zwitterkeramik, die einerseits Merkmale der ältesten LBK, nämlich das der doppelkonischen Gefäßform und des kleinen Halsknickes aufweist, andererseits bereits in Flomborntechnik

M=1/2

M=1/4

Abb. 13. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. Oben eine Auswahl an Miniaturgefäßen (M 1:2), unten einige Spinnwirtel- und Webgewichte (M 1:4).

Сл. 13. Бад Наухајм–Нидер Мерлен. Горе, минијатурне вазе (размера 1:2) доле, приљеници и шетови за разбој (размера 1:4)

gemagert und dünnwandig getöpfert ist. Das Flornbornmuster ist zum Teil schon in dünnen Linien eingeritzt (Abb. 11, 6–9). Die umgekehrte Variante sind extrem dickwandige Kämpfe mit breiten, u-förmig geritzten

Linien, sogar in Verbindung mit Notenköpfen (Abb. 11,10). Diese Keramik wird stets von einfachen, nur mit zwei bis dreilinigen Bändern verzierten Kämpfen begleitet, bei denen Bandfüllungen jedoch noch fehlen.

Lediglich zwei randparallele Linien können als Zwickelmotiv auftreten. Das innerhalb von Flomborn frühe Gründungsdatum der Nieder-Mörlener Siedlung bestätigen auch die sicher flombornzeitlichen Idolfunde, deren Parallelen sehr häufig in der ältesten LBK zu finden sind. Hier sei nur auf das Spatulaidol und das Fragment einer Plastik, das der Figur aus Nerkewitz sehr ähnelt (Abb. 7) sowie auf das walzenförmige Figürchen aus Eilsleben verwiesen.³⁴ Der frühe Siedlungsbeginn mit seiner in dieser Form noch nicht beobachteten Keramik macht neugierig auf die Herkunft der Nieder-Mörlener Siedler, die bereits Flomborn-Techniken benutzten und diese dann über mindestens fünf bis sieben Generationen immer wieder mit Verzierungen der östlichen Ökomene verknüpften, die dem Vinča-Kreis, wohl auch dem späten Starčevo und Körös sowie der Szakálhát- und der Theiß-Kultur entlehnt sind. Direktimporte aus den Karpaten sind vorerst auszuschließen, denn nur bei wenigen grobkeramischen Scherben mit östlich beeinflusster Barbotineverzierung deutet sich nach der makroskopischen Begutachtung sowie ersten Ergebnissen von Dünnschliffuntersuchungen an, dass es sich um Importstücke handeln könnte.

Ohne Unterbrechung und nennenswerte Verlagerung bleibt dann ein- und dasselbe Areal bis in die jüngste LBK besiedelt, für die Tremolierstich- und Spateltremoliermuster, Leihgesterner Muster in Furchenstrichtechnik und Musteraufbauten in Anlehnung an Hinkelstein- und Stichbandkeramik kennzeichnend sind. Die Dauer der Nutzung in Verbindung mit der dichten Bebauung (zeitweise über 10 gleichzeitige Häuser), das hohe Fundaufkommen und das reiche, auf weiträumige Kontakte hinweisende Fundgut sowie die enorme Menge figürlicher Objekte, die auf einen auch zu Kulthandlungen genutzten Ort hinweisen, sind nur einige Kriterien von vielen, die nach heutigen Vorstellungen einen bandkeramischen Zentralort definieren. Die Kontakte und Austauschbeziehungen bestehen nicht nur nach Osten, wo sie über die Zeit der Starčevo-Körös-Kulturen hinaus andauerten. Auch in die nordwestliche Richtung bestanden Verbindungen, wie es Limburger- und vermutlich auch Blicquy-Keramik andeuten. Darüber hinaus belegen sowohl das Muster- als auch das Formenspektrum der Keramik sowie das Feuersteinmaterial (hohes Aufkommen an Rijckholt-Silex) eine enge Bindung an die nordwestliche LBK.

In jedem Fall ist eine solchermaßen große Anzahl typisch verzierter Gefäße, anthropomorpher und zoomorpher Plastiken und all der weiteren Sonderfunde, die von den östlichen Kulturen übernommen wurden, beziehungsweise deren Machart aufrechterhalten und

tradiert wurden, noch in keiner im Westen liegenden LBK-Siedlung beobachtet worden. Es steht nun als weitere Aufgabe an, den Modus der Einwanderung zu rekonstruieren und nach den Vermittlern zu suchen, die dieses Formen- und Gedankengut weitergaben. In welcher Weise dies alles miteinander verknüpft ist und den Siedlern in Nieder-Mörlen zu der besonderen Stellung verhalf, bleibt zu untersuchen. Es steht aber außer Frage, dass in Nieder-Mörlen viele Besonderheiten zusammentreffen und dass diese Siedlung mehrere zentralörtliche Funktionen auf sich vereinte, was sich in dieser Deutlichkeit noch nirgendwo abzeichnet. Dies gipfelt nicht zuletzt in einer bisher einzigartigen Kreispalisadenanlage mit einem in ältestbandkeramischer Bauweise konstruierten, angeschlossenen »Haus«. Leider ließen sich hier nicht die erwünschten »kultischen« Relikte finden, die man wohl erwartet hätte. Natürlich ist nicht auszuschließen, dass dieses in der Landschaft weit sichtbare Bauwerk eine ganz andere Funktion hatte. Erstaunlich bleibt aber, dass es sich um das einzige Gebäude am Platz handelt, das nie wieder überbaut wurde, während sich Hausbauten bis zu elffach überlagern können. Auch wenn dieses Bauwerk möglicherweise keinem kultischen Zweck diene – hierzu können ganz andere Plätze im Haus oder in der freien Natur gedient haben – nimmt die Nieder-Mörlener Siedlung im Kontext dieser Mikroregion, eine Sonderstellung ein. Dies verdeutlicht schon die extrem lange Laufzeit vom frühesten Flomborn bis zur jüngsten LBK, in der Stichbandkeramik und spätes Hinkelstein im Verzierungsspektrum rezipiert werden. Zudem ist sowohl die absolute Ortskonstanz, der immer wieder auf einem sehr bedrängten Areal (6–7 ha) gebauten Häuser auffällig, als auch die hohe Einwohnerzahl. Aber auch die massenhafte Verarbeitung von Hämatit³⁵, das Vorkommen von mehr als 150 Spinnwirteln und Webgewichten, von über 100 Miniaturgefäßen und die an anderer Stelle ausführlich vorgestellten Idol- und Sonderfunde weisen auf einen Zentralort höheren Ranges hin, der die umliegende Siedlungslandschaft mit gewöhnlichen Zentral- und Nebenorten dominierte und mannigfaltige Austauschbeziehungen über mehrere hundert Jahre aufrechterhielt. Ch. Schade, der den Kleinraum Mörlener Bucht und dessen Umgebung landschaftsarchäologisch bearbeitete, stellte die Nieder-Mörlener Siedlung an die Spitze der regionalen Siedlungshierarchie.³⁶

³⁴ Kaufmann 1976 Abb. 2d; ders. 1981, 177 ff.

³⁵ Schade 2002.

³⁶ Schade 2001.

Abb. 14. Bad Nauheim–Nieder-Mörlen. Keramik von östlichen Vorbildern beeinflusst

Сл. 14. Баг Наухајм–Нидер Мерлен. Примери трубе керамике настале под источним утицајима

Auch die engen Verbindungen zu den zahlreichen umliegenden Siedlungen werden in vielerlei Hinsicht deutlich. Allein die zugrunde liegenden Lesefunde zeigen auch, dass im näheren Umfeld des »Hemplers« viele Idolfunde – auch ein weiteres Spatulaidolfragment – zu verzeichnen sind, die möglicherweise ursprünglich aus Nieder-Mörlen stammen. Derartige Siedlungslandschaften mit führenden Zentralorten von regionaler oder überregionaler Bedeutung, in denen

neben dem Austausch von Gütern und Informationen auch kultische Handlungen statt fanden, sind für weitere Kleinräume anzunehmen und bei systematischer Suche sicherlich auch zu finden.

*Abbildungsnachweis:
Graphiken S. Schade-Lindig,
Zeichnungen A. Schmitt und S. Schade-Lindig
(beide Landesamt für Denkmalpflege Hessen)*

LITERATUR:

Ankel/Meier-Arendt 1965, C. Ankel, W. Meier-Arendt, Eine linearbandkeramische Tierplastik aus Nieder-Weisel, Kr. Friedberg. *Germania* 43, 1965, 1–8.

Behm-Blancke 1964, G. Behm-Blancke, Ein Gefäßidol der Linienbandkeramik aus Erfurt (Thüringen). In: P. Grimm (Hrsg.), *Varia Archaeologica*, Festschr. W. Unverzagt (Berlin 1964) 39–47.

Brezinová u.a. 1996, G. Brezinová, L. Illášová, E. Wiedermann, K otázke vzt'ahu osídlenia a prírodných pomerov neolitu v povodí Nitry. *Študijné zvesti. Archeologického ústa vu Slovenskej Akadémie vied* 32 (Nitra 1996) 15–41.

Döhle 1994, H.–J. Döhle, Die linienbandkeramischen Tierknochen von Eilsleben, Bördekreis. Ein Beitrag zur neolithischen Haustierhaltung und Jagd in Mitteleuropa. Veröff. Landesamt Arch. Denkmalpfl. Sachsen–Anhalt 47 (Halle 1994).

Engelhardt 1992, B. Engelhardt, Götteridole der ältesten Bauernkultur. *Bauern in Bayern*. Katalog Straubing 1992, 367–379.

Gallay 1999, G. Gallay, Eine Rinderdarstellung der Bandkeramik aus Kilianstädten, Gemeinde Schöneck, Main–Kinzig–Kreis. *Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen* 8, Festschrift F. Smolla (Wiesbaden 1999) 213–220.

Gläser 1991, R. Gläser, Bemerkungen zur absoluten Datierung des Beginns der westlichen Linienbandkeramik. *Simpozionul international »cultural-Vinča-rolul si legaturile sale«*. Muzeul Banatului, TimiSoara 1991, 53–64.

Hampel 1998, A. Hampel, Ein ältestbandkeramischer Siedlungsplatz bei Frankfurt a.M. *Niedereschbach*. Beitr. zum Denkmalschutz in Frankfurt am Main 10 (Frankfurt 1992).

Höckmann 1967, O. Höckmann, Menschendarstellungen in der bandkeramischen Kultur. *Jahrb. RGZM* 12, 1965 (1967) 1–34.

Höckmann 1968, Ders., Die Menschengestaltige Figuralplastik der Südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. *Beitr. zur Vorgeschichtsforsch.* 3–4, Münster 1968.

Höckmann 1972, Ders., Andeutung zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. Aktuelle Fragen der Bandkeramik. *Kongreß Székesfehérvár* 12, 1971 (Székesfehérvár 1972) 187–211.

Höckmann 1999, Ders., Zur Bedeutung der neolithischen und äneolithischen Figuralplastik im Balkangebiet. *Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen* 8, Festschr. F. Smolla (Wiesbaden 1999) 271–293.

Jockenhövel 1971, A. Jockenhövel, Ein neuer Figuralgefäßtyp der bandkeramischen Kultur. *Germania* 49, 1971, 179–187.

Kalicz 1990, Ders., Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. *Quellenanalyse zur Geschichte der Starčevo-Kultur*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 4, 1990.

Kalicz/Makkay 1977, Ders., J. Makkay, Die Linienbandkeramik in der großen Ungarischen Tiefebene. *Studia Archaeologica VII* (Budapest 1977).

Kaufmann 1976, D. Kaufmann, Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. *Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch.* 60, 1976, 61–96.

Kaufmann 1981, Ders., Neue Funde der ältesten Linienbandkeramik von Eilsleben, Kreis Wanzleben. *Sächs. Bodendenkmalpfl. Beiheft* 16. Beiträge zur Ur- und Frühgesch. 1 (Berlin 1981).

- Kaufmann 1989**, Ders., Kultische Äußerungen im Frühneolithikum des Elbe-Saale-Gebietes. In: Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit (Berlin 1989) 111–139.
- Kaufmann 1999**, Ders., Einige Bemerkungen zu linienbandkeramischen Tierdarstellungen. In: E. Cziśla, T. Kersing, S. Pratsch (Hrsg.), Den Bogen spannen. Festschr. B. Gramsch (Weissbach 1999) 333–345.
- Kneipp 1998**, J. Kneipp, Bandkeramik zwischen Rhein, Weser und Main. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 47 (Bonn 1998).
- Kunkel 1955**, O. Kunkel, Die Jungfernhöhle bei Tiefenellern. Münchner Beitr. z. Vor- und Frühgesch. 5 (1955).
- Lindig 2002**, S. Lindig, Das Früh- und Mittelneolithikum im Neckarmündungsgebiet. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 85 (Bonn 2002).
- Lüning 2000**, J. Lüning, Steinzeitliche Bauern in Deutschland. Die Landwirtschaft im Neolithikum. Universitätsforsch. Prähist. Archäologie 58 (Bonn 2000).
- Meier-Arendt 1966**, W. Meier-Arendt, Die bandkeramische Kultur im Untermaingebiet. Veröfftl. des Amtes für Bodendenkmalpflege im Reg.-Bez. Darmstadt 3 (Darmstadt 1966).
- Müller-Karpe 1968**, H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte II, Jungsteinzeit (München 1968).
- Nitu 1972**, A. Nitu, Reprezentabile zoomorphe plastice pe neo-eneolitica carpatodunăreana. Archeologia Moldovei VII, 1972, 9–97.
- Quitta 1960**, H. Quitta, Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa, PZ 38, 1960, 153–188.
- Quitta 1962**, Ders., Die bandkeramische Kultschale von Köthen-Geuz. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 46, 1962, 47–56.
- Saile 1998**, Th. Saile, Untersuchungen zur ur- und frühgeschichtlichen Besiedlung der nördlichen Wetterau. Materialien zur Vor- und Frühgesch. Hessen 21 (Wiesbaden 1998).
- Schade 2001**, Ch. Schade, Besiedlungsgeschichte der Bandkeramik in der Mörlener Bucht/Wetterau (BBM). Zentralität und Peripherie, Haupt- und Nebenorte, Siedlungsverbände. Ungedr. Diss. Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt a. M.
- Schade 2002**, Ders., Landschaftsarchäologie in der Mörlener Bucht: Zentralität und Rohstoffvorkommen – Ein bandkeramischer Zentralort mit Nebensiedlungen in der Gemarkung von Butzbach-Fauerbach v. d. H. In: Ber. Komm. Arch. Landesforsch. Hessen 6, 2000/2001.
- Schade-Lindig 2000**, S. Schade-Lindig, Neolithische Kreisgrabenanlage?, AiD 4, 2000, 44.
- Schade-Lindig 2002**, Dies., Idol- und Soderfunde der bandkeramischen Siedlung von Bad Nauheim–Nieder-Mörlen »Auf dem Hempler (Wetteraukreis). Germania 80, 1, 2002 (in Vorb.).
- Schibler 1997**, J. Schibler, St. Jacomet, H. Hüster-Plogmann, Ch. Brombacher, Synthese. In: J. Schibler u.a. (Hrsg.), Ökonomie und Ökologie neolithischer und bronzezeitlicher Ufersiedlungen am Zürichsee. Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 20 (Zürich/Egg 1997) 329–361.
- Simoneit 1997**, B. Simoneit, Das Kind in der Linienbandkeramik. Befunde aus Gräberfeldern und Siedlungen in Mitteleuropa. Intern. Archäologie 42, 1997.
- Skutil 1940**, J. Skutil, Die neolithischen Plastiken aus dem Kreise der mährischen bemalten Keramik. IPEK 13–14, 1939–40, 36–57.
- Uerpmann 1997**, H.–P. Uerpmann, Die Tierknochenfunde. In: J. Lüning (Hrsg.), Ein Siedlungsplatz der Ältesten Bandkeramik in Bruchengraben, Stadt Friedberg/Hessen. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 39 (Bonn 1997).
- Vasić 1936**, M. M. Vasić, Preistoriska Vinča III (Belgrad 1936).
- Zimmermann 1995**, A. Zimmermann, Austauschsysteme von Silexartefakten in der Bandkeramik Mitteleuropas. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 26 (Bonn 1995).

Резиме: Сабине Шаде-Линдинг, Регионални завод за заштиту споменика, Висбаден, Хесен

ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ О БАНДКЕРАМИЧКОМ НАСЕЉУ У БАД НАУХАЈМУ–НИДЕР МЕРЛЕН »ХЕМПЛЕР« (ОКРУГ ВЕТЕРАУ/ХЕСЕН)

Насеље линеарно тракасте керамике код Бад Наухајма – Нидер Мерлен (Bad Nauheim – Nieder-Mörlen) до сада је истраживано у четири кампање (1997–99, 2001). Насеље је било површине преко 8 ха, карактеристично је по веома густом обрађивању и било је насељено од најстарије фломборн фазе до намлађе фазе линеарне тракасте керамике. У веома великој количини материјала, истиче се велики број необичних, махом керамичких налаза. Њихова разноврсност обухвата целе и делове фигура идола, затим зооморфне ста-

туете и њихове фрагменте као и неидентификоване комаде. Дуго трајање насеља, са апсолутним континуитетом насељавања, бројни знаци веза са удаљеним регионима, високи проценат налаза посебних одлика, указују на постојање религиозног центра и на процесе поделе рада, док прекомерна појава жрвњева, секира, комада хематита, као и бршљенака и тегова за ткачки разбој говоре о високо рангираном центру, које је стајало на врху регионалне насеобинске хијерархије.

»ХЕМПЛЕР«

(Борислав Јовановић, Археолошки институт, Београд)

Насеље Нидер Мерлен (Nieder-Mörlen код Бад Наухајма је живело током дугог периода, од најстарије Фломборн-фазе до најмлађе линеарно тракасте керамике (ЛТК). Импорти или контакти између најстарије ЛТК и касне етапе култура Старчево и Кереш (Kögös) су давно познате, међутим, у Нидер Мерлену недостаје најстарија фаза ЛТК керамике. Овде развој започиње у оквиру Фломборн-фазе. Оснивање насеља са керамиком које до сада није запажена, побуђује питање порекла становника Нидер-Мерлена. Они већ користе технику Фломборн-фазе и њу употребљавају најмање пет до седам генерација, упоредо са орнаментиком повезаном са источним областима. Та орнаментика је преузета из касног Старчево и Кереша, области ране Винче као и култура Сакалхат и Тиса. Директни импорти из Карпата су за сада искључени, јер се тек после првих анализа грубе керамике украшене барботином, може да претпостави њихов импорт, али то још није сасвим извесно.

Контакти и размена добара није постојала само према истоку, у време Старчево-Кереш култура. Овоме у прилогу иду украсни, керамички типови као и кремен (већином Рајк-

холт типа из ширег подручја Мастрихта у Холандији), који означавају везе са северозападном ЛТК.

У сваком случају тако велики број карактеристично украшених судова, антропоморфне и зооморфне пластике, уз остале посебне налазе – чији се начин израде одржао и постао традиционалан – до сада се није сусрео ни на једном ЛТК насељу на западу.

Остаје као даљи задатак да се реконструише облик овог насељавања и потраже посредници који су проследили ове форме и културно наслеђе. Ван сваке сумње се те посебне одлике у Нидер-Мерлену сусрећу заједно, што значи да је ово налазиште вршило многобројне функције централног насеља.

Масовна обрада хематита, налази више од 150 пршљенака и тегова за разбој, или преко 100 минијатурних судова, уз многобројну идолну пластику, указују такође на центар високог ранга који доминира околним насељима у трајању од више векова. Такав систем насеља са водећим центром регионалног или још ширег значаја, биће сигурно утврђен систематским истраживањима и за друге мање области ЛТК.

АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ
Народни музеј, Врање

КАМЕНИ КАЛУП ИЗ КЛИНОВЦА

Апстракт. – У раду презентујемо камени калуп који се састоји од две идентичне половине, а који је служио за израду четири типа оруђа од бронзе. Нађен је случајно на локалитету Три крушке, село Клиновац у Општини Бујановац. Израђен је од зеленог хлоритског шкриљца. Локалитет је сондажно рекогносциран 1996. године, и том приликом је нађен материјал који одговара позном бронзаном добу и прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. Судаћи по резултатима ископавања и према аналогјама секире са крилцима са калупа, која је хронолошки најосетљивија, калуп са извесном резервом можемо датовати у период XII–X века п.н.е. Ако узмемо у обзир чињеницу да је стена од које је калуп израђен заступљена и на овом подручју, можемо претпоставити да је моделована у локалној радионици.

Кључне речи. – камени калуп, длета и секире од бронзе, јужноморавска котлина, XII–X век п.н.е., локалне занатске радионице.

У Народни музеј у Врању је 1966. године доспео камени калуп који се састоји од две идентичне половине. Пронашао га је мештанин Данило Сентић приликом копања бунара на дубини од око један метар, на локалитету Три крушке у селу Клиновцу, недалеко од Бујановца. Овај локалитет налази се на пространој речној тераси на десној обали реке Кршевице која извире на планини Козјак, а улива се у Јужну Мораву код села Ристовца. Изнад овог налазишта, око 300 m западно налази се утврђење из VI века, али се на истом локалитету такође проналази и преисторијски материјал. Судаћи по бројним утврђеним насељима на узвишењима по ободу кршевичке котлине ово је била једна од важнијих природних комуникација између врањско-бујановачке котлине и Македоније, односно Тракије.¹

Налазиште Три крушке сондирано је 1996., године али ово истраживање није дало очекиване резултате због спирања тла које је проузроковала река Кршевица.² Ипак констатовано је неколико културних слојева од бронзаног доба до античког периода.

Калуп је израђен од метаморфне стене из групе шкриљца. Стена се састоји од хлорита и лискуна и

представља зелени, хлоритски шкриљац који је итекако заступљен на овом простору који у геолошком смислу припада Српско-македонској маси, односно њеном горњем (власинском) комплексу.³

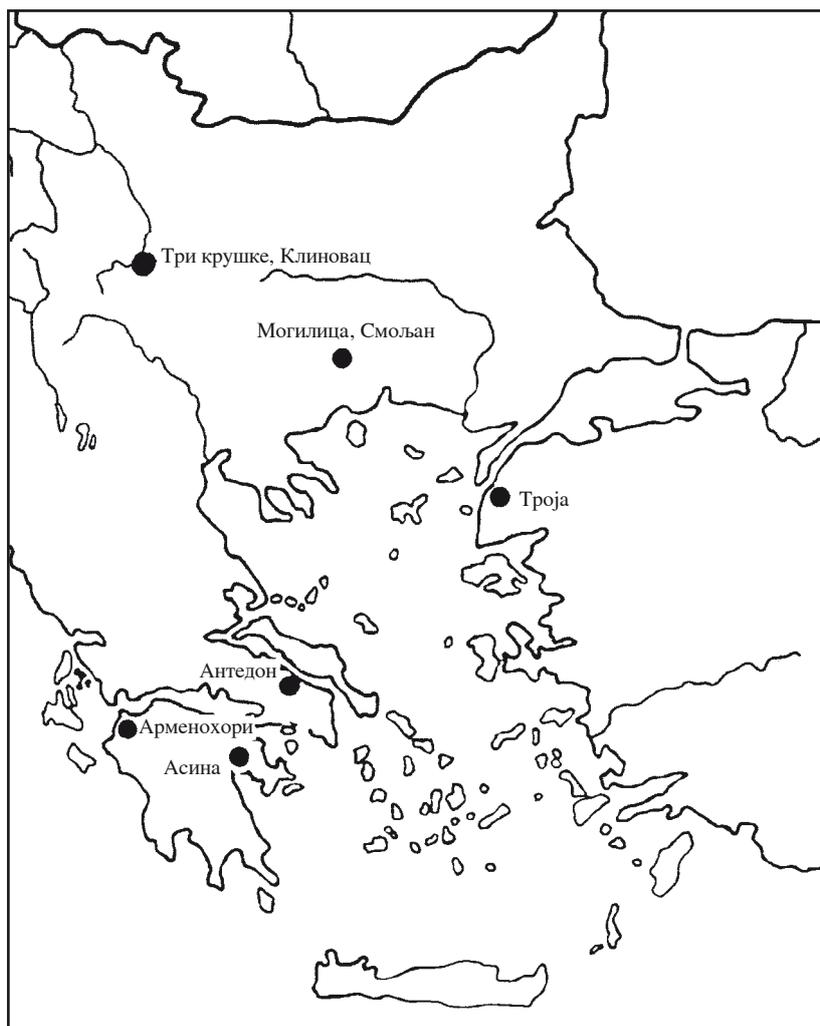
Калуп из Клиновца састоји се из две идентичне половине које су у облику издуженог квадрата са једним ширим крајем. Дужина ових половине је 175 mm, ширина је 55 mm на ширем, односно 42 mm на ужем делу. Дебљина на тањем делу је 22 mm, а на најдебљем делу 44 mm. На обе половине калупа обрађене су све четири дуже стране, а форме за изливање оруђа су врло добро очуване.

Сва оруђа су реконструисана на основу форми за изливање и њихових димензија. Такође су изливене копије предмета од гипса (сл. 3) на основу којих су дати описи оруђа.

¹ Од ових насеља поменућемо насеља на локалитетима: Кале у Кршевици, Кале у Клиновцу, Црквиште–Чукар у Бараљевцу и др. : И. Микулчић и М. Јовановић, 1968, 355–375; А. Булатовић и Г. Митровић, 1996/7, 30 и 33–34; исти, 33.

² А. Булатовић и Г. Митровић, 1996/7–1, 15–19.

³ На подацима о саставу стене од које је калуп израђен свесрдно се захваљујем проф. др Видојку Јовићу са Рударско-геолошког факултета у Београду.

Сл. 1. Карта распрострања калупа са секирама »етејској« шиша

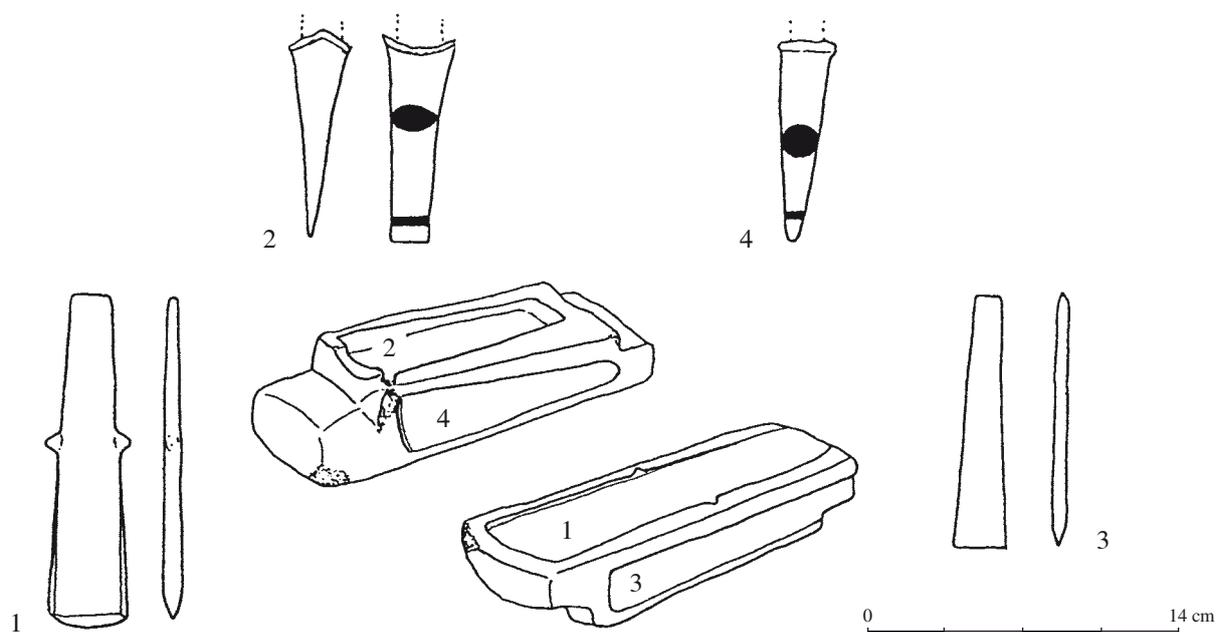
1. Пљосната секира са трновима (Ärmchenbeil). Дужина секире је 175 mm, ширина на ужем делу на супрот сечице је 18 mm, а на сечици 38 mm. Дебљина секире на делу на супрот сечици је 5 mm, док је на средини код трнова 10 mm. Трнови се истичу од спољне контуре секире 6 mm тако да је секира на овом делу широка 40 mm. Сечица је стањена и благо лучног је облика, а поље јој је високо око 1 cm. Спољне контуре сечице нису извијене већ прате правац спољне дужинске контуре секире. Трнови су у корену исте дебљине као и секира и кружног су пресека, а према врху се стањују (облик купе заобљеног врха).

2. Шупље длето овалног пресека са равном сечицом. На врху негатива на калупу постоји цилиндрично сужење, вероватно за уметање усадника. На левој, односно десној страни обе половине калупа при врху форме за длето налази се канал за уливање течне бронзе. Длето је клинастог облика

са извијеним бочним контурама на горњем делу. Горња хоризонтална површина длета је шатора-стог облика. Дужина длета је 116 mm, док је ширина на горњем делу 40 mm, а на доњем делу (сечица) 19 mm. Пречник отвора који је измерен на основу цилиндричног сужења је 24 mm.

3. Пљоснато уско длето (секира?), идентичне форме као секира са трновима са овог калупа. Дужина длета је 145 mm, а ширина на ужем делу је 15 mm. Ширина сечице је 27 mm, а дебљина од 3 mm, на врху длета, до 7 mm изнад поља сечице. И ова форма има на врху свог ужег дела канал за уливање бронзе.

4. Шупље длето са уском полукружном сечицом. Кружног је попречног пресека са благо извијеним спољним контурама на његовом врху. И ова форма има при врху калупа канал за уливање бронзе и цилиндрично сужење за уметање предмета, односно израду шупљине за дршку.

Сл. 2. Калуп из Клиновца са оруђем

Длето је дужине 110 mm, пречника 32 mm док је ширина сечице 12 mm.

Калуп је добро обрађен са врло прецизно израђеним и углачаним формама за изливање оруђа. Длета и секира без трнова су се изливали помоћу бочних канала за уливање бронзе, док се секира са трновима изливала кроз шупљину на горњем делу негатива састављених половина калупа. Калуп представља изузетан примерак обраде камена у преисторији, првенствено због чињенице да су ретки налази калупа где су нађене обе половине, а поготово због могућности да се на њему израђују четири типа бронзаног оруђа. Слични вишестрани калупи нађени су у Словенији (*Свети Петар-Лугбрески*), Хрватској (*Новиград на Сави, Ловас*) и Банату (*Иђош*), као и у Мађарској (*Velet, Sághegy*), Румунији (*Lăpus*), а најчешћи су у суседној Бугарској (*Побит Камак, Роман, Сокол*).⁴ Ови калупи су углавном служили за израду два или (ретко) три бронзана предмета. Калупи најсличнији овом из Клиновца нађени су на локалитету Побит Камак на северу Бугарске. У овој остави која се датује у старију фазу Културе поља са урнама односно позно бронзано доба, поред разноликих калупа нађена су и два тространа калупа која су служила за израду длета, секире са усадником и секире са трновима, односно две секире са усадником и секире са трновима.

Иначе на калупу из Клиновца пљосната секира са трновима је хронолошки најосетљивија те ће о њој бити највише речи.

Аналогије за овај тип секире којој се трнови налазе приближно на половини секире, односно незнатно изнад половине секире, пронашли смо у суседној Бугарској (*Побит Камак и Мојилица код Смољана*), затим у Троји и на Пелопонезу (*Аниџон, Арменохори и Асине*).⁵

Аутор наводи да је овај тип секира егејског порекла јер се налазишта ових секира лоцирају искључиво на простору од јужних Родопа преко Троје, Линдоса, Крита, Арменохорија, Пелопонеза до Антедона у Беотији. До сада, најсевернија тачка распрострањања ових секира односно калупа који су намењени за израду оваквих секира је Побит Камак у северној Бугарској.

Прецизније датовање ових секира је проблематично. Остава из Побит Камака се датује у позно бронзано доба док је секира из Асине нађена у микенском слоју, а из Троје у слоју VII (b2). У Арменохорију оваква секира потиче из разрушене гробнице у којој је нађен и бријач »С« форме, нож и врх ко-

⁴ B. Wanzek, 1989, Tafel 36/7, 10, Tafel 37/1, 4, 5, Tafel 38/3, Tafel 44/1, 2, Tafel 46/1, 3, Tafel 48/7, Tafel 49/8, Tafel 50/1.

⁵ A. Wesse, 1990., Tafel 22/373, 374, 379, 455, 570.

Сл. 3. Камени калуџ из Клиновца

пља који су датовани у период ЛН III.⁶ На основу изнетих аналогија ове секире се могу оквирно хронолошки одредити у последња три столећа II миленијума пре наше ере.

Наведено датовање одговара и околностима налаза нашег калуџа, јер је на овом локалитету приликом сондирања пронађена керамика брњичке културе позног бронзаног доба.⁷

Осим ове секире калуџ је служио за израду три типа длета. Тип плоснатог бакарног длета познат је још из периода позног неолита односно почетка енеолита. Ова једноставна форма се очито непромењеног облика задржала и у бронзаном добу.⁸ Сличне алатке нађене су у југоисточном делу централне Европе.⁹

Длета са усадницима су се врло често користила у периоду позног бронзаног доба односно прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. Од свих типова најчешће су се користила длета са рубом ојачаним прстенастим задебљањима¹⁰, док су типови готово идентични нашем длету са равном сечицом и извијеним бочним контурама на врху врло ретки и везују се првенствено за налазишта у суседној Бугарској.¹¹ Сличне форме длета нађене су на широком простору од централне Европе до јужног Балкана.¹² Сва поменута длета датују се у позно бронзано доба, односно прелазни период из бронзаног у гвоздено доба.

Други тип длета је једноставнији, са заравњеним врхом и уском полукружном сечицом.

Ни за овај тип длета нема идентичних аналогија, а слични примерци су врло ретки и везују се за налазишта централне Европе.¹³

Према изнетим чињеницама може се закључити да је калуџ уникатан примерак те да је бриљантно израђен руком вештог мајстора. Хронолошки најосетљивији предмет са калуџа је секира са трнови-

ма. Како је већи део ових секира нађен углавном у егејском свету, постојала је могућност да је калуџ из Клиновца заправо импорт или део ратног плена. Међутим, када је извршена макроскопска анализа камена и када је утврђено да стена од које је калуџ израђен потиче из најближе околине (тзв. Власински комплекс), ова претпоставка је потиснута у други план. Врло је вероватно, дакле, да је калуџ судећи бар по пореклу сировине, рад домаћих мајстора. Да је у питању локална радионица потврђује и чињеница да осим секире са трновима остало оруђе са калуџа готово да нема идентичних аналогија у суседним областима, нити је овакво оруђе нађено у бројним оставама позног бронзаног доба у Румунији, српском Подунављу, Хрватској и централној Европи. Ако је ова претпоставка тачна, онда убудуће морамо рачунати на постојање »брњичких« занатских радионица, што су неке колеге већ раније индицирале. Тако, када говори о иглама са купастом, шиљатом главом и кугличастим проширењем на врату које потичу са неких некропола брњичке културе, К. Љуци наводи да за овај тип игле нема аналогија те да је највероватније аутохтон.¹⁴

⁶ Исти, 60–61, 217–218.

⁷ А. Булатовић, 1999–2000, 37, Т. I/9–11.

⁸ Ради се о налазу из Плочника код Куршумлије (Д. Гарашанин, 1954., Т. I/1–7, 12–16).

⁹ В. Wanzek, 1989., Т. 19/3, Т. 49/8а.

¹⁰ Д. Гарашанин, 1975., Т. XIV/4, Т. LXIII/6; R. Rašajski 1975., Т. LXI/7; Z. Letica, 1968., Т. II/12 и III/15.

¹¹ В. Wanzek, 1989., Т. 39/6, Т. 44/1, Т. 46/3b.

¹² L. Krušelnyska, 1987., 378, 379, Abb. 9 и 10; T. Kemenczei, 1988., Т. 65/19, 80/11; В. Wanzek, 1989., Т. 59/1, 38/3; М. Bulat, 1973–75., Т. V/3, 6, 12.; Aldea Al. I., 1989., 77, P. III/3; М. Стојић, 1986., Т. 21/7–9.

¹³ J. Rihovsky, 1961., 107–154.

¹⁴ К. Љуци, 1998., 167, Сл. 2/1, 3.

¹⁵ А. Булатовић, 2001., 163–166, Т. I/1.

Сл. 4. Оруђа са калуца из Клиновца

Иако многе чињенице говоре у прилог тези да је калуп израђен на овом простору, не смемо, бар за сада, потпуно искључити могућност да је калуп импортован из егејске Грчке, а да је присуство ове сировине у овом крају пука случајност. Подсетимо

да је на налазишту Ресуља у Лучану код Бујановца нађен фрагмент посуде микенске провиенције што је доказ да су контакти овог становништва са јужним суседима у овом периоду сасвим извесни, тако да ни друга теза о пореклу калуца није немогућа.¹⁵

ЛИТЕРАТУРА:

Aldea Al. I., 1989, Ciugudean H., Obiecte din cupru si bronz recent descoperite in jud. Alba, *Apvlvm XXV*, Alba Iulia.

Bulat M., 1973–1975, Kasnobrončanodobni depo iz Poljanaca na Savi, *Osječki zbornik XIV–XV*, Osijek.

Булатовић А., Митровић Г. 1996/7, Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу код Бујановца, *Врањски гласник XXIX–XXX*, Врање.

Булатовић А., Митровић Г. 1996/7, Археолошко рекогносцирање Пчињског региона, *Врањски гласник XXIX–XXX*, Врање.

Булатовић А., 1999–2000, Налазишта Брњичке културне групе у врањско-бујановачкој и прешевској котлини, *Гласник САД-а 15–16*, Београд.

Булатовић А., 2001, Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у јужноморавском сливу, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац.

Гарашанин Д., 1954, *Капалој мџала*, Народни музеј Београд.

Гарашанин Д., 1975, Остава из Брестовика и Остава из Привине Главе у *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, Београд.

Kemenczei T., 1988, *Die Schwerter in Ungarn I*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, München.

Kilian-Dirlmeier I., 1984, Nadeln der fruhhellenischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, *PBF*, 8, München.

Kilian-Dirlmeier I., 1984, Die Nadeln der Eisenzeit in Albanien, *Iliria 1984/1*, Tirana.

Krušelnjcka L., 1987, Zur Frage der Entstehung der Vysocko-kultur, *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas*, Symposium Liblice, Praha.

Летица З., 1968, Праисторијски метални предмети са Малих Ливадица, *Зборник Филозофског факултета*, књ. X–1, Београд.

Љуци К., 1998, Хронолошки положај некрополе Доња Брњица на основу металних налаза, *Раг Драгана Срејовића на истраживању праисторије централној Балкана*, Крагујевац.

Микулчић И., Јовановић М., 1968, Хеленистички оппидум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник IV*, Врање.

Rihovsky J., 1961, Pocatky Velaticke kultury na Morave, *Slovenska Arch.* 9, 1–2.

Wanzek B., 1989, *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn.

Wesse A., 1990, *Die Armchenbeile der Alten Welt*, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn.

Summary: ALEKSANDAR BULATOVIĆ, National Museum, Vranje

A STONE MOULD FROM KLINOVAC

A two-piece stone mould that reached the National Museum at Vranje in 1966 had been recovered from a depth of about one metre at the site known as Tri Kruške (Three Pear-trees), the village of Klinovac. The site is situated on a river terrace on the right bank of the Krševica River some 15 kilometres south of Vranje.

The mould was carved out of metamorphic rock from the class of schist, more exactly, of greenschist (with chlorite and mica as its constituent minerals) that is widespread in the area, which geologically belongs to the upper (Vlasina) complex of the Serbian-Macedonian mass.

The mould was intended for casting four kinds of bronze weapons: three chisels and a winged axe. More sensitive as dating evidence, the winged axe (Ärmchenbeil) may be broadly dated to the last three centuries of the second millennium BC. The type is geographically related with the Aegean, while its

northernmost findspot so far is Pobit Kamak in northern Bulgaria. The chisels cast in this mould do not have direct analogies, although many hoards of similar tools have been registered in Croatia, Romania and Central Europe.

Apparently the mould was made by a local workshop and from the locally available raw material. The possible activity of local workshops in the abovementioned period has already been presumed by scholars, and the Klinovac mould constitutes yet another corroboration of the hypothesis. Nevertheless, its Aegean origin should not be ruled out completely, because cultural contacts between the Late Bronze Age population inhabiting the region and their southern neighbours seem quite certain, as evidenced by Mycenaean pottery discovered on the site of Resulja at Lučani near Bujanovac.

Translated by: Marina Adamović-Kulenović

PETAR POPOVIĆ
Institut archéologique de Belgrade

LE SITE LATÉNIEN DE DAUTOVAC – KORIĆANI ET LES FIBULES ORNÉES DE «BOUCLES» OU DE «HUIT» («À BRANDEBOURGS»)*

Résumé. – Lors de sondages sur le site de Dautovac, près de Kragujevac, on a mis au jour un matériel archéologique appartenant à un habitat ouvert de la période de La Tène, daté de la fin du IIème et du Ier siècle av. n. è. Une fibule en fil de La Tène moyenne, avec enroulement décoratif, livrée par ce site est ici l'occasion de procéder à une brève analyse de l'origine et de la diffusion des fibules de ce type spécifique du IIIème/IIème siècle av. n. è.

Mots clés. – Balkans, Podunavlje, période de La Tène, Scordisques, fibules de La Tène moyenne.

Lorsque l'on parle du Deuxième âge du Fer sur le territoire de Serbie on pense en général aux régions où est attestée une culture laténienne attribuée aux Scordisques. Il s'agit avant tout des bassins du Danube et de la Save ainsi que d'une bande de terre relativement étroite remontant la vallée de la Morava en direction du sud.¹ Dans les autres contrées, la pénétration des influences laténiennes s'est faite plus difficilement, à en juger par la rareté, voire l'absence totale de trouvailles. Cette situation pourrait toutefois résulter en partie du faible nombre de fouilles ou de la publication encore trop occasionnelle du matériel conservé dans les dépôts des musées. Un exemple en est la Šumadija, région centrale de Serbie qui relie le bassin de la Morava à la Serbie occidentale où les trouvailles ont un caractère tout à fait exceptionnel. Si plusieurs sites laténiens sont connus dans la vallée de la Velika Morava (Grande Morava), tels que Saraorci, Panjevački rit à Jagodina ou Veliki Vetren sur le massif du Juhor², la Šumadija, bien que faisant partie du bassin de la Morava, n'a pour l'instant livré, outre quelques rares tessons laténiens provenant de prospections archéologiques, que deux sites, tous deux à proximité de Kragujevac – à savoir Dautovac près du village de Korićani et un dépôt de deniers romains républicains provenant du village de Borci.³

Le site de Dautovac se trouve dans la vallée de la Lepenica, à 7 ou 8 km au sud-ouest de Kragujevac. Dans les années soixante-dix, des prospections archéologiques

y ont mis au jour des fragments de céramique et de torchis disséminés sur une surface d'environ 2,5 hectares. Supposant l'existence d'un habitat et, éventuellement, d'une nécropole (présence d'un tertre d'un diamètre de 40 m et d'une hauteur de 5 m), le Musée national de Kragujevac a entrepris en 1978 des fouilles de faible ampleur ayant consisté en l'ouverture de trois tranchées d'une superficie totale de 50,5 m². Ces travaux ont permis de dégager une couche archéologique, d'épaisseur moyenne 0,80 m, renfermant un matériel qui, excepté quelques tessons rattachés à l'âge du Bronze et du Fer, appartient à la période de La Tène. Toutes les tranchées ont notamment livré des blocs de torchis et des fragments de poterie sur la base desquels il a été possible de conclure à la présence de restes d'un habitat de plaine daté du IIème/Ier siècle av. n. è.⁴

En dépit de la faible surface fouillée ce site a livré un matériel archéologique en quantité appréciable si ce

---

* Je tiens à remercier mon confrère Milenko Bogdanović qui a dirigé les fouilles sur le site de Dautovac, et qui m'a autorisé à publier le matériel décrit dans cet article. Je suis aussi très reconnaissant à ma consœur Branka Zorbić, conservatrice du Musée national de Kragujevac, qui m'a aidé lors de la réunion du matériel nécessaire pour ce travail. Les dessins des planches ont été réalisés par Aleksandar Kapuran.

¹ Popović 1994, 17.

² Popović 2001, 83 pp.; Stojić 2003; id. 1999.

³ Popović 1991a.

⁴ Bogdanović 1978.

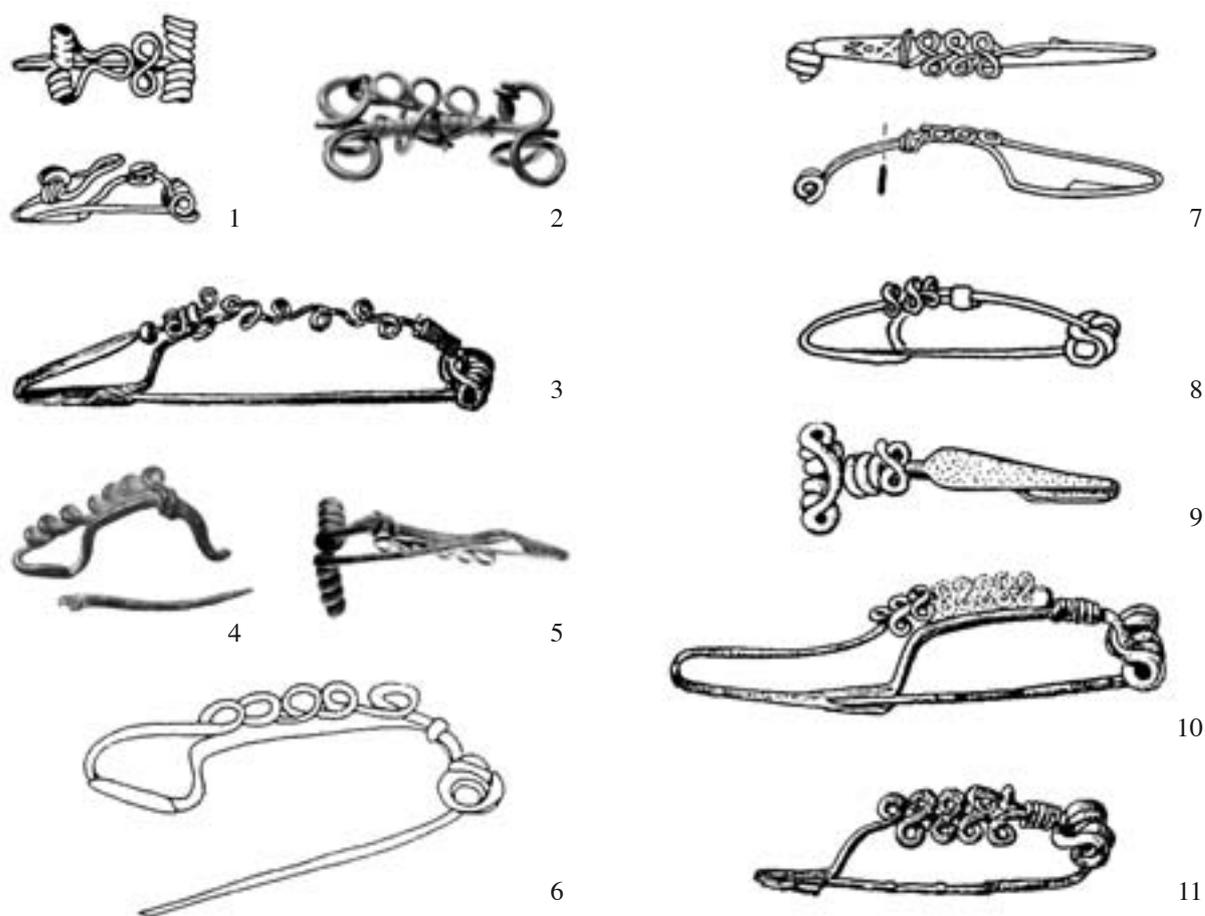

Fig. 1. 1. Somogytúr (d'après Szabó, Németh 2000); 2. Čurug (d'après Garašanin 1954); 3. Debelo brdo (d'après Fiala 1896); 4. Zemun; 5. Orešac (d'après Vukmanović, Radojčić 1995); 6. Nikolskoe (d'après Shchukin 1995); 7. Vajuga–Pesak (d'après Popović 1991); 8–9. Novi Banovci (d'après PJZ 1987, Polenz 1978); 10–11. Gorica (d'après Truhelka 1902), éch. 1:1

n'est l'absence de données stratigraphiques claires. Parmi les trouvailles figurent deux fibules de bronze et plusieurs fragments de vaisselles au répertoire modeste. Alors que nous reviendrons plus en détail sur la première de ces fibules, de type La Tène moyenne et d'aspect caractéristique, la seconde, de schéma La Tène moyenne, est attestée sur plusieurs sites de la période La Tène tardive et ne présente pas un grand intérêt du point de vue chronologique (pl. 1. 2). Son analogie la plus proche géographiquement est une fibule, datée du début du Ier siècle de n. è., provenant d'une fosse dégagée à Saraorci.⁵

La céramique de facture fine façonnée au tour est représentée par des fragments de petits vases biconiques de couleur grise à gris-noir avec ornementation réalisée par polissage (pl. 1. 5–6), ainsi que des tessons de jarres de plus grandes dimensions (pl. 1. 7–8). Hormis quelques exemplaires, il s'agit pour l'essentiel d'écuelles à profil en «S» qui, lors de la cuisson, on

reçu une couleur grise, brune ou rouge avec une nuance allant de claire à foncée. Dans plusieurs cas leur paroi intérieure offre une bande ondulée réalisée par polissage (pl. 1. 9–13 ; 2). Du point de vue typologique, il est possible de distinguer plusieurs formes permettant de cerner la durée d'occupation de ce site. C'est au plus ancien horizon qu'appartiendraient la première des fibules et une écuelle profonde qui, par toutes leurs caractéristiques, correspondent à La Tène moyenne (pl. 1. 1 ; 2. 1). Si la présence d'une discrète nervure en relief sur le col sur la plupart des écuelles à profil en «S» fait penser à certaines formes plus anciennes, par toutes ses autres caractéristiques, cette céramique s'inscrit dans l'inventaire habituel attesté dans les habitats de La Tène tardive sur le territoire des Scordisques. (pl. 2. 10–15).⁶ D'autres écuelles à col

⁵ Popović 2001, 85.

cyлиндrique trouvent des parallèles sur plusieurs sites scordisques et sont datables, pour la plupart, de la fin du Ier siècle av. n. è. ou du début du Ier siècle de n. è. (pl. 1. 12 ; 2. 17).⁷ De l'horizon le plus récent provient un fragment d'écuëlle conique réalisée avec une terre parfaitement épurée, de couleur rouge obtenue par la cuisson, portant une large nervure sur l'épaule en forme de «col» (pl. 2. 18). Nous ne lui connaissons aucune analogie directe, mais ce type de récipient peut uniquement correspondre au large répertoire de formes romaines provinciales. La céramique grossière modelée à la main comprend des pots de forme et au mode de décoration habituel, de sorte que nous nous contenterons de noter quelques fragments sur lesquels apparaissent aux côtés d'incisions en forme de balai une décoration par pointillage ou estampage (pl. 3. 6–9). D'après les données disponibles et les trouvailles exposées ci-dessus, l'habitat dégagé sur le site de Dautovac aurait été formé vers la fin du IIème siècle av. n. è. et a pu s'y maintenir de façon continue, ou avec quelques interruptions, jusqu'au début de l'ère nouvelle.

* * *

La fibule de La Tène moyenne trouvée à Dautovac appartient à un type spécial au sein d'une vaste famille de formes apparentées aux origines complexes, attestées sur un vaste territoire. D'une longueur de 5,4 cm, elle est confectionnée à l'aide d'un fin fil de bronze dont la partie qui constituait l'aiguille est manquante. A partir du ressort extérieur présentant deux spires et une corde externes le fil forme un arc bas puis un pied replié qui décrit sur le dos de la fibule 6 boucles circulaires, telle une crête, avant de venir se greffer sur l'arc. (pl. 1. 1). Des fibules du même type ont été enregistrées sur le site de «Govedi brod» près de Zemun, sur la rive du Danube près du village d'Orešac (fig. 1. 4–5), alors qu'un exemplaire provient du sud de la Hongrie (Szalacska) (fig. 2. 16). On note aussi la découverte très intéressante d'une fibule semblable dans une tombe sarmate près de Nikolskoe en Moldavie du sud (fig. 1. 6).⁸

Ces quelques fibules à «crête» appartiennent à une des nombreuses variantes de fibules en fil ornées sur le dos de l'arc, ou le pied, d'un enroulement en forme de boucles circulaires ou de «huit». Dans certaines parties du Podunavlje et des Balkans l'application de ce mode de décoration lors de la réalisation de fibules en fil de bronze est attestée dès la fin de l'âge du bronze⁹, pour devenir fréquente au cours de la période La Tène. D'autre part nous savons que les régions voisines de la

Marne et du Haut Rhin ont livré des fibules en fil de La Tène ancienne d'un type spécifique avec pour détail décoratif un «faux» ressort ou des boucles circulaires au niveau du pied ou de l'arc.¹⁰ Lors des migrations celtes en direction de l'Est et du bassin des Carpates ces formes se sont propagées jusqu'en Moravie et en Transdanubie où les influences laténiennes sur le milieu local ont amené, entre autre conséquences, l'apparition vers la fin du IVème siècle av. n. è. d'un type particulier de fibules à boucles connu d'après les trouvailles provenant de tombes, comme à Mikulčice et Pilismarot–Besaharc, ou du dépôt (tombe ?) de Čurug (fig. 1. 1–2).¹¹ Dans les décennies ayant suivi la grande expédition sur les Balkans et la Grèce, certaines fibules en fil avec ornement en «huit» annoncent l'apparition d'un type qui devait connaître une vaste diffusion et qui, d'après les galons de passementerie, a reçu le nom de fibule «à brandebourgs». ¹² De taille conditionnée par leur mode même de confection et adaptée au type de vêtements portés, ces parures sont en règle générale de petites dimensions, variant entre 3 à 7 cm, la majorité des exemplaires mesurant 3 à 5 cm de long. A partir du milieu du IIIème siècle av. n. è. de telles fibules de schéma La Tène moyenne sont attestées sur plusieurs sites de la cuvette des Carpates (fig. 2).¹³ A titre d'exemple, nous mentionnerons la nécropole de Piscolt en Transylvanie où des fibules à brandebourgs ont été trouvées dans quelques tombes qui renfermaient une variété de fibules allant de parures de schéma La Tène ancienne à des formes La Tène moyenne caractéristiques de la seconde moitié du IIIème siècle av. n. è.¹⁴

Dans les contrées voisines du Danube et de la Save peuplées par les Scordisques les trouvailles du type «à brandebourgs» ayant une valeur chronologique sont les exemplaires livrés par les tombes de la nécropole d'Osi-
jek, datables du IIIème/IIème siècle av. n. è.,¹⁵ et ceux découverts lors de la fouille de l'habitat La Tène tardive de Gomolava où leur appartenance à l'ancien horizon les

⁶ Sladić 1986; Jovanović, B., Jovanović, M. 1988.

⁷ Popović 2001, 92.

⁸ Shchukin 1995, fig. 1.11.

⁹ Vasić 1999, 18 p.; PJZ 1987 passim.

¹⁰ Peschel 1972.

¹¹ Ludikovsky 1962; Bogнар-Kitzian 1975, 38 p., Pl. 6.1; ead. 1983; Garašanin 1954, 40 p.; Vasić 1995, 87.

¹² Hunyady 1944, 32 p.; Szabó 1971, 506 pp.; id. 1992, 171; Szabó, Németh 2000, 263 p.

¹³ Bijna 1982, 335 p., fig. 4.29.

¹⁴ Némethi 1992, 104; id. 1993, fig. 7.

¹⁵ Spajić 1954, 13; id. 1962, 38, 51, Pl. 26.47; Todorović 1968, Pl. 17.6.

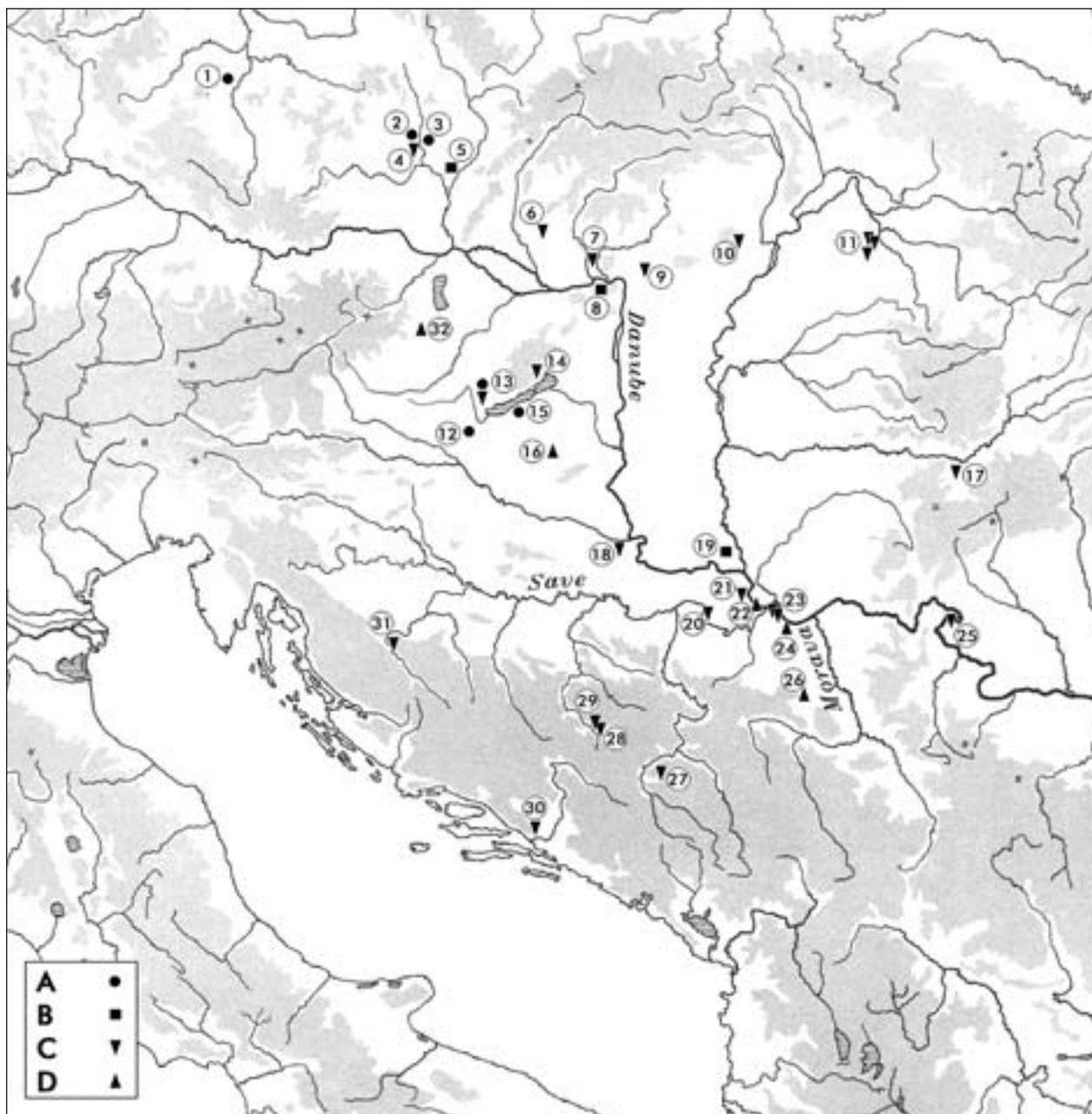

Fig. 2. Carte des sites (A fibules de schéma LT ancien, B fibules à boucles, C fibules en «huit» – à brandebourg, D fibules à «crête»): 1. Stradonice (Filip 1956, Pl. 125.6); 2. Malomerice–Brno (id. fig. 30.2); 3. Holubice (id. fig. 30.3); 4. Ponetovice (id. fig. 34.3); 5. Mikulčice (Ludikovsky 1962, fig. 3.3,5); 6. Jelšovce (Filip 1956, fig. 30.7); 7. Mana (Benadik 1983, Pl. 56.12); 8. Pilismarot–Besaharc (Bognár-Kutzián 1975, Pl. 6.1; ead. 1983); 9. Mátraszöllös (Patay 1972, Pl. 31.9–11); 10. Ižkovce (Vizdal 1976, fig. 33.6; 34.2; 47.3–4); 11. Ciumesti, Piscolt, Curtuiseni (Zirra 1967, fig. 28; Nemeti 1992, 104; Nanasi 1973, Pl. 4.4–5); 12. Magyarszerdahely (Horvath 1987, Pl. 11.3–4); 13. Rezi-Rezicseri (id. Pl. 21.3; 25.20; 30.4); 14. Jutas (Hunyady 1944, Pl. 21.16); 15. Somogytúr (Szabó, Németh 2000, fig. 6.1,3); 16. Szalacska (Hunyady 1944, Pl. 21.17; Filip 1956, fig. 30.8); 17. Haba Ponor (Wozniak 1974, fig. 1.6); 18. Osijek (Spajić 1954; 1962, Pl. 26.47); 19. Čurug (Garašanin 1954, 40 p.); 20. Gomolava (Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, Pl. 41.1–2); 21. Novi Banovci (Majnarić-Pandžić 1970, Pl. 26. 1–2; 27.2); 22. Zemun (Vukmanović, Radojčić 1995, no. 17); 23. Rospi Čuprija, Ritopek (Todorović 1971, Pl. 64.7–8); 24. Orešac (Vukmanović, Radojčić 1995, no. 18); 25. Vajuga–Pesak (Popović 1991, fig. 2.4); 26. Dautovac – Korićani; 27. Mahrevići (Truhelka 1912, fig. 22); 28. Debelo brdo (Fiala 1896, fig. 179–180); 29. Kremenjača–Breza (Paškvalin 1975, Pl. 32.10); 30. Gorica (Truhelka 1902, fig. 116, 120); 31. Jezerine, Ribić (Radimsky 1895, fig. 175, 249, 282, 305, 450; Marić 1971); 32. Velemszentvid (Szabó 1971, n. 36)

situé vraisemblablement dans les dernières décennies du IIème siècle av. n. è.¹⁶ Les autres trouvailles du même type provenant de sites tels que Novi Banovci, Rospi Čuprija à Belgrade, Ritopek ou Vajuga–Pesak, sont le fruit de découvertes fortuites pour la plupart desquelles nous ne possédons aucune donnée détaillée (fig. 1. 7–9; 2. 21, 23, 25). Certaines caractéristiques typologiques des fibules de cette partie du Podunavlje sont illustrées par trois exemplaires provenant de Novi Banovci: le premier correspond à la trouvaille de Vajuga–Pesak, le second aux fibules de Gomolava, alors que le troisième constitue une combinaison du type lancéolé, bien connu, et de la fibule «à brandebourgs» (fig. 1. 9).

En s’avançant dans les parties des Balkans situées plus à l’ouest les trouvailles de fibules de schéma La Tène, depuis les variantes les plus anciennes jusqu’aux plus récentes, sont fréquentes, de sorte que les exemplaires en forme de boucles ou de «huit» constituent une apparition tout à fait habituelle. Un exemplaire provenant de Debelo brdo est vraisemblablement une variante hybride combinant des formes anciennes (occidentales) et plus récentes (fig. 1.3), alors qu’une seconde pièce est d’aspect «classique» (fig. 2. 28). Le dépôt de Gorica, qui a livré aux côtés de parures hellénistiques en filigrane d’argent des parures laténiennes de bronze, en l’occurrence deux fibules ornées d’enroulement en «huit», correspondrait au IIIème–IIème siècle av. n. è. dans la mesure où les données incertaines documentant cette trouvaille permettent de la considérer comme un ensemble (fig. 1. 10–11; 2. 30).¹⁷ Un exemplaire de ce même type provenant du tumulus de Mahreviči a été trouvé avec un matériel varié qui pourrait appartenir au IIème ou au début du Ier siècle av. n. è. (fig. 2. 27). On peut en supposer de même pour une fibule de la nécropole de Kremenjača à Breza (fig. 2. 29). Enfin, des formes apparentées provenant des nécropoles de Jezerine et de Ribić près Bihać appartiennent à une large période chronologique allant du IVème/IIIème siècle av. n. è. au Ier siècle de n. è.¹⁸ La partie occidentale des Balkans se distingue ici par diverses solutions inspirées de formes anciennes et plus récentes, ce qui est caractéristique pour une production locale reposant sur une longue tradition dans la confection de ce type de parure (y compris celui avec ornementation en forme de «boucles» ou de «huit»). D’où la difficulté, dans la plupart des cas, de leur attribuer une appartenance chronologique précise.

Une variante particulière de ce type de parure est constituée par les fibules apodes sur lesquelles les «huit» se trouvent sur l’arc, comme c’est le cas pour les trouvailles de Jezerine, Gorica (fig. 1. 11), Mahreviči,

Ritopek ou de Ciument en Transylvanie (fig. 2. 31–30, 27, 23, 11). Dans leur cas il est difficile de dire si elles sont issues d’anciennes formes remontant à la fin du Premier âge du Fer ou à La Tène ancienne, ou s’il s’agit d’un type présentant une construction simplifiée.

Résultant de diverses influences et du croisement de formes La Tène et balkano-danubiennes imitant par leur confection la technique du pseudofiligrane les fibules en fil de bronze ornées de boucles ou de huit constituent une production caractéristique des Celtes orientaux. Le type en huit, dit aussi «à brandebourg», apparaît à partir du milieu du IIIème siècle av. n. è. jusqu’à la fin du IIème siècle av. n. è. comme une forme courante des fibules La Tène moyenne. La diffusion de ces fibules ne se limite pas aux seuls espaces carpatodanubiens et on les retrouve, sous certaines formes dérivées, depuis l’est des Balkans et le Bas Danube jusqu’à la mer Noire, Dniestr et en Asie Mineure.¹⁹ Les exemplaires de Seutopolis en Bulgarie, correspondant aux schémas La Tène ancienne ornés de ressorts, sont vraisemblablement parvenus dans ces contrées depuis l’Europe occidentale à l’époque de la grande invasion des Balkans.²⁰ On constate aussi l’arrivée dans les contrées voisines de la mer Noire, à la suite d’influences directes ou indirectes, de rares exemplaires de La Tène ancienne et La Tène moyenne, ce qui atteste l’existence de liens avec la Koinè celte, processus dans lequel les mercenaires celtes ont peut-être joué un rôle important. Toutefois, cette diffusion trouve une seconde explication, plus simple, dans la présence de la voie de pénétration constituée par le Danube qui, depuis les territoires carpatodanubiens, s’avance en direction de l’est. Cela est parfaitement illustré par les fibules lancéolées qui, originaires des Balkans, arrivent, par l’intermédiaire des Scordisques, jusque dans les contrées voisines du Dnepr et du Pripet, où, d’après la culture du même nom, ce modèle a été appelé type Zarubinsty.²¹ L’existence de liens directs avec ces lointaines contrées est parfaitement attestée par les fibules à «crêtes» trouvées sur le territoire des Scordisques et l’exemplaire du même type provenant de la tombe sarmate de Moldavie.

Traduction: Pascal Donjon

¹⁶ Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, 84, Pl. 41.1–2.

¹⁷ Truhelka 1902; Rendić-Miočević 1957, 36.

¹⁸ Radimsky 1895; Marić 1971.

¹⁹ Szabó 1971, 506 pp.; Wozniak 1974, 143 pp.; Szabó, Németh 2000, 264; Polenz 1978.

²⁰ Wozniak 1975, 180, Pl. 1.9–10.

²¹ Popović 1999, 47 pp.

BIBLIOGRAPHIE:

- Benadić, B. 1983**, *Maňa, keltisches Gräberfeld*, Nitra, 1983.
- Bogdanović, M. 1978**, Korićani, Dautovac kod Kragujevca – latensko naselje, *Arheološki pregled* 20, 1978, 30–32.
- Bognár-Kutzián, I. 1975**, Some new early La Tène finds in the Northern Danube Basin, *The Celts in Central Europe, Alba Regia* XIV, 1975, 35–46.
- Bognár-Kutzián, I. 1983**, Bijoux et parures exceptionnelles dans la nécropole de Pilismarót en Hongrie. In: *Dossiers Historie et Archéologie* no.77, Dijon, 1983, 30–37.
- Bujna, J. 1982**, Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken, *Památky archeologické* LXXIII. 2, 1982, 312–431.
- Fiala, F. 1896**, Die prähistorische Ausiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesmus.* IV, 1896, 38–72.
- Filip, J. 1956**, *Keltove ve Sredni Evropé*, Praha, 1956.
- Garašanin, D. 1954**, *Катало́г ме́тала. Праисцо́пуја I – Katalog der vorgeschichtlichen Metalle I*, Народни музеј, Београд, 1954.
- Horváth, L. 1987**, The surroundings of Keszthely. In: T. Kovács, É. Petres, M. Szabó, *Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia* 1, Budapest, 1987, 63–178.
- Hunyady, I. 1944**, *Kelták a Kárpátmedencében*, Diss. Pannonicae II–18, Budapest, 1942, 1944.
- Jovanović, B., Jovanović, M. 1988**, *Gomolava. Naselje mlađeg gvozdenog doba* (Gomolava. Late La Tène Settlement), Novi Sad – Beograd, 1988.
- Ludikovsky, K. 1962**, Ploché keltické pohřebiště v Mikulčicích u Hodonína, *Sborník československé společnosti archeologické* 2, 1962, 257–278.
- Majnarić-Pandžić, N. 1970**, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu* (Keltisch-latènezeitliche Kultur in Slavonien und Sirmien), *Acta musei cibalensis* 2, Vinkovci, 1970.
- Marić, Z. 1971**, Die japodischen Nekropolen in Unatal, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesmus.* 1, 1971, 13–96.
- Nanasi, Z. 1973**, Descoperiri în necropola celtica de la Curtuiseni, *Crisîa*, Oradea, 1973, 29–45.
- Németi, I. 1992**, Necropola Latène de la Piscolt, jud. Satu Mare. III, *Thraco-dacica* XIII. 1–2, 1992, 59–112.
- Németi, I. 1993**, Necropola Latène de la Piscolt, jud. Satu Mare. IV, *Thraco-dacica* XIV, 1–2, 1993, 117–129.
- Paškvalin, V. 1975**, »Kremenjača« ul. 6. april, Breza kod Sarajeva, *Arheološki pregled* 17, 1975, 57–62.
- Patay, P. 1972**, Celtic Finds in the Mountainous Region of the Hungary, *Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae* 24, 1972, 353–358.
- Peschel, K. 1972**, Fibeln mit Spiralfuss, *Zeitschrift für Archäologie* 6, 1972, 1–42.
- PJZ 1987**, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, ed. A. Benac, Sarajevo, 1987.
- Polenz, H. 1978**, Gedanken zu einer Fibel vom Mittellatèneschema aus Káyseri in Anatolien, *Bonner Jahrbücher* 178, 1978, 181–216.
- Popović, P. 1991**, Mlade gvozdeno doba Đerdapa (The Late Iron Age on the Territory of Đerdap – Iron Gate), *Starinar* n.s. XL–XLI (1989–1990), 1991, 165–176.
- Popović, P. 1991a**, Остата републиканских денара из околине Крагујевца (A Hoard of Republican Denarii from the vicinity of Kragujevac), *Нумизматичар* 14, 1991, 5–8.
- Popović, P. 1994**, The Territories of Scordisci, *Starinar* n.s. XLIII–XLIV, 1994, 13–21.
- Popović, P. 1999**, The Scordisci and the Bastarnae, In: *Le Djerdap / Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, ed. M. Vasić, Beograd, 1999, 47–54.
- Popović, P. 2001**, La céramique de la Tène finale sur les territoires des Scordisques, *Сџаринар* n.e. L (2000), 2001, 83–111.
- Radimsky, V. 1895**, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesmus.* III, 1895, 39–218.
- Rendić-Miočević, D. 1957**, Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave (Um das Datierung des zoomorphen Silberschmuckes aus dem Goricer Schatzfund), *Peristil* 3, Split, 1957, 29–38.
- Shchukin, M. 1995**, The Celts in Eastern Europe, *Oxford Journal of Arch.* 14.2, 1995,
- Sladić, M. 1986**, *Keramika Skordiska*, Beograd, 1986.
- Spajić, E. 1954**, Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka (Funde aus der jüngeren Eisenzeit aus Osijek), *Osječki zbornik* IV, 1954, 7–53
- Spajić, E. 1962**, Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka – nastavak (Funde aus der jüngeren Eisenzeit aus Osijek – Fortsetzung), *Osječki zbornik* VIII, 1962, 37–55.

Stojić, M. 1999, Le dépôt de parures, d'armes et de pièces de harnais du site de Veliki vetren dans le massif du Juhor. In: *Le Djerdap / Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, ed. M. Vasić, Beograd, 1999, 105–107.

Stojić, M. 2003, *Пањевачки рии – Јаџогуна*, Београд, 2003 (sous presse).

Szabó, M. 1971, Une fibule celtique à Delos, *Bulletin de correspondance hellénique* 95, 1971, 503–514.

Szabó, M. 1992, *Les Celtes de l'Est*, Editions Errance, Paris, 1992.

Szabó, M., Németh, G. P. 2000, Keltische Gräber in Somogytúr, *Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae* 51 (1999–2000), 2000, 249–268.

Todorović, J. 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi* (Die Kelten in Süd-ost Europa), Beograd, 1968.

Todorović, J. 1971, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta* (Catalog of Prehistorical Metal Objects), Muzej grada Beograda, Beograd, 1971.

Truhelka, Č. 1902, Zwei prähistorische Funde aus Gorica, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesmus.* VIII, 1902, 42–47.

Truhelka, Č. 1912, Ein Tumulus der La Tène Periode in Mahreviči, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesmus.* XII, 1912, 12–28.

Vasić, R. 1995, Сребрни накит IV века п.н.е. на територији средњег Подунавља (Silver Jewelry of the IVth century B.C. in the Central Danubian Basin). In: *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј, Београд 1995, 83–91.

Vasić, R. 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, 1999.

Vizdal, J. 1976, Zachranij vyskum keltského pohrebiska v Ižkovciach, *Slovenská archeologia* 24, 1976, 151–190.

Vukmanović, M., Radojčić, N. 1995, *Katalog metala II – Catalogue of Metalwork II*, Narodni muzej, Beograd, 1995.

Wozniak, Z. 1974, *Wschodnie pogranicze kultury latenskiej*, Ossolineum, Wroclaw, 1974.

Wozniak, Z. 1975, Die Kelten und die Latènekultur auf den thrakischen Gebieten, *The Celts in Central Europe, Alba Regia* XIV, 1975, 177–183.

Zirra, V. 1967, *Un cimitir celtic în nord-vestul Romaniei (Ciumesti)*, Baia Mare, 1967.

Резиме:

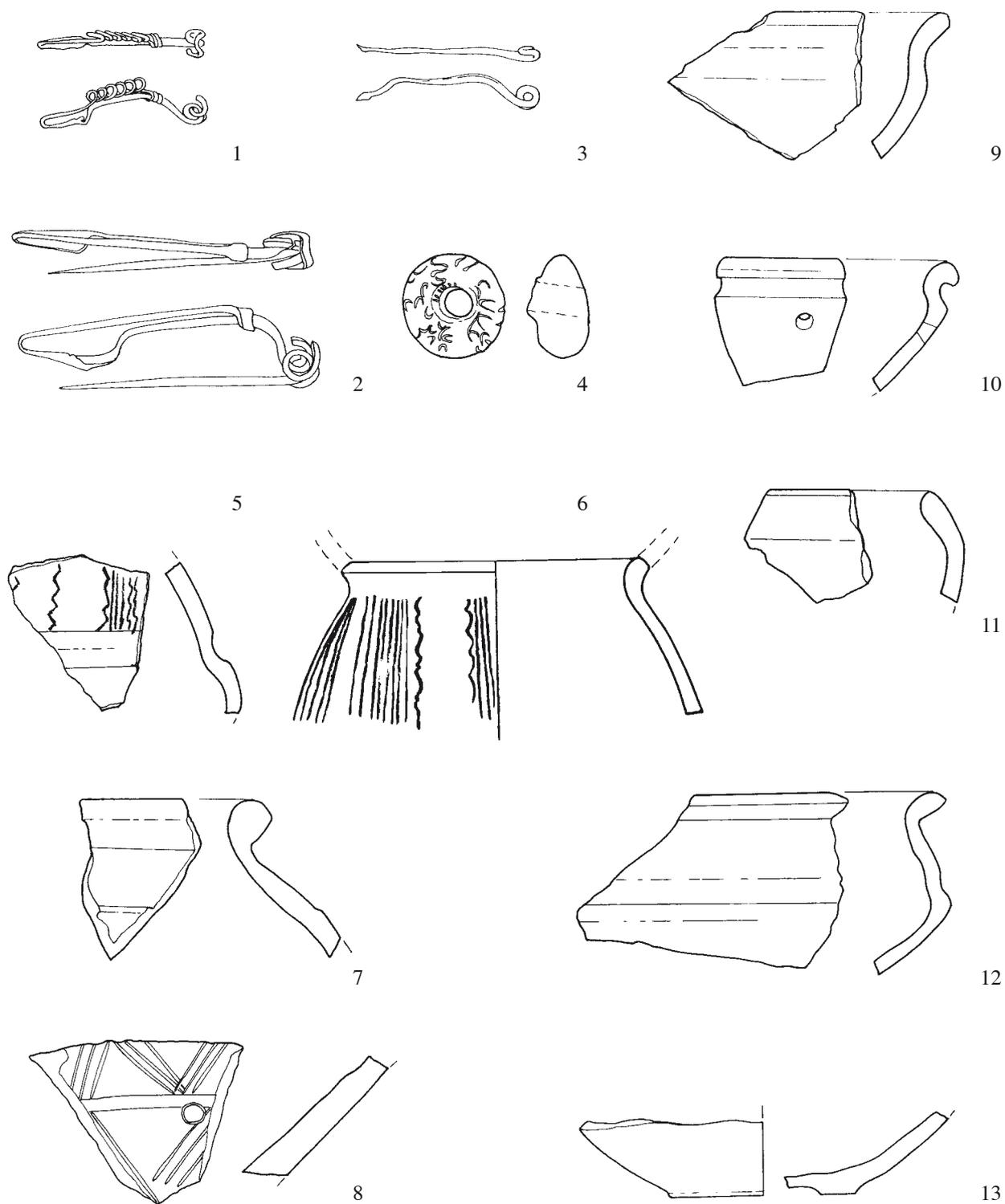
PETAR POPOVIĆ, Археолошки институт, Београд

ЛАТЕНСКИ ЛОКАЛИТЕТ ДАУТОВАЦ–КОРИЋАНИ И ФИБУЛЕ У ВИДУ »ПЕТЉИ« ИЛИ »ОСМИЦА« (»À BRANDEBOURGS«)

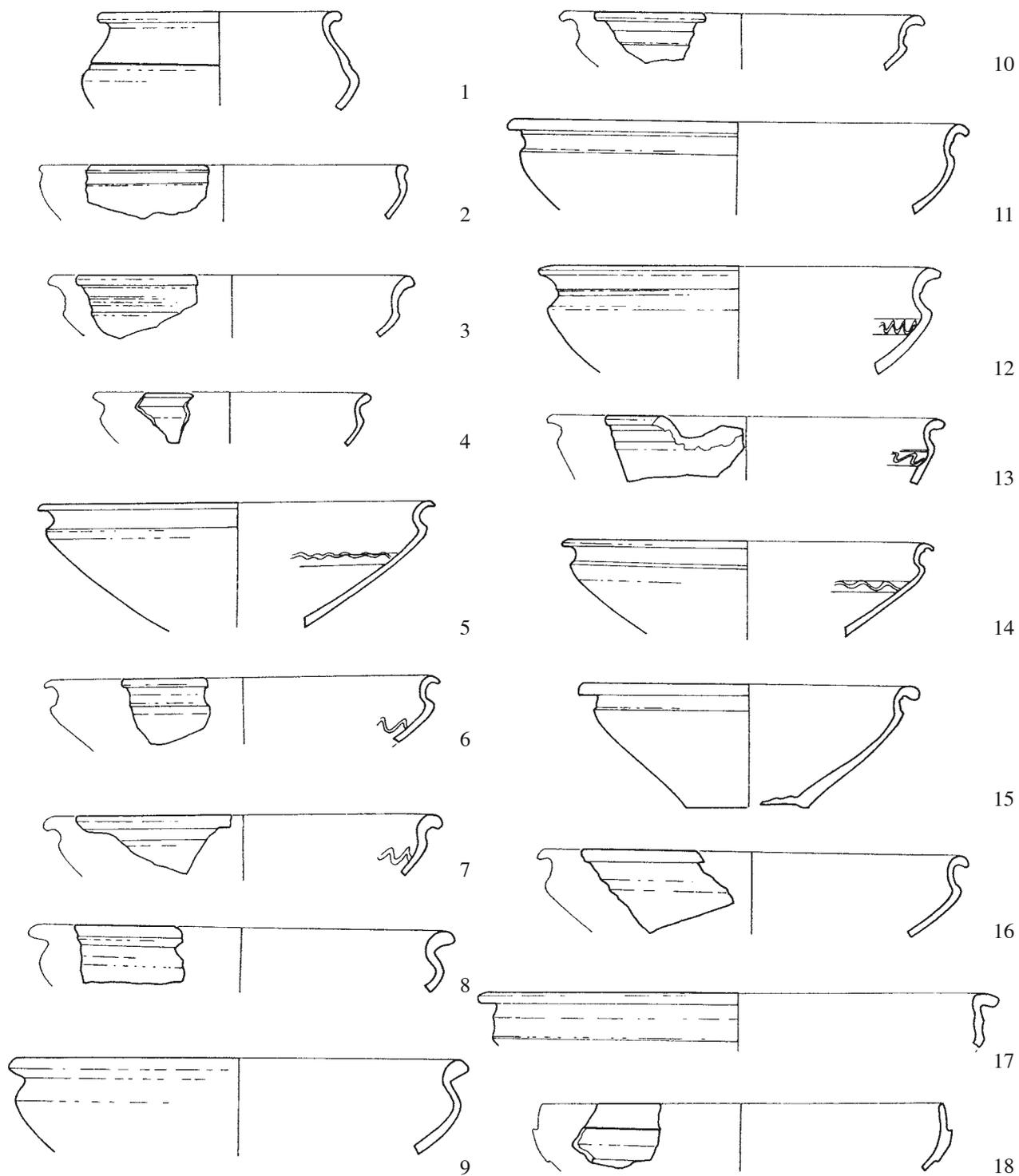
Локалитет се налази се у долини реке Лепенице 7–8 km југо-западно од Крагујевца где су приликом рекогносцирања седамдесетих година на површини од око 2,5 хектара пронађени фрагменти керамике и кућног лепа. Под претпоставком да се на овом месту налазило насеље и, евентуално, некропола (на делу локалитета је узвишење у виду тумула пречника 40, а висине 5 m) 1978. године обављена су мања ископавања где су испитане три сонде укупне површине 50,5 m². Културни слој је у просеку износио 0,80 m и откривени материјал, поред мало уломака бронзаног и гвозденог доба, одговарао је латенском периоду. Нађено је више фрагмената керамике и две фибуле. Једна је средњолатенска фибула, којој ћемо касније посветити посебни пажњу, док је друга фибула среднолатенске схеме често заступљена на каснолатенским локалитетима. Керамички материјал углавном припада стандардном облицима који су заступљени на насељима каснолатенског периода на територијама Скордиска (здеље »С« профилације украшене углачаним орнаментом, груби лонци са метличастим урезима). Поред фибула, извесне хронолошке оквири живота на овом месту пружају неколико здела које припадају или средњолатенским, или римскопровинцијским формама. С обзиром на величину истражене површине и недостатак јаснијих стратиграфских

података, може се само претпоставити да је насеље настало крајем II века пре н.е и да је живело континуирано, или са прекидима, све до почетка н.е. Значај овог локалитета лежи у чињеници што је реч о једином истраживаном насељу млађег гвозденог доба у Шумадији.

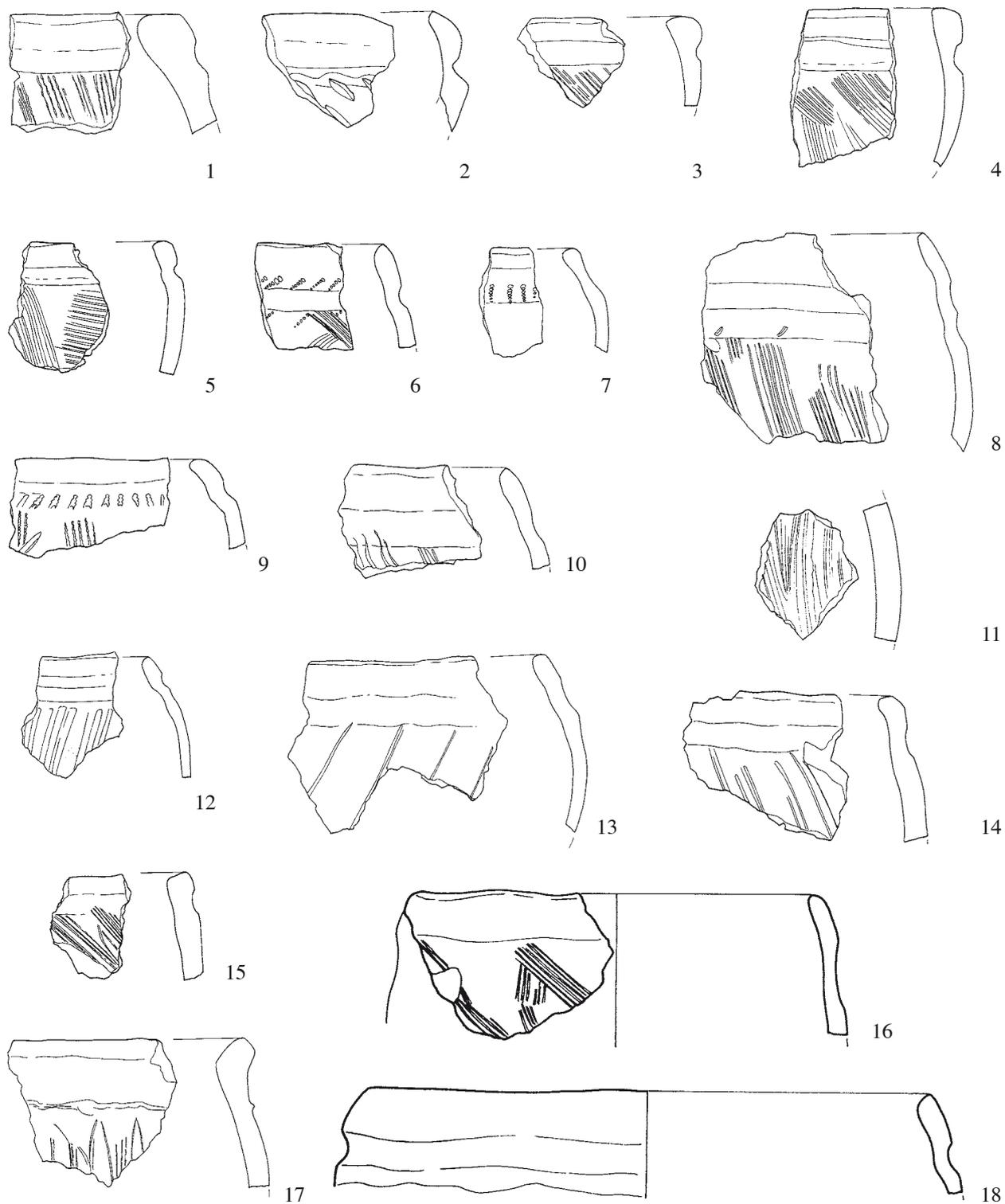
Налаз средњолатенске фибуле на овом локалитету био је повод да се да краћа анализа порекла и распрострањености фибула овог специфичног типа. Реч је фибули израђеној од бронзане жице која на посувраћеној нози има 6 петљи у виду »кресте«. Фибуле овог типа припадају широкој породици сродних облика које су на луку, или нози, украшене у облику кружних петљи или осмица. Овај производ, карактеристичан за Источне Келте, настао је као последица различитих образаца изведених по узору на технику псеудофилигране. Од средине III до краја II века пре н.е. фибуле у виду »осмица« (à brandebourg) представљају један од стандарних облика средњолатенског периода. Заступљене су у Карпатском басену, Подунављу и у неким деловима Балкана, али поједине варијанте ових фибула срећу се до крајева око Црног мора и Мале Азије. Занимљиво је да је најближа аналогија примерка са локалитета Даутовац једна фибула која потиче из сарматског гроба откривеног у јужној Молдавији.

Pl. 1. Dautovac – Korićani, éch. 1:2

Pl. 2. Dautovac – Korićani, éch.1:4

Pl. 3. Dautovac – Korićani, éch. 1:3

IVANA POPOVIĆ, Archaeological Institute, Belgrade
ALEKSANDAR V. POPOVIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade University

GREEK INSCRIPTION ON GOLDEN FINGER RING FROM NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

Abstract. – In the Collection of Late Roman and Early Byzantine material culture and art of the National Museum in Belgrade there is an octagonal golden finger ring, dating from the VI–VII century, registered under inventory number 113/IV. The ring has an engraved corrupted greek inscription, which should, according to the authors of this paper, be translated as follows: *(Me) God forbid stomachache to occur*. This object is a fine example of the so called prophylactic amulets. Its purpose was to protect its owner from stomachache that troubled him.

Key words. – Ring, greek inscription, prophylactic amulet, golden jewelry.

In the Collection of Late Roman and Early Byzantine material culture and art of the National Museum in Belgrade there is a golden finger ring from the unknown site in Serbia or Macedonia, acquired in 1908 and registered under inventory number 113/IV¹ (Fig. 1). The outer surface of the ring is of octagonal shape and inner surface is of spherical shape. Size of the ring is 2.4 x 2.2 cm, width of the hoop with inscription is 0.4 cm, while its weight is 9.05 gr. Size of the ring suggests that it was intended for a man. Finger rings of this shape with various votive inscriptions appear in the end of the 2nd century at many sites in the Central Balkans and in Pannonia² and they were also used during Late Roman – Early Byzantine period.³ It is logical that rings of this shape had inscriptions, first of all dedications to deities, because in the open out plane could be read the message of more complex contents. Inscription on the ring was very precisely executed, deeply engraved with fine goldsmith's punch. Letters were emphasized and slightly elongated by triangular serifs.

Spread out inscription on the outer surface of the ring is arranged in seven rectangular planes (Fig. 2):

ΘΕΟ/ΣΚΑ/ΙΛΕΥ/ΩΜΗ/ΦΥΙΝ/ΚΟΛ/ΩΠΙΟ/ΝΟΝ

Divided in words inscription would read:

ΘΕΟΣ ΚΑΙΛΕΥΩ ΜΗ ΦΥΙΝ ΚΟΛΩΠΙΟΝΟΝ

Orthographic mistakes, typical for this period in the Balkans are obvious so we can actually read the inscription like this:

Θεός κελεύω μη φύειν κολωπόνον.

Θεός could be nominative or vocative case singular, depending whether the owner of the ring is addressing a deity. In any case this indicates votive or apotropaic character of this piece of jewelry. So, translation could be *(Me) God* or *O God*.

Κελεύω, verb meaning *to exhort, command, order* and with infinitive and negation also *to forbid* is here used in the first person singular of indicative present active. It should be translated as *I prohibit* and that indicates that θεός is nominative. Mistake in writing *καίλευω* instead of *κελεύω* is obviously the result of poor education of the master, which engraved the inscription. Namely, diphthong *αι* and vocal *ε* have in medieval Greek the same sound value: *e*.

¹ Thanks to the kindness of Mrs Jelena Kondić, counselor in the National Museum this finger ring with other gold jewelry was studied by Dr Ivana Popović, scientific counselor of Archaeological Institute in Belgrade. It was published in I. Popović, *Late Roman and Early Byzantine Gold Jewelry in National Museum in Belgrade*, Belgrade, 2001, cat. 29.

² Viminacium, site »Pećine«, silver specimen (Виминацијум, лавни праг Горње Мезује, Београд, 1980, catalog of exhibition, cat. 64); Pleven district (Lj. Ruseva-Skolkoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Museum – Sofia*, Sofia, 1991, cat. 224); Savaria, Scarabantia (E. Tóth, *Römische Gold und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe*, Folia Archaeologica XXX, 1979, Nr. 12, 13).

³ F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum*, London, 1907, cat. 639–641.

Fig. 1. Finger ring from National Museum in Belgrade, appearance

Fig. 2. Spread out inscription from finger ring in National Museum in Belgrade

Μή is negation typical for the infinitive, that is grammatical construction of accusative with infinitive that follows.

Φύειν is infinitive present active of the verb φύω, meaning *to be, to become* or transitive: *to bring forth, to produce*. Mistake in writing φύιν instead of φύειν resulted from the fact that in Early Byzantine time difference in reading between ει and ι (*i*) disappeared.

Main problem in reading and interpretation of this inscription creates word κολωπόνον. It is obvious that it is accusative singular of compound word of which second part is ὁ πόνος – *hard work, toil, labor, effort, pain* and the like. In more than ten dictionaries of classical and medieval Greek that we consulted this compound word is not mentioned. First part of it, as it seems, should be looked for in the word τὸ κόλον – *the colon or lower part of the bowels*. Although, as we said there is no confirmation for the word ὁ κολοπόνος (κολωπόνος) in classical and medieval Greek authors, the Dimitrakis' dictionary of the Greek language mentions nevertheless one similar word from everyday (demotic) language. It is word ὁ κωλικοπόνος that means *acute stomach pain*.⁴ Due to the limited space for inscription engraving and possibly because of poor literacy of the author it was possible that omicron (ο) was lengthened into omega (ω) and the word shortened in the form of κολωπόνος meaning *stomachache*.

Complete inscription in that case could be translated as:

(Me) *God forbid stomach ache to occur.*

On the basis of everything mentioned above it could be concluded that finger ring was of apotropaic character. Such rings with representation of phallus, Hercules' knot or Asclepius' snake were very widely distributed in the Antiquity. There are often rings with inscriptions wishing happiness and long life or good health.⁵ Some-

thing that distinguishes this inscription, if we understand it as apotropaic, from the others is its length and the fact that it relates to certain specific kind of illness i.e. pain. If we accept this reading, then the purpose of the ring was to protect its sick owner from stomachache that troubled him.

If we observe more closely the preserved specimens of antique and medieval jewelry with apotropaic inscriptions in Greek language, we shall see that finger ring from National Museum in Belgrade represents an extraordinary example of so called prophylactic amulets. Belief in their efficiency was so deeply rooted in the superstition not only of common, lower class people, but also of educated social elite that not even Christianity succeeded in uprooting the tradition of wearing the jewelry of this kind. Even church councils considered it appropriate to bring up this question and condemn this practice, but with no result. Inscriptions in the course of time only became adapted to the new Christian attitude.

The inscription text on the ring does not offer possibility to determine with complete certainty whether it should be ascribed to pagan or Christian tradition. However, mentioning of God without denoting his specific name, attribute or representation indicates that it is not a pagan deity, but the God of monotheistic Judeo-Christian religion. In favor of Christian provenance of this jewelry speaks also the fact that in territory of modern

⁴ Δ. Δημητράκου Μέγα λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τόμος πέμπτος, Ἀθήναι, 1939, s.v. κωλικοπόνος.

⁵ Besides many specimens with inscription *Utere felix*, should be mentioned finger ring with inscription *valiatis*, probably corrupted of *valeatis*, meaning *good health to you*. Cf. C. Johns, *The Jewellery of Roman Britain: Celtic and Classical Tradition*, London, 1996, 60.

Serbia and Macedonia, where it was most probably found, are very scarce longer inscriptions in Greek prior to the Early Byzantine period.⁶ Rare Greek inscriptions on the jewelry represent either personal name of the owner or an acclamation.⁷

From paleographic point of view type of writing used for the inscription on the ring belongs to the Greek monumental capital type that we encounter on epigraphic monuments of the 5th–6th century.⁸ Among examples of this kind of writing on the objects of precious metals found at the sites in Serbia should be mentioned the inscription from silver *lamella* placed during fifth decade of the 6th century in the foundation of the north base of tribelon of basilica D at Caričin Grad.⁹ Paleographic characteristics of the inscription on the ring from National Museum in Belgrade confirm suggested dating. They also indicate that this jewelry was in possession of a person living in some administrative or religious center established in the course of Justinian's restoration of the limes and hinterland. If we assume that this exceptional jewelry piece was product of local craftsmen from Illyric, *terminus ante quem* for its manufacture is determined by the Avarian destruction of the Danube limes in 615. Therefore, finger ring from National Museum is, most likely, Christian and was produced during 6th century or in the first two decades of the 7th century.

As a pagan parallel to our ring we can quote octagonal ring with representation of Asclepius and rather long, partly incomprehensible, magic inscription. One of clearly legible engraved words is ΥΓΙΑ (instead of ὑγίεια), meaning *health*, and that unambiguously indicates its function as amulet for maintaining good health of the owner. This finger ring is probably originating from East Mediterranean, dating from the 2nd–3rd century and today is in the collection of the Museum of Fine Arts in Richmond, Virginia.¹⁰

In the people superstition occurs with introduction of Christianity an interesting conglomeration of earlier tradition and new, now official and only religion of the Roman Empire. Good example of adaptation of pagan beliefs to Christianity is offered by octagonal finger ring with representation of god Chnoubis assumed to date from the 7th–8th century.¹¹ Chnoubis was deity having rather specific and very limited apotropaic function. He was protecting just from the abdominal pain in general and hence from the stomachache. He is known from representations on jewelry, primarily Egyptian–Hellenistic gems. He was depicted as a creature with serpent's body and lion's head with nimbus and rays.¹² Christian character of this jewelry is confirmed by engraved in-

scription. It is the verse from the *Psalms* of David. So it is an object, which in every respect represents close parallel to the ring from National Museum in Belgrade.

Our assumption that finger ring from National Museum in Belgrade was an amulet against stomachache is supported by Byzantine physician Alexander from Trallus. In his medical handbook he recommended just wearing of octagonal rings as a remedy against colics, that is spasms in the abdomen.¹³

These are only two examples of jewelry, one pagan and one Christian that we quoted in order to show that wearing of amulets against just one specific kind of pains – colics, i.e. abdominal spasms was not unusual. It had, even more so, the long and highly evolved tradition and that makes the above cited reading of the inscription from finger ring from National Museum in Belgrade even more probable.

In the course of consultations with philologists and epigraphists in the attempt to solve the meaning of the text another idea about possible interpretation of the text on the ring was suggested to us.¹⁴ This idea was already

⁶ For pagan Greek inscriptions in territory of modern Serbia and Macedonia cf. *Inscriptions de la Mésie Supérieure (IMS)* I: M. Mirković – S. Dušanić, *Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, Beograd, 1976, nr. 70, 71, 84, 113, 114, 148, 149, 150; *IMS* II: M. Mirković, *Viminacium et Margum*, Beograd, 1986, nr. 15, 39, 211–215, 219, 222, 234, 235, 291, 292, 311–314, 320; *IMS* III/2: P. Petrović, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd, 1995, nr. 116, 121, 122; *IMS* IV: P. Petrović, *Naissus–Remesiana–Horreum Margi*, Beograd, 1979, nr. 53, 59, 60, 61, 80, 142; *IMS* VI: B. Dragojević-Josifovska, *Scupi et la région de Kumanovo*, Beograd, 1982, nr. 19, 20, 61, 177–184, 187, 188, 192, 246, 247.

⁷ I. Popović, *op. cit.*, cat. 24; *eadem*, *Les camées romains au Musée national de Beograd*, Beograd, 1989, cat. 64, 70; *eadem*, *Les bijoux romains au Musée national de Beograd. I Les bagues*, Beograd, 1992, cat. 52.

⁸ Cf. V. Beševliev, *Spätgriechische und spälateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, *passim*.

⁹ В. Поповић, Грчки натпис из Царичиног града и питање убицације Прве Јустинијане, *Глас САНУ* CCCLX, 1990, 53–108, сл. 2, Т. II.

¹⁰ *Age of Spirituality: Late Antique and early Christian Art, Third to seventh Century, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, ed. K. Weitzmann, New York, 1979, cat. 274.

¹¹ Ring is today in the Menil Foundation Collection, Houston, II. B24. Cf. G. Vikan, *Art, Medicine and Magic in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 38, 1984, 76.

¹² About Chnoubis cf. *ibid.*, 75–77.

¹³ Alex. Trall. VIII, 2. *Alexander von Tralles*, ed. I. Puschmann, Wien, 1878–79, II, 377. Unfortunately, this text was not available to us, so we relied on quotation in G. Vikan, *Art and Marriage in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 44, 1990, 161.

¹⁴ This possibility of interpretation was suggested by Professor Milena Milin, Faculty of Philosophy in Belgrade and we wish to express our gratitude once again.

suggested when this object was published earlier.¹⁵ Although this idea due to its complexity seems to us less probable it, nonetheless deserves to be mentioned here. In its favor speaks the Christian character of the ring that we think to be indisputable.

Namely, compound word κολωπόνος, that is its first part, which determines the meaning of complete word could be explained in a different way. According to this interpretation in the root of this word is Greek verb κολλάω or in contracted form κολλω. Fact that it is on the ring written with one and not with two lambdas (λ) in no way dismiss suggested reading. It is quite possible that the person engraving the inscription because of his insufficient education or because of limited space made this, not at all, unusual contraction. Basic meaning of the verb κολλάω is *to glue, to join together, unite*. But as it is recorded in the *Bible* the word could also denote bodily, that is sexual joining.

In St Paul's *Corinthians* it is said: ὁ κολλώμενος τη πορνῇ ἐν σωμά ἐστιν¹⁶ (*he which is joined to an harlot is one body*). Having in mind this biblical quote, κολ<λ>ωπόνος might be translated as *effort in debauchery* or *effort in adultery*. Along with mentioning of God and His direct interdictions the inscription could be related to one of Ten Commandments: *Do not indulge in adultery*.

In that case the translation would be like this:

(Me) God forbid an effort in debauchery to happen (an adultery to happen).

Such interpretation of inscription gives to the ring entirely new function related, possibly, to the wedding ritual. Longer inscriptions, either Latin or Greek are infrequent on betrothal rings. We can encounter inscrip-

tions like *parum te amo*,¹⁷ *vivas in Deo*,¹⁸ ὁμόνοια,¹⁹ ζήσαις²⁰ or the like, but always short and as a message to the owner or an acclamation. Similar meaning has, for instance, spread out Greek inscription on the golden finger ring from Hamilton Collection in the British Museum in London.²¹ It is impossible to draw strict border between magic and wedding rings. These few listed formulas are characteristic for wedding rings. However, they primarily state wishes for good health and well being of the owner, thus they not differ essentially by the meaning from inscriptions on amulets. In the early Christian time wedding rings in addition to their ceremonial function acquired more often the function of amulet or charm.²² It is only natural as the wish for the fertility of wedlock i.e. for descendants is expressed in the concern for the health of persons united in marriage. It is interesting to mention that betrothal rings, first of all those with representation of joined hands (*dextrarum iunctio*), are most often of octagonal shape as well as most of the specimens of prophylactic character and that confirms close connection of these two groups of jewelry.

Finger ring from National Museum in Belgrade, either understood as apotropaic or betrothal and regardless of the way we interpret the inscription on it, represents an extraordinary example of Early Byzantine jewelry. In this short work we only offered possible interpretations of this precious object. We think that it is worthy of attention also of future investigators, who will perhaps offer another explanation and function by the help of certain closer analogies with its inscription.

Translated by: Mirjana Vukmanović

¹⁵ I. Popović, *op. cit.*, (note 1), 31, 179, cat. 29.

¹⁶ *I Corinth.*, 6, 16.

¹⁷ F. H. Marshall, *op. cit.*, cat. 652.

¹⁸ Cf. I. Popović, *op. cit.*, (note 1), cat 20 (with cited literature).

¹⁹ Such inscription is most often used with representation of joined hands (*dextrarum iunctio*). Cf. I. Popović, *op. cit.*, (note 10), cat. 7,8 (with cited literature).

²⁰ About meaning and role of this inscription on pagan and Christian monuments cf. F. Baratte, Un médaillon d'argent du Bas-Empire à Sirmium, *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité*, 87, 1975/1, 111–118. For inscriptions of this type from the Balkan area cf. I. Popović, *op. cit.*, (note 1), cat. 24 (with cited literature).

²¹ This inscription could indicate the betrothal character of the ring and could be translated as: *one, who is distinguished for virtue, intelligence and wisdom*. F. H. Marshall, *op. cit.*, cat. 575.

²² G. Vikam, *op. cit.*, (note 13), 163.

Резиме:

ИВАНА ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд
 АЛЕКСАНДАР В. ПОПОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

ГРЧКИ НАТПИС СА ЗЛАТНОГ ПРСТЕНА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

У Збирци за касноантичку и рановизантијску материјалну културу и уметност Народног музеја у Београду чува се златан прстен са непознатог локалитета у Србији или Македонији, откупљен 1908. године и заведен под инвентарским бројем 113/IV (сл. 1). Спољна страна прстена је октогоналног облика, а унутрашња је кружна. Димензије прстена су 2,4 x 2,2 cm, ширина траке са натписом је 0,4 cm, док његова тежина износи 9,05 gr.

Развијен натпис на спољној страни прстена, распоређен у осам правоугаоних поља, је следеће садржине (сл. 2):
 ΘΕΟ/ΣΚΑ/ΙΛΕΥ/ΩΜΗ/ΦΥΙΝ/ΚΟΛ/ΩΠΟ/ΝΟΝ

Раздвојен на речи, натпис би гласио:

ΘΕΟΣ ΚΑΙΛΕΥΩ ΜΗ ΦΥΙΝ ΚΟΛΩΠΟΝΟΝ

Ортографске грешке, типичне за тај период на Балкану су очигледне, па нам допуштају да натпис прочитамо на следећи начин:

Θεός κελεύω μή φύειν κολωπόνον.

Главни проблем при читању и интерпретацији овог натписа задаје реч κολωπόνον. Очигледно да је у питању акузатив јединине сложенице чији други део чини реч πόνος – *шруд*, *бол*, *мука* и сл. У десетак најпознатијих речника античког и средњовековног гречитета које смо консултовали, ова сложеница није забележена. Њен први део, како нам се чини, треба потражити у речи τὸ κὸλον – *ушроба*, *стомак*. Премда, како смо споменули, за реч ὁ κολωπόνος (κολωπόνος) нема потврде код античких и средњовековних грчких писаца, ипак, Димитракисов речник грчког језика бележи једну сличну, из народног језика, односно димотике. То је реч ὁ κολκὸπόνος, која означава *оштар бол у стомаку*. Због недостатка простора за урезивање натписа, а можда и због недовољне писмености аутора натписа, лако је могло доћи до дужења омикрона (ο) у омегу (ω) и скраћивања речи у κολωπόνος, са значењем *бол у стомаку*.

Читав натпис би тада у преводу гласио:

(Ја) Бој забрањујем да настијуи бол у стомаку.

Ако прихватимо овакво читање, онда је прстен имао за циљ да свог оболелог власника заштити од болова у стомаку који су га тиштали. Када се мало удубимо у сачуване примерке античког и средњовековног накита са апотропејским натписима на грчком језику, видећемо да прстен из Народног музеја у Београду представља изванредан пример такзваних профилактичких амајлија.

У палеографском смислу, писмо којим је натпис на прстену изведен, припада врсти грчке монументалне капитале,

коју срећемо на епиграфским споменицима V–VI века. Дакле, прстен из Народног музеја је, по свој прилици, хришћански, и израђен је током VI или у прве две деценије VII века.

Нашу претпоставку да прстен из Народног музеја у Београду представља амајлију против болова у стомаку поткрепљује и византијски лекар Александар из Трала. У свом медицинском приручнику он препоручује управо ношење осмоугаоног прстења као средство против колика, односно стомачних грчева.

Током консултација са филолозима и епиграфичарима, у покушају да одгонетнемо садржај натписа, наметнула нам се још једна идеја о могућем значењу текста на прстену, која је понуђена приликом првобитног публиковања овог предмета. Премда нам се због своје компликованости чини мање вероватном, она заслужује да овде неизоставно буде споменута. Њој у прилог иде и хришћански карактер прстена, који нам се чини непобитним.

Наиме, сложена реч κολωπόνος, односно њен први део од кога зависи значење читаве речи, могла би се растумачити и на други начин. Према тој интерпретацији, у корену речи би стајао грчки глагол κολλάω или, у свом контрахованом облику, κολλῶ. Чињеница да је он на прстену забележен са једном уместо две ламбе (λ), нипошто не искључује овакво читање. Лако је могуће да је особа која је гравирала натпис, из своје недовољне учености, или због скученог простора, начинила ово нимало неуобичајено скраћење. Глагол κολλάω има основно значење *сјојити*, *слијити*, *придружити*. Реч се, како је то и у *Светом Писму* забележено, може применити и на телесно, односно сексуално спајање.

У Павловој посланици Коринћанима стоји: ὁ κολλῶμενος τῆ πορνῆ ἐν σωμα ἐστιν (*онај ко се сјојио са блудницом, једно је тело са њом*). Имајући на уму овај библијски цитат, κολ<λ>πόνος би се могло превести са *шруд око блудницења*, или *шруд око прељубе*. Уз спомињање Бога и његове директне забране, натпис се може довести у везу са једном од Божијих заповести: *Не чини прељубу*.

Превод би тада гласио:

(Ја) Бој забрањујем да дође до шруда око блудницења (да се догоди прељуба).

Било да златни прстен из Народног музеја схватимо као профилактичку амајлију, било као веренички прстен, што се, уосталом, у рановизантијском периоду не може јасно разграничити, он у сваком погледу представља веома интересантан пример златарства те епохе.

МИЛЕНА МИЛИН
Филозофски факултет, Београд

НОВООТКРИВЕНИ РИМСКИ ЕПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ ИЗ СОЧАНИЦЕ (КОСОВО)

Апстракт. – На римским епитафима који се објављују (поч. II – крај III в.н.е.) помињу се углавном припадници најнижих друштвених слојева. Имена Mania, Ravius, Teofas ретка су или непотврђена у Горњој Мезији; досад непознато Trite можда је аутохтоно.

Кључне речи. – Dardania, municipium Dardanorum, contubernalis, Ravius, Sergia (tribus), Teofas, Trite, verna

Приликом радова на конзервацији форума и базилике римског муниципија Дарданорум (код дан. Сочанице, Лепосавић, Косово), у јесен 2000. године, откривено је више стела са надгробним натписима. Стеле су готово све биле преломљене ради секундарне употребе и уграђене у основе стубова у колонијама на форуму. Поред поменутих, на локалитету се налазе и два споменика која је открио Е. Чершков током ископавања шездестих година прошлог века.¹ Натписе познајем из аутопсије, а објављујем их са љубазном дозволом колеге Г. Коваљова, руководиоца археолошких радова у Сочаници.²

Постојање римског насеља археолошки и епиграфски је потврђено у периоду од краја I до III касног века; статус муниципија стекло је, како се претпоставља, у време Септимија Севера.³ Његове најлепше грађевине обновљене су крајем III и почетком IV века.⁴ Важно је нагласити значај града као центра богате рудне области као и то да је уз муниципиј постојало и посебно организовано рударско насеље.⁵

Поред некрополе у Сочаници, у њеној околини су откривена још два гробља.⁶ Највероватније је да су стеле ради секундарне употребе пренете са најближег.

Споменици су од локалног порозног камена – дацита. Иконографски су слични са четворолисним розетом у забату и једноставно профилисаним

¹ Уп. Е. Čerškov, *Municipium DD, Priština–Beograd* 1970, (даље: Чершков), кат. стр. 68, бр. 26 и стр. 38 (без читања, Т. XI, 3) овде бр. 9 и 10. Неки од раније откривених натписа налазе се у Сочаници и данас, почасна база цару Гордијану налази се на форуму, једна ара је испред Основне школе у Сочаници, али су неки натписи које је Чершков открио у међувремену изгубљени.

² Поред Г. Коваљова, дугујем захвалност и капетану Ј. Kohn-у (КФОР) који су ми омогућили да обиђем локалитет. Приликом мог доласка једна стела, још неприступачна, налазила се у зиду на јужној страни форума, тако да се може очекивати да ће се открити још неки споменик.

³ Можда око 200. г., уп. S. Dušanić, *The Administrative History of Roman Mines in North-Western Dardania: A Lost Document*, *ŽA* 47, 1997, нап. 48 и лит. цит. даље у нап. 5.

⁴ Реконструкција откривеног форума почела је у позном III в. (уп. Čerškov, *op. cit.* 72–75, 85–89), док је базилика блиска оним из периода тетрархије, *id.* 45 sq. Засад се не може нешто више рећи о обнављању форума и изградњи базилике, као што се не зна нешто више о животу муниципија у позној антици.

⁵ То је први захваљујући епиграфском материјалу уочио С. Душанић, Нови Антинојева натпис и *Metalla municipii Dardanorum*, *ŽA* 21/1, 1971, 241–261, нар. 251–254; *id.* Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *ИГ* 1, 1980, 7–55. 29 са нап. 148. В. и радове истог аутора, Хетероклитичко метали у натписима рудничког новца, *ŽA* 21/2, 535–554; *An Imperial Freedman Procurator at Sočanica*, *Зборник радова Народни музеја XV–1*, 1996, 211–216; *Army and Mining in Moesia Superior*, у: G. Alföldy–B. Dobson–W. Eck: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit (Habes 31, Gedenkschrift f. E. Birley)*, 2000, 343–363 и чланак цит. у нап. 3.

⁶ Уп. С. Фидановски С., Некрополе Муниципијума ДД у светлу нових истраживања, *ГМКМ XV–XVI*, 1988, 11–49, прил. 1– мапа са некрополама: 1. Равниште, најближе муниципију 2. Писоје – сев.-ист., најдаље 3. Рудо поље – југ-југоисток.

натписним пољем.⁷ Слова су крупнија него што је уобичајено на надгробним натписима, 5–7 cm, негде чак и више. Очигледно су рад једне локалне радионице. Нешто је финија обрада и другачији изглед надгробне стеле једног римског грађанина (*M. Ulpius Apollinaris*, бр. 3). Иначе пада у очи да се на епитафима јављају готово искључиво припадници најнижих друштвених слојева – робови, међу којима и *vernae*, затим ослобођеници, као и чланови њихових породица (међу њима и *contubernalis*, бр. 1). Како на епитафима нема података ни индиција који би указивали на то да су робови били везани за рад у рудницима, може се закључити да су они припадали становницима цивилног насеља (осим бр. 9) и да су за њих радили домаће и пољске радове.

Међу именима забележеним на стелама, поред римских јављају се грчка, *Eutyclus* (бр. 1 и 7; *T(h)eofas*, бр. 7) *Apollo/[nia?]* (бр. 3) грчко-македонско *Alexander* (бр. 8). Женско име *Trite* (бр. 2) најпре је дарданско одн. илирско, дакле аутохтоно.

Вреди нагласити да су од царских гентилиција на прегледаним натписима најбројнији *Iulii* (укупно петоро, двоје у бр. 1 и троје у бр. 2); имена царева прве пол. II в. посведочена су двапут (*Ulpius*, бр. 3 и *Aelia*, бр. 4). Најчешће гентиле краја II века, *Aurelius*, овде се јавља свега двапут (бр. 5 и 6). Од осталих гентилиција, у прегледаној групи натписа забележено је и једно ретко и у оквирима Царства и досад незабележено у Горњој Мезији, *Ravius* (бр. 5).

Колико се може закључити према гентилицији и према епиграфским одликама, споменици потичу углавном из II века н.е., и само изузетно су каснији. Није вероватно да су секундарно употребљени пре краја III – почетка IV века.

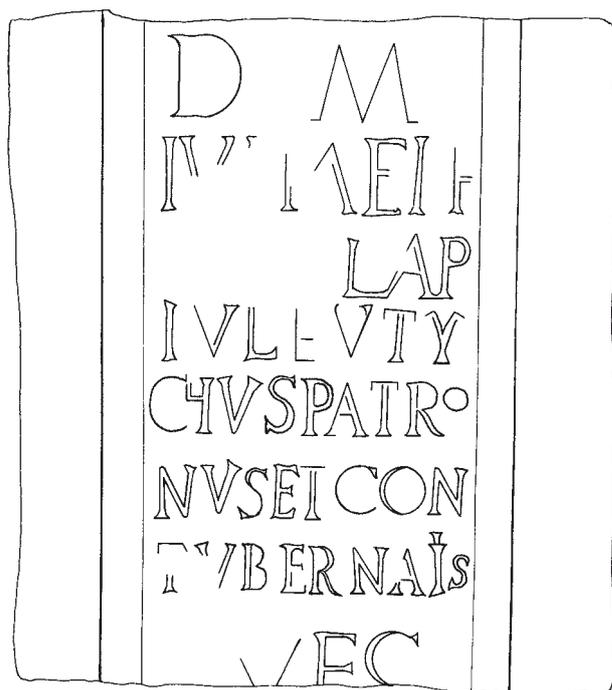
* * *

1. Надгробна стела од жућкастог порозног камена, прекривена каменцем. Нађена 27.10.00 у стопи стуба на форуму. Горњи део и завршетак доњег дела преломљени, натпис у натписном пољу готово цео сачуван; оштећење у рр. 2–3 настало је приликом откопавања (одваљен калцификован слој уз који су се залепила слова). Вис. 55, шир. 59, деб. 32 cm.

Вис. сл.: 8 cm (р. 1), 6 cm (р. 2); 5,5 cm (рр. 3–4), 4,5 cm (рр. 5–7), 6 cm (р. 8)

Дат. 2. пол. I – поч. II в.

5 Слово *h* горњим делом леве хасте наслојено на *s*, док доњи део леве хасте не постоји. *O* мање од осталих слова *7 li* легирано, (уп. Петровић, *Палео-*

D M
Iuliae II
...lae
Iul(ius) Euty-
5 *chus patro-*
nus et con-
tubernalis
f(aciendum) c(uravit).

трафија 104 и Кат. бр. 43) 8 испред *f.c.* можда остаци једног слова.

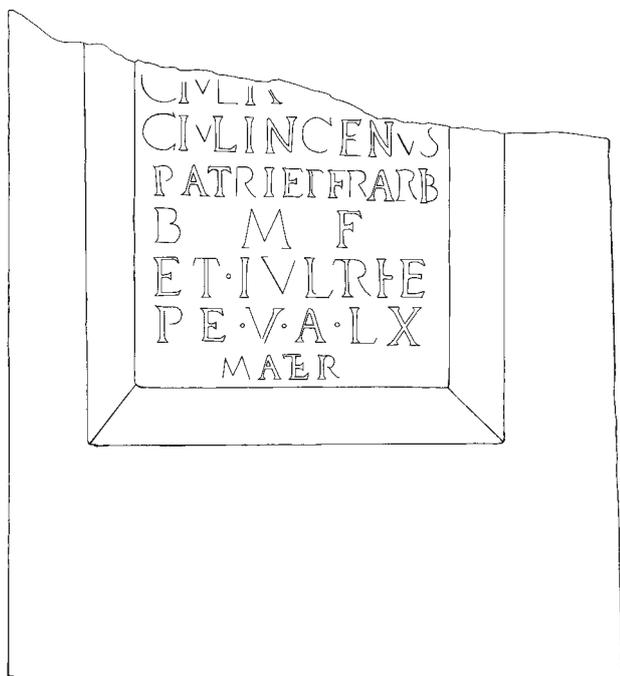
Рр. 2 и 4 *Gentile Iulius* бројно је у Скупима, уп. *IMS VI*, Index 4–5 За *Eutyclus* уп. бр. 7. Име је познато међу робовима у централнобалканским областима, уп. нпр. у Смедереву, *IMS II 93 faber arg(entarius)*, *id. n.* 182; *IMS VI 115*; *Eutyclus VI 28*, *Eutychia (Iulia) VI 136*.

Р. 6–7 *Eutyclus* је судећи по имену ослобођеник; *contubernalis* нисмо нашли посведочено у Мезији, уп. *contubernali et libertae CIL 2380* Салон.; *ILJug I 180*. Р. 8 Формула *f(aciendum) c(uravit)* указује на поч. II века као време настанка споменика.

⁷ Слично изведена розета налази се на неким споменицима у области Скупа, уп. *IMS VI* бр. 86, са формулама *h.s.e.* и *f.c.* као и бр. 128 (*h.s.e.*).

2. Доњи део стеле, вис. 73, шир. 60, деб. 29 см. У профилисаном пољу епитаф чији је почетак изгубљен.

Вис. сл.: 2,5 см (р. 2), 3,5 см (р. 3), 6 см (р. 4), 3 см (р. 7).

C. Iul(io) I\...

C. Iul(ius) Inge(n)u(s)

patri et fratrib(us)

b(ene) vac m(erentibus) vac f(ecit)

5 *et Iul(iae) Trite*

p(ientissima)e, v(ixit) a(nnis) LX

mater.

Дат.: 2. пол. I – поч. II в.

Лигатуре: 3 TR, IB 5 TR, IT (уп. истоветно легирано TI, Споменик 98 н. 225, Сочаница; уп. Петровић, Палеоџрафија 89 н. 156) 7 TE.

Р 5 Име *Trite* (или *Trithe*) може се изједначити с *Trite*, женским корелатом илирског антропонима *Tritus* (м), уп. Краће, с.н., Мајер, с. *Tritos*; (уп. *Tritano...* *Triti f.*, *CIL* III 13244) али можда и са грчким Τρίτη.

Согномен *Tritus* чест у околини Шибеника, нап. уз *ILug* III 791; уп. *ug.* 800, 806. 5–7 По формулацији изгледа да је мајка умрла у време док је споменик био у раду. Номинатив *mater* стоји уместо датива *matri*.

3. Стела од жућкастог мермера, вис. 68, шир. 60, дебљ. 24,5, одломљеног врха и доњег дела. Стела се завршавала троугластим забатом са патером (розетом?). Натпис у двоструко уоквиреном пољу, сл. вис. 5,5 см, разм. 3,5.

Т. I, 1

M. Ulpio

M.f. Serg(ia)

Apollina –

ri vac h(ic) s(itus)

5 *Apollo –*

[nia?] – – –

Дат.: II в.

3 LI у лиг. а малог модула.

Р 2 Триба *Sergia* позната је из више натписа са територије Горње Мезије (*IMS* I 129 Губеревац, *Ц. Iul. Q. f. Serg(ia) [R]ufo Libur(no)*; *IMS* II 86 *Q. Sici(nio) / Q. f. Serg(ia) / Maximo / X vir(o) stl(itibus) iud(icandis) etc.* (Виминациум); *IMS* VI 31 *T. Turanio / L. f. Sergia / Proculo / Flan(ona)*). Већи број либурнских градова припадао је триби Сергија; о њиховим имигрантима у космајске руднике в. *IMS* I, 108 sq. Међутим, *Ulpii* припадају триби *Papiria*, док је *Sergia* је триба Јулијеваца.

Римљанин *M. Ulpius*, цивил, нашао се у *Municipium Dardanorum* свакако неким послом, државним или приватним.

4 Формула *h(ic) s(itus)* уобичајена је у II в.

4. Случајан налаз приликом рашчишћавања локалитета, са спољне стране базилике. Надгробна плоча од смеђег дацита, прекривена кречњаком, преломљена, доњи део изгубљен. Натпис у уоквиrenom натписном пољу, делимично оштећен. Вис. сачуваног дела 65, шир. 75 cm, дебљ. 16 cm.

Слова правилна, вис. 5–7 cm.

Т. I, 2

D(is) [(M)anibus]

Mart[...]IO ---

vern(ae) vix(it) a[n(nis) ---

Aelia C. l(iberta) ---

5 *marito...p*

Дат.: II в.

2 име се може допунити као *Mart[i]no*, мање вероватно *Mart[ia]no*, *Mari[a]no*; од сл. *t* видљива је хоризонтална црта, а од претпоследњег слова видљива је усправна хаста 4 А доле оштећено, али сигурно 5 доња половина слова пропала, од 2. и 3. сл. сачуван само врх; према траговима следећих слова, може се претпоставити *suo p(osuit)*.

Р. 2 Један *Martinus* забележен је на заветној ари нађеној у Призрену (С. Душанић, *Нови Анђинојев натпис*, цит. у нап. 4, стр. 256). Иза имена покојника могло је стајати име господара. Р 3 *verna*, уп. бр. 8 и Чершков, 67, бр. 20. Р 4 уместо *C(ai) l(iberta)* могло би се разрешити и као *C(aesaris) l(iberta)*, мада је овако радикално скраћење врло ретко (Уп. Н. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zu der Nomenklatur*,

Wiesbaden 1967, 143 n. 13. P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972, 75–76 напомиње да у том случају иза *C(aesaris)* по правилу стоји *n(ostris)*.

5. Потпуно сачувана надгробна стела од смеђег камена (вис. 163, шир. 63, деб. 20 cm). У горњем делу лучно сведена ниша са четворолисном росетом. Испод ње удубљено натписно поље са епитафом.

Сл. вис. 7 cm (р. 1), 3 cm (рр. 8–9).

Т. I, 3

D M

Aurelia Marcia

ipsa viva

sibi et ca –

5 *ro conu –*

gi (!) Ravio de –

functo hanc

memoriam posuit.

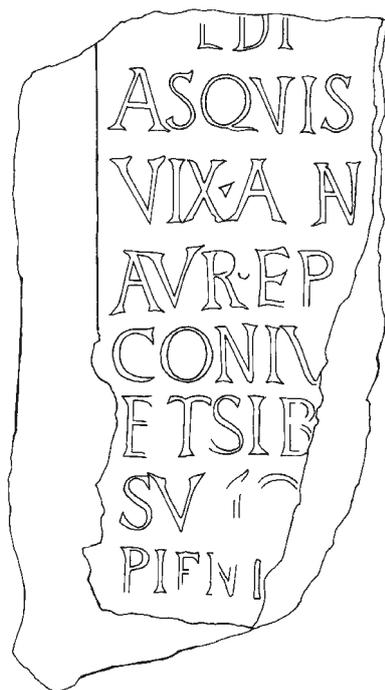
Дат.: III в.

Р. 6 *Ravius* није познато као когномен, већ као гентиле, али и оно није посведочено у Г. Мезији. Његови носиоци везани су за Италију (уп. Schulze, *Lat. Eigennamen* 219: *CIL* VI 25381; IX 2742; X 2911 sq. Име и изведенице су од етруског *Travius*, *Travinia*, *ib.* 245). Уп. *C. Ravius Restutus*, Poetovio, поч. II в. пореклом из северне Италије, А. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959., Kat. 158, nr. 64/40 (Mócsy, *Nomenclator*, s.n.) 6–7 нису наведене године покојника, а изрази *defuncto* и *memoria* указују на каснији период.

6. Стела од сивозеленог дацита, преломљена уздуж, обијена са свих страна, сачуван само леви доњи угао. Дим.: вис. 74, шир. 50, д. 21 cm. Натпис у удубљеном пољу.

Сл. вис. 6,5 cm, разм. 3,5 cm.

Т. I, 4

...LDI ---
as qui s[ ] ---
vix(it) an(nis) ---
Aur. Ep ---
 5 *coniu[gi]* ---
et sib[i] ---
suis ---
pient ---

Дат.: крај II–III в.

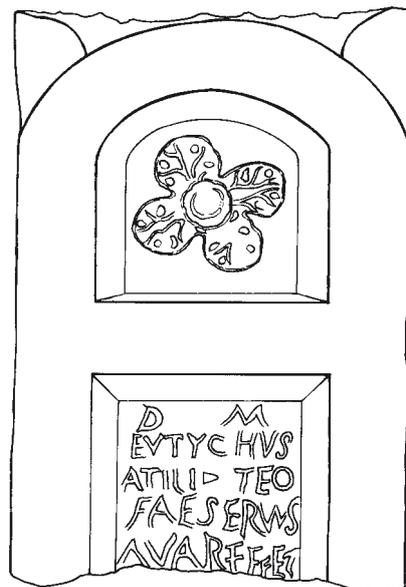
1 Д је сигурно, 1. и 3. сл. сачувана само доњ а трећина слова (1. може бити Е, 3. F, T) део имена покојника 2 – *as* завршетак имена 4 *Ep[icaris]* је допуна према *Voconia[ ] Ep[icaris]*, на споменику нађеном недалеко од Сочанице

CIL III 8296 (Čerškov, br. 29). F. Papazoglu, *Sred-njobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 177 н. 33 име убраја у аутохтона, али се може схватити и као грчко *Επίχαρις* (уп. Solin, 867, *Epic-haris*).

Могућа је и допуна [*Ep*] *ictesis*, *CIL* III 14628. 6 *et sib[i viva]* 7 *suis[ ]* 8 *pient[ ]* [*f(ecit)*] или сл.

7. Горњи део надгробне стеле од смеђег камена (дацита), вис. 80, шир. 53, д. 26 cm. Стела се завршава бочним акротеријама, у ниши четворолиста розета. У доњој ниши фрагмент натписа. Слова небрижљиво резана, вис. 4,5–5,5 cm, разм. 2 cm.

Т. II, 1

D.M.
Eutychnus
Atili ? Teo-
fae(!) servus
 5 *AVARTE fec(it)*
 ---

2 испред *Teo* – знак за дистинкцију у облику троугла. 5 f малог модула, уп. Петровић, *Палеогра-*

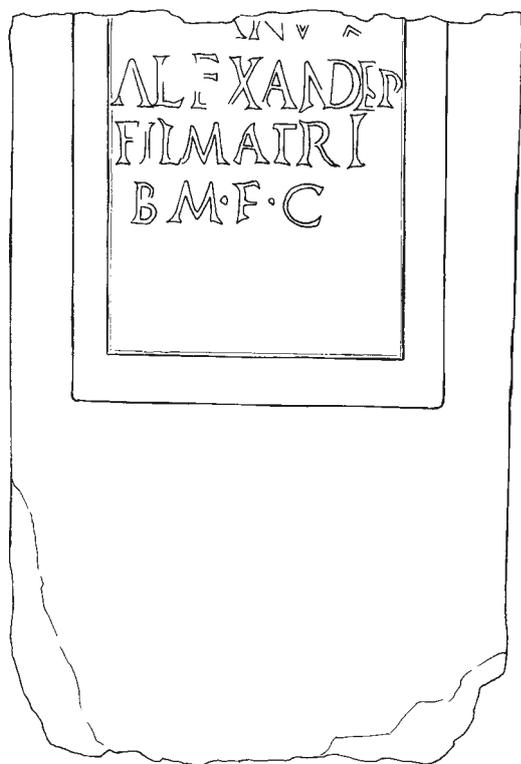
фија 91, бр. 146, Timacum Minus = *IMS* III/2 н. 99
фот. 5 Горња пол. 1 сл. може бити ромбоидно *O* или
Q, или *A*. <*Q*>*uart(a)e (?) fec(it) ili fec/[it]*.

Р. 2 Име *Eutyclus*, уп. бр. 1. 3–4 Ген. имена
T(h)eophas (уп. *Pape-Benseler, s.n., Fraser-Matthews,*
Greek Personal Names I, s.n., Delos, Keos).

8. Доњи део стеле од мермера, са уоквиреним
натписним пољем са натписом чији је почетак
изгубљен. Вис. 87, шир. 57, деб. 25.

Сл. вис. 4,5–6 cm, разм. 2 cm.

Т. II, 2

Alexander
fil(ius) matri
b(ene)m(erenti) f(aciendum) c(uravit).

Према формули *f(aciendum) c(uravit)* споменик
је из II в., уп. бр. 1.

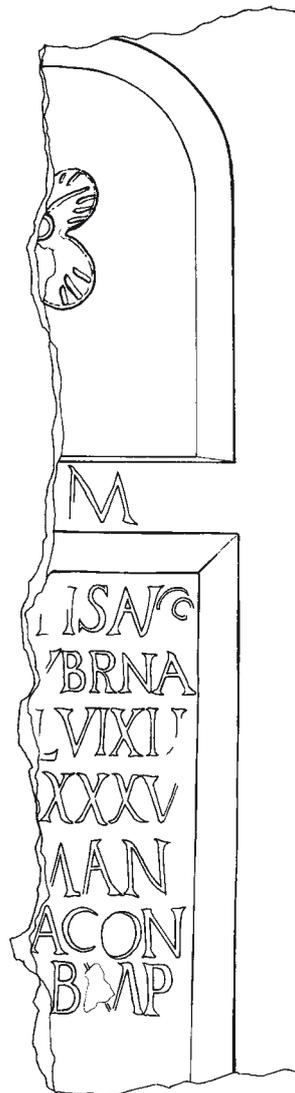
9. »Стела испред северног периметралног зида
базилике, употребљена као споменик на једном ре-
центном гробу«, Чершков. Сад на локалитету.

Стела од жућкастог дацита, преломљена по ду-
жини, вис. 123 cm., шир. сачуваног дела с. 30 cm. У
горњем делу лучно засведена ниша са четвороли-
сном розетом. Испод ње профилисано натписно
поље, изнад кога се налазио први ред натписа (са-
чувано *M*). Са леве стране изгубљено 3–4 сл.

Слова вис. 8,5 (р. 1) – 5,5 (р. 8).

Čerškov, 68, br. 26 (*ILLug* II br. 515)

Т. II, 3а–б

[*D*] *M*
Ilis Augg(ustorum)
Iverna
I L vixit
5 [*ann(is)*] *XXXV*
I Man-
Ja con(iugi)
b(ene) m(erenti) p(osuit).

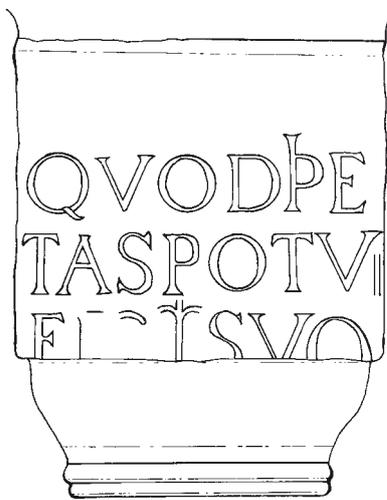
3 [nn(ostrorum)] 6–7 NAN Čerškov, *ILLug*.

Р. 1 – *lis* је завршетак покојниковог имена, типа *Vitalis* и сл. 2–3 Чершков претпоставља да су у питању Марко Аурелије и Луције Вер, или Каракала и Гета («мање вероватно»), али су то могла бити и нека друга два савладара 3 *verna*, уп. бр. 4 и Чершков, 67 бр. 20.

Не види се који је посао вршио царски роб (податак изгубљен у р. 4), можда у вези са рудницима. 6 Име супруге, *Mania*, налази се и на натпису из Скупа (*IMS VI*, бр. 132) где се тумачи као антропоним фригијског порекла.

10. Профилисана ара (?) од мермера, окренута наопако, с фрагментом натписа (два реда и трећи при дну пресечен) и секундарно искоришћена као база за елипсасти стуб на почетку колонаде северног брода базилике. Доњи део, са ког су састругана слова, сужен. Вис. 42, шир. 40, деб. 35 cm. Слова брижљиво резана, доброг квалитета, вис. 7 cm (рр. 1–2.), 6 cm (р. 3), разм. 1,5 cm.

Уп. Čerškov, 38 (Т. XI, sl. 2), без читања.
Т. III, 1

*Quod pie-
tas potui(t)
fecit suo*

Према палеографским одликама 2. пол. I–II в.

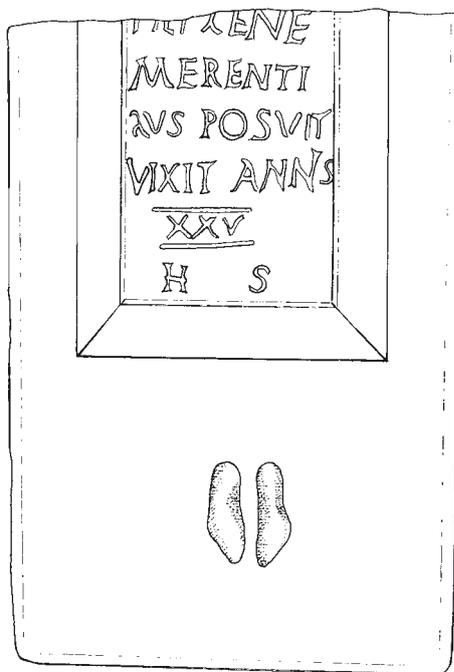
1 *PI* у лигатури 2 завршно *i* малог модула, за *t* нема места, можда је било легирано. 3 доња трећина слова пропала.

Директну аналогију за горњи епитаф нисмо нашли. Најближе су му: *Hic pietatis honos, haec sunt pia dona mariti* (*CLE 597*, 1, уп. R. Lattimore, *Themes in Greek and Roman Epitaphs*, Urbana, Illinois 1962, 223) и *quid non docta facit pietas / lapis ecce foratus luminibus / multis hortatur currere / blandas intus apes...* (*CLE 1552*, уп. A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero Romano*, Budapest 1937, 43).

11. Доњи део надгробне стеле од смеђег камена, вис. 81, шир. 55, деб. 28,5 cm.

У једноставно уоквиреном пољу фрагмент натписа. Вис. сл. 3,5–5,5 cm.

Т. III, 2

...bene
merenti-
bus posuit
vixit annis

5 XXV
h(ic) s(itus).

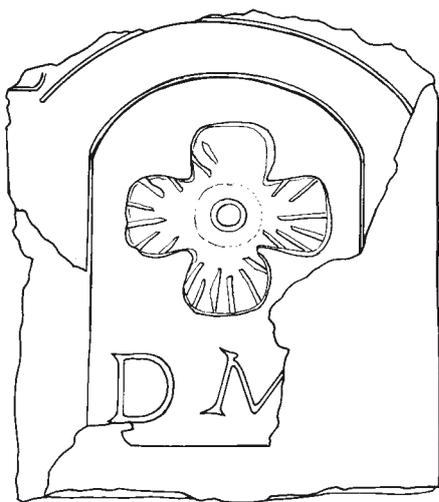
1 на поч. две вертикалне хасте 9 доња пол. слова *I* или *T*), потом доња пол. слова *L* или *E*, и поново вертикална хаста. У 1 и 3 курзивно *b* за које нисмо нашли аналогију 4 *NI* легирано

Рр. 4–6 могли би се односити на дедиканта епитафа и урезани су по његовој смрти.

За формулу *h(ic) s(itus)* в. напред, бр. 3.

12. Горњи део надгробне стеле од мермера, вис. 72, шир. 58, деб. 26 см. У лучно засведеној ниши четворолиста розета. Испод ње сачуван само први ред натписа, сл. вис. 11 см.

Т. Ш, 3

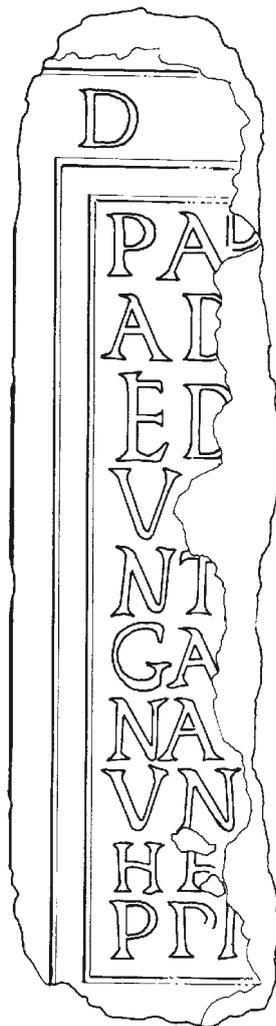

D(is) M(anibus)

---

13. Надгробна стела преломљена уздуж, са сачуваним почетним словима (1–2 сл.) дуж леве ивице. Натпис се налазио у двоструко профилисаном пољу, изнад кога је, у левом углу, сачувано *D*.

Т. Ш, 4

D(is) [M(anibus)]

PAVR(?) ---

AD ---

IE D(?)

5 VB (ili R) ---

NT(?) ---

GA ---

NA ---

VN ---

10 HE ---

PPI ---

2 Можда AVR у лигатури 4 IE легирано

P 2 P. *Aur(eli)* 10 *he[res]* или *-redes* ? 11 *p(ro) p(ietat)e*.

СКРАЋЕНИЦЕ:

<i>CLE</i>	F. Bücheler, <i>Carmina latina epigraphica</i> I–II, Leipzig 1895–1897.
<i>ГМКМ</i>	Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина
<i>IMS</i>	<i>Les inscriptions de la Mésie Supérieure</i> , red. F. Pappazoglou: vol. I (edd. M. Mirković – Sl. Dušanić), Beograd 1976; vol. II (ed. M. Mirković), Beograd 1986, (ed. B. Josifovska) vol. VI, Beograd 1982.
Krahe	H. Krahe, <i>Lexikon altillyrischer Personennamen</i> , Heidelberg 1929.
Mayer	A. Mayer, <i>Die Sprache der alten Illyrier</i> , Wien 1957.
Mócsy Nomenclator	A. Mócsy et al., <i>Nomenclator provinciarum Europae latinarum et Galliae Cisalpiniae, cum indice inverso</i> , Budapest 1983 (<i>Diss. Pann.</i> s. III, 1).
Петровић, Палеоџрафија	П. Петровић, <i>Палеоџрафија римских натписа у Горњој Мезији</i> , Београд 1975.
Pape – Benseler	W. Pape – G. E. Benseler, <i>Wörterbuch der griechischen Eigennamen</i> , Braunschweig, 1911 (3 ed.)
Schulze, LE	W. Schulze, <i>Zur Geschichte lateinischer Eigennamen</i> , Berlin, 1904.
Solin	H. Solin, <i>Die Griechische Personennamen in Rom</i> , Berlin–New York 1982.
Šašel A. et J.	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla 5)</i> , Ljubljana 1963; (<i>ILJug I</i>) iid., <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla 19)</i> , Ljubljana 1978, (<i>ILJug II</i>); iid., <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCM et MCMXLII repertae et editae sunt, (Situla 25)</i> Ljubljana 1986, (<i>ILJug III</i>).

Summary: Milena Milin, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**THE NEWLY-DISCOVERED EPIGRAPHIC MONUMENTS
FROM SOČANICA (KOSOVO)**

In the autumn of 2000 the Roman site of *Municipium Dardanorum* yielded several funerary stelae bearing epitaphs. Most had been deliberately broken along the longer or shorter axis and built into the bases of the columns forming a colonnade on the forum. In addition, the basilica holds an ara (No 10) and a fragment of an inscription (No 9) discovered by E. Čerškov (Cat. nos 26 and 38). I wish to express my gratitude to a colleague of mine, the archaeologist G. Kovaljov, for notifying me about this find and kindly conceding the publication of the inscriptions to me.

The stelae were poorly carved and all alike in appearance, showing a large rosette in the pediment (upper field) and an

epitaph (unusually tall letters, 5 to 7 cm) within the simple-bordered lower field. All the persons mentioned in the epitaphs come from lower social layers – slaves, *vernae*, *liberti* (with the exception of one Roman citizen, a *M. Ulpus Apollinaris*, No 3). Their names are often Greek, such as *Eutyclus* (Nos 1 and 7), *T(h)eofas*, or *Alexander* (No 8), while *Trite* (No 2) is likely to be native. *Ravius* (gentile ?) here occurs for the first time in Upper Moesia (No 5). To judge by the gentile names and formulas (*h.s.e., f.c.*), most inscriptions date from the second century AD.

Translated by: Marina Adamović-Kulenović

Табла I: 1) Надгробна сѣла М. Улѣја Аѵолинарѣса (бр. 3); 2) Фрагментѣ еѣпѣафа Марѣина (бр. 4);
3) Надгробна сѣла Аурелије Марѣије (бр. 5); 4) Фрагментѣ надгробноѣ наѣиѣса (бр. 6)

Табла II: 1) Надгробна сџела дедиканџа Еуџиха (бр. 7); 2) Надгробна сџела дедиканџа Александра (бр. 8);
3) а. Фрагментџ надгробне сџеле, б. деџаљ (бр. 9)

Табла III: 1) Ара с епифаном (бр. 10); 2) Фрагмент надгробне стеле (бр. 11);
3) Фрагмент надгробне стеле (бр. 12); 4) Фрагмент надгробне стеле (бр. 13)

БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ

Завичајни музеј, Јагодина

ДВЕ КАМЕНЕ ИКОНИЦЕ ИЗ ЗБИРКЕ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ

Апстракт. – У тексту су анализирана два необјављена експоната из Завичајног музеја у Јагодина.

Реч је о две камене иконице малог формата, које су првобитно ношене око врата. Једна је случајни налаз из околине Прокупља, а друга је пронађена током археолошких ископавања у Јагодина. Обе су највероватније рад локалних монашких или градских радионица и могуће их је само оквирно датовати у период 13–15. век.

Кључне речи. – иконе, 13–15 век.

У оквиру најстаријих археолошких збирки Музеја чувају се и две камене иконице које нису привлачиле већу пажњу све до недавно, када су сада као део Збирке икона и културних предмета биле обухваћене најновијом ревизијом и реинвентаризацијом. Реч је о предметима чија је намена била везана за појединце, тј. за употребу у оквирима тзв. личне побожности.¹ Како је познато да се средњовековна пластика малог формата, још увек несистематизована и недовољно проучена, не може лако сврстати у временске, регионалне или пак националне категорије,² циљ овог саопштења јесте најпре да укаже на два досад непозната примерка овог средњовековног уметничког жанра и да пружи о њима основне податке и запажања, с обзиром да њихово данашње стање не одговара првобитном изгледу. Како је реч о каменим, а не о стеатитским иконицама,³ мали број познатих и објављених аналогних комада у српским⁴ и бугарским збиркама,⁵ као територијално најближим, употпуњен је овом приликом са још неколико нових примера који се налазе у фондovima Музеја примењене уметности у Београду и Народног музеја у Крушевцу.⁶

Прва иконица (слика 1) којој посвећујемо пажњу била је убележена још у књижи тзв. Привременог инвентара ЦКУ.⁷ Иконица се, према томе, још у првим годинама постојања јагодинског Музеја⁸ нашла у фондovima приновљене грађе. Како стоји у знатно касније ажурираној документацији Археолошког

¹ G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington D. C. 1982, passim.

² Овде доносимо само изабрану библиографију: Т. V. Nikolayeva, *Plastic Art of Old Russia. Small Carvings and Castings 11th to 16th Century*, Moscow 1969; А. Bank, *Les stéatites. Essai de classification. Méthodes des recherches, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina XVII*, Ravenna 1970; Б. Радојковић, Неки примерци византијских каменних иконица, *ЗМПУ* 14 (1970), 19–29; А. Банк, Покушај класификације споменика византијске глиптике, *ЗМПУ* 15 (1971), 5–15; В. Радојковић, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Београд 1977; А. Банк, Ободной группе византијских стеатитов, *Зограф* 13 (1982), 7–8; I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Vienna 1985; Lj. Popovich, An Examination of Chilandar Cameos, *Хиландарски зборник* 5 (1983), 7–45; В. Пуцко, *Киевска сюжејна пластика малых форм (XI–XIII вв.)*, *Mélange Boško Babić*, Prilep 1986, 169–181; К. Тотев, Камени икони од средновековна Българија, *Археологија* 1 (1993), 10–19; *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, ed. D. Buckton, London 1994, passim; *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261*, ed. Н. С. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, passim; В. Пуцко, Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров, *Byzantinoslavica* LIX fasc. 2 (1998), 305–319.

³ Иконе од стеатита су привлачиле много већу пажњу истраживача, в. Bank, *Les stéatites*, op. cit.; Kalavrezou-Maxeiner, op. cit.; К. Тотев, *Стеатитова пластика од територијата на средновековна Българија XI–XIV в.*, Автореферат на кандидатска дисертација Софија 1989; Id., *Isônes et croix de stéatite de Târnov grad (Veliko Târnovo)*, *СА* 40 (1992), с тим што се нови примерци и даље откривају и појединачно објављују, в. на пример, Г. Марјановић-Вујовић, Фрагмент иконице од стеатита, *Свеске ДИУС* 20–21 (1989–1990), 11–15; К. Тотев, Стеатитовия икона »Невери Фомбџ« из Красена, *Byzantinoslavica* LI, fasc. 2 (1990), 216–221;

одељења, иконица је била откупљена 1965. године од непознатог имаоца који ју је пронашао у околини Прокупља.⁹ У питању је двострана иконица са профилисаним рамом, формата 5,5 x 4,5 x 1,0 cm. Израђена је техником резања у меканом браонкастом камену, за који је након рендгенске дифрактометријске анализе у Природњачком музеју у Београду¹⁰ утврђено да по саставу припада глиненим шкриљцима типа лапоровитог глинца¹¹. Реч је, дакле, о ламинираној глиновитој стени,¹² материјалу који је због свог минералног састава био веома погодан за обраду, јер је еластичан и мекан, те је могао наћи различиту примену.

На једној страни иконице изрезан је допојасни лик светитеља који у левој руци носи књигу (јеванђеље), а десном чини гест благосиљања. Услед љуспања појединих делова обрађене површине, светитељев лик се једва разазнаје, док је одежа, због излизаности представе, сведена готово на основну форму. Кружно оштећење, изазвано љуспањем, у пределу врата онемогућава ваљано сагледавање иконографског типа светитеља, а његов идентитет није довољно појашњен ни кроз остатке урезаног натписа, нити преко изгледа главе око које није био изведен нимб. Ипак, фронтална поставка попрсја, примењени гестови, облик главе и остаци натписа где се читају слова **НН** / **КО** дају довољно основа да се закључи да је највероватније реч о попрсју св. Николе Мирликијског. Велики број аналогних примера иконица од обичног камена, стеатита или кристала иду у прилог оваквом закључку.¹³ С обзиром на робустност попрсја блиску аналогију са нашег терена налазимо у познатој камеји од оникса са попрсјем св. Николе, која је током археолошких радова откривена у једном гробу у руинираној цркви у Славковици на Руднику,¹⁴ док најближу аналогију представља двострана иконица из Лазаревог града, која се чува у крушевачком Народном музеју.¹⁵

На другој страни иконице изрезана је представа састављена од, како се чини, две фигуре повезане заједничком радњом. Она на левој страни има дугу косу и представљена је фронтално, док фигура на десној страни, одевена у дугу одору, стоји у профили и једну руку уздиже над главом фигуре на десној страни. Свакако је реч о представи Крштења Христовог у Јордану, у коме, готово до паса, стоје обе фигуре. Следствено, у левој фигури треба препознати Господа Исуса Христа, а у десној и св. Јована Крститеља, који испруженом десницом из суда полива Христа водом очишћења, крштавајући га.¹⁶ Занимљив је положај ликова са св. Јованом на десној

страни (како је на дечанском јужном порталу), јер у представама Крштења доминира обрнута поставка фигура.¹⁷ Знатније оштећење иконице у горњем делу изазвано је пробијањем малог отвора за провлачење врпце, што значи да је иконица била ношена на убичајени начин, обешена око врата као привезак. Пробијање рупе изведено је накнадно, вероватно

Ch. Bakirtzis, D. Triantaphylos et al., *Thrace*, Athens 1990, 43, Fig. 17; N. Ovcharov, The »Raising of Lazarus« Icon in Steatite From Philippopolis (Bulgaria), *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 41 (1991), 301–305; Id., »Crucifix« Byzantin et Roman de Veliki Preslav, *Slavia Antiqua* XXXIII (1991/92), 105–113.

⁴ Радојковић, *Неки примерци византијских камених иконица*, 19–29; Д. Минић, Р. Станић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни Сјалаћ*, Крушевац 1979, 11; В. Ристић, Поглед на средњовековно културно наслеђе Лазаревог града у Крушевцу, *Свеске ДИУС* 17(1986), 87–88; G. Marjanović-Vujović, Petrova crkva kod Novog Pazara, *Arheološki pregled za 1987* (1989), 174. Такође, в. Б. Бабић, *Средњовековно културно бојаиштво на С.Р. Македонија*, Прилеп 1974, кат. бр. 181.

⁵ Тотев, *Камени икони ош средновековна Бџлгария*, 10–17.

⁶ Колегама у Музеју примењене уметности у Београду, као и г. Николи Берићу из Народног музеја у Крушевцу дугујем велику захвалност што су ми омогућили да се непосредно упознам са необјављеним материјалом из њихових фондова.

⁷ Централна књига уласка ЗМЈ. Привремени инвентар 1965–1969, бр. П 165.

⁸ Основан 1954. године, в. М. Којић, Завичајни музеј Јагодина, у *Енциклопедија српске историографије*, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1997, 218.

⁹ Инвентарна књига. Археолошко одељење ЗМЈ, инв. бр. 1645.

¹⁰ И овом приликом се захваљујем колегиници Зорици Томић, геологу Природњачког музеја, на стручној помоћи при идентификовању минералског састава експоната.

¹¹ Испитани материјал састоји се од 1/3 кварца и фелдспата (чије је порекло у матичној стени), 1/3 минерала глина (смектит, хлорит и каолинит) и 1/3 других састојака, са мањим количинама карбоната (З. Томић).

¹² У питању је ситнозрна кластична стена, која претежно садржи честице праха и глине, које су мање од 1 или 2 микрона у пречнику. Стварана је у условима великих количина водених талоба, где је долазило до испирања матичних стена уз неопходно испирање магнезијума, чиме су могли настати и смектит и каолинит као производи распадања (З. Томић).

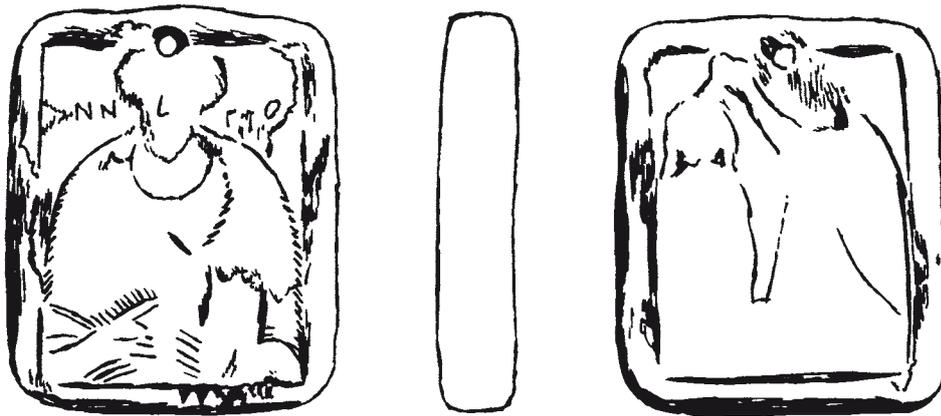
¹³ Уп. Kalavrezou-Maxeiner, op. cit., passim.

¹⁴ Радојковић, *Ситна пластика у старој српској уметности*, Т. I.

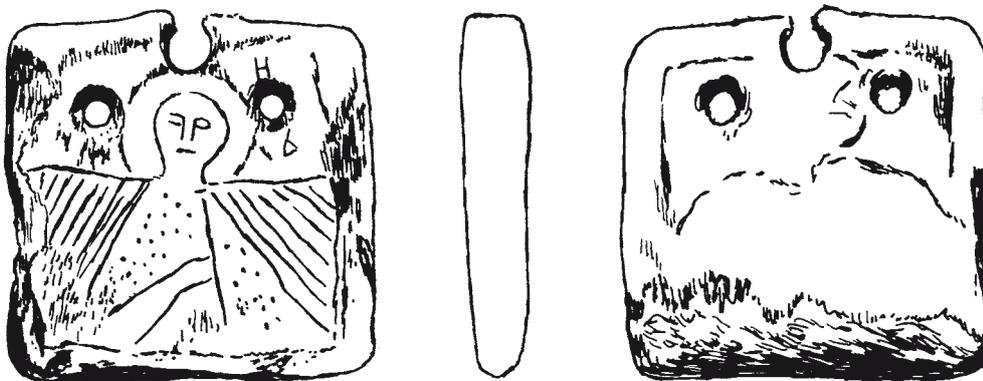
¹⁵ *Моравска Србија – људи и дела*, ур. Д. Милошевић, Крушевац 1971, 43, бр. 35; Историја примењене уметности код Срба И, Београд 1977, сл. 6, ба; Радојковић, *Ситна пластика у старој српској уметности*, 19; Ристић, *Поглед на средњовековно културно наслеђе Лазаревог града у Крушевцу*, 87–88.

¹⁶ G. Millet, *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XIV, XV et XVI siècles*, Paris 1916, 170–215; RbK III, 636–647; LCI 4, 150; LCI 7, 178–190.

¹⁷ Ј. Магловски, *Дечанска скулптура – програм и смисао, у Дечани и византијска уметности средином XIV века*, Београд 1989, 199–203, сл. 14.

Слика 1

Слика 2

много доцније од времена израде саме иконице, након ломљења профилисаног продужетка у виду алке, који је био посебно изрезан и обрађен на горњој страници иконице. Пажљивим загледањем површине горњег профила уочава се улизано благо улегнуће које сведочи да се управо на том месту десио лом. Бушењем отвора испод профилисаног рама представе сасвим је уништена глава св. Јована.¹⁸

Управо описана иконица припада веома честом типу обострано обрађених кулних предмета, с тим што управо иконографски садржај овај експонат чини посебно занимљивим. За сада ми нисмо пронашли у аналогном византијском, руском, бугарском и српском објављеном и нешто мало српском необјављеном материјалу камених икона потпуне аналогије за идентичан избор изведених представа. Чак ни у великим корпусима византијских стеатита нисмо пронашли да је Крштење Христово ма на једном примерку представљено било самостално, било у комбинацији са попрсејем св. Николе. На великим стеатитним плочама са представама циклуса Великих празника, разуме се, сцена Христовог Крштења је уклопљена у циклус, али је као само-

сталну представу на радовима малог формата до овог тренутка нисмо уочили. То, наравно, никако не значи да је резање сцена из Христовог живота на иконицама малог формата било неуобичајено, напротив, чак и малобројни примери из српских и бугарских музејских збирки (иконица са Молитвом у Гетсиманском врту из Преслава,¹⁹ иконица са св. Николом и Распећем из Музеја примењене уметности,²⁰ као и иконица са два светитеља и Оплакивањем Христа (типа Не ридај мене мати), нађена код Петрове цркве у Новом Пазару²¹) сведоче да су заправо такве илустрације и у овом, условно речено, маргиналном уметничком роду биле итекако омиљене и тражене. Напокон, широко поштовање св.

¹⁸ Огроман број стеатитних, као и камених икона у музејским и приватним збиркама, има поломљену алку или накнадно пробушену рупу, в. Kalavrezou-Maxeiner, *op. cit.*, *passim*.

¹⁹ Тотев, *Камени икони од средновековна Бџлария*, 12–13, Обр. 4.

²⁰ Радојковић, *Сийна иласийка у сйарој српској умейносьи*, сл. 20.

²¹ Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 174, сл. 2.

Николе међу хришћанима, како оно профилактичко, везано за њихово овоземаљско трајање, тако и оно есхатолошко, најуже скопчано са веровањем у посредништво мирликијског епископа као водича душа,²² иконографски је на тумаченој иконици стављено у блиску везу са сценом Крштења, која се у сотериолошком смислу схвата као представа спасења,²³ јер се, како каже св. Григорије Богослов, сама тајна крштења разуме као тајна спасења.²⁴

Чињеница да су обе стране иконице веома излизане, сведочанство је њеног, пре свега, дуготрајног ношења, о чему говори поломљена првобитна алка, као и друга накнадно пробијена. Али, то је управо и сведочанство о важности иконице коју је она имала за неког нама непознатог и највероватније сасвим обичног човека средњег века. Како је пре извесног времена приметио А. Катлер, излизаност многих камеја била је последица праксе честог дотицања и држања иконице међу прстима, при чему је уз тиху или нему молитву ималац непрекидно њима прелазно преко рељефних делова представе, верујући да ће на тај начин бити у ближој вези са светитељем, те да ће он због тога много извесније посредовати за спасење молитеља.²⁵ Непознате околности налаза иконице и велика излизаност представа онемогућују доношење закључака о евентуалном пореклу радионице или вештини мајстора. Околности налаза културних предмета овог типа (Богородица Заступница из Куршумлије, на пример)²⁶ сведоче да су често налажени у манастирима, па чак и олтарима храмова, или пак као део гробног инвентара. Што се тиче саме израде, резач иконе је показао релативну вештину, али се ипак по одабраном материјалу и стилизацији експонат може везати само за неку локалну градску или манастирску радионицу. Уз то могуће је грубо одредити време настанка, које не може бити раније од 13, нити касније од 15. века.

Управо због познатих околности налаза за нас је занимљива друга иконица из јагодинске збирке (слика 2). Као и претходни примерак, и ова је иконица била уписана најпре у старој Књизи привременог инвентара,²⁷ а потом и у накнадно отвореној Инвентарној књизи Археолошког одељења.²⁸ Реч је о експонату који је пронађен током првих сондажних археолошких ископавања предузетих на територији града, у време када су 1962. године копани темељи за нову зграду грађевинског предузећа »Поморавље«, недалеко од Старог градског гробља, на крају Левачке чаршије и у правцу села Трнавe и пута за Крагујевац. Тада су на потесу установљени укопи средњовековне некрополе, о

чему постоји недовољно сређена документација при Археолошком одељењу.²⁹ Иконица је била пронађена у сонди димензија 5,0 x 1,5 m, у гробу бр. 2, који је био раскопан. У гробници је била слободно укопана одрасла особа у смеру југозапад-североисток, са скретањем од 10 степени ка југу. Крај карлице су се налазили фрагменти керамичких судова. Иконица је пронађена испод десне плећке на дну гробнице, док је испод леве нађен и један новчић, за који у документацији и у Инвентарној књизи стоји да је био угарски, па је по њему укуп датован у 15. век.³⁰ Нажалост, у великој и потпуно систематизованој нумизматичкој збирци Музеја данас нема таквих угарских комада, па се овај податак не може контролисати.³¹ На основу минералогске анализе експоната у Природњачком музеју у Београду, која је обухватила макроскопско и рендгенско испитивање материјала, добијени су скоро исти резултати о минералном саставу обе иконице из збирке јагодинског музеја.³²

Иконица је нешто другачијег облика од претходно описане. У облику је малог квадрата формата 5,5 x 5,5 x 1,0 cm. Многобројна оштећења нас спречавају да се до краја одредимо да ли је и она првобитно била двострана. Садашња представа највероватније арханђела Михаила, урезана је оштрим предметом на површину за коју нам се чини да је испрва могла бити само полеђина првобитне иконице. Већ на први поглед је јасно да је лик Арханђела

²² N. Patterson-Shevchenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, 162.

²³ J. Поповић, *Домаћинка II*, Београд 1978, 341–360.

²⁴ Migne, *PG XXXVI*, 352, 360.

²⁵ A. Cutler, *The Hand of the Master: Craftsmanship, Ivory and Society in Byzantium (9th–11th Centuries)*, Princeton 1994, 22–29.

²⁶ М. Татић-Ђурић, Стеатитска иконица из Куршумлије, *ЗЛУМС 2* (1966), 65.

²⁷ Централна књига уласка ЗМЈ. Привремени инвентар 1965–1969, бр. П 166.

²⁸ Инвентарна књига. Археолошко одељење ЗМЈ, инв. бр. 1644.

²⁹ Подаци из документације с археолошких ископавања, које ми је љубазно ставио на увид колега Саво Ветњић, археолог саветник Музеја, на чему му и овом приликом захваљујем

³⁰ По речима колеге С. Ветњића, новчић је као угарски својевремено идентификовала г-ђа Добрила Гај-Поповић.

³¹ У збирци се налази неколико касних новаца из XVI–XVII века, без података о месту налаза. Податак добијен љубазношћу колегинице Смиљане Додић, археолога кустоса Музеја, која води и Нумизматичку збирку.

³² И овде је реч о шкриљастом глинци готово идентичног састава, с тим што се код ове иконице од минерала глина појављују смектит, каолинит и илит (З. Томић).

накнадно урезан, што се запажа како по техници уреза, тако и по невештој руци, због чега је добијена крајње примитивна допојасна представа предводника Небеске војске, са схематично изведеним крилима, тачкастом одеждом, сумарним лицем, једва уочљивом десницом са жезлом и благо оцртаном кружницом нимба. Могуће је запазити и остатке урезаног натписа, једно **н** и једно танко јер **ѡ**, како се чини, која су оба могла припадати скраћеници **Мнх(анл)ѡ**.

Иконица је по ободима и на обе стране прилично оштећења ударцима и љуспањем седиментног шкриљастиог глинца, као и накнадним пробијањем чак три отвора за ношење око врата. Првобитно је и овде морала постојати посебно изрезана алкица за вршцу, која је након ломљења замењена првом рупом пробушеном у горњем делу иконице. Међутим, након сламања горњег профила на ободу, износа су пробијене још две рупе, са обе стране сада већ урезаног попрсја арханђела Михаила. Пажљивим загледањем може се уочити да се највероватније на садашњој полеђини иконице налазила првобитна представа светитељског попрсја, које је у међувремену уништено ударцима или пропало услед старости и љуспања. На закључак да се на садашњој полеђини можда налазила првобитна светитељска представа наводи најпре постојање профилисаног рама на тој страни, као и полукружне форме које највише подсећају на остатке рамена са попрсја непознатог светитеља. Веома низак квалитет накнадно урезаног лика арханђела Михаила заправо није необичан, јер постоји у аналогном материјалу довољно примера који показују да је израда оваквих иконица била најшире прихваћена и практикована далеко од престоницких радионица, како се то види

на примерцима као што су необјављена двострана иконица са Христом и св. Николом из Музеја примењене уметности,³³ затим, примерци из крушевачког Народног музеја,³⁴ као и бугарски примери из шуменске тврђаве, трновске цркве св. Четрдесет мученика и из Несебра.³⁵

Испитивањем аналогног материјала код тзв. камених иконица најпре се увиђа да већ код одређивања коришћеног камена може бити веома спорних момената. Летимичан поглед показује да су у појединим случајевима у каталозима и студијама као материјал за израду ових иконица означавани дрво,³⁶ озокерит³⁷ (што је, у ствари, земни восак, тј. угљоводоник метанског низа)³⁸ и хлоридни шкриљац,³⁹ па ће нека систематичнија истраживања у будућности свакако понудити аутентичне податке о стварном минералошком саставу ових материјала.

Када је реч о припадности ових малих предмета византијском културном кругу, ту не би требало да буде већих недоумица. Јасно је да основни технолошки принципи израде и иконографски репертоар непосредно производе из византијских уметничких модела, пре свега византијске глиптике. Али, грубо моделовање и избор скромног материјала говоре да су сви ови примерци морали настати у неким домаћим радионицама и да су израђивани у великом броју за наручиоце из нижих друштвених слојева. Највероватније је да су се изради ових иконица посвећивали монаси, мада није немогуће да су због велике технолошке и стилске различитости могли бити и дело неких мањих градских радионица, каква је била, на пример, она у средњовековном граду Сталаћу, у коме је уз готове, обрађене примерке нађено и неколико припремљених камених плочица.⁴⁰

³³ Инв. бр. 11171, 52 x 45 mm, откуп од Р. П. из Лајковца.

³⁴ Вукадин и др., *Средњовековни Сталаћ*, 11, сл. 5 (инв. бр. 174), сл. 6 (инв. бр. 183).

³⁵ Тотев, *Камени икони од средњовековна Бџарија*, 17–18, Обр. 7, а, б, в, г, е.

³⁶ Радојковић, *Ситна пласлика у старој српској уметности*, сл. 20; Ристић, *Појед на средњовековно културно наслеђе Лазаревој града у Крушевцу*, 87–88.

³⁷ Радојковић, *Неки примерци византијских камених иконица*, 22.

³⁸ F. Tučan, *Specijalna mineralogija*, Zagreb 1957, 534–536.

³⁹ *Културно бојаштво Прилепа*, ур. Б. Бабић, Београд–Прилеп 1976, кат. бр. 166.

⁴⁰ Вукадин и др., *Средњовековни Сталаћ*, 11, кат. бр. 7, 64.

Summary:

BRANISLAV CVETKOVIĆ, Home Museum, Jagodina

**TWO STONE ICONS FROM
THE HOME MUSEUM COLLECTION IN JAGODINA**

Two stone icons are kept in the funds of the Home Museum in Jagodina, which have originally belonged to the non-classified archaeological collection, and after revision became items in the collection of icons and cult objects. The icons belong to the genre of the Middle Ages small form plastic, the function of which is sometimes difficult to define, and its creator and workshop even more problematical. The first icon (5,5 x 4,5 x 1,0 cm) was purchased for the Museum collection in 1965 from the anonymous seller, who claimed to have discovered it in the vicinity of Prokuplje. It is a double-sided icon with profiled frame, with shallow relief bust image of St. Nicholas on one side, and on another a presentation of the Christ's christening in Jordan. Another icon (5,5 x 5,5 x 1,0 cm) was discovered during the first probing archaeological excavations on the territory of Jagodina in 1962. On one side, which originally was the icon's backside with no images at all, a bust image of St. Michael was

subsequently carved in, while on the other side there are remains of an unknown saint.

Diffraction x-ray analysis has shown that both icons are made of almost identical material (soft brown stone- clay shale of the marl-clay type). Comparative material from the Serbian and the Bulgarian collections have shown that both mentioned items may be generally dated into the period from 13th–15th century, and that by their structural and iconographic characteristics they follow older forms of Byzantine glyptic. Closely related to an individual, the mentioned icons were used for the so called individual religious purpose. They were made for the believers from the lower social classes in the Middle Ages, and were most probably made in monk or city workshops.

Translated by: Marina Adamović-Kulenović

ALEKSANDAR MEDOVIĆ

ARCHÄOBOTANISCHE UNTERSUCHUNGEN IN DER METALLZEITLICHEN SIEDLUNG ŽIDOVAR, VOJVODINA/JUGOSLAWIEN. EIN VORBERICHT.

Abstract. – Hier sind 21 archäobotanischen Proben gegeben die in Židovar, Südbanat, während der Grabungskampagne des Jahres 2001 genommen wurden. Sie haben die Reste der Getreide, Hülsenfrüchte, Ölpflanzen, Sammelobst und –nüsse, Weinrebe, sowie Unkräuter entdeckt, was teilweise mit den Resultaten der archäobotanischen Untersuchung in Feudvar, Südostbačka, korrespondiert.

Schlagwörter. – Židovar, Südbanat, Archäobotanik, Getreide, Hülsenfrüchte, Sammelobst, Unkräuter, Weinrebe.

Židovar heißt eine seit langem bekannte befestigte Siedlung der Bronze- und Eisenzeit im Süden der pannonischen Tiefebene, in der Vojvodina, zum Eisernen Tor hin, nah dem Dorf Orešac.¹ Seit 1996 graben das Museum aus Vršac und das Archäologische Institut der philosophischen Fakultät Belgrad dort erneut. Projektleiter ist M. Jevtić aus Belgrad. Archäozoologische und seit August 2001 archäobotanische Analysen begleiten und ergänzen die archäologischen Untersuchungen. Die Schichten der Siedlung reichen bis in 5 m Tiefe.

Das Landschaftsbild vom südlichen Banat prägen die Sande von Deliblato (»Sahara Europas«) und Löß, der den Sand von Norden, Westen und Osten umgibt. Das linke Donau-Ufer bildet die Südgrenze. Wie ein Spiegelei erheben sich der Sand (Eigelb) und der Löß (Eiweiß) über das ebene Alluvial der üblichen, flachen Vojvodina-Landschaft. Židovar liegt auf dem südöstlichen Rand des Lößplateaus im südlichen Banat über der Aue des Flusses Karaš, der das Plateau auf seinem Weg von den Karpaten zur Donau streift (Abb. 1).

Die Bodenkarte der Vojvodina² verzeichnet um Židovar zwei Bodentypen, Tschernosem (Schwarzerde) auf dem Lößplateau und Fluvisole im Alluvial des Flusses. Schwarzerden sind bezeichnend für Lößebenen, die für Überschwemmungen unerreichbar sind, die aber hinreichend Niederschlag erhalten. In der nacheiszeitlichen Wärmezeit unter Steppenvegetation entstanden, haben Tschernosem und Steppe heute Reliktcharakter

(Niederschlagsjahresmittel in der Vojvodina gut 600 mm; klimazonale Vegetation – Waldsteppe.³ Die Ackerkrumen der Lößplateaus sind außerordentlich fruchtbar und werden intensiv ackerbaulich genutzt. Das Klima, kalte Winter, warme Sommer und heiße Hochsommer mit günstig verteilten Niederschlägen, begünstigt den Getreidebau. Die regenarme Periode fällt in die Reife- und Erntezeit der Kulturpflanzen (Juli bis September).

Ein hoher Grundwasserspiegel ist für den alluvialen Boden unterhalb der Siedlung bezeichnend. Starker Regen und Überschwemmungen machen das Terrain unzugänglich. Heute weidet dort das Vieh in Begleitung der Hirten.

Vergleicht man Židovar mit der zeitgleichen Siedlung Feudvar auf dem Lößplateau von Titel, so ist das Ergebnis *déjà vu*. Der Vergleich ist schwierig, denn Feudvar ist archäobotanisch detailliert untersucht, Židovar aber erst anfänglich.⁴

Während der Grabungskampagne des Jahres 2001 wurden 21 Proben aus der Grabungsfläche 3 genommen, etwa die Hälfte aus Pfostenlöchern. Alle pflanzliche Funde datieren in die bronzezeitliche Vattina-Kultur, in

¹ Uzelac 1997.

² Nejgebauer et al. 1971a.

³ Butorac 1998.

⁴ Borojević 1992; Kroll/Borojević 1988; Kroll 1990a; 1990b; 1991a; 1991b; 1991c; 1992; 1993; 1995; 1997; 1998.

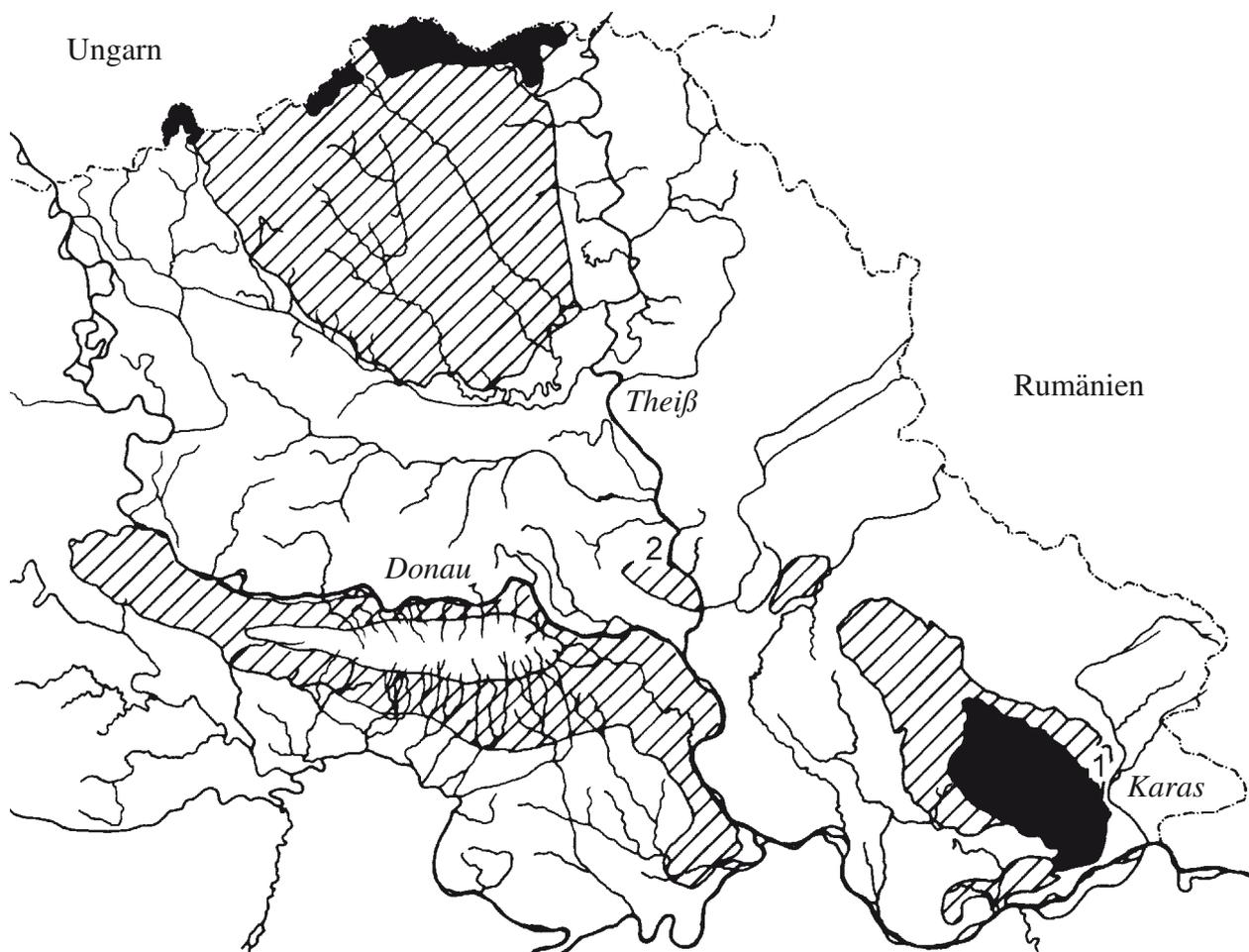

Abb. 1. Karte der Vojvodina. Skizze nach *Geološka karta Vojvodine* (Nejgebauer et al. 1971b).
Schraffierte Flächen: typischer (Festland-)Löß; Schwarz: äolischer Sand (Binnendünen). 1. Židovar; 2. Feudvar.

die späte Pančevo–Omoljica-Phase.⁵ Aus Grabungsfläche 1 stammen vier Proben, die in die späte Eisenzeit datieren (Latène). Die Proben, maximal 10 Liter Ausgangssubstanz, die Füllung eines Eimers, wurden mit Oberflächenwasser aufgeschwemmt, dekantiert und in ein Sieb mit 0,25 mm Maschenweite gespült. Auf Zeitungspapier geschlagen, trockneten die Proben langsam. All dies geschah an Ort und Stelle. Die leicht transportablen Proben wurden im Labor des Kieler Instituts für Ur- und Frühgeschichte in einem Siebsatz abnehmender Maschenweite fraktioniert. Erkennbare Pflanzenreste wurden unter der binokularen Lupe ausgelesen, bestimmt und gezählt. Aus Gründen der Zählbarkeit beschränken sich die Analysen im wesentlichen auf Samen und einsamige (Teil-) Früchte. Fast alle Funde sind verkohlt. Keine Probe war fundleer.

Saatweizen *Triticum aestivum* und Einkorn *T. monococcum*, Vierzeil-Spelzgerste *Hordeum vulgare vulgare*

und Emmer *T. dicoccum* sind Produkte des Getreidebaus im bronzezeitlichen Židovar. Dinkel *T. spelta* und Rispenhirse *Panicum miliaceum*, in den Proben jeweils mit nur wenigen Exemplaren vertreten, sind von nachgeordneter Bedeutung. Saatweizen stellt den Löwenanteil aller Getreidefunde (Mengenanteil fast 60 %!). Die hohe Fundzahl geht auf zwei Proben zurück (Tab. 1, Probe 3; 6), in denen die Körner zum Teil verformt sind, sich aber doch gut von den anderen Getreiden trennen lassen. Der Saatweizen war feucht und angekeimt, als er verkohlte, daher die Verformungen. Im restlichen Material kommt Saatweizen stetig vor (86 %) und hat den selben Stellenwert wie Gerste oder Emmer. Wenn Saatweizen nicht das Hauptgetreide der Siedlung ist, so deutet doch alles auf einen entwickelten Anbau hin.

⁵ Hänsel/Medović 1991.

Abb. 2. Židovar, Vojvodina; Bronzezeit, Vattina-Kultur. Steppenkirsche *Prunus fruticosa*

Belege dafür sind auch die hohen Tausendkorngewichte von 14,13 g und 12,13 g (Zum Vergleich: TKG Saatweizen Groß Lübbenau im Durchschnitt 13,61 g [frühmittelalterlich, Medović im Druck]).

Einkorn ist das wichtigste Getreide Südosteuropas in der Bronzezeit.⁶ Hier ist es das zweithäufig nachgewiesene Getreide. Die Körner sind schwer, schwerer als die aus Feudvar. Hier wiegen sie deutlich über 10 g, in Feudvar in der Regel weit darunter (Židovar: 11,38 g; Feudvar: 7,03 g [eisenzeitlich, Kalakača-Kultur],⁷ 8,63 g [bronzezeitlich, Vattina-Kultur].⁸

Gerste und Emmer belegen den dritten und vierten Platz. Der Stellenwert der einzelnen Getreidearten kann noch nicht eindeutig geklärt werden. Aber eine absolute Dominanz des Einkorns wie in Feudvar scheint es hier nicht zu geben. Sind alle vier Getreide gleichwertig? Mehr Licht in dieser Frage könnten unter anderem Proben aus zwei Getreidespeichern im Haus 6 liefern, die noch ununtersucht im Grabungsmagazin lagern. Die vier latènezeitliche Proben geben erste Hinweise auf die weitere Entwicklung: Die Rispenhirse macht wie in Feudvar⁹ einen deutlichen Schritt nach vorn, Einkorn, Weizen, Emmer und Gerste bleiben bestehen.

Der Hülsenfruchtanbau ist dem Getreideanbau gleichberechtigt. Linse *Lens culinaris* und Erbse *Pisum sativum* sind das Hülsenfrucht-Inventar. Die Linsenwicke *Vicia ervilia* kommt mit wenigen Exemplaren dazu. Die gleiche Reihenfolge findet man auch im Material von Feudvar wieder. Jeweils eine reiche

Linse- und Erbsenprobe sind darunter. Beide Hülsenfrüchte weisen hohe Stetigkeiten auf (Linse 67 %, Erbse 57 %). Nur in einer Probe fanden sich genügend Linsensamen, um ein Tausendkorngewicht zu ermitteln – TKG 7,7 g.

Der Leindotter *Camelina sativa* ist die einzige nachgewiesene Ölpflanze im bronzezeitlichen Židovar. Die hohe Stetigkeit (67 %), zwei Kollektionen mit viel Leindotter (Tab. 1, Probe 7; 9) und zu Klumpen verbackene Saat (außer einen Samen *Solanum nigrum* sind keine weiteren Beimengungen zu erkennen) belegen den eigenständigen Anbau dieser heute vergessenen Kulturpflanze. Das Tausendkorngewicht der *Camelina*-Saat von Židovar ist stattlich, 0,32 g (Kastanas 0,18 g [Spätbronzezeit Makedoniens];¹⁰ Feudvar 0,20 g [Bronzezeit, Vattina-Kultur].¹¹ Lein *Linum usitatissimum*, Mohn *Papaver somniferum* und Wegrauke *Sisymbrium officinale*¹² fehlen bisher in Židovar.

Welche Aussagekraft haben die Unkräuter? Die stetigsten Unkräuter sind auch die zahlreichsten. Zu den häufig nachgewiesenen Arten, die vor allem in Wintergetreide vorkommen, gehören Ackertrespe *Bromus*

⁶ Kroll 1993.

⁷ Kroll/Borojević 1988.

⁸ Kroll 1992.

⁹ Kroll 1998.

¹⁰ Kroll 1983.

¹¹ Kroll 1991.

¹² Kroll 1991.

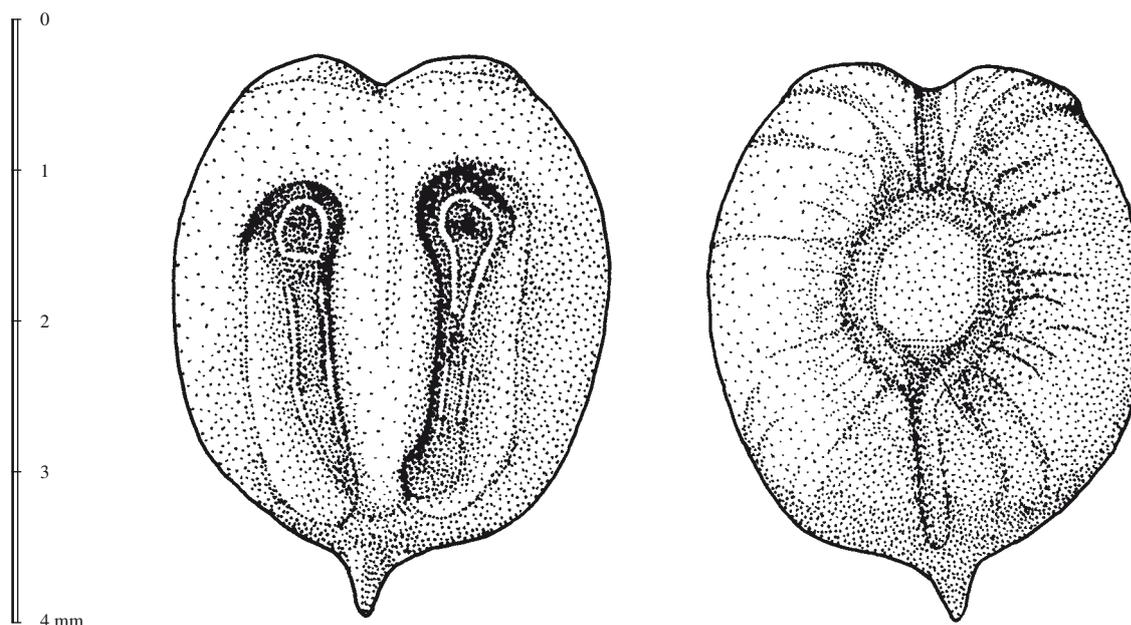

Abb. 3. Židovar, Vojvodina; Bronzezeit, Vattina-Kultur. Wilde Weinrebe (skeletiert) *Vitis vinifera sylvestris*

arvensis und Kornrade *Agrostemma githago*. Der Schwarze Nachtschatten *Solanum nigrum* und die Grüne Borstenhirse *Setaria viridis* haben ihren Verbreitungsschwerpunkt in Sommerfruchtkulturen. Insgesamt aber ist die Stückzahl der Unkräuter gering und die Proben sind zu vermischt, um eine Bindung an eine bestimmte Kulturpflanze zu zeigen. Im Prinzip entspricht das Unkrautinventar von Židovar dem von Feudvar.

Der Vielsamige Gänsefuß *Chenopodium polyspermum* stellt die Hälfte aller verkohlten pflanzliche Funde von Židovar. Es ist möglich, dass andere Chenopodiaceen-Arten, wie der Weiße Gänsefuß *Ch. album* – in Feudvar ein triviales Unkraut – in den zum Teil schlecht erhaltenen, kleinen Samen unerkant geblieben sind. Nur drei Samen des Bastard-Gänsefußes *Ch. hybridum* mit charakteristisch gemusterter Samenschale wurden gefunden. Der Vielsamige Gänsefuß kommt mit 100 % Stetigkeit vor. Nur in zwei Proben (Tab. 1, Probe 3; 7) übersteigen die Funde die Zahl Tausend. Dabei handelt sich um jeweils eine Saatweizen- und eine Leindotterprobe (Oder ist es eine Gänsefußprobe?). Zwar darf man das Vorkommen des Vielsamigen Gänsefußes hier als sekundäre Beimischung deuten, denn Saatweizen, Leindotter und Vielsamiger Gänsefuß kommen alle in getrennten Klumpen verbacken vor, aber die Hinweise mehren sich, dass auch der Vielsamige Gänsefuß eine Nutzpflanze ist. Er bevorzugt sommertrockene, schlammige Standorte. Diese Bedingungen bietet die Aue des

Karaš. Die Massenfunde des Vielsamigen Gänsefußes von Židovar reihen sich nahtlos an die gleichzeitigen von Feudvar,¹³ doch mit dem Unterschied, dass in Feudvar nur ein einziger Massenfund vorliegt. Hier ist dieser Gänsefuß allgemein häufig. Ein weiterer Beleg für das Sammeln von allerlei Pflanzen mit vielerlei Nutzen, deren Wert wir heute nicht mehr kennen.

Das Sammelobst und die Nüsse bieten zahlreiche Ergänzungen zum täglich Brot in Židovar. Das wirtschaftlich wichtigste Sammelobst sind Attich-Beeren, *Sambucus ebulus*. Seine Steinkerne sind sowohl verkohlt als auch unverkohlt in allen Proben vorhanden. Die Wald-Erdbeere *Fragaria vesca* – in Feudvar das Sammelobst schlechthin – ist hier nur mit fünf Exemplaren vertreten. Vertreter des Steinobstes sind Schlehe *Prunus spinosa* (belegt in der Hälfte aller Proben) und Steppenkirsche *Prunus fruticosa* (Abb. 2). Die Kornelkirsche *Cornus mas* gehört zwar nicht botanisch-systematisch zum Steinobst, wirtschaftlich aber doch. Verkohlte Funde von Birnenkernen, *Pyrus* sp., kommen dazu. Die Hasel, deren Fehlen in Feudvar aufgefallen ist, konnte hier in geringer Zahl nachgewiesen werden.

Als Futtermittel wird man Eichelfunde innerhalb einer Siedlung kaum deuten, denn das Vieh sucht sich

¹³ Kroll 1990a.

in Begleitung des Hirten sein Futter selbst.¹⁴ Funde aus »Kochtöpfen« in einigen bronzezeitlichen Siedlungen in Italien und in der Schweiz sind Zeugen für die Verwendung von Eicheln zur menschlichen Ernährung.¹⁵ Zunächst müssen die Eicheln geschält werden, dabei fallen die stärkehaltigen Keimblätter auseinander (Kotyledonen). Ein Aufkochen oder ein scharfes Rösten entfernt den bitteren Geschmack der Eicheln. Dabei können einzelne Partien verkohlen. In jeder zweiten Probe aus Židovar fand ich Reste von verkohlten Eicheln, *Quercus* sp., Eichelhälften, ihre Bruchstücke und scheinbar ganze Eicheln: Die Kotyledonen sitzen noch fest aneinander, die harte Schale fehlt ihnen aber auch. Diese Funde werden hier als menschliche Nahrung gewertet.

In den 21 bronzezeitlichen Proben von Židovar wurden insgesamt zehn Rebenkerne gefunden (zum Vergleich: Feudvar insgesamt 2000 Proben, 8 Rebenkerne.¹⁶ Das südliche Banat gilt heute als ein Weinbaugebiet mit guten Weinen. Alle zehn Funde gehören zum kurzen, runden Typ.¹⁷ Jeweils vier Kerne wurden in Proben mit viel Attich gefunden (Tab. 1, Probe 4, 8). Ein Hinweis, dass es sich hier um Sammelgut handelt. Damit sind die Funde der Wilden Weinrebe *Vitis vinifera sylvestris* zuzuordnen (Abb.3).

Die Analyse der wenigen Proben von Židovar erbrachte erstaunlich Vieles und viel Erstaunliches, doch dies hier ist erst der Anfang. Weitere Kampagnen werden weitere Proben liefern, die weitere Hinweise zur Wirtschaft in Haus und Hof geben können.

¹⁴ Kroll 1983, 72; Medović 1998, 70.

¹⁵ Karg/Haas 1996.

¹⁶ Kroll 1998.

¹⁷ Kroll 1991c.

Abstich	14	15	11	13	11	13	12	14	12	12	Übertrag	
Taxon/Proben-Nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Summe	St
<i>Bromus</i> sp. (langfrüchtig)	.	.	.	.	1	1	.	2	.	.	4	3
<i>Chenopodium hybridum</i>	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	3	3
<i>Echinochloa crus-galli</i>	.	.	.	.	.	.	1	1	.	.	2	2
<i>Mentha</i> sp.	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	2	1
<i>Silene</i> -Typ	.	.	.	.	1	1	.	.	.	.	2	2
<i>Agrimonia eupatoria</i>	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	1
<i>Bupleurum rotundifolium</i>	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	1
<i>Matricaria</i> sp.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
<i>Portulaca oleracea</i>	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	1
<i>Prunella vulgaris</i>	.	.	.	.	.	.	.	1	.	.	1	1
<i>Rosa</i> sp.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	.	1	1
<i>Rumex</i> sp.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	.	1	1
synanthrope Vegetation, Unkräuter												
<i>Sherardia arvensis</i>	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	1	1
Pflanzen der Feuchtgebiete												
<i>Carex</i> , subgen. Eucarex	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	1	1
<i>Cladium mariscus</i>	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	1	1
nicht näher bestimmte Taxa												
<i>Trifolium</i> -Typ	1	.	10	.	6	5	1	9	.	7	39	7
Poaceae	.	4	1	5	2	1	2	6	1	1	23	9
Lamiaceae	.	.	.	3	.	.	9	.	.	.	12	2
Cyperaceae	.	.	2	7	.	.	2	.	.	.	11	3
Polygonaceae	.	3	.	.	.	.	2	.	.	2	7	3
»Nr. 188« (ein fragliches Fundgut)	.	.	.	.	.	.	.	6	.	.	6	1
Rosaceae	.	.	.	.	.	.	2	.	.	.	2	1
Asteraceae	.	.	.	.	.	.	1	.	.	.	1	1
Essensreste	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	1	1
Anzahl Taxa	15	18	26	30	24	23	32	29	20	24	62	10
Summe	117	157	4630	560	389	724	2596	480	516	192	10361	

Tab. 1. Židovar, Vojvodina; Bronzezeit, Vattina-Kultur. Verkohlte pflanzliche Funde. Grabungsfläche 3. Ausgrabung 2001. Absolute Fundmengen. Wenn nicht anders angegeben, Samen oder einsamige (Teil-)Früchte. St Stetigkeit (Anzahl der Proben, in denen vorhanden). r: < 0,5 %; +: > 0,5 % < 1,0 %. **Proben-Nrn. 1–10.**

LITERATUR:

- Borojević K., 1991**, Emmer aus Feudvar. In: B. Hänsel u. P. Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 1991, 45–204, Taf. 1–63 bes. S. 171–177.
- Butorac B., 1998**, Der Zustand der rezenten Flora und Vegetation des Plateaus von Titel. In: B. Hänsel/P. Medović (Hrsg.), *Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski plato i Šajkaška*. Prähist. Arch. Südosteuropa 13, 1998, 282–303.
- Hänsel B./Medović P., 1991**, Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo–Omoljica-Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina-Kultur. *Starinar* 40–41/1989–1990 (Beograd 1991) 113–120.
- Karg S./Haas J. N., 1996**, Indizien für den Gebrauch von mitteleuropäischen Eicheln als prähistorische Nahrungsressource. Spuren der Jagd – Die Jagd nach Spuren. *Tübinger Monographien für Urgeschichte* 11, 1996, 429–435.
- Kroll H./Borojević K., 1988**, Einkorn von Feudvar. Ein früher Beleg der Caucalidion-Getreideunkrautgesellschaft aus Feudvar, Jugoslawien. *Prähistorische Zeitschrift* 62, 1988, 135–139.
- Kroll H., 1983**, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2 (Berlin 1983).
- Kroll H., 1990a**, Melde von Feudvar, Vojvodina. Ein Massenfund bestätigt *Chenopodium* als Nutzpflanze in der Vorgeschichte. *Prähistorische Zeitschrift* 65, 1990, 46–48.
- Kroll H., 1990b**, Saflor von Feudvar, Vojvodina. Ein Fruchtfund von *Carthamus tinctorius* belegt diese Färbepflanze für die Bronzezeit Jugoslawiens. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20, 1990, 41–46.
- Kroll H., 1991a**, Südosteuropa. In: W. van Zeist, K. Wasylikowa u. K.-E. Behre (Hrsg.), *Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany* (Rotterdam–Brookfield, Vermont 1991) 161–177.
- Kroll H., 1991b**, Rauke von Feudvar. Die Crucifere *Sisymbrium* als Nutzpflanze in einer metallzeitlichen Siedlung in Jugoslawien. In: *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra-Nové Vozokany 1989. Interdisziplinaria Archaeologica 7* (Nitra 1991) 187–192.
- Kroll H., 1991c**, Botanische Untersuchungen zu pflanzlichen Grundnahrungsmitteln. Bier oder Wein? In: B. Hänsel u. P. Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina). Mit Beiträgen von C. Becker, S. Blažić, K. Borojević, L. Bukvić, F. Falkenstein, D. Gačić, H. Kroll, G. Kull, M. Roeder, S. Grčki-Stanimirov, Č. Trajković u. Th. Urban. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 1991, 45–204 Taf. 1–63 bes. S. 165–171.
- Kroll H., 1992**, Einkorn from Feudvar, Vojvodina, II. What is the difference between emmer-like two-seeded Einkorn and Emmer? *Review of Palaeobotany and Palynology* 73, 1992, 181–185.
- Kroll H., 1993**, Das eß ich nicht! Über Unterschiede im vor- und frühgeschichtlichen täglich Brot benachbarter Gebiete. In: *Kulturen zwischen Ost und West. Das Ost-West-Verhältnis in vor- und frühgeschichtlicher Zeit und sein Einfluß auf Werden und Wandel des Kulturraumes Mitteleuropa* [Festschrift Georg Kossack zum 70. Geburtstag] Hrsg. A. Lang, H. Parzinger u. H. Küster (Berlin 1993) 493–499.
- Kroll H., 1995**, Ausgesiebtes von Gerste aus Feudvar, Vojvodina. In: H. Kroll u. R. Pasternak (Hrsg.), *Res archaeobotanicae. International Workgroup for Palaeoethnobotany, Proceedings of the Ninth Symposium Kiel 1992. Berichte des Neunten Symposiums Kiel 1992* (Kiel 1995) 135–143.
- Kroll H., 1997**, Zur eisenzeitlichen Wintergetreide-Unkrautflora von Mitteleuropa. Mit Analysenbeispielen archäologischer pflanzlicher Großreste aus Feudvar in der Vojvodina, aus Greding in Bayern und aus Dudelange in Luxemburg. *Prähistorische Zeitschrift* 72, 1997, 106–114.
- Kroll H., 1998**, Die Kultur- und Naturlandschaften des Titeler Plateaus im Spiegel der metallzeitlichen Pflanzenreste von Feudvar – Biljni svet Titelskog platoa u bronzanom i gvozdenom dobu – paleobotanička analiza biljnih ostataka praistorijskog naselja Feudvar. In: B. Hänsel/P. Medović (Hrsg.) *Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski Plato i Šajkaška*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 13 (Kiel 1998) 305–317.
- Medović P., 1998**, Die Geländebegehungen im Raum um das Titeler Plateau 1965 und 1969 – Rekognosciranje Titelskog platoa i bliže okoline 1965.

i 1969. In: B. Hänsel/P. Medović (Hrsg.) *Feudvar 1. Das Plateau von Titel und die Šajkaška – Titelski Plato i Šajkaška*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 13 (Kiel 1998) 41–140.

Medović A., im Druck, Zum Ackerbau in der Lausitz vor tausend Jahren. Der Massenfund verkohlten Getreides aus dem slawischen Burgwall unter dem Hof des Barockschlosses von Groß Lübbenau. *Veröff. Brandenburg. Landesmus. Ur- und Frühgesch.*, im Druck.

Nejgebauer V., et al. 1971a, *Pedološka karta Vojvodine* R=1:50000. Institut za poljoprivredna istraživanja (Novi Sad 1971).

Nejgebauer V., et al. 1971b, *Geološka karta Vojvodine* R=1:400000. Institut za poljoprivredna istraživanja (Novi Sad 1971).

Uzelac J., 1997, *Židovar. Naselje bronzanog i gvozdenog doba*. Židovar. Bronze age and Iron age settlement (Beograd – Vršac 1997).

GLOSSAR DER PFLANZENNAMEN

deutsch	wiss. Name	serbisch
Kornrade	<i>Agrostemma githago</i>	kukolj
Ackertrespe	<i>Bromus arvensis</i>	poljska klasača
Leindotter	<i>Camelina sativa</i>	lanak
Weißer Gänsefuß	<i>Chenopodium album</i>	pepeljuga bela
Bastard-Gänsefuß	<i>Chenopodium hybridum</i>	pepeljuga scolisna
Vielsamiger Gänsefuß	<i>Chenopodium polyspermum</i>	pepeljuga baštenka
Kornelkirsche	<i>Cornus mas</i>	dren
Hasel	<i>Corylus avellana</i>	lešnik
Wald-Erdbeere	<i>Fragaria vesca</i>	šumska jagoda
Vierzeil-Spelzgerste	<i>Hordeum vulgare vulgare</i>	ječam obični četvoredi
Linse	<i>Lens culinaris</i>	sočivo
Lein	<i>Linum usitatissimum</i>	lan
Rispenhirse	<i>Panicum miliaceum</i>	proso
Mohn	<i>Papaver somniferum</i>	mak
Erbse	<i>Pisum sativum</i>	grašak
Steppenkirsche	<i>Prunus fruticosa</i>	stepska višnja
Schlehe	<i>Prunus spinosa</i>	trnjina
ein Birnbaum	<i>Pyrus</i> sp.	kruška
ein Eichbaum	<i>Quercus</i> sp.	hrast
Attich	<i>Sambucus ebulus</i>	zova crvena
Grüne Borstenhirse	<i>Setaria viridis</i>	muarika
Wegrauke	<i>Sisymbrium officinale</i>	strižuša
Schwarzer Nachtschatten	<i>Solanum nigrum</i>	pseće grožde
Saatweizen	<i>Triticum aestivum</i>	pšenica meka
Emmer	<i>Triticum dicoccum</i>	pšenica dvozrna
Einkorn	<i>Triticum monococcum</i>	pšenica jednozrna
Dinkel	<i>Triticum spelta</i>	krupnik
Linsenwicke	<i>Vicia ervilia</i>	grahorica
Wilde Weinrebe	<i>Vitis vinifera sylvestris</i>	divlje grožde

Резиме:**АЛЕКСАНДАР МЕДОВИЋ****АРХЕОБОТАНИЧКА ИСПИТИВАЊА ЖИДОВАРА,
НАСЕЉА ИЗ МЕТАЛНОГ ДОБА, ВОЈВОДИНА/ЈУГОСЛАВИЈА,
ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ**

За време ископавања 2001 г. извршена је на праисторијском градинском насељу Жидовар у јужном Банату 21 археоботаничка проба, од којих је половина узета из јама за коље. Највећи број проба односи се на бронзано доба, и то ватинску групу (касна фаза Панчево–Омољица) док су четири узете из слоја који припада касном гвозденом добу.

На првом месту су откривене житарице – једнозрна пшеница, мека пшеница, двозрна пшеница, јечам, затим ма-

хунице – сочиво, грашак, грахорица, уљарице – ланак, као и доста корова – пољска касача, кукољ, псеће грожђе, муарика. Такође су откривени остаци воћа – црвена зова, шумска јагода, трњина, степска вишња, као и винове лозе.

Већ ово мало археоботаничких проба на Жидовару пружио је неочекиване резултате па ће даљи рад у овом правцу свакако осветлити у знатној мери пољопривредну делатност у бронзано доба у јужном Банату.

КСЕНИЈА БОРОЈЕВИЋ
Универзитет у Алабами, Бирмингем, САД

АНАЛИЗА БИЉНИХ ОСТАКА СА ТВРЂАВЕ РАС (12. ВЕК И ПОЧЕТАК 13. ВЕКА)

Апстракт. – Анализи је подвргнуто дванаест макроботаничких узорака из средњовековних слојева тврђаве у Расу и један узорак са локалитета испод тврђаве. Анализа угљенисаних макроботаничких остатака показала је да су у тврђави складиштене житарице. Осим најзаступљеније, пшенице, идентификовани су и раж, јечам, зоб и просо. Нађен је и очувани фрагмент угљенисане погаче. Угљенисане коштице брескве (*Prunus persica*) показују да је та вођка била пренета у Србију. Макроботанички остаци из Раса једина су непосредна информација о пољопривредним активностима и коришћењу биљака у исхрани житеља територије која ће постати средиште новоформиране српске државе.

Кључне речи. – макроботанички остаци, Рас, Србија, средњовековна тврђава, житарице, бресква, хлеб.

Тврђава Рас се налази 11 km југозападно од Новог Пазара, у југозападној Србији, у сливу горњег тока реке Рашке, непосредно изнад ушћа Себечевске реке у Рашку. То је планинско подручје у чијем се централном простору налази поље дужине око 10 km, ширине око 700–800 m и надморске висине око 600 m. На археолошком локалитету Рас, који укључује Градину на брегу и суседно Подграђе, истраживачи (Поповић 1999) су дефинисали девет стратиграфских хоризоната који су груписани у пет хронолошких целина. Ове целине укључују праисторијско утврђено насеље, римски *spesulum*, касно римско, рановизантијско и рано средњовековно утврђење, те средњовековну тврђаву.

Током ископавања у више археолошких кампања 1972–1984. године у оквиру бедема Раса (Градине) сакупљено је неколико узорака угљенисаног семења. Биљни узорци нису издвајани флотацијом, него је семење ручно сакупљано са неколико места где је било уочљиво голим оком. Др Марко Поповић (Археолошки институт, Београд), руководилац истраживања тврђаве Рас, дао ми је 1997. године на анализу 12 макробилних узорака сакупљених из средњовековних слојева Градине (Табела 1).¹ Три узорка потичу из III хоризонта датираног у 12. век а осталих девет узорака су из IV хоризонта прецизније датираног у прве деценије 13. века, дакле у

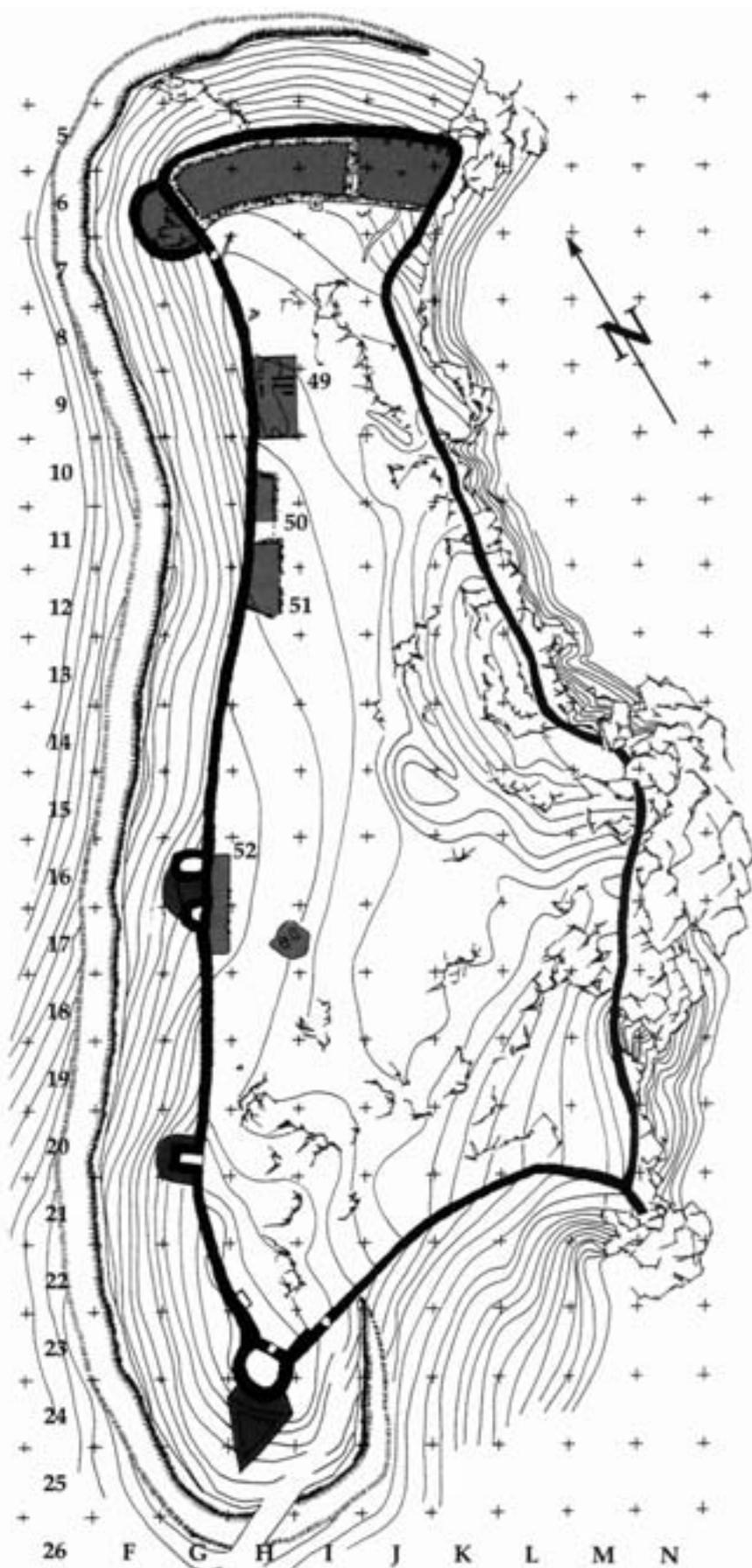
време када је тврђава Рас престала да буде византијско утврђење и постала српско упориште територије на којој је настала прва српска држава.²

МЕТОДИКА АНАЛИЗЕ БОТАНИЧКИХ НАЛАЗА

Угљенисани узорци макробилних остатака тежи од 50 g просејани су кроз пет педолошких сита (величине окаца 2,8 mm, 2,00 mm, 1,00 mm, 0,5 mm и 0,355 mm) ради лакшег сортирања и анализе. Анализирана је једна четвртина или једна половина од сваке фракције из пет сита једног узорка. Преостали неанализирани делови узорка сумарно су прегледани како би се утврдило да $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{2}$ узорка представља репрезентативни подузорак целог узорка. Потом је укупан број и тежина екстраполиран за цео узорак посебно. Укупан број у Табели 2 је збир свих семена за све узорке. С обзиром да је немогуће било прецизније одредити фрагменте церерија (житарица), ова категорија је претстављена

¹ Детаљнија верзија овог рада са додатним табелама и илустрацијама ће бити објављена на енглеском језику у страном часопису.

² Popović 1999.

Сл. 1. Тврђава Рас,
12. и почетак 13. века (P=1:1000)

само тежински (у грамима). Идентификација биљних делова урађена је помоћу бинакуларног микроскопа увеличања до 63 пута, а за неколико мањих семена употребљен је електронски scanning микроскоп. Биљни остаци идентификовани су на основу морфолошких карактеристика семена, рачви класица и коштица до нивоа врсте или, у случају да прецизнија идентификација није била могућа, само до нивоа рода или породице. Неколико семена је остало неидентификовано.

МЕСТО НАЛАЗА УЗОРАКА И РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗА

Место налаза узорака преузето је из теренске документације, а археолошки опис објеката и покретног материјала из монографије »Тврђава Рас«.³ Већина узорака је сакупљена из три објекта, односно куће 49, 50 и 52 са Градине Рас. Сва три објекта припадају IV хоризонту у коме су нађене веће количине жита. Узорци су анализирани појединачно за сваку кућу (Слика 1). Према информацијама истраживача, сакупљено зрнелве вероватно представља део кућних залиха изгорелих у пожару. Тврђава Рас је изненада изгорела у четвртој деценији 13. века у време владавине краља Стефана Радослава (1228–1233), када је и заувек напуштена.⁴

Из свих дванаест узорака са Раса идентификоване су следеће биљне категорије (в. Таб. 2).

Кућа 49

Из куће 49 узета су три узорка сакупљена у квадратима њеног северног дела (квдрати Н/8–d, Н/9–b, Н/9–b код t3). У јужном делу куће нађена су два ротациона жрвња и већа количина угљенисаног жита. Оба ова жрвња откривена су *in situ*.⁵ Жито је вероватно било угљенисано приликом пожара који је избио око четврте деценије 13. века.⁶

Узорак из квадрата Н/8–d узет је из северног дела куће у којој је, према подацима истраживача, нађена и већа количина жита.⁷ Овај узорак се преваходно састоји од семена пшенице (86%). Присуство малобројних зрна зоби (3%) и ражи (0,4 %) можемо сматрати ненамерним примесама у усеву пшенице.

Од коровских биљака најзаступљеније је семење кукоља (*Agrostemma githago*), како бројчано (6,1%) тако и тежински (1,7%). После кукоља, најбројније семење међу биљкама које не припадају житарицама је семење обичне дивље мркве (*Daucus*

carota). Ова биљка најчешће расте поред путева у воћњацима, а ређе у усевиима. Често је пионир нових крчевина.

Од других коровских врста из овог узорка, идентификована су зрна врсте класаца (*Bromus* sp.) Идентификована зрна припадају типу класаца који има кратко зрно и вероватно се ради о врсти *Bromus secalinus* – честом корову у озимим усевиима пшенице. Присуство малог броја семења прстенка (*Anthemis* cf. *arvensis*), различка (*Centaurea cyanus*) и метличасте тршље (*Neslia* cf. *paniculata*) у овом узорку пшенице такође се може сматрати коровским примесама које обично прате зимске усеви. У овом узорку нађен је и мали број семенки врсте смрдџа (*Galeopsis* sp.) – коровско-рудералне биљке али и шумског корова. Идентификовано је семење огњичине (*Lapsana communis*) – корова који се налази у усевиима али и у шумама. Семења дворника (*Polygonum* sp.) идентификована у овом узорку припадају типу вијушаца тространог зрна и вероватно се могу сместити у врсту њивског вијушца (*Polygonum convolvulus*) који је чест коров у усевиима. У узорку је нађено и семење дугуљастог облика, троугаоног пресека, дужине око 2,5 mm (привремено названо »Тип А«) остало је неидентификовано и након консултације са више археоботаничара.

Узорак из квадрата Н/9–b, сакупљен у северном делу куће 49, сличан је по саставу са претходно описаним узорком из квадрата Н/8–d. Најзаступљеније је семење пшенице *Triticum aestivum* (86%). Од других житарица, зрна зоби (*Avena sativa*) заступљена су са мање од 1%, стога овде зоб можемо сматрати ненамерном примесом у усеву житарице. У овом узорку нађено је и неколико зрна махунарки, вероватно грахорице (*Vicia* sp.), која није било могуће прецизније идентификовати. Многе врсте грахорица такође су чест коров у усевиима. Кукољ (*Agrostemma githago*) је опет најзаступљенији коров, како бројчано (4,5%) тако и тежински (1,09%). У случају да из овог узорка зрна кукоља нису била ручно издвајана, брашно је могло бити штетно по здравље. Од других коровских врста једино су још присутна зрна *Bromus* sp. која, такође, припадају врсти са кратким зрнима. Узевши у целини, чини

³ Popović 1999.

⁴ Popović 1999: 277–278, 212.

⁵ Popović 1999, kat. br. 655/1–2.

⁶ Popović 1999: 206.

⁷ Popović 1999: 206, Sl. 168.

Место налаза узорка; датирање	Тежина узорка и анализираног дела подузорка	Главне културне биљке
Кућа 49 IV хоризонт Четврта деценија 13. века		
Северни део куће; Квадрат Н/8-d; II откопни слој	Тежина узорка 43,37 g; Тежина анализираног дела узорка 10,75 g	Пшеница
Северни део куће; Квадрат Н/9-b	Тежина узорка 104,91 g; Тежина анализираног дела узорка 26,41 g	Пшеница
Северни део куће; Квадрат Н/9-b код t3; II откопни слој	Тежина узорка 106,38 g; Тежина анализираног дела узорка 28,14 g	Пшеница
Кућа 50 IV хоризонт Прве деценије 13. века		
Јужни део куће; Квадрат Н/11a-b; Под под 3/3	Тежина узорка 70,12 g; Тежина анализираног дела узорка 18,41 g	Пшеница са примесама јечма и ражи
Јужни део куће; Квадрат Н/11-a, III/3 доњи ниво гаражи, под; доста изгорео узорак пепељасте боје	Тежина узорка 82,58 g; Тежина анализираног дела узорка 22,59 g	Пшеница са примесама ражи, зоби и јечма
Јужни део куће, јама Квадрат Н/11-b; Укоп, јама	Тежина узорка 93,43 g; Тежина анализираног дела узорка 22,74 g	Раж и пшеница са примесама јечма и зоби
Кућа 52 IV хоризонт Прве деценије 13. века		
Јужни део куће; Квадрат G/17-c основа IV хоризонта	Тежина узорка 297,23 g; Тежина анализираног дела узорка 60,89 g	Пшеница
Јужни део куће; Квадрат G/17-b Н/17-a; испод пода од малтера	Грумен проса 14,42 g; Тежина анализираног дела узорка 7,03 g	Просо
Квадрат G/17; Угљенисани садржај посуде (инвентарски број 44)	Тежина узорка 20,98 g	Угљенисана каша: јечам
Кућа 36 Друга четвртина 12. века		
Квадрат K/16-c; II откопни слој слој гари испод слоја нивелације III-a хоризонт	Тежина 13,79 g	Угљенисани део погаче: пшеница
Узорци из слоја Друга четвртина 12. века		
Квадрат Н/19-a; III/2 откопни слој; III-a хоризонт	Тежина 0,80 g	Угљенисана коштица брескве
Квадрат Н/13-d I/III хоризонт	Рецентне коштице	Пет неугљенисаних празних коштица лешника и једна неугљенисана коштица шљиве
Рас-Подграђе; Централни сектор; Вероватно II четвртина 12. века	Тежина 12 g	Угљенисана коштица брескве

Табела 1. Биљни узорци са Раса (12. и 13. век)

се да је овај узорак био знатно мање контаминиран нежељеним коровским семењем него узорак из оближњег квадрата Н/8–d.

Узорак из квадрата Н/9–b код t3 је трећи узорак из куће 49 и из истог је квадрата као и претходни. И у њему је пшеница доминантна врста (95%). Поред зоби која је заступљена са мање од 1%, идентификовано је неколико зрна јечма и ражи. Зрна махунарки припадају некој од врста грахорица (*Vicia* sp.) и стога се могу сматрати контаминирајућим, ненамерним примесима.

Од коровских врста кукољ је опет најзаступљенији (2,6%). Премда га има знатно мање него у претходна два узорка, ипак је присутнији у више од дозвољених 0,5%, изнад којих може бити штетан по здравље. Од других коровских врста присутно је и неколико зрна *Bromus* sp. кратког зрна и *Galeopsis* sp. Једина нова коровска врста у овом узорку је врста паламиде (*Cirsium* sp.). Ових неколико зрна није било могуће тачније идентификовати, с обзиром на то да је семење различитих врста рода *Cirsium* међусобно врло слично. Многе од врста из рода паламида су веома агресивни корови како у њивама тако и поред путева.

Када се упореде три анализирана узорка житарица из куће 49, може се закључити да је у сва три доминантно семење пшенице и да је оно несумњиво било намењено људској исхрани. Међутим, разлике у проценту контаминације коровским биљкама могле би да упуте на чињеницу да пшеница из ова три узорка не потиче из усева са исте њиве а можда чак ни из исте године. Релативно велик проценат семења кукоља у пшеници указује на то да су усеви били обрађени коровским биљкама али и да семење кукоља није било могуће одстранити просејавањем. Ово нас наводи на помисао да је жито, укључујући и коровско семење, складиштено у северном делу куће а да је дневно, у мањим количинама, пре млевења чишћено од нежељених примеса у јужном делу куће. Иако је пшеница у сва три узорка била главна житарица, узорци се међусобно разликују по броју коровског семења и ненамерних примеса, тако да се може прихватити претпоставка истраживача да је у кући 49 жито чувано у врећама, а и нађено је расуто на више места.⁸

Кућа 50

Три узорка узета су из куће 50 и то из њеног јужног дела (квадрат Н/11a–b, Н/11–a, Н/11–b). Прва два узорка потичу са пода куће, док је трећи из јаме откривене у јужном делу куће (дужине око 2,5 m,

ширине око 2 m и дубине 30–40 cm) и у којој је нађено доста жита. У јами су пронађени и комади угљенисаног дрвета – које је Вилотић идентификовала као јавор,⁹ два метална обруча од дрвене ведрице¹⁰ и два цанкаста новца краља Стефана Радослава¹¹ који датирају ово грађевину у прве деценије 13. века. Истраживачи сматрају да јама представља остатке конструкције обложене дрветом у којој се чувало жито.

Узорак из квадрата Н/11a–b са пода куће, састоји се од 83% пшенице (*Triticum aestivum*). Јечам (*Hordeum vulgare*) је заступљен са 8%, раж са 7% и зоб са 3%. Оваква мешавина јечма, ражи и зоби у овом узорку указује на то да је јечам можда сејан заједно са другим житима или да је дошло до мешавине зрна током складиштења, јер се други узорак из исте куће (из јаме Н/11–b) састоји углавном од семења ражи. Од махунарки је било идентификовано само неколико зрна грахорица (*Vicia* sp.), од коровских врста само неколико зрна кукоља и смрдљиве коприве (*Galeopsis* sp.). Прецизнија идентификација семена *Galeopsis* до нивоа врсте није била могућа. Узорак је у целини био врло чист и садржавао је знатно већи број крупнијих зрна пшенице већих од 2,8 mm.

Узорак из квадрата Н/11–a, такође са пода, састоји се од житарица и идентификовано је само неколико коровских семенки. У њему је најзаступљенија пшеница (82%), затим раж (12%), зоб (4%), јечам (скоро 2%) и у малој количини просо (0,4%). Цео узорак био је доста изгорео и имао је пепељасту боју. Место налаза – под куће, одсуство коровских примеса и дрвеног угљена можда упућује на то да је жито било очишћено од ненамерних примеса и намењено за људску исхрану непосредно пре него што је изгорело.

Трећи узорак из квадрата Н/11–b је из јаме-укопа и састоји се превасходно од ражи 67% (*Secale cereale*), затим пшенице 28% (*Triticum aestivum*), и мало јечма 2% (*Hordeum vulgare*) и зоби 3% (*Avena sativa*). Занимљиво је то да иако је раж бројчано и тежински најзаступљенија, тежински она је заступљена са 48%, а пшеница са 36% што наводи на закључак да су зрна пшенице већа и тежа, док су зрна ражи сва мања од 2 mm. Ово је једини од ана-

⁸ Popović 1999.

⁹ вид. у: Popović 1999: 446–447.

¹⁰ Popović 1999: kat. br. 357.

¹¹ Popović 1999: kat. br. 737, 739.

лизираних узорака са Раса у коме је раж доминантна житарица.

Сва три узорка из куће 50 међусобно се разликују. У два узорка са пода куће главна житарица је пшеница а оба узорка садрже примесе других житарица – ражи, јечма и зоби, али у различитим процентима, те врло мале количине семена корова. Трећи узорак, који је из јаме, сасвим је различит и у њему је доминантна житарица раж, док пшеница чини скоро трећину узорка. Као и у претходним узорцима, и у овом је идентификовано семење зоби и јечма и мали број коровског семена. Занимљиво је да у овом узорку има само неколико зрна кукоља, како у узорку пшенице тако и у узорку ражи.

Кућа 52

Три узорка узета су из куће 52. Објекат је можда представљао само настрешницу. У овом објекту откривена је зидана пећ за кување. Квадратне је основе а у њеној унутрашњости се налазе три опеке на којима су постављане посуде за кување хране.¹² На поду куће нађени су полуотковани скифати краља Радослава који датирају објекат у прве деценије 13. века.¹³

Узорак из квадрата G/17–с састоји се скоро искључиво из семена пшенице 94% (*Triticum aestivum*) и релативно великог броја семена коровских врста (5%). Зрна пшенице из овог узорка веома су крупна и садрже свега 10% зрна пшенице мање величине од 2,8 mm. Од осталих житарица присутно је само неколико зрна јечма, ражи и зоби. Такође је идентификовано и само неколико зрна махунарки (0,2%). У знатно већем броју присутни су корови као што је кукољ 4% (*Agrostemma githago*), затим различак (*Centaurea cyanus*), *Bromus* sp. кратког зрна, паламиде (*Cirsium* sp.), смрдљуше (*Bifora radians*), семена из породице Ариасеае и Asteraceae (Compositae).

Између квадрата G/17–b и H/17, испод малтера откривен је грумен проса (*Panicum miliaceum*). Анализирани узорак је тежине 14,42 г. Зрна проса била су омотана плевом са којом су угљенисана и том приликом слепљена у грумен. На основу тежине 100 зрна израчунат је могућ број зрна у узорку (62.560). У узорку је било уочљиво неколико зрна вероватно из врста *Setaria* које су врло сличне просу и обично су коров у усеву проса. Пошто грумен проса још увек садржи и плеву, може се претпоставити да је овај просо случајно изгорео а да још није био припремљен за непосредну исхрану.

Узорак из квадрата G/17 из објекта 52 представља садржај посуде нађене поред пећи.¹⁴ Узорак се састоји из угљенисаних, слепљених комада масе која је, чини се по изгледу и броју мехурића, садржавала неку врсту каше од угљених хидрата. На основу детаљне микроскопске анализе спољног омотача делова семена може се претпоставити да је у овом суду било кувано млевено семење јечма, али због тоталне угљенизације и претходне прераде није могуће прецизније одредити да ли је садржавало и неке друге житарице и састојке. Иначе, у овом узорку има и малих комада угљенисаног дрвета, малих пужева и земље, што је вероватно накнадно упало у посуду након пожара.

Три узорка из куће 52 међусобно су сасвим различита. Узорак из кв. G/17–b – H/17–a је такоређи чиста пшеница, док је узорак из кв. G/17–с просо. У посуди је, чини се, кувана смеша која је садржавала јечам. Узорак пшенице из куће 52 је, по идентификованим коровским врстама, сличан узорку из куће 49 из кв. H/8–d.

Узорци из слоја

Део угљенисане погаче пронађен је у централном сектору из кв. K/16–с. Ова погача је била испод слоја гари који је прекрио већ засуте остатке куће 36 из III–a хоризонта, а испод равни пода куће 42. Према информацијама истраживача, погача се на основу стратиграфских налаза може датирати у седму или осму деценију 12. века, што би припадало III–b хоризонту. У кући 36, смештеној између камених гребена, нађена су и два жрвња¹⁵ и трагови гари. На основу налаза новца ова целина може се датирати у другу четвртину 12. века. У објекту је пронађен велики број фрагмената лонаца, црепуља и у нешто у мањем броју фрагмената здела и пехара.¹⁶

Анализирани део погаче велик је свега неколико cm, дебљине је око 2 cm а тежине 13,79 g. Према информацијама истраживача, заснованим на већем сачуваном уломку, погача је била пречника око 30 cm. Уочљиво је да је она била слојевита што можда указује на то да је тесто било савијено више пута пре печења. На основу детаљне микроскопске анализе на једном од прелома погаче откривени су

¹² Popović 1999: 210, Sl. 172.

¹³ Popović 1999: 209.

¹⁴ Popović 1999: 211, Sl. 11.

¹⁵ Popović 1999: kat. br. 655/3–4.

¹⁶ Popović 1999: 278.

отисци спољног омотача житарица. На основу хелијске структуре чини се да је погача била прављена од крупно млевеног пшеничног, тзв. »црног брашна« које укључује и прекрупну. Можемо претпоставити да је погача направљена од брашна грубо самлевене пшенице која се млела на једном од жрвњева пронађених у кући 36.

Из квадрата Н/19 III–а хоризонта потиче фрагмент угљенисане коштице брескве (*Prunus persica*). У овом квадрату и хоризонту нису регистровани никакви остаци грађевине. У току следећег хоризонта III–b на том простору подигнута је кућа брвнара коју на основу пронађеног новца можемо датирати у последње деценије 12. столећа.¹⁷ Пошто осим поменутих угљенисане коштице никакви други биљни остаци нису сакупљени, немогуће је објаснити како је коштица доспела на ово место.

У Подграђу испод Градине, у централног сектора такође су откривени угљенисани фрагменти коштице брескве (*Prunus persica*), али су без прецизнијег описа налаза. Слојеви из Подграђа потичу из касноантичког доба и добрим делом уништени су средњовековним укопима, тако да се не може тачно одредити ком периоду припада овај налаз. Али пошто је на Градини такође нађена коштица брескве из III–а слоја, може се претпоставити да су и ове коштице можда из истог периода.

Рецентни остаци

У квадрату Н/13–d из III хоризонта сакупљено је пет орашица лешника које су споља потамнеле, али се у пресеку види да нису угљенисане. Поред тога нађена је и једна неугљенисана коштица шљиве. За ове неугљенисане усамљене налазе лешника и шљиве не може се са сигурношћу тврдити да су средњовековни налази, него су вероватно накондано доспели у слој људском или вероватније животињском активношћу.

ПОЉОПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ

На основу анализе биљних остатака и анализе животињских костију, описа објеката и нађених артефаката могуће је делимично реконструисати неке аспекте пољопривредних активности и исхране у области Раса.

Житарице

У осам узорака житарица из кућа 49, 50 и 52 са Градине Рас датираних у почетак 13. века, пшени-

ца (*Triticum aestivum*) је нађена у све три куће и представља главну житарицу у шест узорака. Пшеница (*Triticum aestivum*) је голог зрна па није била потребна додатна обрада при вршењу ради одвајања плеве, за разлику од других врста пшенице обуведеног зрна, као што су на пример *Triticum monococcum*, *Triticum diococcum*, а које нису нађене на Расу. Величина зрна пшенице није се битно разликовала између узорака, но највећи проценат (90%) крупног семења (већег од 2,8 mm) нађен је у узорку пшенице из куће 52. Поред пшенице, у кући 52 идентификовани су просо и раж. Сви узорци житарица садржавали су различите примесе других житарица – јечма, зоби и ражи. У узорцима из куће 50 укупни проценат примеса других житарица у пшеници није толико велик и те друге житарице можемо сматрати ненамерним примесима које су се налазиле у усеву пшенице. Вероватно је да су те друге житарице – ненамерне примесе, доспеле тако што су наизменично сејане: пшеница, раж, просо, па потом пшеница или јечам, и вероватно упућују на плодоред ратарских биљака, мада је земљиште могло бити истраљано и на угар.

На основу проучавања манастирских повеља од 14. до 16. века Благојевић (1973) закључује да се на територији средњовековне Србије гајила озима и јара пшеница, овас, јечам и просо. У средњем веку документовано је мешање пшенице и јечма приликом сетве, које се на дубровачкој територији и залеђу назива »сумјесица«. Премда се сумјесица не помиње у манастирским повељама, сматра да је вероватно сејана и у унутрашњости Балкана с обзиром на то да се помиње у дубровачком залеђу већ у 15. веку.¹⁸

Узорак из куће 50 у коме је раж главна култура, али који садржи и скоро једну трећину зрна пшенице, вероватно указује да су раж и пшеница заједно сејане – тзв. »суражица« касније звана »наполица«. Пракса гајења пшенице и ражи заједно задржала се у неким крајевима до данашњих дана а код нас је историјски документована у Војводини у 19. веку.¹⁹ Рани средњовековни ратари изгледа нису марили за монокултуре, а сејање смесе више културних биљака обично се објашњава мером опреза да ако једна култура подбаци, друга још увек може да да приносе. Осим тога, раж има

¹⁷ Popović 1998: 198–199.

¹⁸ Благојевић 1973: 100–101.

¹⁹ Hegediš i Čobanović 1991.

Таха	Број семена	Тежина (g)
Житарице		
<i>Avena sativa</i> (зоб)	723	5,24
<i>Avena</i> sp.	12	0,08
<i>Cerealia</i> неидентификоване (житарице)	96	0,57
<i>Cerealia</i> фрагменти		41,95
<i>Hordeum vulgare</i> (јечам)	536	7,74
<i>Panicum miliaceum</i> (просо)	62.576	2,91
<i>Secale cereale</i> (раж)	6.477	56,33
<i>Triticum aestivum</i> (пшеница)	36.014	511,55
<i>Triticum</i> sp. glume (плева пшенице)	4	0,01
Махунарке		
<i>Fabaceae</i> (махунарке)	44	0,76
<i>Vicia</i> sp. (грахорица)	6	0,12
Корови и рудералне биљке		
<i>Agrostemma githago</i> (кукољ)	1.134	4,19
<i>Anthemis</i> cf. <i>arvensis</i> (јармен)	2	0,01
<i>Apiaceae</i>	28	0,04
<i>Bifora radians</i> (обична смрдљуша)	10	0,03
<i>Brassicaceae</i>	2	0,01
<i>Bromus</i> sp.	27	0,08
<i>Bromus</i> sp. кратког зрна (класач)	28	0,1
<i>Centaurea</i> cf. <i>cyanus</i> (њивски различак)	28	0,05
<i>Chenopodium</i> sp.	1	0,01
<i>Cirsium</i> sp.	14	0,09
<i>Compositae</i>	4	0,04
<i>Daucus carota</i> (пољска мрква)	58	0,05
<i>Galeopsis</i> sp.	16	0,1
<i>Galim spurium</i> (приморска брочица)	4	0,01
<i>Lapsana communis</i> (обична огњицица)	2	0,01
<i>Neslia</i> cf. <i>paniculata</i> (метличаста тршља)	2	0,01
<i>Polygonum</i> sp. (дворник–плод орашица)	2	0,01
<i>Setaria</i> cf. <i>glauca</i> (сиви мухар)	7	0,01
<i>Setaria</i> sp.	7	0,02
Воће		
<i>Rubus fruticosus</i> (купина)	4	0,01
<i>Prunus perisica</i> (бресква) – коштице	2	1,92
Неидентификовано		
Неидентификована семена »Тип А«	8	0,03
Неидентификована семена	68	0,26
Неидентификовани фрагменти семена	16	0,08
УКУПНО	107.962	634,43

Табела 2. Остаци биљака идентификовани у узорцима са Раса (12. и 13. век).

скромније захтеве према квалитету земљишта и отпорнија је на хладну климу од пшенице и јечма, па је можда сејана као озими усев у пољима где је била лошија земља.

У једном узорку пронађен је грумен проса. Просо је пролећни усев и има доста велике захтеве везане за светлост и топлоту, и можда је сејан на пољима на просијним странама. Просо као пролећни усев такође даје доказе о плодореду. Од њега се могу правити каше и могуће је да је пронађен грумена проса на поду куће био намењен за кување након одстрањивања плевне. На основу манастирских списа, Благојевић сматра да се на манастирским властелинствима просу придавао једнак значај као и зоби, а испред њих се налазила само пшеница.²⁰

Зоб је нађена у малом проценту (3–4%) и то у узорцима из куће 49 и 50. Вероватно зоб у овим узорцима можемо сматрати ненамерном примесом међу другим житарицама, остатком из пролећне сетве. Зоб је, наравно, могла бити кориштена као људска храна, али с обзиром на мали проценат не можемо са сигурношћу тврдити да је посебно сејана. Зоб и раж су много више гајене у северним и североисточним крајевима Европе, док је у јужним крајевима зоб превасходно била намењена за сточну исхрану а према мишљењу Лефорта²¹ у Византији је могла бити употребљавана као део исхране војних коња. На Расу су нађени ретки примерци делова коњске опреме, а чешће потковице,²² као и мали број коњских костију.²³

Узорци житарица из Раса били су релативно чисти и нису садржавали остатке плевне, стабљика и друге нејестиве делове биљака, и стога можемо закључити да су биле складиштене већ сасвим овршене. Пошто на Градини нису систематски сакупљани макробилни узорци, можемо само претпоставити да су житарице вршене негде изван Градине, у близини поља где су узгајане, и да су већ овршене доношене на Градину и тамо складиштене. У јужној Европи житарице се врше напољу, традиционално на гумнима поред поља, тако што се крупна стока (говеда, магарци, коњи) тера укруг по жити, док се у средњој и северној Европи у средњем веку вршидба често обављала унутра, ручно, помоћу алатке зване млатило. Млатило се користило за

²⁰ Благојевић 1973: 101.

²¹ Lefort 2002: 251.

²² Popović 1999: 261.

²³ Блажић у: Popović 1999: 439–445.

вршење житарица и у дубровачкој области још од средњег века. Плевљење и провејавање се такође обавља на гумну. С обзиром на то да су неки од узорака из куће 50 веома чисти и имају мали број коровског семења, могуће је да су били ручно »отребљени«. У средњовековним српским манастирским повељама помињу се термини »плевљење« и »жито-требљење«.²⁴

Изван Градине вероватно су чуване и пољопривредне алатке, јер су на Градини нађене само металне оплате за два дрвена ашова²⁵ од којих је један нађен у IV хоризонту, дакле у хоризонту из кога потичу житарице.

Присуство већег броја ручних ротационих жрвњева на Расу такође упућује на чињеницу да је жито млевено на самој Градини. Чини се да су житарице биле складиштене у некој врсти врећа које су одлагане у просторије, на пример у кући 49, те да су биле чуване у јамама, као на пример раж из куће 50. На северу Градине налази се велика подземна просторија Грађевине III за коју истраживачи Расе претпостављају да је служила као житница Запремина просторије је 400 m³ и има зидове обложене водонепропустивим малтером, али нема сводну конструкцију па се сматра да је служила као житница. Жито није нађено у тим просторијама, што се објашњава чињеницом да је житница била испражњена пре обнове. У просторији је нађен слој гари, али нажалост није вршено флотирање, и стога је немогуће на основу ботаничких налаза потврдити праву намену ове просторије.²⁶

Корови и рудералне биљке

Од коровских биљака најзаступљенији је кукољ (*Agrostemma githago*). Идентификован је у шест узорака а процентуално је најзаступљенији у узорцима из куће 49 (2,6%–6,1%). Кукољ је типичан коров житарица и отуда народна изрека »нема жита без кукоља«. Семење кукоља је велико и тешко и обично га је немогуће одстранити просејавањем зато што је приближно исте величине као и зрно пшенице, па је на овај начин човек несвесно вршио селекцију кукоља крупног семења. Овако релативно велик постотак зрна кукоља могао је имати непожељне ефекте због токсичности гљивосида који садржи. Брашно које има више од 0,5% кукоља може бити штетно по здравље, и у најмању руку изазива главобољу.²⁷ Да би се избегли такви нежељени ефекти, можда је вршено ручно пребирање жита и издвајање зрна кукоља и других штетних корова, непосредно пре млевења жрвњевима (на

сличан начин као што се ручно пребире пиринач пре кувања).

Од осталих уобичајених корова житарица присутан је класац (*Bromus* sp. кратког зрна). Већина зрна није у целини очувана и због велике међусобне сличности класаца, тешко је било поуздано одредити којој тачно врсти *Bromus*-а припадају нађена зрна. *Bromus secalinus* је чест пратилац озимих житарица. Зрна класаца као зрна кукоља релативно су крупна те их је немогуће одстранити просејавањем, али за разлику од кукоља, зрна класаца су јестива па није нужно чишћење. Од других типичних коровских житарица, пронађено је семење њивског различка (*Centaurea cyanus*), метличасте трсле (*Neslia paniculata*) које заједно са кукољом чини типичне корове житарица класе Сецалинетеа, већ уобичајене и устаљене у средњем веку.²⁸

Корови се у већем проценту обично јављају на земљиштима која су дуже време кориштена, јер у усевима на новим крчевинама има много мање корова. У неким средњовековним локалитетима у Пољској нађени су корови у великим количинама, на пример 8,6–18,3% у узорцима ражи.²⁹ Таква велика контаминација коровским нејестивим семењем потврђена је и у узорцима из непосредне прошлости у Пољској и на Балкану.³⁰

Већина идентификованих коровских врста са Расе добро успева на кречњачким и песковитим земљиштима и у топлијим областима,³¹ дакле на земљишту какво се налази у околини Расе, тако да можемо претпоставити да представљају корове локално гајених житарица. Нека од семења условно уврштених у категорију корова можда нису била корови у пољима житарица, на пример мрква није обичан коров у стрним житима, али је могуће да је расла као рудерална биљка поред поља и можда била сакупљана. Присуство других типичних корова стрних жита указује на вишегодишњу обраду истих њива. Такође ни купина није коров житарица, него расте поред њива и на ободу шума, а можда је случајно доспела међу житарице јер је пронађено само неколико семенки.

²⁴ Благојевић 1999: 128–129.

²⁵ Popović 1999: kat. br. 514–515.

²⁶ Popović 1999: 218.

²⁷ Mowsziewicz 1955, цитирано у: Wasylikowa 1973:80.

²⁸ Ellenberg 1988: 298.

²⁹ Szydłowski & Wasylikowa 1973, Table 14.

³⁰ Боројевић 1992.

³¹ Šarić 1989; Hanf 1990.

Од махунарки, једино су грахорице идентификоване у узорцима са Раса и могу се сматрати ненамерним примесима или коровима. Округло семење *Vicia* sp. тешко је прецизније идентификовати до нивоа врсте, а припада врстама које имају мала округла семена 3–5 mm у пречнику. Занимљиво је да у узорцима са Раса није откривено семење других махунарки попут грашка, сочива и боба за које знамо да су биле присутне у претходним периодима на територији Балкана³² и да су биле гајене у Византији.³³

Воће

У узорцима пшенице од воћа је нађено семење купине (*Rubus fruticosus*). Тешко је претпоставити како је неколико семења купине доспело у узорак пшенице из куће 52, али се може претпоставити да је случајно упало приликом жетве, или накнадно током складиштења. Купине су сигурно успевале у области Раса а плодови дивље купине вероватно су сакупљани и кориштени за људску исхрану. Занимљив налаз представљају угљенисане коштице брескве (*Prunus persica*) случајно пронађене на Градини и у Подграђу. Бресква је пореклом из Азије и нема дивљих врста у флори Европе и Медитерана. Била је позната античким Грцима³⁴ и помиње се да је гајена у Македонији у 14. веку.³⁵ На основу историјских података, повеља и практика, Благојевић³⁶ не помиње брескве на територији средњовековне Србије. Пошто су сочни плодови брескве врло неподобни за транспорт и не могу се сушити попут шљива и грожђа, можемо претпоставити да су саднице бресака донете у област Раса и локално гајене, осим у случају да коштице нису накнадно упале.

Нађене житарице, пратећи корови и случајни налази воћа упућују на то да се у области Раса становништво бавило пољопривредом и да су поља била сејана житарицама дуже време. На основу анализа костију које је извршила С. Блажић,³⁷ најзаступљеније су биле кости домаћих животиња, преважно оваца, коза, затим говечета и свиња. С обзиром на брдовит терен у области Раса сточарство је могло бити главна пољопривредна делатност. Животиње су могле бити теране на испашу по околним брдима током лета, док су се поља налазила вероватно у равницама око реке Рашке, Дежевске и Људске реке. Одсуство пољопривредних алатки са Градине на Расу навело је истраживаче на претпоставку да се становници Градине на Расу нису бавили пољопривредом.³⁸ Намеће се питање где и у каквим објектима је живело становништво које је

обрађивало њиве и снабдевало тврђаву житарицама. Сеоско становништво могло је живети у дрвеним кућама испод Градине, које се нису сачувале. Можда су се у тим сеоским кућама чувале пољопривредне алатке. Такође је могуће претпоставити да је већина пољопривредних алатки, осим алатки са сечивима, била израђена од дрвета и да се због тога нису сачувале, јер на Градини су нађена само две оплате за ашове који су вероватно били од дрвета. На Градини су откривени бројни метални ножеви. Најчешћи ножеви (Тип 3) су они од гвожђа који имају лучно повијено сечиво и трн за углављивање у дршку чију функцију истраживачи нису могли поуздано одредити, али претпостављају да су могли служити као пољопривредне алатке.³⁹

Аналогије са других локалитета

Пошто су анализе биљних остатака са средњовековних локалитета на Балкану веома малобројне, упоредне анализе макробиљних остатака за шири регион у овом периоду нису још увек могуће. На средњовековним локалитетима у Бугарској, који се оквирно могу датирати у време постојања Раса, на локалитету Плиска – престоници прве бугарске државе, пронађено је угљенисано семење обичне пшенице (*Triticum vulgare*), јечма (*Hordeum* sp.) и зоби (*Avena* sp.). У престоници друге бугарске државе, у Преславу, такође су нађена угљенисана пшенична зрна.⁴⁰ У средњовековном војном комплексу у Силистри (средњовековни Друсутур) у Бугарској, у узорку из просторије број 4 идентификована је обична (мека) пшеница (*Triticum aestivo-comactum*), тврда пшеница (*Triticum durum*), италијански просо (*Panicum italicum*), раж (*Secale cereale*) и корови (*Polygonum persicaria*, *Polygonum* sp. и *Galium* sp.). Пшеница (мека) је била највише заступљена (81,64%), затим просо (12,08 %) и раж (4,51%). По мишљењу аутора налаз је типичан за овај период у

³² Borojević 1988; Hajnalova 1979.

³³ Lefort 2002: 251.

³⁴ Zohary & Hopf 2000.

³⁵ Lefort 2002: 248.

³⁶ Благојевић 1973: 162–174.

³⁷ Блажић у: Popović 1999: 439–445. Међу анализираним костима из квадрата GH 19–14 из IV хоризонта (делу у коме се налази кућа 52) 92% представљају кости домаћих животиња, а кости дивљих око 7%. Од домаћих животиња највећи проценат припада костима коза и оваца – око 60%.

³⁸ Popović 1999: 229.

³⁹ Popović 1999: 262–263, Sl. 225.

⁴⁰ Lisitzyna 1980.

јужној Европи.⁴¹ На Расу није идентификована тврда пшеница *Triticum durum*, али зрна меке и тврде пшенице могу да буду веома слична. Осим тога, на Расу није идентификован италијански просо који има збијену метлицу за разлику од обичног проса (*Panicum miliaceum*) који је растресите метлице и чија зрна су идентификована на Расу.

На средњовековним локалитетима у Мађарској, за које постоје напомене о биљним остацима, од житарица је скоро увек пронађена пшеница, затим у мањој количини раж, јечам, просо и зоб. Са локалитета Хонт, датираних у период од 10. до 11. века, анализиран је узорак од 0,5 l у коме је главна житарица била пшеница (*Triticum aestivum*), а као примесе нашле су се раж (*Secale cereale*) и зоб (*Avena fatua*). Такође је идентификован релативно велик број семенки кукоља (*Agrostemma githago*). Од других корова идентификован је и *Galium* cf. *aparine*, *Bromus secalinus*, *Polygonum* cf. *presicaria* и *Setaria* sp.⁴²

Постојеће археоботаничке анализе макробиљних остатака са локалитета у Бугарској и Мађарској, који се оквирно могу датирати у време коришћења тврђаве Рас, потврђују да је пшеница била најприсутнија житарица, али су поред ње идентификовани још и јечам, раж, зоб и просо. На Расу није идентификована тврда пшеница *Triticum durum*, ни италијански просо (*Panicum italicum*), али су идентификоване све житарице као и на другим горе поменутих локалитетима, заједно са неким истим пратећим коровима као што су *Agrostemma githago* и *Bromus secalinus*.

ИСХРАНА

Каква је била исхрана на Расу почетком 13. века, ако прихватимо датирање житарица на основу откривеног новца Стефана Радослава?

Храна јужних Словена разликовала се од хране северних и источних Словена преваходно по врсти житарица које су биле највише узгајане. У многим северним областима Европе главна житарица често је била раж,⁴³ док је у средњоевропским и јужним областима то углавном била пшеница. Месо дивљачи такође је имало већег удела у исхрани у северним крајевима него у јужним.⁴⁴ Можда је могуће узорак ражи са Расе објаснити као преосталу традицију гајења ражи у доба када су Словени настањивали северније области, али и као меру опреза у случају да усеви пшенице подбаце. С обзиром на то

да анализирани узорци представљају преваходно залихе житарица, немогуће је донети закључак о значају друге врсте биљне хране, као што су разне врсте махунарки и поврћа, поменуте у раним словенским и византијским списима.⁴⁵

У раном средњем веку, дворови су се селили из места у места а са њима и дворјани и кувари. Национални идентитет није још био оштро дефинисан и стога је исхрана зависила не само од расположивих локалних биљних и животињских сировина него и од разних културних утицаја којима је била изложена. На овакву претпоставку наводе нас и налази увоза, преваходно грнчарије, на Расу, на пример уломци здела из византијских радионица, протомајолике са југа Италије и здела са мраморизираним украсом из солунских радионица.⁴⁶ Са овим посудама могла су бити пренета и знања о другим врстама јела и начину сервирања хране и пића. На промене у начину исхране указује и знатно мањи проценат црепуља у IV хоризонту, него у ранијим средњовековним слојевима.⁴⁷ Такође је врло вероватно да су жене владара битно утицале на исхрану и кулинарске традиције дворова. Стефан Провенчани био је најпре ожењен Јевдокијом, ћерком византијског цара Алексија III, а касније Аном, унуком венецијанског дужда Енрика Дандола. Стефан Радослав, син Стефана Провенчаног, био је ожењен Аном Комнином, ћерком Теодора I Комнина, солунског деспота и цара. Зато је вероватно да су се на српском двору јела и византијска и венецијанска јела. Можда се налази коштица бреска на Расу могу објаснити утицајима из јужних медитеранских крајева јер брескве не расту дивље, а њена дрвећа не преживљавају више од неколико деценија. Рас је током 12. века и раније у неколико наврата био византијско упориште и могуће је да су неки ромејски војници са собом донели пољопривредне традиције и културне преферите у исхрани крајева из којих су потицали. На Расу су нађени ручни жрвњеви, како у II хоризонту – када је Рас представљао византијско упориште, тако и у каснијем III и IV хоризонту – када је био српска тврђава. Камени жрвњеви су врло тешки и нису лако

⁴¹ Popova 1990.

⁴² Hartanyi & Novaki 1975: 43.

⁴³ Szydlowski & Wasylkova 1973.

⁴⁴ Glants & Toomre 1997; Dembinska 1999.

⁴⁵ вид. »Полное собрание русских летописей« у: Lunt 1997: 15–30 и »Geoponika« у: Lefort 2002: 251.

⁴⁶ Popović 1999: 234–235.

преносиви па је вероватно да су раније војне посаде остављале жрвњеве које су касније посаде опет употребљавале. Водени млинови употребљавани су у Византији већ од 10. века и постали су бројни у 12. веку,⁴⁸ премда се у Византији наставило са традиционалом пољопривредом укључујући и ручне млинове.⁴⁹ Употреба ручних жрвњева упућује на то да су се житарице вероватно млеле дневно, јер се залихе семења житарица чувају лакше него брашно, а у случају опсаде могле су се млети постојеће залихе.

Садржај посуде из куће 52 можда је остатак неке врсте каше коју су чинила крупно млевена зрна житарица, вероватно јечма. Каше су се јеле у античка времена, у Византији,⁵⁰ а исто тако и међу Словенима. »Povest vremennykh let« за годину 997. спомиње смесу која је направљена тако што је сакупљен рукохват зоби, пшенице или прекрупне направљене као кад се кувао »кисел« којим је принц Володмир покушао да надмудри Печенегене приликом опсаде Белгорода. Такође у изворима из 12. века помиње се кут'ја, вероватно кољиво (колива), ритуална храна од житарица која се служи на погребима и неким црквеним обредима. Питање о припреми кољива било је укључено у 101 питање које је монах Кирики упутио Нићифору из Новгорода који је умро 1156 године.⁵¹

Просо са Раса такође је могао бити припремљен као нека врста каше. Пошто је нађен са плевом, можда је могао бити кориштен за сточну исхрану свиња и живине.⁵² Лефорт сматра да просо (kenchros) није био наручено цењен у Византији. Притом наводи да се просо помиње два пута у списима Ане Комнине која пише да су просо сејали и јели варвари, а сама о просу није имала високо мишљење.⁵³ Као сто смо навели, просо је нађен на средњовековном локалитету Силистра на Дунаву у Бугарској.⁵⁴ У средњем веку гајен је и у Пољској а неколико сорти идентификовано је из средњовековног Њрозлова, 10–12. век.⁵⁵ Просо се такође помиње у »The Russian Primary Chronicle« за 1095 када су скакавци уништили сву траву и »проса«.⁵⁶ Дакле, чини се да је просо, иако култура топлијих региона и добрих земљишта, био гајен и омиљен у северним крајевима међу Словенима, а у Пољској није био само сточна храна и храна сиромашних.⁵⁷

Хлеб од крупно млевеног жита (psomos pithy-
rodes) био је уобичајен у византијско време,⁵⁸ али исто тако »кхлеб« је најчешће помињана храна (17 пута) у »The Russian Primary Chronicle«.⁵⁹ Вероватно је погача са Раса праваљена од крупно млевене

пшенице и дизаног теста, јер се »прави« дизани хлеб међу православцима сачувао као симбол правоверности, за разлику од недизаног хлеба, хостије, међу католицима.⁶⁰

На правоверан хришћански начин исхране вероватно су утицали монаси из манастирског комплекса арханђела Михајла тако што су се доследно поштовали постови, када су се можда јела посна јела од житарица, а вероватно су се славили и празници када се јело и месо, о чему сведоче бројни налази животињских костију са Раса. Овај манастирски комплекс био је активан када је Рас био српско упориште, а налази се неспоредно изван зидина Градине.

ЗАКЉУЧАК

Анализа узорака са Градине Рас из 12. и 13. века прва је анализа макробиљних остатака са средњовековног локалитета у Србији. Досадашње информације о земљорадњи у раној средњовековној Србији прикупљане су на основу писаних извора из каснијих периода, као што су манастирске повеље и документи из дубровачког архива. Византијски извори такође не пружају податке о пољопривреди и исхрани у југозападној Србији. Дакле, писани извори су или из каснијег периода у односу на постојања тврђаве Рас или се уопште не односе на област Раса. Макробиљни остаци са Раса представљају за сада једини материјални доказ о ратарским делатностима и биљном делу исхране становника Србије у 12. и 13. веку.

Анализа биљних узорака показала је да су на тврђави складиштене житарице, и то пшеница у највећој мери. Поред пшенице идентификовани су

⁴⁷ Popovic 1999: 231.

⁴⁸ Lefort 2002: 235.

⁴⁹ Bryer 2001.

⁵⁰ Hill and Bryer 1995: 44–54.

⁵¹ »The Russian Primary Chronicle« вид. Lunt 1997: 15–30.

⁵² Кости свиња на Расу чине око 13% од идентификованих костију из IV хоризонта. Кости живине су малобројне (Blažić 1999).

⁵³ Lefort 2002: 251.

⁵⁴ Попова 1990.

⁵⁵ Kosina 1995: 110.

⁵⁶ вид. Lunt 1997: 220.

⁵⁷ Dembinska 1999: 105–106.

⁵⁸ вид. Kislinger 1999: 201.

⁵⁹ Lunt 1997: 22.

⁶⁰ Montanari 1999: 190.

још раж, јечам, зоб и просо. Различита заступљеност житарица у неколико узорака упућује на могућност да су житарице, на пример раж и пшеница, заједно сејане и да је то била пракса која се обично објашњава мером опреза у случају да једна култура подбаци. Иако је просо према византијским изворима сматран другоразредном храном, идентификован је на Расу као и на локалитетима у Бугарској, Пољској и Русији и сигурно се гајио и јео међу Словенима. Зоб и просо су пролећни усеви и упућују на закључак да су вероватно сејану у плореду са пшеницом, ражи и јечмом. Идентификовано коровско семење у узорцима житарица указује на локално гајање житарица и да су неке од њива већ дуже обрађиване, а да су неке можда биле на новим крчевинама. Пошто узорци житарица не садрже остатке певе и класица, вршидба и просејавање се обављало вероватно на гумнима изван трврђаве, те су већ овршене житарице доношене на трврђаву где су складиштене у јамама и, чини се, у

врећама у објектима IV хоризонта. Неки од узорака житарица садрже веома мали број коровског семења за разлику од других узорака са трврђаве, што указује на то да је житарице требало накнадно »требити« од штетних примеса пре него што су прерађиване за људску храну. Већи број нађених ротационих жрвњева на самој трврђави упућује на чињеницу да се жито ручно млело, вероватно за дневне потребе. Изузетан налаз представља део угљенисане погаче пречника око 30 cm која је направљена од крупно млевеног, вероватно пшеничног, брашна. Поред погача, на Расу су се јеле и каше, о чему нам сведочи и садржај посуде у коме се вероватно кувао јечам. Посебно занимљив је налаз угљенисане коштице брескве, јер у Србији бресква не расте дивља, што указује на то да исхрана на Расу није укључивала само храну припреману од расположивих локалних сировина, као што су житарице, него да је била излагана и страним културним утицајима већ у 12. веку.

ЛИТЕРАТУРА:

Благојевић, М. 1973. *Земљорадња у средњовековној Србији (Agriculture in Medieval Serbia)*. Историјски институт, Београд.

Влажић, С. 1999. *Ostaci kostiju sa lokaliteta Ras-Gradina*, u: Popović, M., *Tvrđava Ras (The Fortress of Ras)*. Arheološki institut, Posebna izdanja 34, Beograd, 439–445.

Боројевић, К. 1988. Анализа угљенисаног семења са локалитета Светиња (Analyze des grains carbonisé du site Svetinja). *Старинар*, Нова серија, књ. XXXVIII/1987, Београд, 65–72.

Боројевић, К. 1992. Значај проучавања макробилних остатака са археолошких локалитета (The importance of studying macroplant remains from archaeological sites) у: *Археологија и природне науке*, edited by Д. Срејовић. Српска академија наука и уметности, Београд, 37–45.

Byrer, A. 2002. The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools. In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, edited by A. E. Laiou. Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 102–113.

Чанак, М., Парабућски С., Којић М. 1978. *Илустрована коровска флора Југославије*, Матица српска, Нови Сад.

Dembinska, M. 1999. *Food in Medieval Poland*. Translated by Magdalena Thomas. Revised and adopted by William Woys Weaver. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.

Ellenberg, H. 1988. *Vegetation Ecology of Central Europe*. Fourth Edition. 8 Translated by Gordon K. Strutt. Cambridge University Press, Cambridge.

Hajnalova, E. 1979. Archäobotanische Funde aus Krivina, Bez. Ruse (Bulgarien), in: *Festschrift Maria Hopf, zusammengetragen von U. Kröber-Grohne*. Archaeo-Physika 8, 85–97.

Hanf, M. 1990. *Ackerunkräuter Europas mit ihren Keimlingen und Samen*, Dritte, überarbeitete Auflage. BLV Verlagesellschaft mbH, München.

Hartyanyi, B. & G. Nováki 1975. Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neunsteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. Agrártörténeti Szemle. *Historia Rerum Rusticarum*, XVII Évfolyam (Supplementum). A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Folyóirata. Budapest, 1–66.

Hegediš, A., Čobanović, K. 1991. *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867 (Demographic and Agricultural Statistics in Vojvodina 1767–1867)*. Filozofski i Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.

- Hill, S. & A. Bryer 1995.** Byzantine Porridge, Tracta, Trachanas and Tarhana. In: *Food in Antiquity*, edited by Wilkins, J., D. Harvey, M. Dobson. University of Exeter Press, 44–54.
- Kislinger, E. 1999.** Rules and Realities of Byzantine Diet. In: *Food, a Culinary History from Antiquity to the Present*, edited by Flandrin, J–L. & M. Montanari, English edition by A. Sonnenfeld, 194–206.
- Comnena (Komnene), Anna 1928.** *The Alexiad*. Edited and translated by Elizabeth A. Dawes. Routledge, London.
- Kosina, R. 1995.** Botanical Synopsis of Medieval Wrocław. In: *Res Archaeobotanicae: International Workgroup for Palaeoethnobotany*. Proceedings of the Ninth Symposium, Kiel 1992, edited by Kroll, H. & R. Pasternak, 101–116.
- Lefort, J. 2002.** The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries. In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, edited by A. E. Laiou. Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 232–310 (elektronska kopija).
- Lisitzyna, G. N. 1980.** Paleoetnobotaniceskie nahodki na Balkanskom poluostrove (Palaeoethnobotanical Findings on the Balkan Peninsula). *Studia Praehistorica* 4, Sofia.
- Lunt, H. 1997.** Food in the Rus' Primary Chronicle. In: *Food in Russian History and Culture*, edited by Glants, M. & Joyce Toomre. Indiana University Press, Bloomington, 19, 15–30.
- Montanari, M. 1999.** Introduction: Food Models and Cultural Identity. In: *Food, a Culinary History from Antiquity to the Present*, edited by Flandrin, J–L. & M. Montanari, English edition by A. Sonnenfeld, 189–193.4
- Mowszowicz, J. 1955.** Krajowe chwasty polne iogordowe. PWRiL, Krakow. Cit. in J. Szydlowski, K. Wasylikowa (1973) *Cereals from the early medieval fortified settlement in Lubomia, district Wodzislav Slaski, southern Poland*.
- Novaki, G. 1975.** Die Geschichte Des Pflanzenabus in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum Beginn des Mittelalters. Agrártörténeti Szemle. *Historia Rerum Rusticarum*, XVII Évfolyam (Supplementum). A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Folyóirata. Budapest, 66–88.
- Попова, Ц. 1990.** Исследване на обгълени растителни останки от средновековна сграда в Силистра, Археологически институт и Музея на БАН, *Интердисциплинарни изследвания*, XVII, 63–65.
- Popović, M. 1999.** *Tvrđava Ras (The Fortress of Ras)*. Arheološki institut, Posebna izdanja 34, Beograd.
- Šarić, T. 1989.** *Atlas korova (Weed Atlas)*. Svjetlost, Sarajevo.
- Szydlowski, J. & K. Wasylikowa 1973.** *Cereals from the Early Medieval Fortified Settlement in Lubomia, District Wodzislav Slaski, Southern Poland*. *Folia Quaternaria* 42:37–93.
- Vilotić, D. 1999.** Determinacija fosilnih ostataka drvenih vrsta iz tvrđave Ras, u: Popović, M. *Tvrđava Ras (The Fortress of Ras)*. Arheološki institut, Posebna izdava 34, Beograd, 439–445.
- Zohary, D. & M. Hopf 2000.** *Domestication of Plants in the Old World*. Third edition. University Press, Oxford.

Summary: KSENIJA BOROJEVIĆ, University of Alabama, Birmingham, U.S.A.

THE ANALYSIS OF PLANT REMAINS FROM THE FORTRESS RAS (THE 12th AND THE BEGINNING OF THE 13th CENTURY)

This paper presents a study of macro plant remains from the medieval site of Ras that is situated in the southwest Serbia, 11 km southwest from the city of Novi Pazar. The site of Gradina at Ras occupies a plateau on the top of a hill delineated by the remains of the medieval ramparts. The settlement of Podgradje is situated on the a flat surface along the slopes of Gradina and together form a part of the single settlement and fortification complex Ras characterized by several stages of occupation and development.

During archaeological excavations of Ras, macro plant remains were gathered (1972–1984) where observed with a naked eye. Dr. Marko Popovic (Archaeological Institute, Belgrade), the principal investigator of Ras and the author of the monograph *The Fortress of Ras* (1999) provided me with twelve plant samples from the medieval layers of the fortress Gradina, and one sample from the site Podgradje below the fortress (Table 1). Three samples are from the third building horizon dated to the second half of the 12 century, and the remaining samples are from the fourth building horizon dated to the first decades of the 13 century. This is a period when the fortress was abandoned by the Byzantines and became a stronghold of the territory where the first Serbian state was formed.

All plant samples were carbonized, except one that contained five uncarbonized hazelnut shells and a plum pit that were determined to be recent intrusions. Most samples represent material from cereal storages found at features (houses) 49, 50, and 52—situated along the west wall of the fortress (Figure 1). One sample is a piece of bread found at feature 36, and one sample represents the contents of a pot found in feature 51. Carbonized peach pits were recovered from cultural layers of the fourth horizon, one from a southeast quadrant of Gradina and the other from a cultural layer excavated in Podgradje (Table 1).

This analysis of plant remains from Ras (Table 2) is the first archaeobotanical investigation from a Medieval site in Serbia. The previous information that we have about the agriculture in medieval Serbia was based solely on the written sources including documents from monasteries and/or from archives. Similarly, the Byzantine sources do not give any information about the agriculture of southeast Serbia in this period. The written documents are, thus, either later than the existence of the fortress of Ras or are not concerning the region of Ras. Therefore, macro plant remains from Ras are the only direct evidence providing information about agricultural activities and plant food practices of the inhabitants of the territory that was to become the center of the newly formed Serbian state.

The analysis of macro plant remains has shown that cereals were stored at the fortress. The most represented is bread wheat (*Triticum aestivum*). Besides wheat, rye (*Secale cereale*), barley (*Hordeum vulgare*), oats, (*Avena sativa*) and millet (*Panicum miliaceum*) were also found. The differences in quantity of various cereals present per sample indicates that some cereals were sown together, e.g., wheat and rye from a sample in feature 50. Sowing two crops together, in a »maslin« fashion is traditionally explained as a risk-reducing strategy.

Although millet was not highly regarded as a human food source according to the Byzantine sources, millet has been identified at Ras and other contemporaneous sites in Bulgaria, Poland, and Russia, providing direct evidence that it was grown and eaten among the Slavs. Millet and oats are both spring sown crops and their presence indicates that probably crop rotation was practiced with winter cereals like wheat, rye, or barley. The identified weed seeds from the cereal samples reveal that cereals were grown locally and that some were grown in the fields that were used for longer period of time, while others might have been grown on newly cleared land.

There are no internodes or cereal glumes present in the samples, indicating that the cereals must have been threshed outside the fortress before they were stored in pits and probably in bags in the features of the fourth horizon. There were several hand rotary querns discovered at the fortress, demonstrating that the cereals were hand ground in the fortress, probably on a daily basis.

An exceptional discovery was a preserved fragment of charred round bread that was ca. 30 cm large and 2–3 cm thick. On the broken edge of the bread it could be observed that the bread was made from coarsely ground cereals, perhaps whole wheat flour. Besides bread, there is evidence that porridges were also consumed. A whole pot was recovered that contained remains of starchy material that included coarsely ground grain, probably barley. Millet also could have been consumed as porridge. Of special importance is the discovery of charred peach pits (*Prunus perisca*). Peach is not found wild in the natural vegetation of Europe, and the fruit tree must have been brought to Serbia. Because the fleshy fruits are very soft and cannot be dried, the peach trees were probably grown locally during the rule of Serbian monarchs who had marital ties with women from the Byzantine and Venetians courts. The find of a fruit that has been probably introduced from the south demonstrates that the food at Ras included not only readily available local sources but also shows that, together with pottery imports, some of the foreign culinary and gardening practices were already being introduced in the early medieval Serbia.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Henrieta Todorova, Ivan Vajsov, DER KUPFERZEITLICHE SCHMUCK BULGARIENS, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XX, 6. Band (A. Jockenhövel, W. Kubach, hrg.), Stuttgart, 2001, 109 страна текста, 57 табли илустрација, 4 географске карте, 6 цртежа у тексту, регистар литературе и налазишта.

Нова свеска одељка XX, серије PBF (2001), аутора Х. Тодорове и И. Вајсова нуди, заокружену до појединости, целину накита бакарног доба Бугарске – дакле сав познати фонд бакарних, златних, коштаних и објеката израђених од полудрагог камена са тог простора. Добра страна ове богате (и јединствене) серије о артефактима бакарног и бронзаног доба Европе, јасно се уочава и овог пута: свака свеска је, у ствари, самостална публикација и може се користити издвојено од свог одељка, али везана увек за одређени простор. Та друга карактеристика омогућује студијско разматрање енеолита (бакарног доба) одређених региона континента, на основу обимних каталога расположивих артефаката, урађених по истој концепцији – прилика недостижна пре појаве ове серије. Покривање балканског простора за оба периода ране металургије, бакарно и бронзано доба, овом свеском је углавном завршено. Сигурно је да свака следећа публикација, била блиска или даља овој теми, не може избећи просторну и типолошку синтезу таквог замаха, засновану првенствено на провереним материјалним чиниоцима.

Извори тог обимног фонда накита бакарног доба Бугарске су првенствено некрополе са западне обале Црног мора, међу којима се посебно истичу Варна I и II, затим Дуранкулак. Варна I је чувена по свом неочекиваном богатству у златном накиту, док је Дуранкулак некропола систематски истражена у целини, са установљеном хронологијом сахрањивања (укупно 1203 гроба) од касног неолита (Хамангиа IV култура), кроз цело бакарно доба (касна Хамангиа и Варна културе).

Већ је раније истакнута изразита превага металних артефаката у оним енеолитским културама Карпатског басена и Подунавља, чије су некрополе делом, односно у целини истражене. Пример винчанске културе је управо обрнут – једина истражена, мања некрополе са Гомолаве II (млађа Винча), дала је и први, масивни бакарни артефакт (наруквица плочничког типа), *in situ*. Када се то упореди са некрополом Варна I (281 гроб, преко 3000 примерака златног накита, стр. 104), тада је на свом месту термин »металургија некропола«, употребљен другом приликом

Суочена са овако нагло нараслим збиркама бакарног и златног накита из гробних целина културе Варна, као и других региона источног Балкана, Х. Тодорова се определила за једноставну и ефикасну композицију ове свеске PBF-а. Постоје два носећа поглавља: прво, са врло скромним насловом – Увод (стр. 1–31), садржи, у ствари, сажету архео-

металуршку расправу о феномену накиту у бакарног доба, док друго, такође под неком врстом инвентарског наслова »Налази«, излаже, појединачно описане, све примерке ове пребогате грађе (стр. 33–309).

Уводно поглавље, како је речено, по свом садржају је скраћено набрајање најважнијих елемената једне опширне студије о археометалургији бакарног доба Бугарске. Према историјату истраживања, први релативно-хронолошки одређени златни накит се јавља у средњем бакарном добу Бугарске (некрополе Варна II, Дуранкулак; стр. 9). Обављена аналитичка испитивања су мултидисциплинарна и укључују хемијске, технолошке и анализе трагова елемената, као и анализа изотопа олова (стр. 5).

Преглед животне средине бакарног доба Бугарске показује повезаност северозападног дела земље са централним Балканом, због непосредног контакта посредством каснонеолитског комплекса КСБ (Криводол – Салкуца – Бубањ). Овде се уочава нејасан релативно-хронолошки став према познатој фази Салкуца IV (која је у ствари »метализирана« олтенијска варијанта винчанске културе); наиме, колико та фаза одговара култури Галатин северозападне Бугарске, или само касној фази комплекса КСБ (стр. 10–11). Керамика са тракастим дршкама, завршеним срчеликим или овалним проширењима, приписана фази Салкуца IV, заступљена је такође у енеолитском периоду централног Балкана.

Синхронизација завршетка енеолитског, односно, бакарног доба, захтева нека објашњења у релативно-хронолошким системима за источни и централни Балкан. Бакарно доба у Бугарској је подељено на четири фазе, од ране до завршне (»Endkupferzeit«), затим следи прелазни период од тзв. »прото-бронзаног доба«, при чему Салкуца IV припада прелазном периоду.

Релативно-хронолошка скала енеолитског периода централног и западног Балкана познаје три фазе: рану, средњу и касну. Класичне културе касног енеолита Србије, Баден, Костолац и Вучедол, немају непосредни контакт са Салкуца IV фазом и хоризонтом тракастих дршки, које су у овом случају датоване на завршетак раног енеолита централног Балкана. Са тог релативно-хронолошког места пут до раног бронзаног доба централног Балкана је сразмерно дуг, јер води преко средњег и касног енеолита.

Наведене релативно-хронолошке разлике између појединих култура источног и централног Балкана, поткрепљује још једна, чисто археометалуршка: легирање бакра арсеном

и оловом одређено је, према аутору, у другој етапи прелазног периода, названу прото-бронзано доба (стр. 11). Прва легија бакра тог типа, припада на централном Балкану времену баденске културе средњег, односно почетка касног енеолита.

Усаглашавање релативно-хронолошких или стратиграфско-типолошких односа све бројнијих култура, њихових варијанти или типова, није тема овог приказа. Тешкоће са таквим одређивањем овде су наведене једино са циљем да прикажу и истовремене несугласнице у датовању развојних фаза металургије бакра и злата, које припадају савременим балканским културама или комплексима.

Археометалуршка подела, заснована на периодизацији водећих технологија рударства и металургије неолитског периода, много је једноставнија: рани енеолит открива примарну експлоатацију карбонатних (монометалних) минерала бакра и израду једноставних алатки, бакарног накита и копија у металу камених секира – чекића; касни енеолит прелази на широко коришћење сулфидних (полиметалних) бакарних руда и серијску израду бакарног оруђа и оружја. Водећи типови те индустрије су крстасте и секире са једном општрицом, уз прва легирања бакра са арсеном и оловом. Пратећа производња бакарног и златног накита може се уклопити у ову поделу без нарочитих тешкоћа. То се односи и на савремене културе, јер је металургија бакра и злата бакарног (неолитског) доба Балкана за неке своје производе већ постигла »надрегионалну« типологију (на пр. округли златни идоли Трансилваније, средњег и доњег Подунавља, стр. 3).

Приликом одређивања провенијенције сировина бакарног доба Бугарске, коришћених у почетној фази металургије бакра, указала се иста неусаглашеност са Аи-Бунаром, каква се одиграла раније са Рудном Главом. Аи-Бунар, један од најстаријих рудника бакра централне Тракије, коришћен је већ у време Марива IV културе – значи истовремено са Рудном Главом (тј. градачком фазом винчанске културе).

У оба случаја, резултати анализе изотопа олова узети су као доказ да бакар добијен са Аи-Бунара и Рудне Главе, није употребљаван у раном бакарном добу Тракије, источне Бугарске или централног Балкана. Звучи необично да тако протумачени резултати анализа изотопа олова не противурече археометалуршком гледишту о функцији оба примарна рудника источног и централног Балкана.

Аи-Бунар и Рудна Глава најпре производе карбонатни бакар, тј. малахит и азурит, тачније речено површински метал оксидационе зоне рудног лежишта. Сразмерно лако добијан из руде, исто тако лако ливен или кован, карбонатни бакар се теже разликује од своје самородне верзије. Али његови извори, по самој природи ствари, брзо се исцрпљују.

Бакарно доба Бугарске, тј. настанак и постепени развој примарне металургије бакра, траје – према калибрираним ¹⁴C датумима приближно цео миленијум (стр. 11). Рециклаже бакра коју праисторијска археометалургија ставља као прву вредност тог времена, освајањем »вечите сировине«, морала је да избрише лако препознатљив састав тог примарног бакра у безброј метаморфоза претапања.

Уз то, узимање проба са датог узорка је једнократно: једна проба по једном артефакту. На тај начин насумице изабрано место пробе би да одговара и оној, и најмањој количини метала (на пр. са Аи-Бунара) који је добијен у најранијој фази металургије бакра, да би резултат анализе изотопа олова био задовољавајући. Најзад, сваки појединачни резултат

та т се накнадно (статистички) упоређује са осталим пробама ради одређивања поља лежишта (заједничког), у које се сада уклапају пробе са сличним вредностима.

Сасвим је очигледно обрнуто значење тих анализа, уколико метал употребљен за израду датог артефакта потиче из примарног рудника (нпр. Аи-Бунара), јер су утолико мањи изгледи да ће присуство тог првобитног метала – умањено сталним претапањима – бити икада поуздано уочено и потврђено или исказано посебном статистичком процедуром.

Археометалуршка оцена употребе бакра са почетних рудника, рачуна такође са сразмерно мањим количинама бакра у поређењу са наглим повећањем производње коришћењем полиметалних, сулфидних руда касног енеолита, може се пре узети за потврду археометалуршког гледишта о улози првих рудника бакра са почетка бакарног доба – где спадају Аи-Бунар и Рудна Глава.

Х.Тодорова је израдила и посебну релативну хронологију рударства и металургије бакарног доба Бугарске, настојећи да је уједначи са истом таквом поделом култура тог раздобља. Подела подразумева три основне етапе: рано, средње и касно бакарно доба, са посебно издвојеном фазом завршетка или финала тог периода – усаглашеним са прелазном етапом одговарајуће поделе културе бакарног доба (стр. 9–10). За разумевање порекла најраније металургије и рударства бакра на Балкану, важно је хронолошко одређење одговарајућег рударства у северној Тракији и источној Србији у најстарију фазу наведене поделе: рано бакарно доба, тј. у време Винче C1–C2, што генерално одговара и Рудној Глави и Аи-Бунару.

У другој фази (Винча Д), најављује се будућа владајућа улога северозападног црноморског приморја, али се указује и на накит направљен од друге врсте бакра, из локалних лежишта у близини Варне (Медни Рид). Ово је време када се у гробним целинама некрополе Варна II јавља и најстарији златни накит.

Цветање индустрије златног накита у следећој фази, касном бакарном добу, до готово изненађујућих размера, илустровано је у потпуности у многобројним гробовима Варна I. Богатство накита, његова оригиналност, непоремећени распоред, различити облици и квантитет, послужили су аутору као прави повод за анализу социјалних прилика културе Варна.

Сажимајући своја разматрања, Х. Тодорова је предложила четири социјална слоја за културу Варна: на челу је врло богат слој, поседник највећег дела златног и бакарног накита (»краљевске породице« је сувише јака одредница за племенско уређење енеолитских култура, стр. 29); следи слој ратника, обележен поседовањем оружја и друштвене моћи (на пр. секире – скиптри као симболични гробни прилози некрополе Варна I и II); најбројнији је слој слободних припадника заједнице, који не располаже значајним материјалним богатством и, најзад, четврти слој обесправљених, странаца или чак робова (?).

Појавила се, међутим, према тумачењу аутора, и нова социјална категорија – духовна, са првосвештеницима као предводницима; њихово постојање наговештавају сахране шупљих, глинених фигура у природној величини, вероватно божанстава поштованих у светилиштима, прекривених скупоченим златним накитом. Томе су придружени и кенотафи, исто тако богато даровани. Али земљино тло, по коме

су носиоци културе Варна ходали, сада је прекривено водама језера Варна, нараслим после великог климатског оптимума, о чему је већ било речи.

Нестанак савремених сојеничарских насеља надокнадила је непоремећена и непљачкана некропола Варна I, заживевши у великој мери и археометалургију бакарног доба (енеолита) на Балкану. Са својих шест објављених томова, Одељак IX серије PBF, умногоме је допринео да самостална и дуготрајна металургија бакра и злата југоисточне и средње Европе, буде у знатној мери систематизована и проучена.

Свеске те серије повезале су у довољној мери различите регионе овог простора, обележене традиционалним теоријама о постанку примарне металургије бакра, омогућивши типолошко и функционално усаглашавање изванредно обимног археолошког фонда. Чини се да очекивани резултат већ ставља у први план, не само технолошку вредност настајања и развоја раног металног доба континента, већ и његове цивилизацијске домете.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak-Gregl, Nives Majnarić-Pandžić, PRAPOVIJEST, POVIJEST UMETNOSTI U HRVATSKOJ, knjiga prva, naklada Naprijed d.d., Zagreb 1998, 358 страна текста, резиме – енгл., библиографија, скраћенице, индекс, велики број црно-белих и илустрација у боји

Започињући излагање у уводу своје, за археологију особене књиге, аутори су са правом нагласили да историја праисторијске уметности не располаже са довољно налаза, готово ни за почетна истраживања, и што је још горе, неће их никада ни имати, јер су материјали, најприкладнији за уметничко обликовање у праисторији, а то су текстил, дрво, кожа и донекле кост – нестали; преостали су једино глина и камен. Најобимнији расположиви фонд свакако чини керамика, подједнако по форми и нарочито орнаментици. Ту се исто тако придружује фигурална (глинена) пластика, али тек у старијенеолитском периоду. Што се тиче камена, он најпре служи као платно (пећинско сликарство), или знатно касније, као средство обликовања, првенствено за култне предмете: амајлије, привеске, фигуралне и за разне врсте накита. Другим речима, историја уметности праисторије, оставши без својих најважнијих техника, ограничених на сувише краткотрајне материјале, често је прихватана као праисторија уметности.

Другу потешкоћу у изради овако опсежне публикације најбоље објашњава она прва – недостатак грађе омео је израду посебне релативне хронологије праисторијске уметности западног Балкана, која не би морала да буде подударна са археолошким. Овако се излагање тог веома дугог времена – од старијег палеолита до римских освајања, усаглашава са већ постојећим релативно-хронолошким системом археологије. Ово правило је дословно примењено на неолит и рано бакарно доба (енеолит), заснивајући се на таквом систему С. Димитријевића; он је уједно и аутор поглавља о палеолитској уметности, посматраној иначе у ширим оквирима. Када се свему томе дода приметан труд аутора да језик својих излагања учине што разумљивијим, онда су побројане само главне препреке које стоје пред сваком историјом, или прегледом уметности праисторије, били они или усмерени на крупне синтезе.

За разлику од малобројних историја уметности праисторије Балкана, ово је, чини се, прва монографија остварена радом мање групе аутора-археолога, али са индивидуалним задацима унутар такве целине. Уз С. Димитријевића који се бавио већ наведеним палеолитом и мезолитом, Т. Тежак-

Грегл је обрадила неолит и енеолит, док су два носећа периода праисторије метала, бронзано и гвоздено доба, са својим подподелама, припали Н. Мајнарић-Пандић.

***

Најстарије раздобље праисторијске уметности, које је родоначелник пећинског сликарства и припада средњем и млађем палеолиту, нема на Балкану ни најмањи наговештај свог постојања. Уместо тога могу се разматрати симетрија и геометријски облици камених артефаката, упоредо са првим елементима култа мртвих – примерима сталне човекове тежње да догађања и реалност свог окружења уметнички изрази. Узгред речено, реконструкција крапинске породице у бронзи, дочарава призор сразмерно непримеран пећинском животу, постављајући њене чланове око ватре без икакве одеће на себи – што представља све чешћи манир у приказивању екологије неандерталског човека.

Неолит и енеолит Хрватске раздвојени су на већу регионалну заједницу култура или група, различитих у оквиру опште типолошке сродности. За старији неолит најважнији знак распознавања (и дељења) су орнаменталне технике старчевачке културе, првенствено осликавање посуда разним нијансама основне боје и одговарајућим мотивима. Оно што је заједничко за Балкан у целини јесте постепено опадање полихромније на правцу југ–север, упоредо са наарстањем техника огрубљивања или урезивања спољних површина судова. У Карпатској котлини, северном и западном Балкану, Подунавље се сагледава као линија разграничења култура најстаријих земљорадника; полазећи ка равницама Паноније, сликање керамике је све ређе.

Ублажавање ове оштре границе старијег и средњег неолита југоисточне и средње Европе започиње у раном енеолиту, са приметним утицајем новог материјала, метала (бакра и злата), на обликовање и украшавање керамике. Црно глечана керамика, са сјајним, полираним површинама и великим бројем украсних варијанти хоризонталних и вертикалних канелура, заједничка је одлика савремених култура. Међутим, убрзо нестаје, моделована у заједничком обрасцу,

пребогата фигурална пластика, са централним местом мајке богова на трону, из винчанске и сопотске културе. Пламен првих топионица бакра и злата раног и средњег неолита, нарочито из баденске и вучедолске културе, извајао је малобројне, строго схематизоване ликовне нових божанстава, веома удаљених од својих земљорадничких праузора.

Легура бронзе, »прва промишљено остварена сировина«, како је дефинише аутор поглавља о праисторијским епохама бронзе и гвожђа, представља, значи, нову врсту метала која у природи не постоји. Разумљиво је, стога, да уметник тог времена делује и као »мајстор – занатлија«, те да је поступак обликовања изузетних уметничких дела »у тадашњој људској свести био религиозно конотиран« (стр. 171). Када се уз то каже да металуршка средишта представљају места где су »...развијали своју делатност мајстори уметничког обрта, а они су стварали и промовирали уметничке стилове распрострањене на широким подручјима.« (стр. 180), тада постаје разумљивији процват нове врсте геометријске орнаментике засноване на масовној производњи артефаката од бронзе.

Овог пута, у првом палну је оружје и, почев од раног бронзаног доба и даље у ногоглед, церемонијални накит и панополија заузимају прво место у уметности металних доба. Осим ситних привезака са вероватним апотропејским значењем, фигурална пластика на западном Балкану недостаје – што би значило да није било потребе за њом. Јер је убрзани напредак металуршких знања сигурно могао да обезбеди пуно ливена или композитна уметничка дела од бронзе и бронзаног лима. Уметност ситула је добар пример за ту тврдњу – један од омиљених бронзаних судова за вино, ситула – послужило је као позорница за низање паралелних трака са фигурама у плитком рељефу. Приказане сцене ратничког и распусног живота на дворским гозбама, из времена касног бронзаног и старијег гвозденог доба пре су наративне, без посебних композиција и одређенијег симболичног значења.

Дворска уметност старијег гвозденог доба одумире почетком континенталне експанзије Келта, заслужне за потпуно преовладавање масовне, демократске производње гвозденог оружја и накита. Није, међутим, заборављена ни традиција металургије бронзе, али она, такође, губи свој претходни примат. Супротно од доследно спроведене серијске производње оружја и других животних добара, у функционалној и поједностављеној типологији, келтска уметност је пошла другим путем. У изради накита и ковању сопствене монете, како показују изабране илустрације монографије, та уметност се одаје ирационалном, маштовитом обликовању обиља орнамената и пластичних украса. Керамика доживљава краткотрајну плиму сликања и полихромије у I веку старе ере, насупрот претходном дугом периоду технике глачања и графитирања сиве керамике рађене на витлу. После губитка самосталности Келти подлежу свеобухватној романизацији варварских (домородачких) култура, у којој се утапа и њихова оригинална уметност.

Када се овим, укратко оцртаним сменама типологије и стилова праисторијских култура на тлу Хрватске, додају и претпостављене миграције или утицаји из суседних или удаљених области, тада се јасније сагледава обимна грађа

прикупљена и систематизована у овој монографији. Пажљиви читалац има добру прилику да упозна међусобна струјања између западног Балкана и источног Средоземља, степских зона црноморског приморја, односно централне и источне Европе, добивши сигурно нову слику о праисторијској уметности тог простора.

***

Пада у очи условљеност праисторијске уметности од географског положаја простора на коме је настала. У раној праисторији јасно је издвојена приморска зона старијег неолита, са орнаментиком подељеном између огрубљивања површине судова отисцима шкољки и прстију и првих почетака у бојењу судова, са применом црвене инкрустације и премазивања спољне површине, такође црвеном бојом – што указује на знатне разлике према истовременом развоју у континенталним областима централног и западног Балкана. На тим просторима се дуготрајно сусретао и делимично сажимао приморски (источно медитерански) и континентални, балканско – панонски стил украшавања керамике.

Делови централног и западног Балкана од тог времена, па све до доласка Римљана, припадају интерактивном простору у коме се додирују велики кругови јадранско-приморске, источноалпске, карпатско-панонске и подунавске праисторијске уметности. Многоструко сустицање ових елемената доказује да периферне уметности, за разлику од географског распрострањања праисторијских култура, заправо нема. То, рецимо, доказује стилска својственост ласињске културе раног неолита, или китњаста раскош металног накита приморских племенских заједница Делмата, Либуерна и Хистра у протоисторији тог дела Балкана.

Исто тако, сусретање већ потпуно оформљеног ликовног израза код култура (или група) истог времена, има и поуздану хронолошку вредност, на пример, непосредно суседство линеарно-тракасте керамике (Мало Кореново) и касне етапе подунавске варијанте старчевачке културе (источна Славонија).

Хронолошки чврсто постављен преглед уметности праисторијских култура на тлу Хрватске, омогућава тачније разумевање или бар ближе сагледавање основних ликовних порука кроз дуга раздобља континуитета. Праисторијске друштвене заједнице су сачувале своје комуникације и обостране утицаје ликовним обликовањем своје материјалне културе, преведећи своја сазнања у симболе, изражене јасним графичким матрицама. Послуживши дуго као типолошко и хронолошко оруђе археологије, уметност праисторије служи све учесталије као нови аналитички прибор за разумевање њене основне функције – у времену када је та уметност била једино видљиво средство колективног памћења.

Примењено на Балкан, такво гледиште о устројству или механизму (ова друга реч је понешто рогобатна), припадајуће праисторијске уметности, подвлачи истовремено и посебну вредност ове монографије којом започиње историја уметности на тлу Хрватске.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Zoia Maxim, NEO-ENEOLITICUL DIN TRANSILVANIA, DATE ARHEOLOGICE
 ȘI MATEMATICO-STATISTICE, Bibliotheca Musei Napocensis XIX, Cluj-Napoca, 1999,
 211 страна текста, 76 страна резимеа (енгл.), библиографија, индекс,
 XXVIII табли у колору, 168 цртежа и карата у тексту, 16 прилога у тексту.

Објављивању ове монографије претходио је систематски рад Z. Maxim на релативној и апсолутној хронологији неолита и енеолита Трансилваније, упоредо са постепеном статистичком и рачунарском обрадом постигнутих резултата. Сабрани сада на једном месту, ти резултати су најпре објашњени према методолошком поступку примењеном у њиховој обради, да би затим били представљени у општој релативно – хронолошкој схеми многобројних култура неолита и енеолита Трансилваније.

Историја истраживања Трансилваније, која у археолошком смислу започиње у првим деценијама XIX века, достиже, крајем прошлог века, мултидисциплинарне студије, са посебним нагласком на математички приступ, исказан статистичким и рачунарским програмима. У следећем поглављу објашњен је, до појединости, рад на различитим базама података, праћеним многобројним табелама и графиконима, уз уношење расположиве археолошке евиденције у одређене програме. Треће поглавље садржи исцрпно представљену, еволуцију и интерну хронологију неолита и енеолита Трансилваније. Како је општа слика култура оба периода дата према наведеним аналитичким методима – о чему говори и сам поднаслов монографије – тада је краћа дискусија о тим новим сазнањима ране праисторије Трансилваније уједно и најбоља провера учинка ових истраживања.

Развој култура неолита и енеолита Трансилваније и њихова интерна и регионална хронологија чине окосницу следећег поглавља, после кога следе сажети закључци. Урађене анализе усаглашене су са већ устаљеним (класичним) методима, добијеним релативно – хронолошким системом култура, чији је аутор Gh. Lazarovici, познат по својим дугорочним истраживањима праисторије Трансилваније, уз сарадњу Z. Maxim. Представљање култура извршено је према хронолошком приоритету, тако да је излагање започето са културом Старчево–Криш, представником старијег неолита овог простора. Узред речено, мађарској археолошкој терминологији, ова култура је названа Кереш – дакле, по истој реци, чији горњи и доњи ток деле две прикарпатске државе: Мађарску и Румунију. Видеће се ускоро, да номинација праисторијских култура које деле државне границе, није мала потешкоћа у стварању јединствене хронологије за шири географски простор.

Текст посвећен култури Старчево–Криш, подељен је на историју истраживања, географске одреднице, анализе материјалне културе, статистички приказ керамичких типова и орнаменталних узорака, уз завршне показатеље периодизације релативне и апсолутне хронологије – што је приближан модел излагања култура заступљених у монографији.

То, на жалост, није правило, јер су честе разлике у презентацији култура – недостају, наизменично, мапе о распрострањању култура, преглед керамичких типова, каталози орнаменталних узорака и слично. Отуда је отежано равноправно упоређење резултата за поједине културе, посебно за оне заступљене и у суседним областима. Пошто се ради о истим

културама, чија је еволуција углавном усаглашена, поготово у културном, односно релативно – хронолошком погледу, тада је оправдано очекивати да се такав њихов положај битно не мења у различитим периодизацијама неолитских и енеолитских култура централног Балкана и Карпатског басена, показате и ови примерци.

Култура Старчево–Криш је приказана на основу хронолошке поделе познатог налазишта Гура Бачулуи, на коме је заступљена током његовог целокупног трајања. Пада у очи да за Трансилванију долазе у обзир само фаза III B, IV A, IV A/B и IV B, иако Гура Бачулуи започиње са фазом IA. Ово би тада подразумевало првенствену заступљеност млађе и завршне етапе културе Старчево–Криш на датом простору. Међутим, ово типско налазиште смештено је у централном делу Трансилваније. Листа керамичких типова Старчево–Криш културе дата је у поједностављеним, геометријским цртежима, веома малих размера – за праисторијску керамику, рађену руком, то у знатној мери умањује тачније уочавање типолошких одлика дате форме. Слична тешкоћа се јавља у, иначе исцрпно представљеним узорцима орнаменталних мотива. Они су смештени у квадратне медаљоне, по принципу укрштених речи, са уштедом у простору, али и отежаном опажању њиховог места у орнаменталним композицијама, састављеним по правилу од различитих мотива. Наводећи удаљене аналогije за датовање миграционих кретања носилаца Старчево–Криш културе, аутор није наводила никакве паралеле са културом Лепенског Вира, односно са хронолошким поделом прве културе заступљене на епонијском налазишту. Може се додати да посуда – пехар, са плитким четвороугаоним реципијентом и четвоространом, перфорифаном ногом (Fig. 28, MG), не припада културним предметима културе Лепенског Вира, већ је служила у свакодневне сврхе.

Сагледавајући наведене податке за све културе изложене у монографији, којима је аутор располагала, занимљиво је започети, или бар назначити, дискусију о релативној хронологији овог важног региона, сагледаној из суседног панонско – подунавског простора. Већ је речено да све културе у овом поглављу нису подједнако опремљене потребном евиденцијом, али се на основу општег прегледа неолитског и енеолитског периода Трансилваније, ипак могу уочити поједине географско-културолошке групације.

Винчанска култура је окарактерисана са две варијанте: Винча А3–В1, подељена на две фазе, на њу се надовезује, на северозападу и група Тордош. На тремећи румунског, мађарског и југословенског Баната, настаје банатска култура, са Сакалхат групом у својој старијој фази, уз контакт са линеарном керамиком. За винчанску културу није дата листа керамичких типова, док група Сакалхат поседује ту листу (представљену, такође, крајње једноставним цртежима) са врло блиским аналогјама из старије винчанске културе. Не улазећи овде у шире типолошке анализе, прихватљивије је схватање о регионалним варијантама винчанске културе,

распрострањеним дуж граничних простора њеног територијалног језгра: почев од западне Македоније и северозападне Бугарске, завршавајући се у југоисточној Босни и северној Црној Гори. Утицаји локалних (савремених) култура на основни миље винчанске културе нису спорни – једина је разлика у стилској и типолошкој оцени – да нису у питању нове културе, већ варијанте условљене асимилацијом или непосредним контактима са староседелачким популацијама.

Процес, у бити сличан претходном, условио је образовање низа културних група или типова у вентралној или северозападној зони Трансилваније.

Скупина мањих група (нпр. Пишолт, Скејла Турци, Лумеа Нова), показује – према керамичким типовима – више сродности са касним неолитом источне Мађарске, наговештавајући појаву двојне културе Тисаполгар–Бодрокерестур. Уз ове две раноенеолитске културе, које запоседају западну Трансилванију и Банат, формирана је култура Петрести, позната по својој сликаној керамици. Наследница централног простора Трансилваније, продужена до западне границе Баната, ова култура такође припада раном енеолиту, са пореклом које се различито тумачи. Ипак, афинитети њене сликане керамике – у неким сложеним мотивима – указују на источне паралеле, са богатим избором мотива у култури Кукутени–Ариушд, која својом западном границом већ прелази преко лука средњих Карпата. Излагања о енеолит-

ским културама Трансилваније прерастају, међутим, са завршетком раног бакарног доба, закључно са појавом и ширењем источног комплекса сликане керамике. Културе средњег и касног енеолита, Баден или Коцофени, између осталих, нису наведени.

Апсолутни датуми неолита и енеолита Трансилваније су срезмерно ретки, али општи хронолошки оквир за ове културе од краја VII миленијума старе ере (рани неолит), до завршетка раног бакарног доба (почетак IV миленијума старе ере), одговара углавном и њиховој релативној хронологији.

Монографија Z. Maxim је пажње вредан пример исцрпног излагања базе података материјалне културе неолита и енеолита Трансилваније (у овом приказу говорило се само о керамици) и њихове примене у класичном типолошко-стратиграфском методу праисторијске археологије. Разни видови те методолошке сарадње су у овом кратком тексту изостављени, са намером да се подстакне расправа о основним карактеристикама култура ране праисторије Трансилваније – о њиховом пореклу, распрострањању и, пре свега, о хронолошким и типолошким односима са суседима – савременицима. Сабрана и прегледно изложена, нова и значајна евиденција монографије З.Мацим то у потпуности омогућује.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Maria Novotna, DIE FIBELN IN DER SLOWAKEI, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XIV, 11, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2001, 109 страна и 31 табли илустрација.

Задовољство је констатовати како се са сваком новом монографијом у серији Prähistorische Bronzefunde попуњавају празнине на картама које показују, као у некој слагалици, које су територије обрађене, и како поједини облици материјалне културе постају познати широм целе Европе. Тако су готово све свеске ове серије о мачевима у Европи изашле из штампе, бронзано посуђе и секире су на добром путу да испуне празнине које недостају, а ево и фибуле са овом новом књигом Марије Новотне могу да се подиче приличном територијом која је до сада обрађена.

Свеска о фибулама из Словачке Марије Новотне допуњаје наша знања о фибулама у Средњој Европи и уз неке ситније изузетке пружа управо онакву слику каква се могла очекивати на основу података које су пружиле већ изашле свеске серије о фибулама у суседним областима, Моравској, Аустрији и Румунији. Међу неких 300 читавих и оштећених комада, јављају се типови Унтерадл и Чака који представљају варијанте виолинских фибула, затим једноделне и дводелне фибуле са раскуцаним луком, седласте и харфасте фибуле, као и већи број позамантеријских фибула. Међу овим последњим истичу се комади са низовима стилизованих птица из Кривоклета (Nr. 84) и Медведзие (Nr. 85), као посебно занимљиви и атрактивни. Све ове фибуле уз неке изузетке датују се у касно бронзано доба (Ha A1 до Ha B2).

Овом периоду припадају и ране наочарасте фибуле без осмице у средини, које указују на рани постанак овог типа,

али се не могу везати са касније фибуле истог облика из старијег гвозденог доба (тзв. тип Санта Луција). Наочарасте фибуле са осмицом у средини, хронолошки нешто касније, такође се јављају у извесном броју.

Следи већи број лучних фибула са једном петљом, махом са чунастим луком и издуженом ногом, које припадају старијем гвозденом добу, као и један број нешто каснијих чертоза фибула. Међу лучним фибулама занимљива је појава шест фибула са два дугмета на луку, типа »Голишево« у Дрнави (Nr. 144–149), свакако импортованих са Западног Балкана, које се датују у 10 или 9 век пре н.е. Три двопетљасте фибуле са тордираним луком (Nr. 140–142) такође се највероватније могу везати за Балкан, док је посебно занимљива једна гласиначка лучна фибула са троугластом ногом и задебљањима на луку из Абрахама (Nr. 167). На њу је скренуо у своје време пазњу већ К.Килиан (Prah. Zeitschr. 50, 1975, Taf. 13,9), Новотна, следећи мишљење Бибе Тержан (Arch. Jugoslavica 24, 1987, 17), сврстава ову фибулу у тип Потпећине и датује у крај VII века пре н.е., мада све индиције указују, како хронолошке, тако и друштвено-економски развој појединих група на западном Балкану и успон гласиначке културне групе, да фибула никако не може бити старија од средине VI века (уп. R. Vasić, Die Fibeln in Zentralbalkan, PBF XIV,12, 1999, 72 и даље).

Растко ВАСИЋ

Gerhard Tomedi, ITALISCHE PANZERPLATTEN UND PANZERSCHEIBEN,
Prähistorische Bronzefunde (PBF) III, 3, Franz Steiner Verlag Stuttgart 2000.
120 страна и 155 табли илустрација

Металне плоче различитих облика и димензија, чија појава је документована током гвозденог доба на подручју јужне, средње и западне Европе, занимљиве су посебно у погледу функције коју испуњавају. Припадају саставу опреме за заштиту појединих делова тела (груди, рамена, бедара, руку, ногу), али тумаче се и као чисто украсни детаљи. У литератури се наводе као делови оклопа (заштитне опреме) и сврставају у одбрамбено оружје, или као украсне плоче и апликације које означавају одређени статусни симбол.

Монографија G. Tomedi-ја, без претензија да прати културно-историјски развој италских заштитних оклопних плоча и оклопних округлих плоча, заснива се на типолошкој обради и покушају интерпретације њихове функције. Ови оклопни делови, премда формално различити, штитили су горњи део тела гвозденодобног ратника, те ознаку »полуоклоп« (»Halbpanzer«), коју је увео K. Kromer и која сасвим одговара намени. G. Tomedi сматра прихватљивом. Каталожки је обрађено 400 налаза, који су према облику и начину украшавања сврстани у одређене групе, док је за 12 примерака, због немогућности одређења, дат само опис. Уводни део бави се разматрањем италске регионалне хронологије, историјатом истраживања ове врсте материјала и његовог препознавања у античким писаним и уметничким изворима. Паралелно са каталожким одредницама дати су за поједине групе: цртежи са приказом украсних мотива, реконструкцијом уређаја за причвршћивање и идентификованим аналогијама у античким изворима; дијаграми са димензијама пречника металних оклопних плоча; табеле са списком димензија, броја закивака и декоративних елемената; хронолошке табеле за изабране затворене гробне целине; списак музеја и збирки, чији материјал је узет у обзир за обраду. Табле (155) илуструју налазе (1–144) и њихово типолошко картирање (145–154).

У раду је обухваћен публикован музејски материјал са подручја Италије, посебно њеног средишњег дела, док су западноевропске и северноевропске збирке узете у обзир само у контексту проналажења аналогија. Изузетак чине три примерка, забележена изван италског простора а укључена у детаљну обраду: Fliess, северни Тирол у Аустрији (бр. 309, Т. 108, група Alba Fucense), Alèria, Корзика у Француској (бр. 112 и 113, Т. 54, група Alfedena). Сам назив монографије указује на примењену типолошку класификацију у ширем смислу, према облику: заштитне правоугаоне оклопне плоче и заштитне округле оклопне плоче, преузете из постојеће класификације G. Colonna (1974). Узимајући у обзир стил и технику украшавања, G. Tomedi одриче се употребе термина тип, као уске ознаке, у корист сврставања налаза према облику и групама.

Заштитне правоугаоне оклопне плоче (Т. 1–5, сл. 1–15) имају више или мање јако увучене дуже стране, док су краће конкавне, конвексне или готово равне. Вероватно су вишеделне, судећи према томе што се на мањим странама налази уређај за причвршћивање носача каишева. Претпоставља се да су коришћена два начина причвршћивања: по-

моћу лимене траке од бронзе, приковане на полеђини мање стране, или закивцима, очуваним у целини или препознатљивим по остацима или траговима које остављају на отворима. Лимена трака придржава оплату плоче, са једне стране, а са друге каиш (повез, други систем повезивања), којим је одатле причвршћен за рамена или бедра. На полеђини појединих примерака, између лимене траке и оплате видљиви су трагови органске супстанце. Неједнака технологија израде условила је и различите начине украшавања оклопних металних плоча. Комади од танког лима украшени су техником искуцавања, а масивнији пунктирањем, уз напомену да има и глатких примерака без трагова декорације. У оквиру ове групе занимљив је налаз из ратничког гроба у Тарквинији (Т. 4, сл. 13), урађен у комбинацији бронзаног и златног лима и украшен искуцавањем, на основу чега га I. Ström везује за рану оријентализирајућу етрурску израду.

Поменути типолошку класификацију аутор допуњује заштитним оклопним плочама прелазног облика (Т. 5–9, сл. 17–20), изводећи га од примерака приближно правоугаоне основе. Израђене од масивног бронзаног лима, оне су бачвастог облика, са јаче испупченом горњом и доњом страном и знатно увученим бочним странама. Систем причвршћивања исти је као и код заштитних правоугаоних оклопних плоча, о чему сведочи једини сачувани фрагментовани налаз из ратничког гроба у Тарквинији са раменим повезом од бронзе (Т. 7, сл. 16).

Бројно су највише заступљене заштитне округле оклопне плоче (Т. 9–144, сл. 22–400), чији начин украшавања је послужило разврставању у посебне групе. Најбројнију групу репрезентују налази са више или мање богатом геометријском декорацијом, а најмалобројнију са глатком и неукрашеном површином. Плоче са фигуралним украсом чине посебну, такође прилично бројну, групу.

Глатке округле оклопне плоче (Т. 9–16, сл. 23–35) подељене су у две групе и назване по епонимним налазиштим Mozzano (Prov. Ascoli Piceno, Marche) и Cittaducale (Prov. Rieti, Lazio). Типолошки развој групе Mozzano (Т. 9–15, сл. 23–32) дао је G. Colonna, узевши у обзир округли облик, глатку горњу површину, низ закивака дуж ивица и бочне отворе, остављене за причвршћивање. Оклопне плоче ове групе израђене су од благо испупченог масивног бронзаног лима. Код већих примерака јављају се додатни закивци за ојачање раменог и бедреног повеза (каиша). Од распореда закивака на доњој страни у односу на средишњу осу зависи да ли је мањи, бедрени, каиш уклошен улево (веће плоче) или удесно (мање плоче). Претпоставља се да овакав асиметричан распоред каишева има статичну улогу, спречава њихово окретање око сопствене осе. Нису украшаване, те се као једини декоративни елементи можда могу навести низови закивака купастих или лоптастих глава. Аутор их ставља између оклопних плоча прелазног облика (прелаз из гвозденог доба I у гоздено доба II) и групе Сарена, са најстаријим фигурално украшеним округлим оклопним плочама

(друга четвртina VII stoleћа ст.е.). Група Cittaduale (Т. 15–16, сл. 33–35), издвојена на основу три налаза, представља типолошког наследника групе Mozzano, коју G. Colonna датује у период између последње четвртине VII и прве четвртине VI stoleћа ст.е., што хронолошки одговара трајању групе Нумана.

Округле оклопне плоче са фигуралним украсом (Т. 17–54, сл. 37–113), према декоративном стилу разврстане су у пет група: Сарена, Vetulonia, Numana, Paglieta и Alfedena. За налазе групе Сарена (Т. 17–22, сл. 36–46), израђене од прилично масивног бронзаног лима, могло би се рећи да се по облику не разликују од глатких округлих оклопних плоча групе Mozzano. Њихове ивице ојачане су широком гвозденим лименом траком, причвршћеном јаким закивцима лоптасте или луковичасте главе. Изузетак чини само један примерак са ојачањем од бакарне лимене траке. Одлика раних округлих оклопних плоча група Mozzano и Сарена је слабији доњи део каиша, док је горе трака за ојачање остављена широка, како би каиш могао да прође, што се среће и код геометријски једноставно украшених примерака. Три закивка дају стабилност повезу, састављеном од укрштених каишева и трака или пантљика које су са стране фиксиране за плочу и држе је на одстојању од појаса. Фигурална декорације ове групе концептуално је заснована на приказу једне митолошке животиње, коју аутор сматра представником карнивора и назива химером, у немогућности да утврди о којој врсти животиња је реч. Химере су приказане појединачно у покрету, у ставу напада, у пару, антитетично или хералдички постављене једна у односу на другу, а слободан простор између њих понекад је попуњен представом једне, такође недентификоване животиње. При разлучивању да ли је у питању грудна или леђна плоча најчешће помаже распоред фигуралног украса, при чему је за прву карактеристична комбинација химера, а за другу приказ само једне животиње. Управо је стил композиције са химерама био одлучујући да се ова група датује у прву четвртину VII stoleћа ст.е.

Група Vetulonia (Т. 22–23, сл. 47–49), оквирно датована у прву половину VII stoleћа ст.е., издваја се округлим оклопним плочама од бронзаног лима, не тако масивног као код претходне групе, са гвозденим прстенастим ојачањем дуж ивица и без трагова уређаја за причвршћивање. Релефно украшавање знатно је финије и вишеслојније него код комада групе Сарена, које делује незграпно и угласто. Само у овој групи јављају се антропоморфне представе, прикази бића налик човеку, сфинги.

Критеријум за издвајање групе Numana (Т. 24–28, сл. 50–59) једино је декоративни стил, будући да се њени репрезенти по облику не разликују од оних из претходних сродних група, нити је познат начин причвршћивања због лоше очуваности. Релефни стил ове групе G. Colonna дефинише као »линеарни« стил, а сам начин фигуралног приказа назива калиграфским стилем, опредељујући га у период између 625. и 575. г. ст.е.

Бронзане округле оклопне плоче групе Paglieta (Т. 29–34, сл. 60–72) по ивицама ојачане су широком гвозденим лименом траком, а уобичајени бочни отвори, остављени за причвршћивање, замењени су искуцаним розетама. Грудне и леђне округле плоче повезане су троделним рамним каишевима преко фиксираних шарнира (шарки), или помоћу

кукичастих и клинова у облику омеге. На исти начин, помоћу клинова у облику кука и омега, причвршћени су и укрштени бедрени каишеви. G. Colonna датује ову групу у раздобље од 575. до 500. г. ст.е, узимајући у обзир финоћу релефног приказа и њен »линеарни« стил. Композицију чине митолошке животиње, дате компактно, полетно, са двојним протоима у облику лире на главама.

За групу Alfedena (Т. 35–54, сл. 73–113) карактеристичне су глатке округле плоче од бронзаног лима, ојачане гвозденим оплатом и украшене гравираним фигуралним украсом. Разликују се од представника претходне групе по томе што имају нешто већи пречник, али су им слични по начину повезивања раменог и бедреног каиша. Њихово проучавање отежано је чињеницом да је гробни инвентар помешан, те изостаје поуздано опредељење пронађених оклопних плоча. Оквирно су опредељене у период од VII до средине V stoleћа ст.е. Типолошки старије плоче препознатљиве су по преузимању украсних мотива групе Paglieta, али изведене у техници гравирања, док састав композиције млађих примерака чине двојне митске животиње, химере, на чијим главама у виду птице, или изнад њих, налазе се двојни протоми у облику лире или пластична испупчења (сл. 24).

Геометријски украшене оклопне и украсне плоче (Т. 55–133, сл. 118–378) одликује савршен кружни облик и квалитетна обрада, изведена техником ливења, ковања и глачања. На основу геометријског декоративног стила разврстане су у четири групе: са једноставним украсима, богато украшене, са фризовима животиња и украсима изведеним пробијањем. Док права намена прве групе није утврђена, за остале групе извесно је да су имале функцију заштите. Класификација једноставно геометријски украшених округлих плоча (Т. 55–73, сл. 118–199) на заштитне оклопне и украсне плоче, према напомени аутора, остаје проблематична јер нема довољно доказа за разликовање њихових функција. Налази ове врсте ин ситу потичу искључиво из женских гробова, што их везује за украсну намену, а ретки сачувани трагови борбених дејстава иду у прилог заштитне функције. Одсуство карактеристичног начина причвршћивања такође отежава функционално опредељење. Мање округле плоче имају у средишту само један отвор за причвршћивање, док се код већих комада, осим средишњег и бочних закивака, налазе и горњевивични масивни закивци калотасте главе. Геометријски украси распоређени су једноставно, по систему концентричних кружница или радијално. Подела у оквиру ове групе, извршена у односу на технику украшавања, заступљена у искључивој или преовлађујућој мери, нема утврђену хронолошку вредност. Техником искуцавања (Т. 55–61, сл. 118–135), жигосања (Т. 61–69, сл. 136–181) и пробијања (Т. 69–73, сл. 182–199) изведени су једноставни геометријски мотиви (кружни, троугаони, четвороугаони, степенести, тремоло, у виду риблије кости и радијално распоређене свастике) у слободним комбинацијама.

За геометријски богато украшене (заштитне) округле оклопне плоче (Т. 74–96, сл. 201–281), које припадају групи Collarme, не постоје поуздани публиковани подаци о условима гробних налаза за функционално опредељење. Међутим, трагови борбених дејстава на њиховој површини и технички детаљи уређаја за причвршћивање свакако наговештавају заштитну употребу ових плоча, као делова оклопа. По величини разликују се велике (грудне или прсне)

и мале (леђне) плоче. Овоме је потребно додати да аутор често, као и код других група, не може да се одлучи да ли је реч о грудној или леђној плочи, те их ставља под знак питања. Одлика првих (са пречником 20,7–23,7 cm), уз неколико изузетака, је средишње кружно испупчење, док је код других плоча (са пречником 9–11,7 cm) то мање истакнуто. Имају карактеристичан уређај за причвршћивање, а богат геометријски украс редукован је на мањим, а комплекснији на већим плочама. Ова група препознатљива је по богатству декоративних геометријских мотива и њихових комбинација, изведених у више техника – искуцавања, жигосања, пробијања, пунктирања и тремолирања. Распоред елемената дат је у концентричним зонама, средишња кружна испупчења углавном имају радијалне, и мотиве у облику петокраких звезда.

Група *Alba Fucense* заступљена је геометријски украшеним (заштитним) округлим оклопним плочама са фризом животиња (Т. 97–119, сл. 283–337), које се по облику, величини, систему повезивања и декоративним техникама не разликују од претходне групе. Украсни мотиви такође показују сличност са групом *Collarmele*, с тим што је овде наглашена појава фриза са животињама, изведеног пунктирањем. Не задржавајући се на препознавању приказаних животињских врста, аутор се задовољава тиме што их наводи као четвороножне животиње и водене птице (сл. 25). Типолошки развој унутар групе могуће је сагледати на основу стилских промена које иду од једноставних облика до барокних, али не и доказати, с обзиром на немогућност датовања целокупног налаза. Куриозитет групе представља поменути фрагментовани налаз из халштатске оставе *Fliess* у Аустрији (Т. 108, сл. 309), који је датован у период између почетка VII и средине VI столећа ст.е.

Критеријум за разврставање у оквиру групе (заштитних) округлих оклопних плоча украшених пробијањем (Т. 120–133, сл. 338–378) је распоред украсних елемената. На тај начин издвојене су две групе: *Casanditella*, са радијалним распоредом украса, и *Civitaluparella* (R. Papi, 1990), познатија под називом *Sapracotta*, са концентрично распоређеним украсима. Група *Casanditella* (Т. 120–129, сл. 338–364) оквирно је датована у VIII столеће ст.е. на основу истовремене појаве лучних фибула са проширеним луком и трансверзалним украсним цртицама. Њени представници обликом и уређајем за причвршћивање подсећају на налазе групе *Alba Fucense*, али за разлику од ових не одликују се разноврсношћу украсних мотива. Преовлађују веће или мање концентричне кружнице, изразито је пробијена само једна кружница, чести су пробијени, радијално рашчлањени троугаони и ромбоидни умци, допуњени искуцаним и пунктирањем тачкастим и линеарним украсима. Декорација мањих оклопних плоча ове групе редукована је и нема изразиту радијалну рашчлањеност. Радијални распоред украса већих оклопних плоча налази се у оквиру украсних трака и концентрично постављених метопа, тако да са кружним испупчењем у средини, пробијеним у облику свастике, троуглова и петокраких звезда, остављају утисак точка у покрету. На фрагментованим примерцима групе *Civitaluparella*, односно

Sapracotta (Т. 130–133, сл. 365–378), познатој по затвореном гробном налазу из прве половине VII столећа ст.е. (Т. 131, сл. 369, 370) видљив је мали избор украсних мотива, преузет од групе *Casanditella*, али распоређен у једноставнијим комбинацијама и искључиво у концентричним зонама, изведен пробијањем и искуцавањем.

Каталоски је обрађена и група посебних облика (заштитних) оклопних плоча (Т. 134–144, сл. 380–400), која потиче из двадесетак гробова и представља најбоље локалне производе, а условно је стављена у серију округлих плоча са фигуралном и геометријском декорацијом и, на основу импортоване керамике, датована у прву половину VII столећа ст.е. Дат је, без илустровања, и опис неколико примерака оклопних округлих плоча (бр. 401–412) којима није било могуће одредити припадност ни једној од поменутих група.

Посебно поглавље (стр. 97–107) посвећено је функцији италских металних оклопних плоча, разматраној кроз контекст археолошких, писаних и уметничких извора. На основу проученог материјала аутор закључује да су могуће две функције – заштитна и украсна, премда се, у одсуству трагова уређења за причвршћивање, принципијелно уздржава од навођења једне од њих. У прилог утврђивања једне или друге намене, поред поменутог, узима у обзир и анализу положаја пронађених металних плоча (на грудима, код бедара и бутина, испод главе и леђа) и техничких детаља система причвршћивања. Ово, као и покушај реконструкције (сл. 23, групе *Alba Fucense* и *Casanditella*), отежава различито стање установљено у појединим групама и запажање да су уређаји за причвршћивање исти код украсне и заштитне варијанте оклопних плоча. Као делови оклопа са заштитном функцијом наводе се примерци, налажени у пару, већих или мањих димензија и ивица ојачаних гвозденим прстеном, са траговима борбених дејстава (бразде, ускилине, прободи, преломи) и крпљења. Да би испунила своју заштитну функцију потребно је да оклопна плоча чврсто стоји на грудима, што је могуће само уз стабилан систем повезивања. Како се повез приликом кретања не би покидао, неопходно је да горњи део каиша, који носи тежину плоче и трпи оптерећење, буде стабилан. Оптерећење при ходу утиче и на доњи каиш, који, пошто не носи тежину плоче, може бити и слабије израде. Украсна намена приписује се плочама нежније израде, који потичу из женских гробова, о чему сведоче налази групе *Alfedena* са једноставнијим системом за причвршћивање, састављеним од ланаца, спуштених са рамена до ногу, и жичаних петљи, које пролазе кроз ивичне отворе на плочи и повезују је са ланцем.

С обзиром на чињеницу да су металне плоче релативно ретка појава у ратничким гробовима на подручју средње Италије и да једним делом припадају пластичној уметности (фигурални стил украшавања), могу се сматрати ексклузивним »престижним објектима« који су симбол одређеног друштвеног статуса, премда то, уз напомену аутора, није прихватљиво за све проучене групе.

Славица АРСЕНИЈЕВИЋ

Venceslas Kruta, *LES CELTES, HISTOIRE ET DICTIONNAIRE, DES ORIGINES À LA ROMANISATION ET AU CHRISTIANISME*, Edition R. Laffont, Paris 2000; 1020 pages de texte, 17 cartes, 177 dessins accompagnant le texte, bibliographie, listes des musées, index.

On peut, de nos jours encore, poser la question académique de savoir dans quelle mesure l'archéologie peut être considérée comme un volet de l'histoire privé de sources écrites, non seulement lorsque il s'agit de la préhistoire mais aussi de sa phase finale, la protohistoire. Car, indépendamment des divisions chronologiques qu'elle opère, autorisant un classement des différentes périodes traitées, l'archéologie reste principalement tournée vers l'étude de la culture matérielle – y compris lorsqu'il lui est possible de s'appuyer sur des sources écrites. Une tentative d'apporter une réponse conciliant en elle ces deux sciences est apportée par V. Kruta, célèbre chercheur spécialiste de la culture matérielle des Celtes, mais aussi de leur histoire.

Le résultat de nombreuses années de recherches est un ouvrage de format modeste mais non moins dense, à la composition très serrée et imprimé sur papier bible, portant pour simple titre «Les Celtes» mais accompagné des sous-titres sans équivoque: «Histoire et Dictionnaire» et «Des origines à la romanisation et au christianisme». Si ce second sous-titre annonce une partie indéniablement tournée vers l'histoire, le dictionnaire porte essentiellement sur l'archéologie, c'est-à-dire sur la culture matérielle des Celtes.

Réunies en un même ouvrage, ces deux disciplines ont influé l'une sur l'autre, ce qui, du point de vue compositionnel, distingue cette publication des manuels semblables. Cette différence semble d'ailleurs plus sensible dans la partie historique que dans le dictionnaire, c'est-à-dire la partie consacrée à la culture matérielle de la période de La Tène.

Après un avant-propos exposant le contenu et les objectifs de cette publication suit un tableau mettant en parallèle les dates clés de l'histoire des Celtes et des repères chronologiques de la préhistoire et protohistoire de la Méditerranée orientale et de la partie continentale de l'Europe. Le titre général de la section historique «Les Celtes avant Rome et la Christianisme» dresse les limites temporelles entre lesquelles se développent ses deux parties, ou plus précisément blocs collectifs, intitulés: «Les données» et «Les faits».

Au lieu d'un récit narratif retraçant l'histoire des Celtes, l'auteur a choisi – à en juger par le contenu de ces deux parties – une discussion sur les données documentant leur histoire et les faits (ou facteurs) de cette histoire. Ce matériel est préalablement réuni dans une introduction rappelant les connaissances générales sur ce peuple qui fut le premier à unifier, durant près de quatre siècles, la quasi totalité du continent en y propageant une même culture matérielle. Les frontières de cet immense espace devaient plus tard marquer les limites de la romanisation qui, pour l'ensemble, a été menée à bien partout où s'était précédemment avancée et développée la civilisation laténienne.

La partie consacrée aux données est constituée de plusieurs unités distinctes: les deux premières sont consacrées à la redécouverte des Celtes et à l'analyse des textes et inscriptions conservés, à commencer par les traditions celto-étrusque puis gauloise et irlandaise et en mentionnant les sources écrites connues (pp. 27–64); suit une présentation des matériaux linguistiques, principalement noms propres et toponymes (pp. 65–75); puis celle

du matériel archéologique réparti selon les catégories et son approche méthodologique (par ex. les nécropoles, la technologie, les moyens de datation, les milieux habités et leur environnement, etc.), (pp. 75–111), l'art des Celtes étant ici exposé en trois phases: sa formation, son épanouissement et l'âge des oppida (deuxième quart du Ve s. av. J.-C. jusqu'à la deuxième moitié du Ier s. av. J.-C.) (pp. 111–118).

La seconde partie de la section historique, consacrée aux faits, est de même composée de plusieurs entités distinctes. Leurs titres annoncent de façon très explicite leur contenu: Les Celtes entrent dans l'histoire (pp. 119–123); Un retour en arrière – le problème des origines (pp. 123–135); Le monde des princes (VIIème–VIe s. av. J.-C.), (pp. 135–155) – (l'apparition d'une aristocratie princière et son caractère général à toute l'Europe du VIIe au Ve s. av. J.-C. ont été relevés chez les auteurs yougoslaves sur la base des découvertes, datées du Premier âge du Fer, provenant d'un horizon de tombes princières sous tumuli en Serbie centrale et de l'Ouest); La naissance de la civilisation de La Tène (Ve s. av. J.-C.) (pp. 155–187); L'invasion historique de l'Italie (IVe s. av. J.-C.), (pp. 188–211); Les Celtes transalpins au IVe s. av. J.-C. (pp. 212–239); L'Expansion danubienne (IIIe s. av. J.-C.) (pp. 240–268); Les Galates, Celtes d'Asie Mineure (p. 268–272); Les Galates (IIIème–Ier s. av. J.-C.) (pp. 272–282); Sénons, Bofiens, Insubres et Gésates en lutte contre Rome (pp. 282–288); Les Celtes d'Italie face à Rome (IIIème–IIe s. av. J.-C.) (pp. 288–302); L'Occident celtique au IIIe s. av. J.-C. (pp. 302–316); Les Celtes d'Hispanie (pp. 316–319); Les Celtes d'Ibérie (VIème–Ier s. av. J.-C.) (pp. 319–333); Les villes celtiques (pp. 333–335); L'apparition et l'essor des oppida (IIème–Ier s. av. J.-C.) (pp. 335–359); Les dernières batailles des Celtes du coeur de l'Europe (pp. 359–360); La chute des cités celtiques (Ier s. av. J.-C.), (pp. 360–366); Les Bretons insulaires et leur combat contre Rome (pp. 366–371); et finalement: les derniers bastions des Celtes – la Bretagne insulaire et l'Irlande (Ier s. av. J.-C.–Ve s. apr. J.-C.) (pp. 371–386).

Suit un dictionnaire donnant la définition d'un très grand nombre d'éléments et notions, directement liés au texte historique précédent, déchargeant ainsi l'histoire du côté archéologique et réciproquement (pp. 389–876). Ce dictionnaire est accompagné d'un répertoire des auteurs antiques cités (pp. 877–879) et d'une ample bibliographie consultée lors de la préparation de cette publication (pp. 881–964). Vient ensuite une liste des musées européens qui possèdent des collections de la culture La Tène (pp. 965–979) et, finalement, un index et la liste des illustrations (pp. 981–1005).

Renfermant plus de 2000 entrées, ce dictionnaire a été composé, aux dires de l'auteur lui-même, en privilégiant la représentativité et l'équilibre au sein d'une matière immense, comme par exemple entre les sites connus par les sources écrites et ceux fouillés archéologiquement, et de même entre les objets de la culture matérielle et les événements historiques, les personnages historiques et ceux appartenant au monde des légendes, etc. Toutes ces catégories sont donc reprises pour tous les pays où se sont installés les Celtes, ou qui, pour le moins,

offrent suffisamment d'éléments archéologiques permettant une telle conclusion.

A la lumière d'une telle conception c'est en toute logique que l'auteur a accordé une attention particulière aux Celtes orientaux, s'appuyant, qui plus est, sur son excellente connaissance de leur histoire et de leur culture matérielle. En rappelant ici que parmi ce groupe de Celtes les Scordisques sont la population la plus souvent mentionnée dans les sources historiques, et que leur noyau territorial coïncide avec les frontières de l'actuelle Serbie, il apparaît intéressant d'observer de plus près la place qu'ils occupent dans cette publication composite.

Tout d'abord, on doit relever une certaine incohérence lorsqu'il s'agit de la mention, dans la partie historique, des pays – plus précisément Etats actuels – constituant le territoire où s'est développée la culture des Celtes orientaux, dont la Serbie est absente. La notice commune «Hongrie et Slovénie (?)» (pp. 262–263) se contente en effet, après avoir signalé une présence celte au confluent de la Drave et du Danube (Slavonie), de relever l'existence de sites attribués (à raison) aux Scordisques «plus vers le sud», c'est-à-dire en Serbie. De toute évidence, il ne s'agit pas ici d'une confusion entre Slovénie et Slavonie puisque ces deux zones géographiques sont correctement mentionnées aux côtés de leurs sites respectifs dans le Dictionnaire. Si une erreur rédactionnelle est toujours possible, il n'en reste pas moins que Slavonie et Serbie restent deux zones bien distinctes et que le lecteur est ici privé de données essentielles sur l'étendue territoriale des Scordisques.

Il en est tout autrement dans le Dictionnaire lorsqu'il s'agit, des sites fouillés en Serbie au cours des dernières décennies du siècle dernier. Contrairement à l'unité «L'expansion danubienne» ci-dessus évoquée, la Serbie y constitue une entrée (p. 816) avec une notice consacrée aux Scordisques, et ce depuis leur formation (début du IIIe s. av. J.-C.) jusqu'à la conquête romaine (début du Ier s. de notre ère). On y trouve, entre autres, les principaux sites systématiquement fouillés: Gomolava, Židovar, Karaburma, Pećine, Ajman, ainsi que les découvertes les plus récentes, comme par exemple Veliki Vetren. L'auteur a également joint une brève bibliographie mentionnant les principaux ouvrages publiés par des auteurs serbes ces dernières années.

Les sites énumérés dans cette notice ont eux-mêmes leurs propres entrées dans le Dictionnaire, où sont souvent indiquées leurs principales caractéristiques: pour Pećine, ancienne nécropole celte près de Viminacium, le texte signale ainsi les analogies «frappantes» avec les trouvailles laténiennes du nord de la cuvette des Karpates et des régions plus situées plus à l'ouest, jusqu'en Suisse; des liens semblables (pour la première moitié du IIIe s. av. J.-C.) sont également signalés lorsqu'il s'agit de la grande nécropole de Karaburma près de Belgrade. La constatation, à la fin du IVe s. av. J.-C. et au début du siècle suivant, de tels liens

entre des contrées géographiques éloignées révèle l'origine des populations de Celtes orientaux qui devaient lancer leurs forces combinées sur la Grèce et, pour certains, s'avançaient jusqu'en Asie Mineure. Préalablement leurs tribus s'étaient regroupées, durant une période plus ou moins longue, en Slavonie orientale, dans le Srem et sur le Podunavlje en Serbie du Nord. Autrement dit, ce sont les territoires où se trouvent ces nécropoles qui constituèrent le point de départ de la migration guerrière (la Grande expédition, comme l'appelle V. Kruta) des ancêtres des futurs Galates. Cette thèse est documentée par les trouvailles archéologiques provenant principalement des fouilles systématiques menées sur les sites mentionnés de Serbie, ainsi que de Slavonie orientale.

Les Scordisques, comme cela est bien connu, doivent leur formation et existence ultérieure à ces événements historiques agités, fruits des efforts permanents des Celtes pour s'emparer – à défaut de pouvoir imposer leur domination – des richesses du monde antique. A la suite de l'échec du gros des forces celtes devant Delphes et de son éclatement, leur groupe se replia plus au Nord. Au cours des trois siècles suivant de leur protohistoire, ils continuèrent de lancer des raids de pillage sur la Macédoine et la Grèce, se soldant pour l'essentiel par des revers plus ou moins graves.

Désireux d'harmoniser l'histoire des Celtes et le territoire de propagation de leur culture, V. Kruta n'a pas repris les tableaux chronologiques existants, depuis longtemps en usage standard, basés sur la seule classification typologique de la culture de La Tène. Au contraire il a opté pour une chronologie relative de l'art celtique qui ne contient, selon lui, que trois phases générales s'insérant dans les cadres historiques stricts et le fils des événements les accompagnant.

Cet ouvrage, basé sur un principe de coexistence entre histoire et archéologie, constitue simultanément la vision par V. Kruta de ce nouveau type de publication tendant à la symbiose des sciences historiques. S'agissant de l'histoire des Scordisques on doit noter que F. Papazoglu, dont l'oeuvre est mentionnée dans la bibliographie du Dictionnaire, a rédigé, au cours du dernier quart du siècle dernier, un ouvrage semblable où les deux disciplines se complètent remarquablement. Toutefois, à la différence de cette étude, principalement historique, la publication de V. Kruta est aussi un résultat des possibilités actuelles permettant une plus rapide réunion et adaptation d'un grand nombre de faits selon une conception préalablement établie, indispensable à tout thème couvrant un vaste domaine – dans ce cas celui des Celtes. Réalisée sur une base multidisciplinaire, cette publication constitue une solution originale offrant ses propres solutions pour la présentation de l'histoire saccadée et agitée de la première unification de l'Europe, l'Europe laténienne.

Borislav JOVANOVIĆ, Petar POPOVIĆ

N. Lewis, THE DOCUMENTS FROM THE BAR-KOKHBA PERIOD IN THE CAVE OF LETTERS. GREEK PAPYRI (with Aramaic and Nabatean Signatures and Subscriptions

ed. by Y. Yadin and J. C. Greenfield), Jerusalem 1989, стр. 161;

H. M. Cotton, A. Yardeni, ARAMAIC, HEBREW AND GREEK DOCUMENTARY TEXTS FROM NAHAL HEVER AND OTHER SITES; with an Appendix containing alleged Qumran texts (The Seiyal Collection II), Oxford, 1997, стр. 381;

Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni, B. A. Levine, THE DOCUMENTS FROM THE BAR-KOKHBA PERIOD IN THE CAVE OF LETTERS. HEBREW, ARAMAIC AND NABATEAN-ARAMAIC PAPYRI (with additional contributions by H. M. Cotton and J. Naveh), Jerusalem 2002, стр. 422.

Године 1961. експедиција коју је предводио Yigael Yadin, радећи у области Нахал Хевера, недалеко од западне обале Мртвог мора, у некадашњој римској провинцији Јудеји, претраживала је такозвану »The Cave of Letters«, једну од низа пећина у Нахал Хеверу. У трећој соби пећине откривени су свици папируса. Документи су пронађени у кожној торби, замотани и везани. Неке од њих су оштетили црви и мољци, али већина је била добро очувана.¹ Архив садржи 33 документа (углавном правне природе) и неколико фрагмената, насталих у периоду од 94. до 132. године н.е. Заједно повезани папируси су чинили садржајну целину. Документи су припадали извесној Бабати, кћи Симона и њеној породици. Један завежљај сачињавало је пет докумената претежно везаних за старатељство над Бабатиним сином из првог брака, друга два се пак тичу њене пасторке Шеламзион. Трећи завежљај чине тужбе везане за њено имање, а четврти су документа која се односе на раније власнике њеног поседа. Неки од папируса су били посебно пажљиво умотани и остављени на страну. То су уговор о поклону којим Бабатин отац све предаје њеној мајци, брачни уговор склопљен за Бабатин други брак и брачни уговор за Шеламзион.²

За разлику од овог породичног архива, сродни документи архива Саломе Комаисе, нису пронађени током контролисаних истраживања и сакупљени су тек пре десетак година.³ Овај архив садржи седам докумената, од тога је један на арамејском, а шест на грчком језику. Постоји могућност да ће се појавити још папируса који се могу повезати са поменим архивом.

Већина докумената је на грчком језику, неколико је на набатејском или арамејском, док су потписи неких сведока и на хебрејском. Вишејезичност архива указује на утицаје у области у којој су ове две жене живееле. Папируси Бабатиног архива и архива Саломе Комаисе, било арамејски, грчки или набатејски, датовани су по римским конзулима и припадају времену од доласка Римљана 106. н. е. до 132. год. н.е. Месеци и дани дати су по римском систему и по македонском календару, са годинама владе и годином од оснивања провинције.⁴

Папируси Бабатиног архива пружају слику свакодневног живота у једној земљи Блиског Истока у римско доба. Архив је дао материјал за расправљање о пореском систему у провинцији Арабији, правном статусу земљопоседа⁵, принципима наслеђивања⁶, брачним уговорима⁷, старатељством над малолетном децом и правном заштитнику жене⁸. На основу ових документа поједини истраживачи су се бавили питањем језика докумената, просопогарфским истраживањима, као и питањем утврђивања географског положаја

места која се у документима помињу. Текстови докумената пружају просопографске податке о римским провинцијским управницима, а неки су први пут посведочени у овом архиву.

Примена римског права и закона у провинцијама Јудеји и Арабији је оно чему је посвећена највећа пажња истраживача који се баве Бабатиним архивом.⁹ Документа откривају да су за становнике у овој провинцији углавном важили римски закони и поред постојања старијих, домаћих закона и обичаја. Становници провинције желе да се понашају као Римљани.¹⁰ Облаче се као Римљани и служе истим покућством.¹¹ Међутим постоје и домаћи обичаји. Из докумената се види да су циркулисале три врсте новца, римски денариј, тирска тетрадрахма и набатејски »црни« новцац.

Издање папируса Бабатиног архива уследило је тек по смрти Yigaela Yadina (1984). Публикација »The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters« коју је уредио познати папиролог Naphtali Lewis, изашла је 1989.¹² Текстови папируса су дати уз језичку анализу и исцрпне коментаре. Yadin је веровао да ће се сви папируси појавити у једном издању. Међутим, прво су објављени грчки текстови, њих 27 од укупно 60 докумената пронађених у пећинама Нахал Хевера. Остали су остављени за посебно издање хебрејских, арамејских и набатејских докумената. Ово дуго ишчекивано издање објављено је недавно у Јерусалиму, у оквиру *Judean Desert Studies*. Критички је приказано 15 правних текстова и 15 писама из логора Бар-Кохбе која су пронађена у истој пећини. Нека од правних докумената су раније појединачно објављена у различитим часописима¹³ и овде је само допуњен коментар. Текстови папируса у овом издању дати су са упоредним преводом на енглески језик, праћени детаљним описом и епиграфским коментаром. Дат је и врло користан речник израза на хебрејском, арамејском и набатејском језику.

На основу ових папируса може се великим делом реконструисати живот и делатност Бабате, кћи Симона. Живела је, с обзиром на последњи датум у документима до 132. год. Била је пореклом из села Маоза, за које се претпоставља да се налазило јужно од Мртвог мора. Удавала се два пута, два пута остајала удовица, имала је деце, а умрла је прерано, пре своје тридесете године, вероватно нешто после августа 132. н.е. Бабатина породица била је јеврејска, премда име њеног оца Симон може бити грчко. Име Βαβαθα се јавља и у јеврејским и у нејеврејским изворима.¹⁴

Документи се тичу судских процеса које је Бабата водила пред судом управника провинције Арабије. Најважнији документи грчког корпусу су следећи: P. Yadin 16 датован у

децембар 127. године који представља пријаву Бабатиног имања при провинцијском цензу. То је засад једина потпуно сачувана имовинска пријава из провинције Арабије. Из текста се види на који је начин спровођено прикупљање пореза у једној блискоисточној провинцији. Папируси из Египта пружају могућност упоређивања пореског система две римске провинције. Могуће је да се као и у Египту ради о циклалном цензу, а и елементи пријаве су истоветни као у египатским пријавама пореза. Интересантно је да се део пореза плаћа у новцу, а део у природи, у урмама. Требало би истаћи брачни уговор P. Yadin 18 (5. април 128., на грчком језику). Он пружа могућност проучавања положаја жене у друштву као и локалних обичаја. Документи P. Yadin 23–25 (130–131 год.) су судска акта која дају податке о провинцијском судском систему на чијем се челу налази управник провинције.

Папируси који припадају другом породичном архиву, Саломе Комаисе, објављени су 1997. године.¹⁵ Најважнији документи архива су: XHev/Se gr 61 i 62, фрагментарне пријаве при цензу 127. год. н. е. и два брачна уговора, XHev/Se 65 и 69. Упоредивањем извесних фрагмената папируса може се закључити да су и ови документи били првобитно склоњени у пећинама Нахал Хевера. У овом издању објављени су и документи за које се раније претпостављало да су потицали из једне од Кумранских пећина, но приређивачи их доводе у везу са групом докумената нађених на претходно поменутом археолошком локалитету. Због промена раније нумерације већине папируса (P. Se'elim) дата је и табела свих претходних и садашњих ознака, а арамејски текстови су пропраћени и руком преписаним текстовима.

Од новообјављених докумената требало би посебно истаћи P. Yadin 2 и 3 који су уговори о продаји имања и пружају прве податке о набатејском пореском систему. P. Yadin 10 (125–128 год., на арамејском језику) је брачни уговор (*ketubba*) за Бабатин други брак и пружа могућности упоређивања са рабинским изворима. Арамејски уговор о поклону којим Бабатин отац сву своју имовину преноси на Бабатину мајку, P. Yadin 7, је изузетно важан за дискусију о принципу наслеђивања по женској линији.

Осим докумената Бабатиног архива ово издање обухвата и писма устаника из логора Бар-Кохбе. Објављено је 15 писама од којих је 11 на арамејском и по 2 на грчком односно хебрејском језику. Она приказују свакодневни живот у логорима око Мртвог мора, а од посебне важности је P. Yadin 52 које говори о учешћу Набатејаца у устанку. Остаје отворено питање тачног датовања почетка устанка. Једно од поглавља говори о титули коју је Симон Бар-Кохба носио и њеној симболици.

Питања која и даље остају отворена су везана за статус земљопоседа и порески систем, набатејски правни и порески систем као и принцип наслеђивања. За даља истраживања од велике важности су и нова открића у пећини Abi'or, западно од Јерихона у некадашњој провинцији Јудеји. Ископавања започета 1986. завршена су 1993. год. и у низу соба које припадају Abi'or пећини пронађена су 33 папируса, од чега 28 на арамејском и 5 на грчком језику, али томе би требало додати и 26 фрагмената на грчком, различитих величина.¹⁶ Већина пронађених докумената су финансијски

извештаји, зајмови или најам воћњака урми. Издање ових папируса је у припреми и на њему ће радити Н. Cotton у сарадњи са N. Cohenom.¹⁷

Олиа ПЕЛЦЕР

¹ Y. Yadin, Expedition D – The Cave of Letters, *IEJ* 12 (1962), 235.

² Исто, 235–236.

³ H. Eshel, The Archive of Salome Komaise, *SCI* 21 (2002), 170.

⁴ N. Lewis, *The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1989, 27–28.

⁵ H. M. Cotton, Rent or Tax Receipt from Maoza, *ZPE* 100 (1994), 547–557; H. M. Cotton, Land Tenure in the Documents from the Nabataean Kingdom and the Roman Province of Arabia, *ZPE* 119 (1997), 255–265.

⁶ H. M. Cotton, J. C. Greenfield, Babatha's Property and the Law of Succession in the Babatha Archive, *ZPE* 104 (1994), 211–224; H. M. Cotton, Deeds of Gift and the Law of Succession in the Documents from the Judaean Desert, *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongress Berlin*, 13–19. 8. 1995, Archiv für Papyrusforschung Beiheft 3, 1997, 179–188; H. M. Cotton, The Law of Succession in the Documents from the Judaean Desert Again, *SCI* 17 (1998), 115–123.

⁷ N. Lewis, R. Katzoff, J. C. Greenfield, Papyrus Yadin 18, *IEJ* 37 (1987), 229–250; J. Geiger, A Note on P. Yadin 18, *ZPE* 93 (1992), 67–68; H. M. Cotton, A Cancelled Marriage Contract from the Judaean Desert, *JRS* 84 (1994), 64–86; Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni, Babatha's Ketubba, *IEJ* 44 (1994), 75–101; R. Katzoff, Polygamy in P. Yadin?, *ZPE* 109 (1995), 128–132; N. Lewis, Judah's Bigamy, *ZPE* 116 (1997), 152.

⁸ H. M. Cotton, The Guardianship of Jesus Son of Babatha: Roman and Local Law in the Province of Arabia, *JRS* 83 (1993), 94–108; H. M. Cotton, The Guardian (epitropoV) of a woman in the Documents from the Judaean Desert, *ZPE* 118 (1997), 267–273.

⁹ N. Lewis, *Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1989, 16; M. Goodman, Babatha's Story, *JRS* 81 (1991), 170; H. M. Cotton, The Guardianship of Jesus Son of Babatha: Roman and Local Law in the Province of Arabia, *JRS* 83 (1993), 94.

¹⁰ M. Goodman, Babatha's Story, *JRS* 81 (1991), 172.

¹¹ v. Y. Yadin, *Bar-Kokhba*, New York, 1971.

¹² N. Lewis, *The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters. Greek Papyri* (with Aramaic and Nabatean Signatures and Subscriptions ed. By Y. Yadin and J. C. Greenfield), Jerusalem 1989

¹³ Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni, Babatha's Ketubba, *IEJ* 44 (1994), 75–101; Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni, A Deed of Gift in Aramaic Found in Nahal Hever: Papyrus Yadin 7, *Eretz Israel* 25 (1996), 390–410 (на хебрејском).

¹⁴ M. Goodman, Babatha's Story, *JRS* 81 (1991), 169.

¹⁵ H. M. Cotton, A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew and Greek Documentary Texts from Nahal Hever and Other Sites*; with an Appendix containing alleged Qumran texts (The Seiyal Collection II), Oxford, 1997

¹⁶ H. Eshel, B. Zissu, Notes and News, *IEJ* 45 (1995), 293–294.

¹⁷ N. Cohen, The Abi'or Cave – Greek and Aramaic Papyri, *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia*, Firenze 1998, Istituto Papirologico »G. Vitelli«, Firenze 2001, 252–253.

B. Lőrincz, DIE RÖMISCHEN HILFSTRUPPEN IN PANNONIEN WÄHREND DER PRINZIPATSZEIT,
 teil I: Die Inschriften, Wiener Archäologische Studien, Bd. 3, Wien 2001,
 стр. 332, 18 скица географских карата

Први систематски преглед римских помоних одреда, ала и кохорти, дао је С. Cichorius у *Realencyclopädie* I, 1894 (s.v. Ala) и IV, 1900 (s.v. Cohors). Римске помоћне трупе у подунавским провинцијама Норику, Панонији, Мезији и Дакији биле су предмет дисертације W. Wagnera 1938.¹ Тежиште у овом делу је на историји и распореду и кретању помоћних одреда. Оно је у многе и данас основа и полазиште даљих истраживања у тој области. У методу и идеји ограничавања истраживања на одређене провинције њега је следио ранопреминули чешки истраживач Ј.Бенеш, који је просторно ограничио своја истраживања на Мезију и Дакију.² У равни опште проблематике регрутовања, службе и награђивања помоћних одреда на Рајни и Дунаву, на најважнијим границама у доба принципата, значајан је допринос такође ранопреминулог немачког истраживача К. Крафта. Његова студија о регрутовању ала и кохорти на Рајни и Дунаву, из 1951. је покренула расправљања и о многим другим проблемима везаним за помоћне одреде, као што су питање периграина и римских грађана међу регрутима за помоћне трупе, слободних и ослобођеника и посебно важно расправљање о војничким дипломама Ова студија је показала да се Wagner-ово дело мора допунити новим епиграфским материјалом, и историја помоћних одреда осавременити и садржајно проширити на сва она питања која се тичу и војске и војника: његовог порекла, старости, година службе, награђивања и сл.; она је указала на многе проблеме који се тичу начина регрутовања, области у којима је регрутовање вршено, старости регрута и др. Ради се о томе да су се у помоћним одредима у којима су у почетку служили по правилу они који нису имали римска грађанска права, нашли у значајном броју и римски грађани, па је нужно испитати промене у начину попуњавања одреда који првобитно имају национални карактер, везан за одређана племена.

В. Lőrincz је у монографији која се тиче помоћних одреда Паноније размотрио поново и у неким случајевима ревидирао резултате досадашњих истраживања помоћних одреда на примерима из панонских провинција. Књига је штампана као I том једне серије чији ће II том (О. Harl), бити посвећен облику споменика и анализи представа на њима, као и околностима налаза, а III (М. Mosser) легији XV Apollinaris.

Први и основни задатак пре сваког даљег истраживања система помоћних одреда и свих питања везаних за њих, не само историје и распореда, већ и порекла и регрутовања и награђивања војника, јесте прикупљање и издавање свих натписа који су основни изворни материјал. Каталог натписа чини други део књиге, стр. 153–306. Lőrincz је сакупио сав епиграфски материјал, раније познат и што је исто тако важно, онај у мало познатим публикацијама или објављених на мађарском језику. Укупно је 510 натписа, укључујући и опеке с печатом помоћних одреда који нису другојачије познати и војничке дипломе које се односе на помоћне одреде у Панонији, а нађене су у панонским провинцијама или ван њих. У каталогу су нашли место и неки важни натписи на којима се помињу панонски помоћни одреди или њихови

команданти, нађени ван Паноније (нпр. натпис 62, који садржи каријеру Т. Варија Клеменса који је 146–148 командовао алом I Flavia Britannica miliaria с. R., или почасни натпис из каријске Хераклеје Л. Албурнија Торквата, команданта але I civius Romanorum под Трајаном или Хадријаном, већи број натписа насталих за време источних похода у којима су учествовали помоћни одреди из Паноније, као нпр. 86, 63, 64, 66 из Апамеје сиријске, затим натписи из Рима који садрже каријере неких војних команданата, као 100, 101, затим 171 из Thurburo Maius у провинцији Африка и др.). Лема је подељена на библиографију дату испред текста и *varia lectio* у паралелној колони. Коментар је додат само изузетно, осим код две војничке дипломе и код неких почасних натписа, нпр. 92 (посвета Дијани коме спомиње Aelius Brochus praefectus alae I Ulpia Contariorum iuli I Aravacorum), или 97 (база из Целеје (Норик) с посветом коњичког официра Варија Приска. Краћи коментари прате и неке познате натписе нађене ван Паноније, као нпр. 100 (= ILS 1107) с каријером М. Маркинија Авита Цатониа Виндекса из Рима и 162 (= ILS 1092), или 101, из Diana Veteranorum у Нумидији, с почасним натписом М. Валерија Максимјана из Петовиона и др.

Војничке дипломе су дате уз *varia lectio*, без коментара, осим у два случаја, бр. 29, о датовању које Lőrincz ревидира и предлаже, уместо општеприхваћеног у 159, 157–158, на основу каријере намесника провинције Ц. Јулија Гемина Капелијана и имена сведока. Коментар следи и диплому 35. И међу војничким дипломама (укупно 50, од Claudija до 163. године) има оних које се тичу панонске војске, а нису нађене у Панонији (бр. 4 Gallia Belgica, 11, 19, 37 Moesia Superior, 18, Dacia Porolissensis, 38 Raetia, 20 Турска).

У одељку II су натписи ала, у III натписи кохорти. На крају је натпис из Стратоникеје у Карији на коме је један припадник вексилација помоћних одреда Паноније, под којима се подразумева и cohors I Lusitanorum (в. бр. 378, нађен на истом месту) из времена око 233 (бр. 481), натписи трупа чије име није наведено или није сачувано, најзад додатак с натписима објављеним у новије време, између осталих и 4 војничке дипломе (бр. 507–510) непознатог места налаза.

Каталог обухвата натписе који су основа за расправљање о проблемима везаним за помоћне одреде у Панонији у првом делу књиге. Овај, студијски део, у четири поглавља сумира и ревидира резултате досадашњих истраживања о следећем: историја појединих помоћних одреда, але и кохорте у Панонији; о помоћним одредима и њиховим сталним логорима у хронолошком редоследу; о грађевинској делатности панонских помоћних одреда; о војној служби у панонским помоћним одредима. Изостало је расправљање о регрутовању, јер аутор сматра да се резултати К. Крафта не могу оспорити нити битно променити на основу епиграфског материјала који је објављен после 1951. У томе упућује на новију литературу о томе: допуне које би се тицале целог царства у времену до Хадријана могу се наћи у Р. А. Holdera, *Studies in Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR Int. Ser. 70. Oxford 1980, а за Панонију у А. Mocsy-a, *Die*

Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, 1959. и Barkoczi-a, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Arch. Hung* 16, 1964, 257 ff.

У првом поглављу је дат кратак преглед историје сваког од одреда који су потврђени у панонским провинцијама. Префекти одреда су издвојени и дати хронолошки на табелама уз сваки одред. На крају је додат списак оних помоћних одреда за које се, супротно досадашним тумачењима, по мишљењу Lörincza, не може доказати да су били стационарани у панонским провинцијама. Општи преглед је дат на две табеле (стр. 49–53) које садрже уз име але или кохорте и хронолошке податке, као и податке о могућем сталном логору. О распореду помоћних одреда на граници, а у неким случајевима и у унутрашњости провинције, расправља се у хронолошким оквирима од времена Јулијеваца – Клаудијеваца до 250. године, уз краћи текст о распореду помоћних одреда после средине III века (стр. 101). И овде су резултати сумирани на табели на којој су дати војни логори помоћним одредима с географским редоследом у првој колони, време у другој и одредима у трећој, дакле обрнуто од распореда на табеларном прегледу уз претходно поглавље. Грађевинама у чијем грађењу су учествовали помоћни одреди у I, II и III веку посвећено је треће поглавље. Користан је преглед оних одреда чије учешће у грађевинским радовима откривају печати на опекама, дат је на табели на стр. 116, уз карте налаза опека и натписа одреда који су били стационарани у Доњој Панонији у I веку (стр. 110, сл. 13), II (стр. 112, сл. 14) и III веку (стр. 115 и 116, сл. 15 и 16). Списак одреда који су учествовали у поправкама и грађењу путева у Панонији на стр. 118 користна је допуна овим разматрањима.

Поглавље IV, Служба у панонским помоћним одредима, обухвата расправљање о већем броју питања: дужини

војне службе, напредовању у војничкој каријери, изгледима синова војника помоћних одреда за успон у војној служби, одликовањима и награђивањима војника помоћних одреда и одреда и најзад, о учешћу трупа у разним ратовима ван провинције. Посебно треба истаћи табелу о синовима војника помоћних одреда: она показује да су синови ауксилијара служили у легијама у истој провинцији.

Било би корисно, без сумње, да су и резултати студија Крафта, Холдера, Мосу-а, и др. који су се бавили питањем регрутовања насељавања војника ауксилија кратко резимирано, премда, како мисли аутор, нови натписи битно не мењају њихове закључке. То би употпунило слику о помоћним одредима и војницима који су у њима служили у Панонији и показало у којој мери она одсликава опште стање у Царству.

Треба истаћи технички успели дизајн књиге. Поднаслови и табеларни прегледи су истакнути различитим нијансама сивог, део леме с разликама у читању текста уз натписе су у посебној колони паралелној тексту натписа, поједина поглавља деле тамно сиви листови с белим насловима, велики број карата омогућава да се лако текст о распореду трупа или месту налаза споменика без тешкоћа прати.

Фотографије споменика недостају.

Мирослава МИРКОВИЋ

¹ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesia und Dakien von Augustus bis Gallienus*, München 1938..

² *Auxilia Romana in Moesia atque Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im Unteren Danauraum und in den angrenzenden Gebieten*, Prag, 1978.

SINGIDUNUM, 1 (1997) стр. 186, 2 (2000) стр. 264, 3 (2002) стр. 237,
издање Археолошког института Београд,
уредник др Марко Поповић

На територији данашњег Београда на месту античког Сингидунума, систематска археолошка ископавања су ретко вршена и била су углавном ограничена на простор легијског логора. Највећи део материјала који се данас чува у музејима и депоима су или случајни налази или налази при заштитним ископавањима. Само мали део од тога је досада објављен. Материјал се углавном чува у Музеју града Београда или Археолошком институту (у Центру за Научно-истраживачки пројекат за Београдску тврђаву). Систематско објављивање целокупне досад откривене грађе са територије Београда је, на иницијативу Марка Поповића, покренуо Археолошки институт. У редакцију је ушао поред осталих (П. Петровић (+ 1997.), М. Васић, М. Мирковић, В. Иванишевић, И. Поповић) и научник таквог искуства и гласа као што је био недавно преминули Милутин Гарашанин.

Приступ је мултидисциплинаран те се у зборнику могу наћи поред археолошких радова који су у већини и неколико радова из епиграфике и антропологије.

Свеска I: М. Поповић у чланку »Антички Сингидунум: досадашња открића и могућност даљих истраживања« (стр. 1–20) даје историјат како античког насеља тако и истраживања. Успон града се прати од I до VII века при чему се посебно издваја логор легије IV *Flavia*. Приказана је топографија Сингидунума и дат преглед досадашњих истраживања, започетих још у XV веку. Наводе се и могућности даљих проучавања: она су ограничена развојем савременог Београда. Најзначајнији археолошки комплекс у том смислу је свакако Београдска тврђава. У чланку »Резултати заштитних археолошких истраживања на простору југоисточне некрополе Сингидунума« (стр. 21–56) З. Симић објављује грађу са заштитних ископавања у улицама Палмотићевој, Косовској, Влајковићевој, делу Ташмајдана и улицама Светозара Марковића и Генерал Ждановој. Дати су описи гробова и гробних прилога уз табеларни каталог новца и илустрације гробних прилога. М. Мирковић (стр. 57–63) је објавила три споменика са натписима, који су откривени током радова

на београдском топловоду (1988–1990). Жртвеник, откривен на углу Кнез Милетине улице и Гундулићевог венца, датован *Imperator Caesare Antonino III consule* може потицати из 208. или 229. године. Јупитеру га је посветио Antonius Gaius. Надгробни споменик из Палмотићеве улице подигнут је војнику легије IV *Flavia*, а на натпису са саркофага из Косовске улице се спомиње Марко Аурелије Гликонијан, војник легије VII *Claudia*. Ово је први споменик у којем се спомиње виминацијумска легија у Сингидунуму.

В. Иванишевић и С. Николић-Ђорђевић у прилогу »Нови трагови фортификације у Сингидунуму – локалитет Кнез Михаилова 30« (стр. 65–150) описују методологију ископавања и дају преглед свог нађеног материјала уз мноштво илустрација. У питању су terra sigillata, остала грнчарија, жишци, метални предмети и новац. Кратак рад А. Јовановића »О керамичкој посуди са рељефном представом из Сингидунума« (стр. 151–156) је посвећен рељефној представи на керамичкој посуди нађеној током ископавања у Кнез-Михаиловој улици. Аутор рељефну представу интерпретира као историјску слику. В. Бикић извештава о резултатима заштитних археолошких ископавања у Кнез-Михаиловој улици бр. 46–48 (стр. 157–168) и даје стратиграфски приказ три насеобинска хоризонта. М. Б. Вујовић је у раду »Прилог проучавању античког зидног сликарства и шткуо декорације на тлу Сингидунума« (стр. 169–180) описао фрагменте осликаног зидног малтера који су откривени на пет археолошких налазишта: Доњи град Београдске Тврђаве, ул. Т. Кошћушка, Студентски трг, раскрсница Кнез Михаилове и ул. 1300 каплара и Косанчићев венац. С. Драгутиновић (стр. 181–186) описује поступак конзервације, реставрације и презентације фрагмената античких зидних слика са локалитета на тромеђи улица Тадеуша Кошћушка, Господар Јованове и Риге од Фере, које представљају најстарије до сада пронађене остатке античког зидног сликарства у Београду.

Свеска II: Први чланак (стр. 7–10), »Ein praefectus castrorum (?) legionis IV Flaviae in Singidunum«, се тиче епиграфике. М. Мирковић објављује текст римског жртвеника који је откривен код јужне капије Београда. Посвећен је Јупитеру Највећем и Најмоћнијем и Генију војног логора од стране Насија Декстера, команданта логора. Оштећење текста не дозвољава да се поуздано утврди да ли је реч о *praefectus castrorum* или *praefectus legionis*. Натпис је могуће датовати само посредно и то у другу половину II века. Највећи део ове свеске *Singidunum*-а испуњава рад С. Николић-Ђорђевић »Античка керамика Сингидунума. Облици посуда«. То је обимна студија (стр. 11–244) посвећена сингидунумској керамици. Дат је кратак преглед истраживања, методологија обраде керамике, каталог свих пронађених типова посуда уз мноштво илустрација. Пажња је посвећена печатима на амфорама и посудама од terra sigillate. Посебно дат табеларни преглед свих типова многоструко је користан. Т. Цвјетићанин у чланку »Грнчарска радионица у Сингидунуму (локали-

тет Народно позориште)« (стр. 245–254) анализира три пронађене керамичке пећи и класификује керамику нађену у отпадним јамама. М. Вујовић, »О парадном оклопу из Ритопека – похвала верности или *carmen Saliare*« (стр. 255–264) расправља о ликовима који су приказани на оклопу.

Свеска III: Студија С. Поп-Лазича (стр. 7–100) је посвећена некрополама римског Сингидунума. Она обухвата сав до сада познати материјал, било да се ради о гробовима или гробним прилозима. Дат је историјат истраживања некропола, каталог гробних целина (око 270 гробова), врсте сахрањивања, описе како гробних прилога (керамичке и стаклене посуде, жишци, фибуле, накит, игле) тако и надгробне камене пластике. Пажња је посвећена датовању гробних целина. В. Бикић, С. Николић-Ђорђевић и З. Симић (стр. 183–220) доносе материјал са локалитета Студентски трг бр. 9, свих културних хоризоната уз илустрације налаза и каталог новца. У последњем чланку (стр. 221–237) С. Николић-Ђорђевић је анализирао керамику која потиче са простора Конака кнегиње Љубице.

У овој свесци посебно би требало истаћи прилоге који се тичу некрополе из времена Сеобе народа (од краја IV до почетка VII века) до сада непознатих на територији Сингидунума. Некропола је откривена случајно при грађењу блока зграда између улица Тадеуша Кошћушка 28–30, Господар Јованове 2–6 и Риге од Фере. Налази са ове некрополе су обрађени мултидисциплинарно, археолошки и антрополошки.

Изузетан материјал који се узима за германска племена и део откривене некрополе приказали су на исцрпан и студиозан начин В. Иванишевић и М. Казански, »La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum« (стр. 101–157). Разноврсност гробних прилога указује на боравак разних етничких група у Сингидунуму у овом периоду. Дат је каталогски преглед свих 106 гробова и цртежи свих налаза. Антрополошку анализу извршила је С. Стефановић »The Necropolis of the Great Migration from Singidunum: anthropological analysis« (стр. 159–178). Она обухвата 76 гробова у којима су биле сахрањене 84 особе. Табеларни приказ, графички и опис свих скелета дају увид у старосну и полну структуру сахрањених лица и дају да се наслуте здравствене прилике у Сингидунуму. Последњи у низу радова о овој некрополи је »Некропола сеобе народа Сингидунума: анализа остатка тканина и коже« Ж. Темерински (стр. 179–182). Налази дају основе да се расправља о употребљеним материјалима и технологији израде тканина.

Неки чланци су писани на страним језицима, међутим већина је писана на српском, а како се рачуна и на читаоце ван земље дати су сажети на страним језицима. Све три свеске су графички успешно урађене.

Већ ове три свеске показују богатство археолошког материјала који се до сад чувао по магацинима. Публикација ће наставити са излагањем и пратиће и будућа ископавања.

Олиа ПЕЛЦЕР

Bjerner Olsen, OD PREDMETA DO TEKSTA.
TEORIJSKE PERSPEKTIVE ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA.

Geopoetika, Beograd 2002, стр. 296.

(Наслов оригинала: Bjørnar Olsen, Fra ting til tekst.

Teoretiske perspektiv i arheologisk forskning, Oslo, Universitet forlaget 1997.)

Књига Бјернара Олсена »Од предмета до текста. Теоријске перспективе археолошких истраживања« садржи седам тематских целина: увод и шест поглавља, као и предговор у коме се даје упуство читаоцу чиме се аутор бави у својој књизи и како је читати. После »Увода« (стр. 13–29) следи шест поглавља: »Од предмета до текста, фазе у расправама о археолошкој теорији« (стр. 29–73), »Објашњење и разумевање« (стр. 73–113), »Теорије о друштву и променама« (стр. 113–159), »Теорије о материјалној култури« (стр. 159–201), »Археологија и друштво« (стр. 201–246) и »Археологија – текст – друштво« (стр. 247–273). Сва поглавља, осим четвртог и петог, која су међусобно повезана, могу се читати одвојено, што даје додатни научно-литерарни »шарм« овоме делу.

После »Увода« у коме се дају основни разлози и смернице рада, следи поглавље »Од предмета до текста...« у коме се пружа преглед теоријског развоја археологије. У оквиру тога читалац добија преглед развоја теоријске археологије уопште са посебним освртом и информацијама на развој и утицаје у Скандинавији. Тако аутор прати развоје и правце као што су: културно-историјска археологија, процесна археологија (или нова археологија), развој и утицај позитивизма, етноархеологија, експериментална археологија, постпроцесуална археологија и контекстуална археологија Ian Hodder-а, коју нарочито осликава као побуну против нове археологије. Осим података о историјско-хронолошком развоју ових праваца ово поглавље даје и интересантно праћење односа проучавања археолошке и материјалне културе од Child-овог да је култура материјални израз онога што се назива »народ«, преко Binfor-овог да археологија може да проучава исте проблеме као и антропологија, али у много дужем периоду, до Hodder-овог да се материјална култура може посматрати као извесан облик језика или текста, нарочито у заједницама без писаног језика. Треће поглавље »Објашњење и разумевање« базира се, могли бисмо рећи, на Hume-овој расправи о узрочности »да исти узрок увек има исту последицу, и обратно, да иста последица увек има исти узрок.« У ширем смислу аутор кореспондира о начину извођења закључака, излажући приступе методама логичког позитивизма, дедукцији и индикативном карактеру истога. Осим одређеног приступа херменатици и контекстуалној археологији, нарочито је значајан став аутора да археолошка грађа увек стоји у односу корелације са законима културе.

Следећа два поглавља »Теорија о друштву и променама« и »Теорије о материјалној култури« садрже расправе о различитим теоријама друштва и како су археолози покушавали да објасне промене друштва у прошлости (поглавље 4), и различите теорије о материјалној култури унутар археолошких истраживања (поглавље 5). Ова два поглавља, међусобно повезана, представљају свакако најинтересантније делове књиге. Аутор полази од става да су »археолошке културе материјални корелати духовних култура« (стр. 119), и

даље преко одређених културноархеолошких примера уводи у методолошке приступе као што су функционализам, еколошки функционализам и теорија система. У такве културно-археолошке примере спадају теорије ширења земљорадње, однос човека према еко-систему, лов и припитомљавање животиња и слично. Сви примери имају путем одређених теоретских анализа за циљ одређивање човека у друштву и његовог односа према истом, да људско делање одређује свест и намере, а не само и увек обрнуто, да се човек рађа у одређеној култури и да је предмет доказ истога. Овакав присуп даље прелази на преузимања Binford-ове анализе предмета као практичних оруђа, одлика социјалног статуса власника и духовних или ритуалних сфера друштва. Свакако најзанимљивији део ове књиге јесте расправа и анализа о материјалној култури као знаку. У њој се полази од археолошких расправа о стилу и везама са одређеним центрима културе и пореклом иновације, као и Вобстове (M. Wobst) дефиниције стила као начина размене информација. Аутор није заобишао ни марксистичко гледиште материјалне културе као идеологије, као ни становиште структурализма. У томе се испрва позива на Гурана (L. Roi-Gourahn) као пионира у структуралистичкој анализи у археологији, а затим у кретању од структуре до структурализма наводи на примеру камених гробова који после дуже времена постају социографски симболи, да материјална култура живи дуже од индивидуе.

Последња два поглавља не пружају много новог. Базирају се на добро познатом, ако не из литерарних извора, онда из практичног научно-истраживачког рада, односу археологија-историја, археологија-филозофија и односу музеологије и текста. Повремено обилује претераним детаљима, као што су детаљи о музејима и америчким митовима, или пак сувопарних чињеница о тзв. »франкфурској« филозофској школи. Но, насупрот томе стоји интересантан осврт на феминистичку критику у археологији. Питање да ли добијамо другачију слику прошлости када је описују жене археолози, суочава читаоца са отварањем читавог новог гледишта односа археологије и психологије и то са две стране. Са једне стране такав однос постоји на позицији стваралац материјалне културе – материјална култура, тј. предмет, а са друге стране, на позицију истраживач материјалне културе – материјална култура која се истражује. Тако се у оквиру менталне и биолошке разлике у половима жене могу посматрати као субјекти у прошлости и као археолози у садашњости из чега следи да виђење света зависи од пола па је женско као такво целовитије, праведније и »истинитије«. Осим тога, овај део књиге даје развој феминистичког археолошког правца у Норвешкој, као и феминистичке критике постпроцесуалне археологије у Норвешкој.

Седмо поглавље »Археологија – текст – друштво« представља неку врсту закључка иако класичног закључка нема. Оно претставља и један корак даље постављајући доста храбро питање да ли будућност доноси смрт историје, а за

тим и испитивање улоге археологије у глобалном друштву. Иако не даје конкретне одговоре ни на једно од ова два питања, Олсен ова питања као и многа у претходним поглављима оставља отвореним управо за читаоца, наводећи на крају да је »циљ књиге да читаоца подстакне на писање« (стр. 272). У том смислу се ова књига може сматрати врло успешном. У свом креативном настојању да приближи читаоцу слику процеса настајања различитих научних фаза развоја археологије, она као своју највећу драгоценост крије управо превазилажење јаза између тзв. »старе« и »нове« археологије, као и јаза између теренско-истраживачког ра-

да и научно-кабинетског, које за крајње исходиште увек има синтезу и теорију. Искрено верујемо да ће књига Бјернара Олсена »Од предмета до текста« претстављати свакоме читаоцу драгоцен извор информација о историји археологије, њеном развоју и сазревању, корелацији са другим наукама и научним дисциплинама, а нарочито досезима археолошких истраживања од »предмета до текста« у светским размерама, које до нас у последње време стижу тек као лагани одјеси онога што се назива новом археологијом.

Рагмила ЗОТОВИЋ

STARINAR

